

ISSN 1563-0269
Индекс 75871; 25871

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ҚазҰУ ХАБАРШЫСЫ

Тарих сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК КазНУ

Серия историческая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

KazNU BULLETIN

History series

№3 (74)

Алматы
«Қазак университеті»
2014

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының
Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Күәлік № 956-Ж.

Жылына 4 рет шығады

Редакция алқасы:

Таймағамбетов Ж.Қ. (ғылыми редактор), тел.: 377 33 38 (12-80),
Кәрібаев Б.Б. (жауапты хатшы), тел.: 377 33 38 (12-86),
Омарбеков Т.О. (ғылыми редактордың орынбасары),
Жұмағұлов Қ.Т., Миша Майер (Германия), Әбдуақап Қара (Түркия),
Мұхатова О.Х., Сұлтанғалиева Г.С., Қалыш А.Б., Ахмет Ташағыл (Түркия),
Юлай Шамиль Оғлы (АҚШ), Уяма Томохико (Жапония)

Ғылыми басылым

ҚАЗҰУ ХАБАРШЫСЫ

Тарих сериясы

№3 (74)

Редакторлары: Г. Бекбердиева, К. Саркенова
Компьютерде беттеген А. Алдашева

ИБ №7600

Басуға 07.11.2014 жылы қол қойылды.
Пішімі 84x108 $\frac{1}{8}$. Көлемі 18,3 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс.
Тапсырыс №2300. Таралымы 500 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.

ДЕРЕКТАНУ
ЖӘНЕ
ТАРИХНАМАИСТОЧНИКО-
ВЕДЕНИЕ
И ИСТОРИОГРАФИЯHISTORICAL
SOURCES STUDY AND
HISTORIOGRAPHY

УДК 930 (574) 325.5

¹О.Х. Мухатова, ²Г.Б. Тлеубекова*¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы²Жетысуский государственный университет имени И. Жансугурова,
Республика Казахстан, г. Талдыкорган

*E-mail: tleubekova@mail.ru

**Систематизация документов фонда,
заведующего переселенческим делом
в Семиреченском крае**

В статье систематизирован и охарактеризован каждый вид документов по структурно-хронологическому принципу источниковедения Жетысуского, т.е. Семиреченского переселенческого управления, которое проработало в 1905-1918 годы. Документы, связанные с делопроизводством, в ходе деятельности переселенческого управления собраны и сохранены в 19 фонде Центрального государственного архива Республики Казахстан. Несмотря на то, что до настоящего времени некоторые архивные документы Семиреченского переселенческого управления применялись в научных трудах историков, весь состав документов в качестве исторических фактических данных не подвергался специальному исследованию. Поэтому авторы статьи комплексно изучили фонд заведующего переселенческого управления. В 19 фонде зарегистрировано всего 4172 дел. Историческая справка фонда была составлена и утверждена 25 декабря 1950 года. В фонде собран целый комплекс документов: циркуляры, указания, приказы, журналы, протоколы, отчеты, доклады, справки, сообщения, предложения, документы штатных работников. В статье определены особенности и сущность документов фонда, они анализированы с источниковедческого подхода, а также как источники истории колонизационной политики края царской Россией. Показаны особенности ведения делопроизводства в местных управленческих организациях Российской империи и виды документов в документообороте. На основе классификации документов фонда определены несколько их типов: нормативные, управленческие, протокольные, количественные, переписка, единоличные документы, технические и отдельные составные документы. Такая классификация, основанием которой являются основные виды фактических данных, собранных в фонде, позволяет показать особенности делопроизводственных документов до октябрьской революции.

Ключевые слова: документ, фонд, Семиреченское переселенческое управление, систематизация, классификация, исторические источники, источниковедческий анализ.

O.H. Mukhatova, G.B. Tleubekova

Systematization of documents Fund head colonization thing in Semirech'e Territory

The article cataloged and characterized each of your documents structurally chronological pritsipe Zhetysusky of sources, ie Semirechensk Resettlement Administration, which spent years 1905-1918. Documents related to record-keeping during the activities of the Resettlement Department collected and preserved in 19 the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. Despite the fact that to date, some archival documents Semirechensk Resettlement Administration used in scientific writings of historians,

the entire structure of the documents as historical evidence has not been subjected to special investigation. Therefore, the authors studied the complex fund head Resettlement Administration. In total 19 fund registered 4172 cases. Historical information was compiled Fund approved December 25, 1950. The fund collected a set of documents: circulars, instructions, orders, journals, reports, records, reports, certificates, reports, proposals, documents, full-time employees. The article defines the characteristics and nature of fund documents, they are analyzed with source-approach, as well as sources of the history of colonization policy of tsarist Russia edges. The features of office work in local administrative organizations of the Russian Empire and the types of documents in the document. Based on the classification of documents identified several fund their types: regulatory, administrative, protocol, quantitative correspondence sole documents, technical documents, and the individual components. Such a classification, the basis of which are the main types of evidence collected in the fund, allows the show features clerical documents before the October Revolution.

Key words: Document fund Semirechensky resettlement management, ordering, classification, historical sources, source study analysis.

О.Х. Мұхатова, Г.Б. Тлеубекова

Жетісу қоныс аудару басқармасының меңгерушісі қоры құжаттарының жүйесі

Мақалада 1905-1918 жылдары жұмыс істеген Жетісу қоныс аудару басқармасының құжаттары деректанудың құрылымдық-хронологиялық принциптері бойынша жүйеленіп, әрбір құжат түріне сипаттама берілген. Қоныс аудару басқармасы қызметінің барысында іс жүргізуге байланысты құжаттар Қазақстан Республикасы орталық мемлекеттік мұрағатының 19 қорында жинақталып, сақталған. Қазіргі уақытқа дейін мұрағат құжаттарының кейбіреуі ғылыми еңбектерде пайдаланылғанымен олардың толық құрамы тарихи деректер ретінде арнайы зерттелмеген. Сондықтан да мақала авторлары Жетісу қоныс аудару меңгерушісі қорын кешенді түрде зерттеген. 19 қорда барлығы 4172 іс тіркелген. Қордың тарихи анықтамасы 1950 жылдың 25 желтоқсанында бекітілген. Қордағы құжаттар кешені: циркулярлар, нұсқаулар, бұйрықтар, журналдар, хаттамалар, есептер, баяндамалар, анықтамалар, хабарламалар, ұсыныстар, штат қызметкерлерінің құжаттары түрінде жинақталған. Мақалада қор құжаттарының ерекшеліктері мен мәні айқындалып, олар деректанулық тұрғыда, сондай-ақ өлкедегі патшалық Ресейдің отарлау саясаты тарихының деректері ретінде талданған. Ресей империясының жергілікті басқару ұйымдарындағы іс жүргізудің ерекшеліктері және құжат айналымындағы құжаттардың түрлері көрсетілген. Қор құжаттары нормативтік, басқарушы, хаттамалық, есептік, хат алысу, жеке тектік құжаттар, техникалық және жеке құрам құжаттары түрінде классификацияланған. Қор құжаттарын классификациялау негізінде олардың бірнеше типтері анықталды: нормативтік, басқару, хаттамалық, сандық, хат алысу жеке тектік, техникалық және құрамдас құжаттар. Қорда жинақталған фактілік мәліметтерге негізделген мұндай классификация қан төңкерісіне дейінгі іс жүргізу құжаттарының ерекшеліктерін көрсетуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: құжат, қор, фонд, Жетісу қоныс аудару басқармасы, жүйелеу, классификация, тарихи деректер, деректанулық талдау.

Источниковедческий анализ документов, сохраненных в стенах архива, и их внедрение в научный оборот позволяют по-новому оценить и переосмыслить историческое прошлое. Поэтому в настоящее время архивные источники вызывают большой интерес со стороны ученых-исследователей.

Во второй половине XIX века, после полной колонизации территории Казахстана Российская империя стала внедрять свою административную систему в целях управления большим краем. В это время Жетысуский край выполнял важную экономическую и политическую роль в качестве колониального региона. В конце XIX и начале XX вв. на территорию края обрушил-

ся большой приток русского крестьянства. Для того чтобы быстрыми темпами осуществить политику переселения на казахских землях, царское правительство в 1904-1905 гг. поделило территорию Казахстана на 5 переселенческих регионов: Тургай-Урал, Акмола, Семипалатинск, Сырдария и Семиречье. В этих областях были открыты специальные переселенческие организации, которые относились к главному управлению землеустройства и земледелия. Переселенческие управления, образованные на основе колониализма, отбирали так называемые «лишние» земли, которые находились в пользовании местного населения и занимались подготовкой переселенческих участков.

Проблема переселения в эпоху царской России требует глубокого и объективного исследования с источниковедческих позиций. Поэтому изучение документов Семиреченского переселенческого управления, созданного в начале XX века, представляется весьма актуальной. Документы, собранные в результате деятельности этой переселенческой организации за период с 1905 по 1918 гг., составляют 19 фонд Центрального государственного архива Республики Казахстан (далее – ЦГА РК). Несмотря на то, что до настоящего времени некоторые архивные документы Семиреченского переселенческого управления применялись в научных трудах историков, весь состав документов в качестве исторических фактических данных не подвергался специальному исследованию. До сих пор не определены особенности и значимость источников истории Семиреченского края, не говоря об источниковедческом анализе документов указанного фонда. Документы фонда заведующего переселенческим делом выполняют особую роль в изучении истории колонизации крестьян края. Бесспорно, эти источники помогают раскрыть особенности делопроизводства документов, которое проводилось в государственных организациях до советского времени, описать и классифицировать их, определить достоверность источников, что позволит рассмотреть историю переселения не только казахов Жетысуского региона, но и крестьян-переселенцев со всех уголков бескрайних казахских степей, а также всесторонне проанализировать последствия переселенческой политики. Именно посредством достоверных архивных документов представляется возможным объективно описать исторические события и процессы. Общеизвестным в исторической науке является тот факт, что, прежде чем вводить архивные документы в научный оборот, следует их проанализировать с источниковедческих позиций. В этой связи появляется необходимость в комплексном исследовании документов фонда с точки зрения источниковедения.

Документы фонда заведующего переселенческим делом составляют большой источниковедческий комплекс. 14 февраля 1905 г. в Жетысуской области была сформирована Переселенческая организация. Данная организация на основе изучения местного природно-исторического своеобразия региона и хозяйствен-

но-статистических исследований должна была заниматься работой по подготовке переселенческих земельных участков, прописанных в 1 указании дополнения к 120 разделу Правила «Об управлении Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской, Уральской и Тургайской областями», принятом 25 марта 1891 г. [1, с. 1178-1179]. Источниками делопроизводственных документов в фонде стали официально-деловые бумаги, узаконенные в XVII-XIX вв. в России, которые были сформированы в процессе деятельности организаций.

В 19 фонде зарегистрировано всего 4172 дел. В архиве имеется историческая справка о фонде, в которой изложена деятельность Семиреченского переселенческого управления и дана общая характеристика фонда. Историческая справка фонда была составлена научными сотрудниками архива и утверждена 25 декабря 1950 года [2]. В результате деятельности Семиреченской переселенческой организации был собран целый комплекс документов: циркуляры, указания, приказы, журналы, протоколы, отчеты, доклады, справки, сообщения, предложения, документы штатных работников. С точки зрения источниковедческого состава самыми объемными документами в фонде оказались отчетная документация и документы состава штатных работников. Все документы, собранные в фонде, представляют собой ценные источники периода истории до советского времени и при этом основная их часть сохранена в виде оригинала. Документы фонда систематизированы по структурно-хронологическому принципу, а именно, документы структурного отдела размещены по хронологическому порядку, т.е. времени их появления и в связи с уровнем их значимости и важности.

На основе классификации документов фонда определены несколько их типов: нормативные, управленческие, протокольные, количественные, переписка, единоличные документы, технические и отдельные составные документы. Такая классификация, основанием которой являются основные виды фактических данных, собранных в фонде, позволяет показать особенности делопроизводственных документов до октябрьской революции. Первый и основной вид документов составляют нормативные документы, которые на основании правил и норм определяют и утверждают функции и компетенции высшего органа власти над подчиняющейся ей

организаций. Для исследования делопроизводственных документов государственных организаций необходимо, в первую очередь, ознакомиться с законодательными актами или административными постановлениями, определяющими историю создания и основные направления деятельности этих учреждений. К нормативным документам относятся законодательные акты, изданные царским правительством [3]. Эти законы представляют собой ценный исторический источник, определяющий проведение колониальной политики царского правительства в Казахстане и раскрывающий ее законодательные основы.

Основу делопроизводственных документов в фонде заведующего переселенческим делом в Семиреченском крае составляют управленческие документы. К этой группе относятся документы, поступившие от высших органов управления: циркуляры, указания, приказы.

Циркуляры как один из видов источников в фонде представляют собой письменный вид указов, как правило, они исходят от верхних правящих органов и распространяются на подчиняющиеся им организации. В фонде собраны циркуляры Переселенческого управления и заведующего Семиреченского переселенческого района, которые распространялись на относившиеся к району отделения. Большая часть циркуляров имела непосредственное отношение к переселенческому делу, проводимому на местной территории. Например, 20 марта 1906 года Главное управление землеустройства и земледелия направили циркуляры областным Переселенческим организациям, в том числе и временной партии в Семиреченской области. В содержании данного циркуляра показано о применении мер и льгот в соответствии с Законом от 6 июня 1904 года к крестьянам и мещанам, переселившимся на казенные земли Зауралья, то есть, если в этом году (в 1904 г.) произойдет групповое переселение нескольких семей, в таком случае им будет оказана помощь от Главного управления [4, 4-5 пп.].

Наряду с этим в фонде сохранены циркуляры по вопросам руководства, имеющие отношение к начальникам отделов заведующего Семиреченского переселенческого района и районным чиновникам. Указания высших управлений, состоящие из 16 пунктов и относящиеся к переселенческому делу в местных районах, точ-

но отражены в циркулярах от 21 апреля 1911 года. Циркуляры собраны по определенному хронологическому кругу и таким образом, они составляют одно дело [5]. Например, циркуляры Переселенческого управления относительно землеустройства казахских войск, направленные Семиреченской переселенческой организацией в 1915-1916 гг., сгруппированы в одном деле [6]. В основном, в оригиналах циркуляров, направленных от Главного управления землеустройства и земледелия, а также Переселенческого управления, ставились подписи начальников управлений, в случае наличия копии документа, проставлялась подпись секретаря, заверенная заместителями начальников управлений или заведующим по делопроизводству. В циркулярах, направленных от Семиреченского переселенческого района, ставилась заверенная подпись заведующего. Таким образом, циркуляры являются важным историческим источником для определения политики, проводимой правительственными органами.

Следующий тип документов, принадлежащих к этой группе, – указания. Это – документ, в котором содержатся условия и необходимые пояснения по отдельным вопросам проектирования и строительства [7, с. 65]. Например, в циркулярном письме от 1908 года, направленным заведующим переселенческой организации в Семиреченской области заведующему техническим отделом по работе с разделением земельных участков, приводится указание из четырех пунктов относительно проекта отбираемых земель для проведения подготовки переселенческих участков. Здесь обоснована необходимость того, на основании какого закона и циркуляров подготовлен проект каждого участка [8, 23-25 пп.]. Вместе с тем в фонде встречаются руководящие указания, состоящие из 16 пунктов о порядке применения правил по образованию переселенческих участков [9, 1-2 пп.].

Одну из групп управленческих документов составляют приказы. Приказ является правовым документом, которое принимается руководством в целях решения основных задач. В основном посредством приказа утверждался личный состав организации. Например, по приказу № 69 от 20 февраля 1918 г. секретарь гидротехнического отдела Г.Д. Чернов был освобожден от занимаемой должности в связи с состоянием здоровья [10, л. 23].

Следующую группу документов составляют протокольные бумаги, а именно, журналы, протоколы и стенограммы. При этом деятельность организации (с вышестоящих до нижестоящих) можно определить с помощью этого вида документов, поскольку в протокольных документах отражаются и регистрируются все обсуждаемые проблемы и решения, принятые в ходе проведения заседаний и совещаний. В фонде заведующего переселенческим делом в Семиреченском крае данный вид документов встречается в большом объеме и, несмотря на то, что они разные по содержанию, считаются документами, составленными по одной определенной форме.

В официальном делопроизводстве России XIX века основным видом регистрации принятых решений по итогам обсуждения определенных вопросов был журнал. В фонде сохранились журналы заседаний присутствия Семиреченского областного правления.

Одним из источников, относящихся к этой группе, являются протоколы, в которых излагались вопросы, обсуждаемые в ходе проведения собраний, заседаний и совещаний, и решения, принятые в соответствии с этим. В фонде сохранилась большая часть протоколов.

Если в делопроизводстве советского времени протоколы оформлялись по определенному образцу, то в дореволюционный период они писались в различной форме. Например, в протоколах советского времени фиксировались порядковый номер и дата исходящего документа, приводился список всех присутствующих, отражалась повестка дня, а в некоторых случаях излагался ход заседания и принятые решения, что заверялось подписями Председателя, членов комиссии и секретаря. Протоколы обязательно оформлялись по данному образцу. Ход и содержание всего заседания находили свое отражение в стенограмме. Однако в делопроизводственных бумагах государственных организаций XIX века не было стенограмм, и только в начале XX века составлялись стенографические отчеты о заседаниях Государственного Совета и Государственной Думы [12, л. 41-45]. В связи с тем, что соответствующий период в переселенческом управлении стенограммы не функционировали, они не встречаются в фонде в качестве официального документа.

Рассмотренные протокольные документы представляют собой один из важных источников,

определяющих основные направления деятельности Семиреченского переселенческого управления. В делопроизводстве периода до октябрьской революции ход совещаний излагался не в протоколах, а преимущественно – в форме журнала. В фонде журналы Центрального совета Семиреченского областного управления собраны по определенным годам и составляют одно дело [13]. Вместе с тем также систематизированы протоколы. Например, в одном деле фонда собраны протоколы совещаний чиновников Семиреченского переселенческого района, проведенных под председательством начальника министерства Земледелия и Государственного Имущества Туркестанского края А.И. Пильцтина в период с 30 мая по 4 июня 1907 года [14].

В делопроизводственном комплексе отчетная документация занимает одно из ведущих мест. В связи с тем, что в этих документах содержатся различные сведения, их описание вызывает определенные трудности. В фонде заведующего переселенческим делом в Семиреченском крае встречаются следующие отчетные документы: отчеты, доклады, докладные записки, справки, очерки, книги переселенческих участков, материалы ревизии. К этим документам можно также отнести статистические данные.

Семиреченская область была подразделена на несколько переселенческих подрайонов, каждый из которых возглавляли чиновники, занимавшие должность заведующего подрайона. В фонде сохранены годовые отчеты этих заведующих подрайонов по агрономическим, землеотводно-межевым, гидротехническим и другим дополнительным работам. Отчеты заведующих подрайонов составлены в свободной форме и в фонде они преимущественно встречаются в виде рукописей. Например, если проанализировать отчеты за 1911 г. заведующих таких подрайонов, как Верный, Бишкек, Пржевальск, Лепсы, Жаркент, как было сказано выше, они составлены в свободной форме. В определенной форме, то есть по образцу, приводятся только статистические сведения [15, 206-247 пп.]. Так, в годовом отчете собраны и описаны сведения о количестве семей, переселившихся в район с каких именно областей и губерний, сколько и в каком объеме были образованы переселенческие участки. Далее по установленному порядку на основе этих отчетов заведующий Семиреченской переселенческой области сос-

тавляет годовой отчет по области и предоставляет его Главному управлению землеустройства и земледелия.

В фонде, в основном, сохранились черновики годовых отчетов за период с 1905 года по 1916 год. Если рассматривать годовой отчет Семиреченской области за 1915 г., то годовой отчет и сведения, относящиеся к нему, собраны в одном деле [16]. К отчетным сведениям относятся отчеты и отчетные данные каждого заведующего подрайонов по указанному году. А в годовом отчете, составленном заведующим областью, приводились сведения о количестве землеобустроенных людей и переселенцев, взятых на учет, созданных скотоводческих и хуторских участков, о деле землеустройства Семиреченских казачьих войск, ссудах, выделенных переселенцам, использовании финансовых средств, выделенных переселенческому делу, а также по каждому подрайону приводились данные о зарегистрированных в отчетном году переселенческих участках и штатных работниках. Например, по отчету за 1915 г. в Семиреченскую область переселились 1262 семей, из которых 246 вернулись на свою родину. В отчетном году количество выделенных и перевыделенных участков в объеме 143645 десятин достигло 60 [17, 123-187 пп.]. В общем, в ежегодных отчетах приводились подобные статистические данные и в некоторых из них имеется карта области, подготовленная в отделе по землеотводно-межевым работам [18, 292 п.]. Особенность обзорных отчетов за несколько лет, в отличие от годовых отчетов, заключается в том, что в них приводится краткий географический и исторический очерк края. В отчете Семиреченской переселенческой организации по делу за период с 1906 г. по 1913 г. описывается историко-географическое, экономическое и хозяйственное состояние области, затем представляется отчет за каждый последующий год [19].

Вместе с тем в фонде встречаются помесечные и годовые отчеты по делу землеустройства казахов в Семиреченской области. Например, в отчете землеотводно-межевого отдела за январь месяц 1914 г. изложена работа, проделанная топографами [20, 15 п.]. Следует отметить, что годовые отчеты составлялись на основе отчетов по месяцам. Если, к примеру, рассмотреть отчет за 1916 г. по делу землеустройства казахов в Семиреченской области, то в нем точно опре-

делены реализованные меры по каждому уезду. В заключительной части отчета в виде таблицы показаны все казахские места переселения по Верненскому, Капальскому, Лепсинскому и Жаркентскому уездам. А в другой таблице определен объем земли по шести уездам, который перейдет в фонд войска. Здесь всего 397784 десятина земли выделена на долю казачьих войск [21, 73-76 пп.]. Следует оговорить, что в фонде сохранились отчеты за май-август месяцы 1916 г. по делу казачьих войск [22, 16 п.]. Сведения, приведенные в этом отчете, были использованы в годовом отчете, рассмотренном выше. Годовые отчеты по делу землеустройства казахов в Семиреченской области, как и годовые отчеты по переселенческим делам в крае, составлены по определенной форме.

Наряду с годовыми отчетами, в фонде сохранились краткие отчеты по различным вопросам.

Одним из видов отчетных документов являются доклады. В основном, доклады делались по какому-либо определенному вопросу. В фонде сохранились копии докладов или их черновики.

Доклады по своему содержанию обнаруживают наибольшую близость к отчетам. Доклад заведующего по переселенческому делу в Семиреченской области по переселению за период с 1906 г. по 1911 г. был очень объемным и составлен на основе годовых отчетов [23, 12-33 пп.]. Этот доклад состоит из трех частей: деятельность Семиреченской переселенческой организации за 1906-1911 гг., колониальные районы и их значимость, мероприятия по перспективам осуществления широкой колонизации Семиречья. Таким образом, в докладе всесторонне изложена проделанная работа по переселенческому делу в процессе деятельности организации. Последняя часть доклада посвящена описанию запланированных работ в будущем. Как и отчеты, доклады представляют собой ценный источник, поскольку в них определенный вопрос или проблема рассматриваются конкретно.

По сравнению с докладами докладные записки в фонде встречаются реже и имеют различное содержание. Например, в докладной записке С.Н. Велецкого от 31 августа 1910 г. излагаются его мысли и предложения о том, каким образом с помощью политики переселения эффективно осуществить колонизацию в Семиреченском крае [24, 38-46 пп.]. Несмотря на то, что данная докладная записка является оригиналом,

налом, неизвестно кому или какой организации она была адресована. По сравнению с докладами в докладных записках и справках определенная проблема излагается конкретно и в кратком виде. Например, в справке С.Н. Велецкого о состоянии переселенческого дела по Верненскому уезду приводятся сведения о том, что в 1906 г. переселились всего 1104 семей с численностью в 5381 человек [25, 9 п.]. Между тем в справке, представленной заведующим отдела по землеустройству и землеотводно-межевым работам М. Войшиллона, кратко излагается вопрос о землеустройстве казахов в Семиреченской области за период с 1911 г. по 1916 г. Таким образом, доклады, докладные записки, справки являются дополнительным сопутствующим документом к материалам других официально-деловых документов.

В управлении по переселенческому делу в Семиречье наряду с отчетами писались и очерки. Сведения этих двух документов в некоторых случаях были похожи. Если в качестве примера рассмотреть краткий очерк деятельности Семиреченской переселенческой организации за 1910 г., то в нем коротко описывается, как происходило разделение отданных государству земель и дело по землеустройству переселенцев в семи подрайонах (Верный, Жаркент, Пржевальск, Нарын, Бишкек, Капал, Лепсы). Наряду с этим в очерках написано о проведении статистических, гидротехнических, агрономических, почвенно-ботанических экспедиционных работ, а также дополнительные меры по оказанию помощи переселенцам [26, 7-19 пп.]. Несмотря на то, что здесь встречаются сведения из годовых отчетов, они приводятся в обобщенном виде, т.е. в качестве обзора. Очерки писались не по определенному образцу, а в свободной форме и статистические сведения, приведенные в них, представляют собой ценный материал с позиции источниковедения.

Книги переселенческих участков, а также книги со списками киргизских (казахских – автор) волостей можно отнести к одному из видов отчетных документов. Это документы имели непосредственное отношение к статистическому отделу. В книгах переселенческих участков собраны списки участков, расположенных в уездах и подрайонах. Например, в фонде сохранена книга Семиреченской области 1917 г., в которой приводятся списки об объеме участков

во всех уездах и подрайонах, пригодных для переселения, предназначенных для скотоводства, требующих орошения и непригодных для переселения [27, 1-9 пп.]. В книге списков волостей 1912 г. приведены сведения по восьми подрайонам Семиреченской области. Из 198 волостей области 134 – казахские волости, а остальные 64 – русские волости [28, 4-7 пп.]. По этим достоверным сведениям можно пронаблюдать, что за восемь лет количество переселенческих населенных пунктов в крае увеличилось в два раза по сравнению с казахскими волостями. Значит, есть все основания предположить о том, что колонизация крестьян в Семиречье проводилась широко и имела весьма распространенный характер. В приведенных выше книгах со списками переселенческих участков приводятся статистические сведения, использованные для составления отчетов, они составляют группу ценных исторических источников.

Положение края и деятельность организаций в нем контролировалось посредством ревизий. В 1908 г. в Туркестанский край в целях проведения ревизии был направлен сенатор К.К. Пален. В ходе проведения этой сенаторской ревизии были проверены все организации, включая и Семиреченское переселенческое управление. К сожалению, в фонде не сохранилась документация по ревизии. Однако в 1910 г. в Санкт-Петербурге был издан «Отчет по ревизии Туркестанского края, произведенной по высочайшему повелению сенатором гофмейстром графом К.К. Паленом» [29]. Один том этого отчета был посвящен Переселенческому делу. Следует оговорить, что в отчете Семиреченской переселенческой организации за 1906-1913 гг. приводятся выводы и замечания, сделанные по результатам ревизии К.К. Паленна [30, 133-188 пп.]. Данная ревизия, по сравнению с предыдущими, по своим задачам была очень объемной.

Как было указано выше, в каждом отчете приводились статистические сведения. Наряду с этим, сведения, собранные в статистическом отделе, составляют в фонде одно дело, и эти документы мы относим к отдельному виду отчетной группы. Например, в статистических документах о переселенцах в Семиреченской области в 1909-1910 гг. по каждому уезду приводятся точные сведения относительно того, сколько семей (численность на душу населения) переселились за этот период, в каком селе они расположились

и обустроились [31, 22 п.]. При анализе статистических документов в целях проверки достоверности и объективности сведений, приведенных в них, мы сопоставили эти показатели со сведениями из других источников. Для анализа и обработки статистических документов, в основном, используется метод количественного анализа, поскольку этот метод представляется эффективным. В общем, отчетные документы, собранные в фонде, встречаются в большом объеме. Они, как правило, дают возможность в системном виде ознакомиться с основными направлениями деятельности и результатами реализованных дел Семиреченской переселенческой организации.

Одним из следующих видов делопроизводства документов в фонде является переписка. Источники этой группы характеризуются своей разнородностью и отличительными особенностями и подразделяются на входящие и исходящие. Переписку Семиреченского переселенческого управления можно разделить на несколько видов: переписка с относящимися к нему организациями; переписка с организациями, не имеющими отношения к управлению или организациями одного уровня; переписка с вышестоящими организациями [32]. К каждой группе относятся определенные виды документов. В фонде документы по переписке собраны по их отношению к какой-либо одной проблеме.

Одну из групп источников составляют единые документы, к которым относятся жалобы, прошения, заявления и письма, поступившие от отдельных людей. В Семиреченское переселенческое управление от переселенцев и местного населения систематически поступали различные жалобы, прошения, заявления относительно земельных вопросов. Они, в основном, были в личном или коллективном виде. Например, мещанин городка Тары Н.А. Кантер в прошении, направленном начальнику Жаркентского уезда, просил выделить в аренду участок земли для скотоводства [33, 2 п.]. Этот документ является оригиналом и написан руками его автора. Если рассматривать коллективные документы, то Аубакир Тынышбаев от имени жителей пятнадцати домов аула № 2 Маканчи-Садыровской волости Лепсинского уезда направил прошение заведующему Лепсинского подрайона. В этом прошении он пишет, что они вынуждены перейти к оседлости, так как их пастбищные земли

были отобраны для образования переселенческих участков и возникла опасность остаться без земли. Они просили отдать им земли на противоположном берегу реки Теректы, около казахской мечети для ведения оседлого земельного хозяйства [34, 1 п.]. Это прошение сохранено в виде оригинала и заверено подписью (по-арабски) представителя от имени казахов. Вместе с тем некоторые документы, хранящиеся в фонде, встречаются одновременно на русском и татарском языках.

В фонде технические документы сохранены в качестве особого вида источников, поскольку, если основу делопроизводственных документов составляют письменные источники, то к техническим документам относятся чертежи, проекты, карты, планшеты и фоторисунки. Семиреченская переселенческая организация с первого дня своего функционирования в крае, в первую очередь, проводила исследование в различных сферах. В процессе исследовательских работ все сведения отражались на бумаге, в результате чего были подготовлены карты, чертежи и проекты. Оригиналы и копии таких технических документов собраны в фонде. В схематическом чертеже, подготовленном отделом по землеотводно-межевым работам, была создана сеть геодезических опорных населенных пунктов. Эта сеть начиналась с селения Шиен-Суык-Тобе, промежуточная система находилась близ села Уш-Коныр, восточная система заканчивалась населенными пунктами Мын-Жылкы и Кок-Тобе [35, 7 п.].

В фонде самыми ценными техническими документами с источниковедческих позиций считаются карты. Рассмотрим несколько их видов. В 1908 г. в приложение к отчету по землеотводно-межевым работам была подготовлена карта Семиреченского переселенческого района. Здесь были обозначены объем участков, запланированных и образованных в отчетном году, участки, выданные с войскового фонда, участки, утвержденные Временной Комиссией, городские земли, земли казачьих войск, земли селений бывших жителей, земли селений инородных народов, наряду с этим, адреса проживания заведующего района и подрайона, а также врачебные и фельдшерские пункты [36, 274-а п.]. Карта, цветная, начерченная руками, является оригиналом, так как заверено подписью заведующего отделом по землеотводно-межевым

работам. Между тем в докладную записку по переселенческому делу Семиреченской области 1909 г. добавлена начертательная карта края. На этой карте показаны казахские волости в уездах Лепсы, Капал, Верный, Бишкек, Жаркент, Пржевальск, разделенные на природно-исторические районы [37, 58 п.] В фонде это вид источника сохранился в виде оригинала, на них написаны личные данные картографа и чертежника.

Одну из групп технических документов составляют фоторисунки. В деле об учебных заведениях и религиозных организациях Семиреченского переселенческого района есть рисунки сельских школ и церквей в Верненском и Лепсинском уездах [38, 10-29 пп.]. С течением времени эти фоторисунки теряют свое качество. Однако они позволяют воочию увидеть исторические здания. Вместе с тем, в фонде фоторисунки бассейна реки Чималган встречаются в деле об образовании Чималганских переселенческих участков. Фоторисунки являются ценным видом технических документов, поскольку из них можно взять множество сведений.

Следующую группу источников составляют документы личного состава. К ним относятся списки штатных работников, аттестационные списки, заявления о приеме на работу, приказы об увольнении с занимаемой должности, ведомости по выдаче зарплаты сотрудникам, формулярные списки о деятельности чиновников, личные дела сотрудников, производственные дневники топографов, а также удостоверения сотрудников. В фонде встречаются различные списки штатных сотрудников. Например, были сделаны списки сотрудников, получавших высокий, средний и маленький оклад [39, 517-518 пп.]. Главному переселенческому управлению ежегодно отправлялись списки чиновников, представленных к награждению, в этом списке отражались их должность, размер зарплаты и разряд. Встречаются и списки казахских работников, в них отмечено, с какой они волости и аула. Из изученных нами списков становится ясно, что казахи преимущественно работали в отделе гидротехники. Из таких документов можно извлечь сведения о расширении и сокращении штатов.

В документах личного состава собраны заявления о приеме на работу и приказы о приеме на работу, а также об увольнении сотрудников.

В фонде собраны 247 личных дел сотрудников. Из этих документов можно извлечь полные и точные сведения о каждом из сотрудников. К примеру, если рассматривать личное дело Токсанбаева Кайсерке, работавшего в должности переводчика-толмача в Семиреченской переселенческой организации, то в него пришиты такие документы, как заявление о приеме на работу, копия приказа о приеме на должность переводчика и список должностей, в которых он работал. Кроме того, сохранились личные дела С.Н. Велецкого, работавшего на протяжении долгих лет заведующим Семиреченской переселенческой организации [40], и Т. Бокина, работавшего в должности переводчика [41].

Следующий вид документов – это производственные дневники топографов. Эти дневники составляются на целый год, и в них указываются дела, которые будут выполняться в каждом месяце и выходные дни. Дневники сохранены в виде оригинала и заверены подписью топографов [42, 18 п.]. Вместе с тем в число документов личного состава входят удостоверения сотрудников и доступные документы. Эти документы были специально выделены чиновникам Семиреченского переселенческого управления. В удостоверениях проставлялась подпись заведующего переселенческим районом, и они заверялись печатью. Открытые доступные документы заверялись подписью и печатью военного губернатора Семиреченской области. Они заполнялись на специальных бланках, в каждом из которых проставлялся отдельный номер. В фонде оригиналы этих документов собраны в личных делах. Документы личного состава представляют собой важный источник в определении формирования и состава штата организации.

Таким образом, систематизация документов в фонде по структурно-хронологическому принципу облегчает исследователям работу по ознакомлению с источниками. На основе всестороннего и глубокого анализа источников представляется возможным определить научную ценность изложенных в них вопросов. Поэтому в связи с тем, что в фонде хранятся различные по содержанию и структуре документы, представляющие собой различные источники, нами была сделана их систематизация и классификация, а также предпринята попытка раскрыть суть и значение исторических явлений,

описанных в источнике. Изучение и анализ этих документов позволяют определить деятельность Семиреченской переселенческой организации,

на основании чего можно дать историческую оценку колониальной политике России, которая проводилась на казахских степных просторах.

Литература

- 1 Свод законов Российской империи. Книга первая. Второе издание. – СПб., 1913. – Т. 2. – 2774 с., Свод законов Российской империи. Книга первая. Второе издание. – СПб., 1913. – Т. 1-4. – 2774 с., Сборник законов и распоряжений по переселенческому делу и по поземельному устройству в губерниях и областях Азиатской России (по 1 августа 1909 г.). – СПб.: изд. Переселенческого Управления, 1909. – 698 с.
- 2 Жетісу өлкесіндегі қоныс аудару ісінің меңгерушісі қорының тарихи анықтамасы. ҚР ОММ қызметкерлерімен құрастырылған. – 28 б.
- 3 Сборник законов и распоряжений по переселенческому делу и по поземельному устройству в губерниях и областях Азиатской России (по 1 августа 1909 г.). – СПб.: изд. Переселенческого Управления, 1909. – 698 с.
- 4 Циркуляры Главного управления землеустройства и земледелия и переселенческого управления // ЦГА РК. Ф. 19; т. 1, д. 25. – л. 4-5.
- 5 Циркуляры и приказы заведующего Семиреченским переселенческим районом // ЦГА РК. Ф. 19; т. 1, д. 2025. – л. 139.
- 6 Циркуляры Переселенческого управления по казахскому землеустройству, о переходе казахов в оседлость // ЦГА РК. Ф. 19; т. 1, д. 2273. – л. 34.
- 7 Циркуляры и приказы заведующего Семиреченским переселенческим районом // ЦГА РК. Ф. 19; т. 1, д. 2025. – л. 139.
- 8 Руководящие указания переселенческого управления о порядке применения правил об образовании переселенческих участков // ЦГА РК. Ф. 19; т. 1, д. 199. – л. 1-2.
- 9 Циркуляры и приказы заведующего Семиреченским переселенческим районом // ЦГА РК. Ф. 19; т. 1, д. 2025. – л. 139.
- 10 Книга приказов по личному составу служащих Семиреченского переселенческого района за 1918 год // ЦГА РК. Ф. 19; т. 2, д. 15. – л. 32.
- 11 Книга приказов по личному составу Управления Семиреченского Переселенческого района на 1909-1910 годы // ЦГА РК. Ф. 19; т. 2, д. 2. – л. 103.
- 12 Материалы комиссии по образованию переселенческих участков Семиреченской области // ЦГА РК. Ф. 19; т. 1, д. 68. – л. 41-45.
- 13 Журналы заседаний присутствия Семиреченского областного правления // ЦГА РК. Ф. 19; т. 1, д. 454. – л. 14., Журналы общего присутствия Семиреченского областного правления // ЦГА РК. Ф. 19; т. 1, д. 587. – л. 332., Журналы заседаний Общего присутствия Семиреченского областного правления / ЦГА РК. Ф. 19; т. 1, д. 638. – л. 88.
- 14 Протоколы совещаний чиновников Семиреченского переселенческого района // ЦГА РК. Ф. 19; т. 1, д. 47. – л. 39.
- 15 Отчет о работе Семиреченской переселенческой организации за 1911 год и материалы к нему // ЦГА РК. Ф. 19; т. 1, д. 223. – л. 154.
- 16 Годовой отчет Семиреченского района за 1915 год и материалы к нему // ЦГА РК. Ф. 19; т. 1, д. 533. – л. 201.
- 17 Отчеты о работе Семиреченского района за 1915 год // ЦГА РК. Ф. 19; т. 1, ис. 534. – л. 123-187.
- 18 Отчет о работе Семиреченской переселенческой организации за 1906-1913 годы // ЦГА РК. Ф. 19; т. 1, д. 27. – л. 5.
- 19 Отчет о работе Семиреченской переселенческой организации за 1906-1913 годы // ЦГА РК. Ф. 19; т. 1, д. 26. – л. 158., Отчет о работе Семиреченской переселенческой организации за 1911 год и материалы к нему // ЦГА РК. Ф. 19; т. 1, д. 223. – л. 154., Отчет о работе Семиреченской переселенческой организации за 1906-1913 годы // ЦГА РК. Ф. 19; т. 1, д. 28. – л. 302., Отчет о работе Семиреченской переселенческой организации за 1906-1913 годы // ЦГА РК. Ф. 19; т. 1, д. 29. – л. 356.
- 20 Отчет о работе землеотводных партий по землеустройству казаков в Семиреченской области за январь месяц 1914 г. и приложения к нему // ЦГА РК. Ф. 19; т. 1, д. 2041. – л. 15.
- 21 Отчеты о работе по землеустройству казахов в Семиреченской области за 1916 год // ЦГА РК. Ф. 19; т. 1, д. 2445. – л. 77.
- 22 Отчет о работе по казахскому землеустройству за май-август месяцы 1916 года // ЦГА РК. Ф. 19; т. 1, д. 593. – л. 16.
- 23 Доклад заведующего переселенческим делом о работе переселенческой организации за период с 1906 по 1911 годы // ЦГА РК. Ф. 19; т. 1, д. 307. – л. 12.
- 24 Дело о постановке и введении переселенческого дела в Семиреченской области // ЦГА РК. Ф. 19; т. 1, д. 41. – л. 9.
- 25 Докладная записка заведующего переселенческим районом о гидротехнических работах в Семиреченской области // ЦГА РК. Ф. 19; т. 1, д. 228. – л. 38-46.
- 26 Краткий очерк о работе Семиреченской переселенческой организации за 1910 год // ЦГА РК. Ф. 19; т. 1, д. 154. – л. 7-12.
- 27 Списки переселенческих участков Семиреченской области // ЦГА РК. Ф. 19; т. 1, д. 2637. – л. 1-9.
- 28 Список волостей Семиреченской области по подрайонам // ЦГА РК. Ф. 19; т. 1, ис. 1159. – л. 4-7.

- 29 Отчет по ревизии Туркестанского края, произведенной по высочайшему повелению сенатором гофмейстером графом К.К. Паленом. Переселенческое дело. – СПб.: Сенаторская типография, 1910. – 436 с.
- 30 Отчет о работе Семиреченской переселенческой организации за 1906-1913 годы // ЦГА РК. Ф. 19; т. 1, д. 28. – л.302.
- 31 Статистические сведения о переселенцах в Семиреченской области // ЦГА РК. Ф. 19; т. 1, д. 1146. – л.22.
- 32 Переписка с заведующими подрайонами об установлении нормы земельного надела переселенцев // ЦГА РК. Ф. 19; т. 1, д. 1617. – л.3., Переписка с заведующими подрайонов о составлении актов об отводе земель // ЦГА РК. Ф. 19; т. 1, д. 1618. – л.14., Переписка об изъятии земель у казахского населения в пользу государства и сведения о «вознаграждении» казахов за снос построек // ЦГА РК. Ф. 19; т. 1, д. 1615. – л.149., Дело о размежевании земель Тасминского участка между крестьянами и казахами // ЦГА РК. Ф. 19; т. 1, д. 1248. – л.178.
- 33 Прошение мещанина Контер Н.А. о сдаче ему в аренду скотоводческого участка на урочище Чалкуде в Джаркентском уезде // ЦГА РК. Ф. 19; т. 1, д. 1927. – л.2.
- 34 Прошения казахов Маканчи-Садыровской волости Лепсинского уезда о переходе их в оседлость и протокол Временной комиссии по образованию переселенческих участков в Чинжилинской и Западно-Чинжилинской волостях Лепсинского уезда; выписка из плана по землеотводно-межевым работам на 1912 год // ЦГА РК. Ф. 19; т. 1, д. 1508. – л.1.
- 35 Сведения об участке Семиреченского переселенческого района // ЦГА РК. Ф. 19; т. 1, д. 2451. – л.7.
- 36 Докладная записка о положении переселенческого дела в Семиреченской области и инструктивные указания о порядке переселения в Семиреченскую область // ЦГА РК. Ф. 19; т. 1, д. 115. – л.58.
- 37 Таблицы о числе сельских школ и церквей в селениях Семиреченского переселенческого района // ЦГА РК. Ф. 19; т. 1, д. 618. – л.10-29.
- 38 Отчет за 1908 год // ЦГА РК. Ф. 19; т. 1, д. 65. – л.264-265.
- 39 Велецкий Сергей николаевич // ЦГА РК. Ф. 19; т. 2, д. 270. – л.128-130.
- 40 Бокин Токашбай // ЦГА РК. Ф. 19; т. 2, д. 257. – л.2-4.
- 41 Производственный дневник топографа Тумарова Л.И. за 1910 год // ЦГА РК. Ф. 19; т.1.

References

- 1 Svod zakonov Rossiyskoy imperii. Kniga pervaya. Vtoroye izdaniye. – SPb., 1913. – Т. 2. -2774 s., Svod zakonov Rossiyskoy imperii. Kniga pervaya. Vtoroye izdaniye. – SPb., 1913. – Т. 1-4. – 2774 s, Sbornik zakonov i rasporyazheniy po pereselencheskomu delu i po pozemel'nomu ustroystvu v guberniyakh i oblastyakh Aziatskoy Rossii (po 1 avgusta 1909 g.). – SPb: izd. Pereselencheskogo Upravleniya, 1909. – 698 s.
- 2 Zhetisu olkesindegi qonys audaru isinit mengerushisi korynyn tarikhi anyktamasy. KR OMM qyzmetkerlerimen kurastyrylgan. – 28 b.
- 3 Sbornik zakonov i rasporyazheniy po pereselencheskomu delu i po pozemel'nomu ustroystvu v guberniyakh i oblastyakh Aziatskoy Rossii (po 1 avgusta 1909 g.). – SPb. : izd. Pereselencheskogo Upravleniya, 1909. – 698 s.
- 4 Tsirkulyary Glavnogo upravleniya zemleustroystva i zemledeliya i pereselencheskogo upravleniya // TSGA RK. F. 19; t. 1, d. 25. – L. 4-5.
- 5 Tsirkulyary i prikazy zaveduyushchego Semirechenskim pereselencheskim rayonom // TSGA RK. F. 19; t. 1, d. 2025. – L. 139.
- 6 Tsirkulyary Pereselencheskogo upravleniya po kazachyemu zemleustroystvu, o perekhode qazakhov v osedlost' // TSGA RK. F. 19; t. 1, d. 2273. – L. 34.
- 7 Tsirkulyary i prikazy zaveduyushchego Semirechenskim pereselencheskim rayonom // TSGA RK. F. 19; t. 1, d. 2025. – L.139.
- 8 Rukovodyashchiye ukazaniya pereselencheskogo upravleniya o poryadke primeneniya pravil ob obrazovanii pereselencheskikh uchastkov // TSGA RK. F. 19; t. 1, d. 199. – L.1-2.
- 9 Tsirkulyary i prikazy zaveduyushchego Semirechenskim pereselencheskim rayonom // TSGA RK. F. 19; t. 1, d. 2025. – L.139.
- 10 Книга приказов по личному составу Управления Семиреченского Переселенческого района на 1909-1910 годы // ЦГА РК. Ф. 19; т. 2, д. 2. – л.103.
- 11 Книга приказов по личному составу Управления Семиреченского Переселенческого района на 1909-1910 годы // TSGA RK. F.19; т.2, д. 2.- L.103 .
- 12 Materialy komissii po obrazovaniyu pereselencheskikh uchastkov Semirechenskoy oblasti // TSGA RK. F. 19; t. 1, d. 68. – L.41-45.
- 13 Zhurnaly zasedaniy prisutstviya Semirechenskogo oblastnogo pravleniya // TSGA RK. F. 19; t. 1, d. 454. – L.14, Zhurnaly obshchego prisutstviya Semirechenskogo oblastnogo pravleniya // TSGA RK. F. 19; t. 1, d. 587. – L.332, Zhurnaly zasedaniy Obshchego prisutstviya Semirechenskogo oblastnogo pravleniya / TSGA RK. F. 19; t. 1, d. 638. – L.88.
- 14 Protokoly soveshchaniy chinovnikov Semirechenskogo pereselencheskogo rayona // TSGA RK. F. 19; t. 1, d. 47. – L.39.
- 15 Otchet o rabote Semirechenskoy pereselencheskoy organizatsii za 1911 god i materialy k nemu // TSGA RK. F. 19; t. 1, d. 223. – L.154.
- 16 Godovoy otchet Semirechenskogo rayona za 1915 god i materialy k nemu // TSGA RK. F. 19; t. 1, d. 533. – L.201.
- 17 Otchety o rabote Semirechenskogo rayona za 1915 god // TSGA RK. F. 19; t. 1, is . 534. – L.123 -187.
- 18 Otchet o rabote Semirechenskoy pereselencheskoy organizatsii za 1906-1913 gody // TSGA RK. F. 19; t. 1, d. 27. – L.5.
- 19 Otchet o rabote Semirechenskoy pereselencheskoy organizatsii za 1906-1913 gody // TSGA RK. F. 19; t. 1, d. 26. – L.158,

- Otchet o rabote Semirechenskoj pereselencheskoj organizatsii za 1911 god i materialy k nemu // TSGA RK. F. 19; t. 1, d. 223. – L.154, Otchet o rabote Semirechenskoj pereselencheskoj organizatsii za 1906-1913 gody // TSGA RK. F. 19; t. 1, d. 28. – L. 302., Otchet o rabote Semirechenskoj pereselencheskoj organizatsii za 1906-1913 gody // TSGA RK. F. 19; t. 1, d. 29. – L. 356.
- 20 Otchet o rabote zemleotvodnykh partiy po zemleustroystvu kazakov v Semirechenskoj oblasti za yanvar' mesyats 1914 g. i prilozheniya k nemu // TSGA RK. F. 19; t. 1, d. 2041. – L.15.
- 21 Otchety o rabote po zemleustroystvu kazakhov v Semirechenskoj oblasti za 1916 god // TSGA RK. F. 19; t. 1, d. 2445. – L.77.
- 22 Otchet o rabote po kazach'yemu zemleustroystvu za may – avgust mesyatsy 1916 goda // TSGA RK. F. 19; t. 1, d. 593. – L.16.
- 23 Doklad zaveduyushchego pereselencheskim delom o rabote pereselencheskoj organizatsii za period s 1906 po 1911 gody // TSGA RK. F. 19; t. 1, d. 307. – L.12.
- 24 Delo o postanovke i vvedenii pereselencheskogo dela v Semirechenskoj oblasti // TSGA RK. F. 19; t. 1, d. 41. – L.9.
- 25 Dokladnaya zapiska zaveduyushchego pereselencheskim rayonom o gidrotekhnicheskikh rabotakh v Semirechenskoj oblasti // TSGA RK. F. 19; t. 1, d. 228. – L.38 -46.
- 26 Kratkiy ocherk o rabote Semirechenskoj pereselencheskoj organizatsii za 1910 god // TSGA RK. F. 19; t. 1, d. 154. – L.7 -12.
- 27 Spiski pereselencheskikh uchastkov Semirechenskoj oblasti // TSGA RK. F. 19; t. 1, d. 2637. – L.1-9.
- 28 Spisok volostey Semirechenskoj oblasti po podrayonom // TSGA RK. F. 19; t. 1, s. 1159. – L. 4-7.
- 29 Otchet po revizii Turkestanskogo kraja, proizvedennoy po vysochayshemu poveleniyu senatorom gofmeysterom grafom K.K. Palenom. Pereselencheskoye delo. – SPb. : Senatorskaya tipografiya, 1910 – 436 s.
- 30 Otchet o rabote Semirechenskoj pereselencheskoj organizatsii za 1906-1913 gody // TSGA RK. F. 19; t. 1, d. 28. – L.302.
- 31 Statisticheskiye svedeniya o pereselentsakh v Semirechenskoj oblasti // TSGA RK. F. 19; t. 1, d. 1146. – L.22.
- 32 Perepiska s zaveduyushchimi podrayonami ob ustanovlenii normy zemel'nogo nadela pereselentsev // TSGA RK. F. 19; t. 1, d. 1617. – L.3, Perepiska s zaveduyushchimi podrayonov o sostavlenii aktov ob otvode zemel' // TSGA RK. F. 19; t. 1, d. 1618. – L.14, Perepiska ob iz'yatii zemel' u qazakhskogo naseleniya v pol'zu gosudarstva i svedeniya o «voznagrazhdenii» qazakhov za snos postroyek // TSGA RK. F. 19; t. 1, d. 1615. – L.149, Delo o razmezhevanii zemel' Tasminskogo uchastka mezhdru krest'yanami i qazakhami // TSGA RK. F. 19; t.1, d.1248. – L.178.
- 33 Prosheniye meshchanina Konter N.A. o sdache yemu v arendu skotovodcheskogo uchastka na urochishche Chalkude v Dzharbentskom uyezde // TSGA RK. F. 19; t. 1, d. 1927. – L.2.
- 34 Prosheniya kazakhov Makanchi – Sadyrovskoy volosti Lepsinskogo uyezda o perekhode ikh v osedlost' i protokol Vremennoy komissii po obrazovaniyu pereselencheskikh uchastkov v Chinzhilinskoy i Zapadno – Chinzhilinskoy volostyakh Lepsinskogo uyezda; vypiska iz plana po zemleotvodno – mezhevym rabotam na 1912 god // TSGA RK. F. 19; t. 1, d. 1508. – L.1.
- 35 Svedeniya ob uchastke Semirechenskogo pereselencheskogo rayona // TSGA RK. F. 19; t. 1, d. 2451. – L.7.
- 36 Dokladnaya zapiska o polozenii pereselencheskogo dela v Semirechenskoj oblasti i instruktivnye ukazaniya o poryadke pereseleniya v Semirechenskuyu oblast' // TSGA RK. F.19; t. 1, d. 115. – L.58.
- 37 Tablitsy o chisle sel'skikh shkol i tserkvey v seleniyakh Semirechenskogo pereselencheskogo rayona // TSGA RK. F. 19; t. 1, d. 618. – L.10 -29.
- 38 Otchet za 1908 god // TSGA RK. F. 19; t. 1, d. 65. – L.264 -265.
- 39 Veletskiy Sergey Nikolayevich // TSGA RK. F. 19; t. 2, d. 270. – L.128 -130.
- 40 Bokin Tokashbay // TSGA RK. F. 19; t. 2, d. 257. – L.2-4.
- 41 Proizvodstvennyy dnevnik topografa Tumarova L.I. za 1910 god // TSGA RK. F. 19; t.1.

УДК 930:930.25:929

А.Т. Ахметжанова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы
E-mail: azhar59@mail.ru

О документах ученого Ермухана Бекмаханова в архиве КазНУ имени аль-Фараби

Данная статья посвящена деятельности известного ученого-историка Ермухана Бекмахановича Бекмаханова в Казахском государственном университете имени С.М. Кирова (ныне Казахский национальный университет имени аль-Фараби). Автор исследует архивные документы, хранящиеся в фонде университета с августа 1947 года по май 1966 года. Приводит копии некоторых документов, подтверждающих организацию кафедры истории КазССР в 1948/1949 учебном году, начале репрессии над ученым, об освобождении его от работы с 15 мая 1951 года, исключении Ермухана Бекмаханова из списка профессорско-преподавательского состава с 6 мая 1966 года, в связи с кончиной и другие.

Тоталитарная система была безжалостна к оригинальным личностям, в результате наша республика и университет потеряли выдающегося деятеля и патриота. В работе также подчеркивается необходимость глубокого и всестороннего изучения жизни и деятельности ученых и педагогов, трудившихся в университете в разные годы его развития.

Ключевые слова: КазГУ имени С.М. Кирова (КазНУ имени аль-Фараби), Е. Бекмаханов, архив, ученый, педагог, репрессии, реабилитация.

A.T. Ahmatjanova

About the documents of the scientist Ermuhan Bekmakhanov on the archive of Al-Farabi KazNU

This article is devoted to the famous scientist – historian Ermuhan Bekmahanovich Bekmakhanov and his activities in Kazakh State University named after SM Kirov (now the Kazakh National University named after Al -Farabi). The author has explored the archival documents which preserved in the fund of the University from August 1947 to May 1966. He has brought the originals of certain documents which have been telling: about the organization of the Department of History of the Kazakh SSR in 1948/1949, about the beginning of the repression of scientists in the, about of his release from his work from the 15 May 1951, the exclusion from the list Ermakhan Bekmakhanov faculty since May 6, 1966 in connection with the death the other documets.

Totalitarian system was ruthless to the strong persons as a result of our republic and the university lost an outstanding leader and patriot. The need for a thorough and comprehensive study of the life and work of scientists and teachers who worked at the university in the years of its development is accented on this work.

Key words: Kirov Kazakh State University (al -Farabi KazNU), E. Bekmahanov, archive, scientist, educator, repression, rehabilitation.

А.Т. Ахметжанова

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ мұрағатындағы ғалым Ермұқан Бекмахановтың құжаттары туралы

Бұл мақала белгілі тарихшы-ғалым Ермұқан Бекмахановтың С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінде (қазіргі әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті) атқарған қызметіне арналған. Автор университеттің қорында 1947 жылдың тамыз айынан 1966 жылдың мамырына

дейін сақталған мұрағат құжаттарын зерттейді. Бірнеше құжаттың көшірмесін ұсынады. Оның ішінде: 1948/1949 оқу жылында ҚазССР тарихы кафедрасының құрылуын дәлелдейтін, ғалымның ісіне байланысты репрессияның басталуы, 1951 жылдың 15 мамырынан бастап жұмыстан босатылуы, 6 мамыр 1966 жылы Ермұқан Бекмахановтың қайтыс болуына байланысты оқытушы-профессорлық тізімінен алынуы және т.б.

Тоталитарлық жүйе ерекше жаратылған азаматтарды аямады. Сондықтан біздің республика мен университет Ермұқан Бекмаханов сынды көрнекті қайраткер және патриоттан айрылды. Мақалада, автор университеттің әр жылдардағы дамуында адал еңбек еткен ғалым және педагогтардың өмірі мен қызметі жанжақты, терең зерттелуі қажет деп көрсетеді.

Түйін сөздер: С.М. Киров атындағы КазМУ (әл-Фараби атындағы ҚазҰУ), Е. Бекмаханов, мұрағат, ғалым, педагог, репрессия, ақтау.

Известный историк Казахстана, заслуженный деятель науки РК, лауреат Государственной премии Кенес Нұрпеис справедливо писал: «Выдающийся ученый-обществовед, педагог с большой буквы, первый доктор исторических наук из казахов, Ермухан Бекмаханович Бекмаханов прожил всего 50 лет. Из них несколько лет ему пришлось быть в рядах «буржуазных националистов», терпеть моральное унижение тоталитарной системы, стать жертвой очередной волны политических репрессий сталинщины против интеллигенции: он сидел в тюрьме и содержался в одном из дальних лагерей ГУЛАГА. Это стало одной из причин того, что он рано ушел из жизни. И все же Е.Б. Бекмаханов успел оставить большое научное наследие, ставшее достоянием народа» [1, с.7]. Наш долг изучать жизнь и деятельность ученых-патриотов, каковым был Ермухан Бекмаханов, с целью духовного развития и воспитания подрастающего поколения независимого Казахстана. Мы должны сохранить память о нем на века, чтобы ничего подобного больше никогда и ни с кем не повторилось. Отрадно, что ведущими учеными Казахстана собраны и изданы его научные труды: Е. Бекмаханов. Жеті томдық шығармалар жинағы. Сочинения в семи томах. – Павлодар: «ЭКО» ГӨФ, 2005.

Коллектив Казахского национального университета имени аль-Фараби гордится тем, что Ермухан Бекмаханович Бекмаханов трудился и написал значимые исследования по истории Казахстана в годы работы в нашем вузе. В архивном фонде КазНУ имени аль-Фараби хранятся документы, касающиеся жизни и деятельности ученого. Также материалы по данному вопросу можно найти в Центральном Государственном архиве Республики Казахстан (ЦГА РК), фонд 1352 [2], куда они были сданы по закону. В сох-

раненной папке КазГУ записано, что дело Бекмаханова Ермухана Бекмахановича начато 15 сентября 1947 года и окончено 6 мая 1966 года. В деле имеются документы разного характера: две автобиографии, одна – собственноручно написанная, вторая – напечатанная на пишущей машинке; выписка из приказа по КазГУ за № 496 от 15 сентября 1947 года о зачислении на должность профессора кафедры всеобщей истории с окладом 1750 рублей в месяц (½ ставки). Хранится заявление с просьбой зачислить преподавателем кафедры Истории Казахской ССР от 20 августа 1947 года, с подписями заведующего кафедрой, проректора и ректора. Также выписка из приказа по КазГУ № 576 от 8 сентября 1948 года о зачислении на должность заведующего кафедрой истории Казахской ССР с окладом 2800 рублей в месяц, плюс 20% за заведывание кафедрой; личный листок по учету кадров, датированный 20 марта 1949 года. Подшиты в дело и другие документы, подтверждающие его работу в университете, в разных должностях, с 20 августа 1947 года по 6 мая 1966 года.

Кратко о некоторых из них. Автобиографии (собственноручно написанная и напечатанная на машинке) не датированы. В документе указаны место рождения, учеба в школе и вузе, «семилетка в Баян-Ауле, затем годичный курс по подготовке в вуз в городе Семипалатинске». «В 1933 году по разверстке Наркомпроса Казахской ССР поступил на исторический факультет Воронежского педагогического института, который окончил в 1937 году» [3, л.4]. Трудовая деятельность началась в Казахстане в должности педагога «в Научно-исследовательском институте при Наркомпросе КазССР, впоследствии переименованном в Институт школ, в качестве Старшего Научного Сотрудника по Истории». Затем, «с ноября 1938 по 1940 гг. работал директором

Научно-исследовательского института школ Наркомпроса КазССР» [3, л.4]. В 1940 году экстерном сдал аспирантский минимум по кафедре истории народов СССР, работал преподавателем в Казахском педагогическом институте имени Абая, в Институте усовершенствования учителей при Наркомпросе КазССР. Далее, учеба в Высшей партийной школе при ЦК ВКП(б). После окончания утвержден лектором отдела пропаганды ЦК КП(б) Казахстана. «В мае 1943 г. в Институте истории АН СССР защитил диссертацию на соискание ученой степени кандидата исторических наук». В документе указывается утверждение «в ноябре 1948 года Высшей Аттестационной Комиссией при Министерстве Высшего образования ... в ученой степени доктора исторических наук» [3, л. 6]. После работа старшим научным сотрудником Института истории, археологии и этнологии АН Казахской ССР и одновременно преподавательской работой в вузах г. Алматы. «С 1948/1949 учебного года назначен зав. кафедрой истории казахского народа Казахского государственного университета» [3, л. 6]. В автобиографии показано, что ученый имеет около 30 научных работ.

Среди документов есть список научных трудов ученого, в котором указаны 25 работ, опубликованных в разных изданиях, с 1938 по 1949 годы. Среди них: Киевское государство (1938 г.), Парижская коммуна (1939 г.), К вопросу о массовости восстания Кенесары Касымова (1940 г.), История КазССР (1943 г.), Казахстан в 20-40 гг. XIX века (1947 г.), Кенесары в казахском фольклоре (1947 г.), Социальный строй казахов первой половины XIX века (1947 г.), Об основных этапах периодизации истории Казахстана (1948 г.), О преподавании истории в средней школе (1948 г.), Возникновение капиталистической промышленности и зарождение рабочего движения (1949 г.) [3, л. 25-26] и другие. Документ напечатан на пишущей машинке, с дополнением от руки трех работ за 1949 год. Подписан Ермуханом Бекмахановым. Даты нет. Прав исследователь жизни и деятельности Е. Бекмаханова, историк С.М. Мажитов, обозначивший, каким «широким был диапазон вопросов отечественной истории, которые затрагивал Е.Б. Бекмаханов» [4, с.6].

Также в архиве университета хранится небольшая по объему характеристика, печатная, датированная 18 марта 1949 года. Дана она за-

ведующему кафедрой истории КазССР КазГУ доктору исторических наук Бекмаханову Е.Б. В документе отмечается, что в «1946 году в Институте Истории Академии Наук СССР защитил диссертацию на соискание ученой степени доктора исторических наук на тему «Казахстан в 20-х – 40-х гг. XIX века». Является автором 25 печатных работ, общий научно-педагогический стаж работы – 11 лет». Также записано: «В Казахском Государственном университете работает с 1947 года, с 1948 года – заведующий кафедрой истории Казахской ССР...». Наряду с педагогической и научной работой, руководит методическим бюро исторического факультета. «Среди преподавателей и студентов пользуется большим авторитетом» [3, л.25]. Но, возникшее печально известное «Дело Бекмаханова» помогло КГБ расправиться с ним. Е. Бекмаханов был изгнан с университета, в 1951 году исключен из рядов партии, лишен научных степеней и званий. Так, молодой, перспективный и патриотичный педагог и ученый стал жертвой системы, которая не любила инакомыслящих и смелых личностей.

В деле есть приказ ректора КазГУ имени С.М. Кирова Тажибаева Т.Т. от 15 мая 1951 года за № 337, об освобождении Ермухана Бекмаханова от работы в университете. Общественность страны знает, как защищал в свое время руководитель ведущего вуза республики ученого Е. Бекмаханова, но противостоять тоталитарной системе было практически невозможно. Известно также, что ректор подвергся моральному и административному преследованию. Приказ звучит следующим образом: «За допущение крупных политических ошибок буржуазно-националистического характера в освещении реакционного феодально-монархического движения Кенесары Касымова и несвоевременное исправление этих ошибок – проф. Бекмаханова освободить от работы в университете» [3, л. 24].

«После этого Бекмаханов некоторое время работал учителем школы в Нарынкольском районе Алма-Атинской области, затем в селе Новотроицкое Чуйского района Джамбулской области. 5 сентября 1952 года его арестовали» [5, с. 423].

Ученые и педагоги Казахстана (также бывшего СССР) знают, что приговор был вынесен 4 декабря 1952 года судебной коллегией по уголовным делам Верховного суда Казахской ССР. «Рассмотрев с 2 по 4-ое декабря в Закрытом судебном заседании уголовное дело по обвинению

Бекмаханова Ермухана... казаха, гражданина ВКП/б/, исключенного за националистические взгляды..., работавшего до ареста преподавателем Ново-Троицкой средней школы, Чуйского района Джамбульской области и обвиняемого по ст. 58-10 часть II. УК РСФСР, коллегия установила..., что обвиняемый Бекмаханов, используя свое положение научного работника в области исторической науки, в течение 1942-1951 годов извращал и фальсифицировал исторические факты в своих работах, в выступлениях пропагандировал буржуазно-националистическую идеологию, восхвалял феодально-байский строй и его реакционных ханов и султанов, боровшихся против русского народа и стремившихся сохранить средневековые порядки в Казахстане.

Для обоснования своих буржуазно-националистических взглядов использовал произведения реакционных поэтов, а также врагов народа – алашордынцев, боровшихся против Советской власти. Эту же националистическую идеологию проводил и среди своих знакомых». Коллегия приговорила: «Бекмаханова Ермухана по ст. 58-10 часть II. УК РСФСР с санкцией ст. 58-2 подвергнуть к 25 (двадцати пяти) годам заключения в исправительно-трудовом лагере, с поражением в избирательных правах сроком на 5 лет и с конфискацией лично принадлежащего ему имущества. Отбытие указанной выше меры наказания считать с 5/IX-1952 г., т.е. со дня заключения под стражу. Вещественные доказательства хранить при деле. Приговор окончательный в кассационном порядке обжалованию не подлежит» [6, с.147-148].

Несмотря на жестокий и несправедливый приговор, 9 ноября 1953 года он в письме к супруге Халиме Адамовне Бекмухамедовой писал: «Как бы тяжело ни было вдали от вас, я душевно радуюсь вместе с вами на свободную, радостную жизнь советских людей. На свою судьбу смотрю, как на временное явление. Поэтому с гордостью думаю и мечтаю о свободе, о счастливой встрече с вами. Человек, настойчиво думающий о счастье и свободе, готов век ждать, и он непременно дождетсЯ. А жить очень хочется. В моих годах в пору творческих исканий и мечтаний как много полезного можно было дать своей Родине, так жестоко поступившей со мной. Глубоко верю в справедливое решение моей судьбы» [6, с.201-202].

16 февраля 1954 года «вернулся домой из Бодайбо, что в Иркутской области, но не озлобил-

ся, не сломался, напротив, говорил, что в лагере прошел «школу жизни» и что именно там ему посчастливилось встретиться со многими учеными и интересными людьми» [7, с.9]. Данное мнение еще раз доказывает, что советское государство не желало сотрудничества с личностями-знатоками истории и культуры родного народа и веривших в перспективы их развития.

Далее имеется постановление Генерального Прокурора СССР от 16 октября 1954 года о реабилитации историка-исследователя. Документ представлен на бланке Верховного суда Казахской ССР. Адресован ректору Казахского государственного университета им. С.М. Кирова А.З. Закаину. Помимо информации о реабилитации Ермухана Бекмаханова, дается пояснение о сохранении непрерывного стажа работы и о том, что «перерыв, вызванный арестом, в трудовой книжке не отмечается (разъяснение ВЦСПС от 11 января 1940 года за № 55/160 – С)» [3, л.39]. Подписан документ зам. Председателя Верховного суда КазССР А. Мамутовым. Дата – 22 октября 1954 года.

После реабилитации он долго не мог найти работу. Только в сентябре 1955 года Ермухан Бекмаханов был принят на должность преподавателя в КазГУ. В 1957 году в Москве вышла известная монография ученого «Присоединение Казахстана к России» и он вторично защитил докторскую диссертацию, затем стал заведующим кафедрой истории Казахской ССР исторического факультета КазГУ имени С.М. Кирова.

Как верно отмечают авторы очерка о жизни и деятельности ученого, в первом томе много-томника о Е. Бекмаханове: «... ол 1958 жылы бұрынғы атак-дәрежесін бәрін қайтарып алды, сол жылы Қазақ мемлекеттік университетінде «Қазақстан тарихы» кафедрасын қайта ашты. Қайта ашты дейтін себебіміз, бұл кафедраны Ермұқан 1948 жылы сол кездегі ҚазМУ-дың дарынды басшысы, ректор Төлеген Тажибаевтың қолдауымен ашқан болатын. Бірақ Ерекең тұтқындалғанда кафедра да жабылды, тек Ерекеңнің ерең еңбегімен он жылдан кейін 1958 жылы ашылатын себебі сол. Міне осы 1958 жылдан бастап, өмірінің сонына дейін Ерекең қуғын-сүргінсіз өмір сүрді. Ол қолынан келген жақсылығын еліне арнады, алғашқы оқулықтар, алғашқы аспиранттар, алғашқы кандидаттар, бәрі де сол кісінің атымен байланысты. Ол Қазақстан тарихының абыройы үшін жанын беруге дайын еді» [8, с. 99]. Много-

численные воспоминания и письма, вошедшие до нас, подтверждают, что Ермухан Бекмаханов был полон творческой энергией, замыслами. Если бы не доброжелатели....

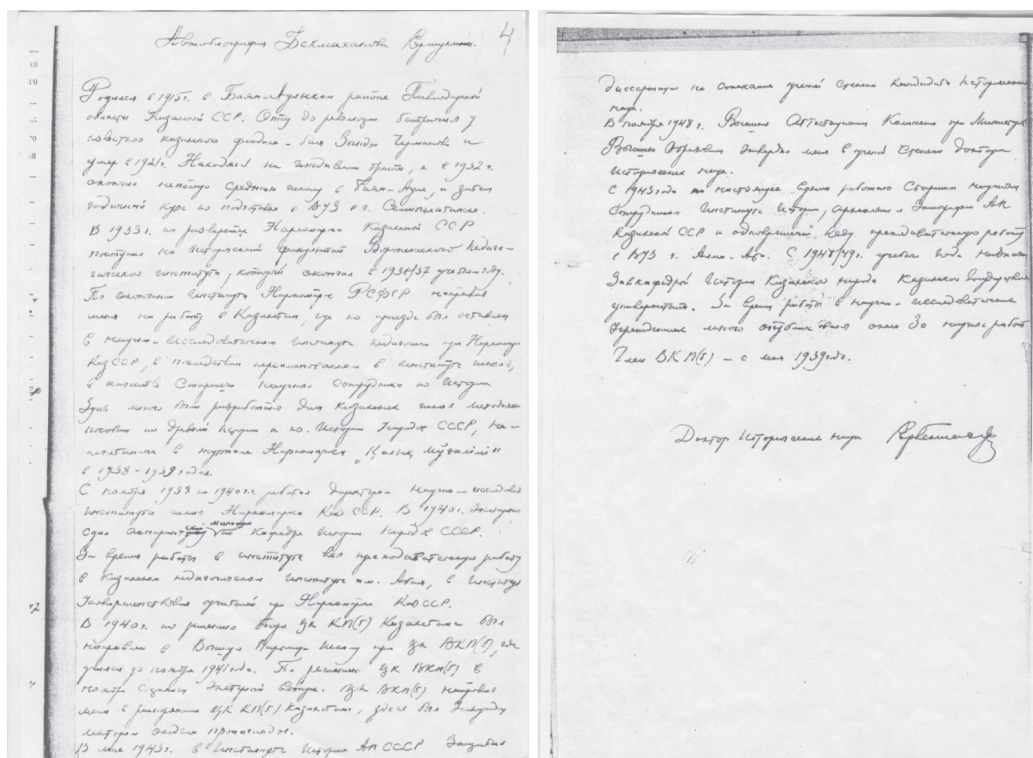
В папке имеются также документы, датированные 1958 годом: об организации при историческом факультете кафедры истории Казахской ССР, о восстановлении в ученой степени доктора исторических наук, далее (разные годы) о командировках, болезнях, отпусках. Последний – об исключении из списка профессорско-преподавательского состава с 6 мая 1966 года, в связи с кончиной.

«Он ушел из жизни очень рано, в рассвете творческих сил. Одной из главных причин этого явились годы репрессий» [1, с.17]. «Е. Бекмаханов явился в историю не как искатель легкой славы, а как исследователь истины, и таким он останется навсегда в памяти тех, кто его знал и узнает благодаря его трудам» [5, с. 425].

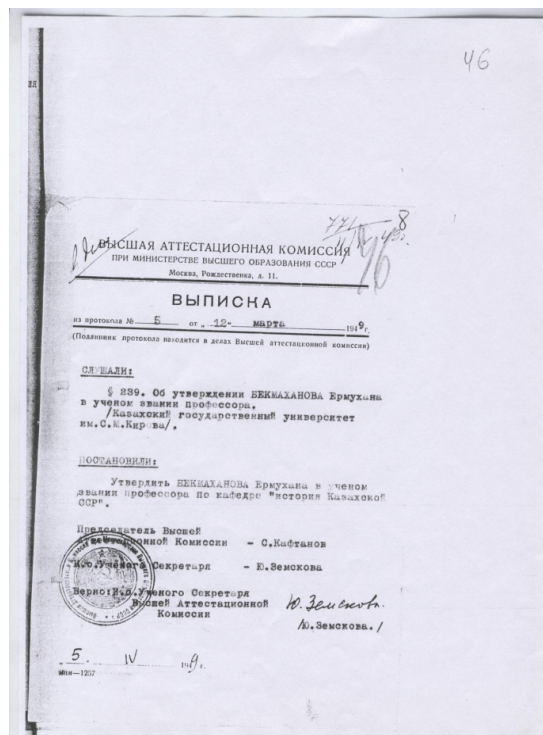
Нельзя не согласиться с суждениями известного историка Ж. Касымбаева, о необходимости «...воссоздания деяний наших великих предков, жизнеописание и многогранная борьба которых за подлинную свободу всегда привлекали внимание наших соотечественников.

Воссоздание же жизненных вех знаменитых людей минувшего времени, кроме того, во многом раскрыло бы значимость для современников величие таких личностей. Оно расширило бы кругозор общественного сознания чрезвычайно пестрого по этнической структуре населения Республики Казахстан» [9, с.3]. Ученый имел в виду руководителя народно-освободительного восстания 1837-1847 годов, казахского хана Кенесары Касымова. Но оно справедливо и верно отражает жизнь и деятельность неповторимой и духовно богатой личности – Ермухана Бекмахановича Бекмаханова.

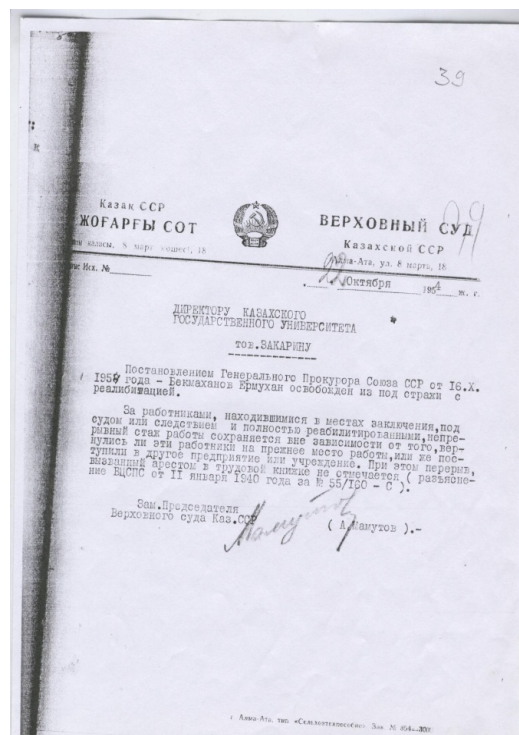
Учитывая, что невозможно охватить весь архивный материал, предлагаются копии следующих документов: 1. Автобиография Ермухана Бекмаханова, написанная от руки, не датированная; 2. Выписка из протокола № 5 Высшей Аттестационной комиссии от 12 марта 1949 года; 3. Документ из Верховного суда КазССР от 22 октября 1954 года Ректору КазГУ Закарину А.З.; 4. Выписка из протокола № 18 заседания Высшей Аттестационной комиссии от 5 июля 1958 года; 5. Приказ № 1028 по Казахскому государственному университету им. С.М. Кирова от 30 сентября 1958 года [3, л.4, 46, 39, 81, 82].

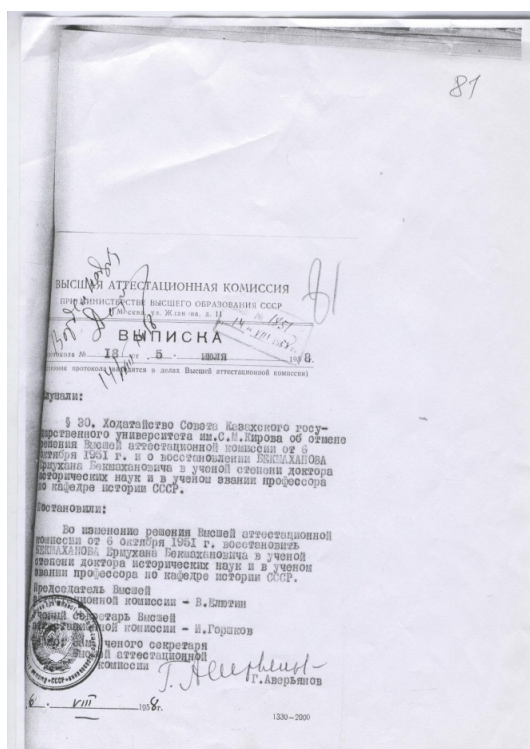
Документ №1

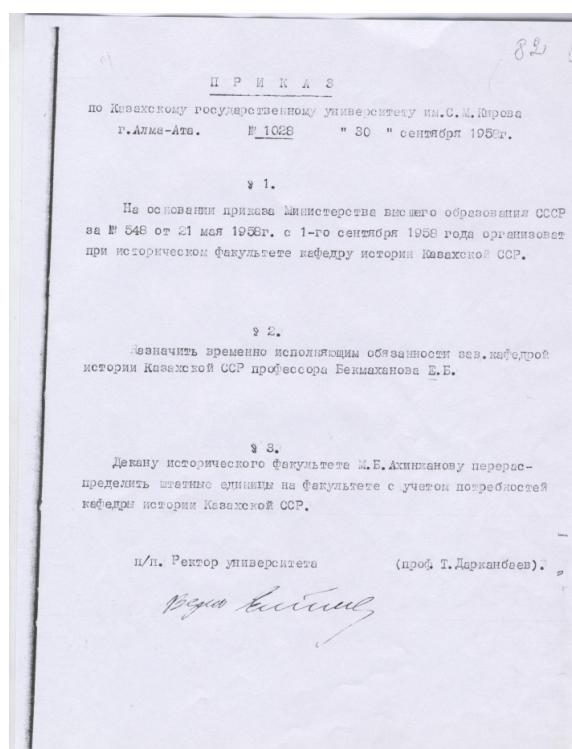
Документ №2

Документ №3

Документ №4

Документ №5

Литература

- 1 Е. Бекмаханов. Жеті томдық шығармалар жинағы. Сочинения в семи томах. Т.6. Стенограмма. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2005.
- 2 Фонд ЦГА РК. Бекмаханов Ермухан Бекмаханович. Ф.1352, оп. 2, 1938-1957.
- 3 Фонд КазГУ. Бекмаханов Ермухан Бекмаханович. Начато 15 сентября 1947 года, окончено 6 мая 1966 года. Оп. 1, св. 5, лл. 4,6,24,25-26,39,46,81,82.
- 4 Мажитов С.Ф. Историк Ермухан Бекмаханов. – Астана: Фолиант, 2005.
- 5 Е. Бекмаханов. Жеті томдық шығармалар жинағы. Сочинения в семи томах. Т.2. XIX ғасырдың 20-40 жылдарындағы Қазақстан. Казахстан в 20-40 годы XIX века. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2005.
- 6 Ермұқан Бекмаханов туралы естеліктер. – Алматы: «Білім» баспасы, 2005.
- 7 История Казахстана (История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. Издание 1943 г.). 3-е издание. – Алматы: PRINT, 2011.
- 8 Е. Бекмаханов. Жеті томдық шығармалар жинағы. Сочинения в семи томах. Т.1. Ғалымның өмірі мен қызметі және Қазақстан тарихы. Жизнь и деятельность ученого и история Казахстана. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2005.
- 9 Касымбаев Ж. Последний поход хана Кенесары и его гибель (декабрь 1846-апрель 1847 г.) – 2-ое изд. – Алматы: ТОО «Издательство Кітап», 2004.

References

- 1 E. Bekmahanov. Zheti tomdyk shygarmalar zhinagy. Sochineniya v semi tomakh. T.6. Stenogramma. – Pavlodar: «EKO» GUF, 2005.
- 2 Fond TSGA RK. Bekmakhanov Yermukhan Bekmakhanovich. F.1352, op. 2, 1938-1957.
- 3 Fond KazGU. Bekmakhanov Yermukhan Bekmakhanovich. Nachato 15 sentyabrya 1947 goda, okoncheno 6 maya 1966 goda. Op. 1, sv. 5, ll. 4,6,24,25-26,39,46,81,82.
- 4 Mazhitov S.F. Istorik Yermukhan Bekmakhanov. – Astana: Foliant, 2005.
- 5 E. Bekmakhanov. Zheti tomdyk shygarmalar zhinagy. Sochineniya v semi tomakh. T.2. XIX gasyrdyn 20-40 zhyldaryndagy Kazakstan. Kazakhstan v 20-40 gody XIX veka. – Pavlodar: «EKO» GUF, 2005.
- 6 Yermukhan Bekmakhanov turaly yestelikter. – Almaty: «Bilim» baspasy, 2005.
- 7 Istoriya Kazakhstana (Istoriya Kazakhskoy SSR s drevneyshikh vremen do nashikh dnei. Izdaniye 1943 g.). 3-e izdaniye. – Almaty: PRINT, 2011.
- 8 E. Bekmakhanov. Zheti tomdyk shygarmalar zhinagy. Sochineniya v semi tomakh. T.1. galymnyn omiri men kyzmeti zhane Kazakstan tarikh. Zhizn i deyatelnost uchenogo i istoriya Kazakhstana. – Pavlodar: «EKO» GUF, 2005.
- 9 Kasymbayev Zh. Posledniy pokhod khana Kenesary i yego gibel (dekabr 1846-aprel 1847 g.) – 2-oye izd. – Almaty: TOO «Izdatelstvo Kitap», 2004.

ӘОЖ 94 (47+57)

Г.К. Көкебаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: kokebayeva@mail.ru

Түркі халықтарының азаттық күресі мен түркі эмигранттары қызметінің шетелдік тарихнамада бейнеленуі

Мақала түркі халықтарының империялық, кейін кеңестік билікке қарсы азаттық күресі, сонымен қатар эмиграциядағы түркі өкілдері қызметінің шетел тарихнамасын талдауға арналған. Ұлт мәселесі жөнінде кеңес билігінің саясаты көптеген шетел тарихшылары тарапынан қызығушылық тудыруда. Түркі халықтарының азаттық күресінің тарихнамалық аспектісі өзінің мән-мағынасы жағынан сан қырлы мәселе болып табылады. Соған байланысты түркі интеллигенциясы өкілдері түркі халықтары азаттық күресінің идеялық негіздерін түсіндіруде әртүрлі көзқарастар ұсынған. Бір жағынан, түркі халықтары бірлігінің, ал екінші жағынан, олардың азаттық күресінің идеялық негізі болған түркішілдік саяси конъюнктураға байланысты әртүрлі концепциялардың ықпалына тап болды. Мақалада түркі халықтары бірлігі идеясының эволюциясын зерттеуге қатысты шетел ғалымдарының әртүрлі көзқарастары талданған.

Түйін сөздер: түркішілдік, азаттық күрес тарихы, түркі халықтарының азаттық күресі, түркі эмигранттарының қызметі, түркі эмигранттары шетел тарихнамасында.

G.K. Kokebayeva

The history of the liberation struggle of Turkic peoples and Turkic activity emigrants in foreign historiography

In this article the foreign historiography of the liberation struggle of Turkic peoples against imperial, then the Soviet power, and also the activities of Turkish immigrants were analyzed. Policy of the Soviet Government on the national issue has attracted the attention of many foreign historians. And the historiographical aspect of the liberation struggle of Turkic peoples is one of the most versatile in terms of content issues. There are different approaches to interpretation of the ideological basis of liberation struggle developed by representatives of Turkish intellectuals in historiography. According to the political situation turkism as ideological basis of Turkic peoples unity and their liberation struggle was exposed to different concepts. In the article the different approaches of foreign researchers to study the evolution of Turkic peoples unity idea were analyzed.

Key words: Turkism, history of the liberation struggle, liberation struggle of Turkic peoples, activity of Turkish immigrants, Turkic emigration to foreign historiography.

Г.К. Кокебаева

История освободительной борьбы тюркских народов и деятельности тюркских эмигрантов в зарубежной историографии

Статья посвящена анализу зарубежной историографии истории освободительной борьбы тюркских народов против имперской, затем советской власти, также и деятельности тюркских эмигрантов. Политика советской власти по национальному вопросу привлекала внимание многих зарубежных историков, и поэтому историографический аспект освободительной борьбы тюркских народов является одним из наиболее многогранных по своему содержанию проблем. Многогранность историографии заключается в различных подходах при интерпретации идейной основы освободительной борьбы, разработанной представителями тюркской интеллигенции. Тюркизм, ставший идейной основой, с одной стороны, единства тюркских народов, с другой стороны, их ос-

вободительной борьбы, в зависимости от политической конъюнктуры подвергался влиянию различных концепций. В статье анализируются различные подходы зарубежных исследователей к изучению эволюции идеи единства тюркских народов.

Ключевые слова: тюркизм, история освободительной борьбы, освободительная борьба тюркских народов, деятельность тюркских эмигрантов, тюркская эмиграция в зарубежной историографии.

Кеңестен кейінгі кеңістікте қалыптасқан тәуелсіз түркі мемлекеттерінің қазіргі кезеңдегі дамуы, саяси либералдық модернизация үдерісі тарихтың кеңестік идеологиялық және саяси мақсаттарға сәйкес бұрмаланған аспектілерін қайта қарауды талап етеді. Соның ішінде түркі халықтарының бірлігі арманын пір тұтып, кенес өкіметінің таптық идеяларын қабылдаудан саналы түрде бас тартып, шетелге кеткен түркі зиялыларының эмиграциядағы өмірі мен қызметі тарихы терең және кешенді түрде зерттелуге тиісті. Кеңестік тарих ғылымында Орталық Азия халықтарының тәуелсіздігі, түрік бірлігі, түркі халықтары тарихының ортақтығы туралы идеяны көтерген зиялы қауым өкілдерінің жағымсыз бейнесі қалыптастырылды. Олардың еңбектері, мақалалары, пікірлері, бай идеялық мұрасы ұмыт болды, оларды зерттеуге жол берілмеді. Сондықтан шетелдердегі түркі зиялыларының өмірі мен қызметін зерттеу, оған өркениеттік тұжырымдама тұрғысынан баға беру қазақстандық тарих ғылымының аса өзекті мәселелері қатарына жатады.

Түркі зиялыларының эмиграцияға кетуі Түркістанның әуелі Ресей империясының, одан кейін Кеңес Одағының құрамында тәуелділік жағдайда болуына байланысты. Сондықтан XX ғасырдың бірінші жартысында саяси эмиграцияда болған түркі зиялыларының өмірі мен қызметі, қоғамдық-саяси көзқарастары ерекше қызығушылық тудырады. Неміс зерттеушісі П.ф. Мюленнің айтуынша, татарлар мен башқұрттар Түркияға, әзірбайжандар Балкан елдері мен Польшаға, Қырым татарлары Румыния мен Болгарияға, қазақ, өзбек, қырғыз, түрікмен зиялыларының басым бөлігі Ауғанстан мен Иранға кеткен. Кабулдағы неміс миссиясының 1942 жылғы хабарламасында Ауғанстандағы түркістандық эмигранттар саны 2 млн. деп көрсетілген [1]. П.ф. Мюленнің еңбегінде ескерілмеген, бірақ бәріміз білетін бір факт – көптеген қазақтардың Қытайға кетуі. Азия елдеріне, соның ішінде Түркияға кеткен түркі эмигранттарының бір бөлігі 1920-1924 жылдар аралығын-

да Еуропаға өтті. Олардың ішінде Түркістан уақытша үкіметінің төрағасы М. Шоқай, Бұхар республикасының президенті Осман Қожа, Қырымдағы татар үкіметінің Сыртқы істер министрі Сафер Сейдахмет, Татар уақытша үкіметінің төрағасы Аяз Исхаки, т. б. болды.

Еуропада түркі халықтарының бірлігі және отаршылдыққа қарсы күресі тарихына арналған зерттеулердің ішінде Г. фон Менденің, П. фон Мюленнің және Ч.У. Хостлердің, Й. Бенцингтің еңбектерін атау қажет. Г. фон Менденің 1936 жылы басылып шыққан зерттеуінде Ресей империясындағы түркі халықтарының азаттық күресі бірнеше кезеңге бөлініп, жан-жақты сипатталған [2]. Еңбектің бірінші бөлімінде Ресей түркілерінің құрамы мен саны, олардың мұсылмандық идея төңірегіне топтасуы сияқты жалпы мәселелер қарастырылған. Келесі бөлімдерінде Ресей түркілерінің ұлттық санасының оянуы, түркішілік идеяның қалыптасу тарихына талдау жасаған. Автор Ресей империясындағы түркі халықтарының азаттыққа ұмтылуының бастамасын XIX ғасырдағы дін мен ағарту саласындағы реформалық қозғалыспен байланыстырады. Еңбектің Ресей түркілерінің кеңес өкіметі орнағаннан кейінгі кезеңде дербес мемлекет құруға ұмтылыстарын талдаған тұстары неғұрлым тартымды, өйткені бұл жерде кеңестік ұлт саясатының шын мәні ашып көрсетілген. Г. фон Менде Ресей түркілерінің кеңестік кезеңдегі азаттық күресін талдау барысында М. Шоқайдың еңбегіне сілтеме жасай отырып, оны шетелдегі түркістандық эмиграцияның жетекшісі деп атайды [2,147-6.].

Й. Бенцингтің зерттеуінде кеңестік түркі эмигранттарының Берлиндегі қызметі, саяси және мәдени басылымдары талданған [3]. Й. Бенцинг: «Большевиктендіру саясаты мыңдаған түркілердің кезінде өздері аңсап жеткен «дербес» кеңестік республикалардан шетелге эмиграцияға кетуіне әкелді», – деп жазады. Й. Бенцингтің мәліметі бойынша, кеңестендіру дініне және тіліне қауіп төндіргенін түсінген түркістандық зиялылар өз халықтарының азат-

тығы жолындағы күресін тоқтатпай, Еуропада, Индияда, Қиыр Шығыста эмиграцияда жүріп, жалғастырған. Й. Бенцинг түркілердің Берлиндегі алғашқы мерзімдік басылымы ретінде 1928 жылдың 23 желтоқсанынан бастап шыға бастаған «Milli Yul» («Ұлттық жол») журналын атайды, журналдың редакторы Аяз Исхаки болған. Қиыр Шығысқа (Жапония, Корея және Манчжурия) шамамен 25 мыңға жуық түркілер эмиграцияға кетті, олар да «Yani Yaron Mohbirі» деп аталған журнал шығарып тұрды. 1929 жылдың желтоқсанынан бастап Мұстафа Шоқайдың жетекшілігімен «Yach Turkestan» журналы шыға бастаған. Й. Бенцингтің еңбегінде осы журналдың тақырыптық ауқымы, жеке мақалаларының мазмұны талданған.

Қиыр Шығыстағы түркі эмигранттарының қызметі Б. Шпулердің 1936 жылы «Osteuropa» журналында жарияланған мақаласында сипатталған. Түркі эмигранттары Синьцзянь мен Шанхайда (Қытай), Харбин, Мукден және Хайларда (Маньчжурия), Сеулде (Корея), Токио, Кобе және Нагояда (Жапония) шоғырланған [4]. П.фон Мюленнің еңбегінде түркі халықтарының кеңес тоталитарлық жүйесіне қарсы күресі жан-жақты зерттелген [1]. П. Мюлен екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Германияда қалып қойған Түркістан ұлттық комитетінің басшылық қызметінде түркістандықтардың естеліктерін пайдаланған, өзі олардан сұқбаттар алған, сондықтан оның зерттеуінде эмиграциядағы кейбір түрік қайраткерлерінің рөлі, соның ішінде Мұстафа Шоқайдың көзқарастары мен іс-әрекеті біржақты түрде көрсетілген. Соған қарамастан, бұл еңбек деректік негізінің кеңдігімен және түрік эмигранттарының қызметін жан-жақты қамтуымен құнды. Еуропадағы кеңестік шығыс эмигранттарының басын қосқан ұйым «Прометей лигасы» болды. Аталған ұйым 1928 жылы құрылып, екі жылдан кейін Парижге көшкен, оны үнемі Польша үкіметі қаржыландырып отырған. Ресми жетекшісі бұрынғы Грузия үкіметінің басшысы Н. Жордания болған бұл одақ саяси клуб тәрізді болды, оған грузин социалистерінің, әзірбайжан муссаватистерінің ұйымдары, түркістандықтардың «Түркістан ұлттық бірлігі» ұйымы, Қырым татарларының «Ұлттық партиясы», татарлар мен Солтүстік Кавказ эмигранттарының ұлттық ұйымдары кірді. «Прометей лигасының» басшы органына әрбір ұйымнан екі өкіл, соның ішінде түркістандық-

тар атынан Мұстафа Шоқай мен Осман Қожа кірді. Одақтың Парижде шығарылған «Прометей» деп аталған орталық басылымынан басқа Румынияда, Польшада, Германияда шығатын жеке ұлттық басылымдары болды. П.ф. Мюлен «Прометей лигасына» біріккен эмигранттық ұйымдардың саяси бағыты ұлтшылдықтың конституциялық, демократиялық-эгалитарлық, ішінара революциялық нұсқасы болды дейді. Әрине «Прометей лигасы» біртұтас ұйым емес, саяси клуб сияқты болғандықтан, өз құрамындағы партиялардың саяси көзқарастарын бір бағытқа түсіру міндетін қойған жоқ.

Ч.У. Хостлердің «Түркизм және Кеңестер: әлем түркілері және олардың саяси мақсаттары» атты еңбегі 1955 жылы жарық көрген болатын. 1960 жылы ол неміс тіліне аударылып, «Түркілер және Кеңестер: Түркілер мен түркі халықтарының тарихи жағдайы және бүгінгі әлемдегі саяси маңызы» деген атпен басылып шықты. Мұнда түркі халықтарының тарихы, түркизм идеясының қалыптасуы және оның негізін салушылардың ой-түйіндері талданған [5]. Ч.У. Хостлер түркі халықтарының азаттық қозғалысының идеялық негізін «түркизм» және «пантүркизм» деген екі түрлі атаумен береді. Осы еңбектің «Түркизмнің шығуы және дамуы» деген үшінші тарауында автор түркизм идеясының шығуын Осман империясының саясатымен байланыстырып, идеяның негізін салушы ретінде Зия Гөкалыптың ой-түйіндерін сипаттайды. Ал Ресей түркілерінің азаттық қозғалысына арналған келесі тарауы «Пантүркизм» деп аталады. Ресейдегі түркі халықтарының бірлігі идеясын негізделуін автор Сихабеддин Мергани, Каюм Назири, Хусейн Фейсхани және Исмаил Гаспринскийдің ойларымен байланыстырады. Автордың бірінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі түркі халықтарының бірлігі идеясын Энвер паша атымен, одан кейінгі кезеңдегі азаттық қозғалысын «Прометей лигасының» қызметімен байланыстыруы орынды екені даусыз. Алайда Ресейдегі, одан кейін Кеңес Одағындағы түркілердің азаттық қозғалысынан Түркияның пантүркішілдік саясатының іздерін іздеуі автордың татымды ғылыми ойларына саяси сипат беріп отырғанын байқаймыз. Сонымен қатар кеңестік авторлардың және саясаткерлердің «пантүркизм» және «панисламизм» түсініктерінің аражігін бөлмей, бірдей мағынада пайдаланатындары туралы Ч.У. Хостлердің пікірінің негізді екендігін атау қажет.

Ресейдегі түркі халықтарының бірлікке ұмтылуының негізін оларға ортақ болған ислам дінінен іздеу қажет деген идея С.А. Зеньковскийдің еңбегінде де орын алған. Ол Ресейдің түркі халықтарының бірігуіне және олардың ұлттық бірегейлігін сақтауға септігін тигізген ұлттық идеалдар емес, олардың ортақ діні мен мәдениеті дейді. Алайда соған қарамастан келесі бөлімдерінде автор Ресейдегі түркі халықтарының азаттық қозғалысының идеялық негіздерін пантүркішілдік деп атайды [6]. Жалпы алғанда батыс зерттеушілерінің еңбектерінде «пантүркизм» және «түркизм» түсініктері көбінесе синоним ретінде қолданылады. Мәселен, Берлиндегі федералдық архивтегі СС Бас басқармасының тапсырмасымен Шығыс халықтарының тарихымен айналысатын зерттеуші мамандар дайындаған «Туранистік идея» деп аталған құжатта: «Туранизм идеясы... = пантүркизм. Бұл негізгі (анадолиялық) түріктерден басқа да бүкіл түркі тектес халықтарды, яғни түркістандықтарды, татарларды, қырым түркілерін, әзірбайжандарды, т.б. біріктіруге ұмтылады. Бұл мәселеге Ресей түркілері ерекше назар аударады», [7] – деп көрсетілген. Ақиқатында «пантүркизм» – идеологиялық-саяси түсінік, ол кеңестік әдебиетте жағымсыз сипатта қолданылды. Мұстафа Шоқай «пантүркизм» атауын «бір кезде большевиктер тарапынан ойдан шығарылып, келе-келе олардың жарапазанына айналған» түсінік деп сипаттады [8, 88-б]. Ағылшын ғалымы Я. Ландау пантүркішілдік ағымы XIX ғасырдың екінші жартысында панславяншылдықтың күшеюін жауап ретінде туды деген пікір айтады [9,10].

Шетелдік зерттеулердің үлкен тобын түркі халықтарының бірлігі идеясының негізін салған зиялылар мен азаттық қозғалысына жетекшілік жасаған қайраткерлердің іс-әрекетін зерттеген еңбектер құрайды. Француз ғалымы Ф. Жоржонның түрік тіліне аударылған зерттеуінде Юсуф Ақшораның еңбектеріне талдау жасалған, түркішілдік ағымының мәні, оның Түркияда таралу жағдайларын көрсетілген [11]. Түркі халықтарының азаттық қозғалысы, Мұстафа Шоқайдың эмиграциядағы күрес жолы және оның идеяларын кейінгі ұрпақтардың жалғастыруы мәселелерін зерттеуде Германия азаматы, қазақ эмигранты Х. Оралтайдың еңбектерінің елеулі маңызы бар [12,13].

Түркі эмигранттарының қызметі неғұрлым белсенді зерттелген жері Түркия болды. Түркия

Ресейдегі большевиктер идеясын қабылдамай, шетелге кетуге мәжбүр болған түркі зиялыларының екінші отанына айналған еді. Түркияда түркі эмигранттары ғылыммен айналысты, университеттерде сабақ берді, кейбірі саясатпен де айналысуға мүмкіндік алды. Түркияда түркі бірлігі жолында күрескен көптеген зиялылардың, соның ішінде Мұстафа Шоқайдың да еңбектері басылып шықты, соған орай онда осы мәселені зерттеушілер де жеткілікті екені белгілі. А. Оқтайдың Түркістанның азаттық күресіндегі Мұстафа Шоқайдың рөлін көрсеткен, оның қызметі мен еңбектеріне талдау жасаған еңбектері мақалада зерттеліп отырған тақырыптың шетелдік тарихнамасына қосылған елеулі үлес болды [14, 15]. Түркішілдік идеясының тарихы кешенді түрде зерттелген еңбек ретінде Х.Н. Оркунның кітабын атап кету қажет [16]. Түркі халықтарының бірлігі идеясын неіздеген, түркішілдікті қалыптастырған қайраткерлердің көзқарастарын және қызметін зерттеген еңбектердің қатарында А. Темир мен Ф. Учардың Юсуф Ақшораның көзқарастары мен қызметіне, М. Сарайдың Исмаил Гаспралыға арналған зерттеулерін атауға болады [17,18]. Түркияда шыққан соңғы зерттеулердің ішінде А. Әндижан мен Н. Давлеттің зерттеулерін айрықша атау қажет. Татар эмигранттарының баласы, кезінде «Азаттақ» радиосында еңбек еткен, қазір Түркияда тұратын ғалым Н. Девлеттің зерттеулері, негізінен, Еділ бойы мен Орал өңіріндегі түркі халықтарының ұлт-азаттық күресі мен татар эмиграциясының тарихын зерттеумен айналысады. Н. Давлеттің 1998 жылы Ыстанбұлда басылған монографиясында 1917 жылғы Ресейдегі революция кезіндегі түркілердің жағдайы, түркі-татар Ұлттық конгресінің ұйымдастырылуы талданған [19]. А. Әндижанның зерттеулерінде Түркістан халықтарының азаттық қозғалысына, түркістандық зиялылар мен саясаткерлердің Түркиядағы іс-әрекетіне талдау жасалған [20, 21, 22]. Шетелдік тарихнамада аз зерттелген тақырыптардың бірі – түркі халықтарының тарихындағы азаттық алу мақсатымен болған қарулы көтерілістер тарихы. Бұл бағытта Х.Б. Паксойдың басмашылар қозғалысын түркі халықтарының азаттық қозғалысының бір көрінісі ретінде зерттеген еңбектерін атаған жөн [23].

Бұл еңбектер XX ғасырдың бірінші жартысындағы шетелдердегі түркі саяси эмиграциясы

тарихының негізгі мәселелерін тереңірек түсінуге, сонымен қатар ірі империялардың түркі-мұсылман халықтарына қатысты саясатының даму кезеңдерін анықтап зерттеуге жәрдемдеседі. Шетелдік тарихнамаға қысқаша шолу эми-

рациядағы түркі зиялыларының қызметін зерттеуде тарихи үдеріске көптірлілік тұрғысынан қарау және ескі кеңестік таптаурын идеялардан бас тартып, жаңа тұжырымдамаларды қолдану қажеттілігін көрсетеді.

Әдебиеттер

- 1 Mühlen P.v.z. Zwischen Hakenkreuz und Sowjetstern. Der Nationalismus der Sowjetischen Orientvolker im Zweiten Weltkrieg. – Düsseldorf, 1971. – S.22-27.
- 2 Mende G.v. Der nationale Kampf der Russlandturken. – Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1936. – 197 s.
- 3 Benzing J. Berliner politische Veröffentlichungen der Türken aus der Sowjetunion // Die Welt des Islams. – 1936. – Bd.18. – S.122-131.
- 4 Spuler B. Die Lage der russland-türkischen Emigration im Fernen Osten // Osteuropa. – 1936/37. – H. 12. – S. 541-545.
- 5 Hostler Ch.W. Türken und Sowjets. Die historische Lage und die politische Bedeutung der Türken und der Türkvolker in der heutigen Welt. – Frankfurt a.M: Alfred Metzner Verlag, 1960. – 320 s.
- 6 Zenkovskiy S.A. Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık / Çev.Izzet Kantemir. – İstanbul, 1983.– 264 s.
- 7 Bundesarchiv-Berlin, NS 31/29, Bl.34.
- 8 Мұстафа Шоқай. Таңдамалы. 1-том. – Алматы: Қайнар, 1998. – 512 б.
- 9 Landau J. M. Pan-Turkism. From Irredentism to Cooperation.– London: Hurst and Company, 1995. – 212 p.
- 10 Landau J.M. Pantürkizm / Çev. Mesut Akın. – İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999. – 335 s.
- 11 Georgeon F. Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri. Yusuf Akçura 1876–1935 / Çev. Alev Er. – İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2005. – 194 s.
- 12 Oraltay H. Alas Turkistan Turklerinin Milli Parolasi. – Istanbul, 1973.
- 13 Оралтай Х. Мұстафа Шоқай және оның шетелдердегі ізбасарлары // Ұлы Түркістан. – Алматы: «Ел-шежіре», 2008. – 317-331-б.
- 14 Oktay A. Mustafa Bey Cokayoğlunun Yaslik ve Siasi Hayatından Bir Parca // Turkeli. – 1952. – № 12. – S. 9-12.
- 15 Oktay A. Mustafa Cokay'in Arşiv ve Kitapları // Turkistan. – 1953. – № 6. – S. 22-24.
- 16 Orkun H.N. Türkçülüğün Tarihi. – Ankara: «Kömen yayınları», 1977. – 115 s.
- 17 Temir A. Yusuf Akçura. – Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1987. Uçar F. Unutulan Adam Yusuf Akçura. – İstanbul: Kültür Sanat Yayıncılık, 2009.
- 18 Saray M. Türk dünyasında eğitim reformu ve Gasprali Ismail bey (1851-1914). – Ankara: Türk kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1987.
- 19 Devlet N. 1917 Ekim İhtilali ve Türk – Tatar Millet Meclisi. if Rusya ve Sibirya Miisliiman Türk – Tatarlarının Millet Meclisi (1917 – 1919). – İstanbul, 1998. – 328 s.
- 20 Andican A. Değişim Sürecinde Türk Dünyası. – İstanbul: Emre Yayınları, 1996. – 360 s.
- 21 Andican A. Ceditizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi. – İstanbul: Emre Yayınları, 2003. – 942 s.
- 22 Andican A. Türkiye ve Orta Asya. – İstanbul, 2009. – 389 s.
- 23 Paksoy H.B. Basmachi Movement From Within: Account of Zeki Velidi Togan // Nationalities Papers. –1995. – Vol. 23. – No 2. – P. 373-399.

References

- 1 Mühlen P.v.z. Zwischen Hakenkreuz und Sowjetstern. Der Nationalismus der Sowjetischen Orientvolker im Zweiten Weltkrieg. – Düsseldorf, 1971. – S.22-27.
- 2 Mende G.v. Der nationale Kampf der Russlandturken. – Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1936. – 197 s.
- 3 Benzing J. Berliner politische Veröffentlichungen der Türken aus der Sowjetunion // Die Welt des Islams. – 1936. – Bd.18. – S.122-131.
- 4 Spuler B. Die Lage der russland-türkischen Emigration im Fernen Osten // Osteuropa. – 1936/37. – H. 12. – S. 541-545.
- 5 Hostler Ch.W. Türken und Sowjets. Die historische Lage und die politische Bedeutung der Türken und der Türkvolker in der heutigen Welt. – Frankfurt a.M: Alfred Metzner Verlag, 1960. – 320 s.
- 6 Zenkovskiy S.A. Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık / Çev.Izzet Kantemir. – İstanbul, 1983.– 264 s.
- 7 Bundesarchiv-Berlin, NS 31/29, Bl.34.
- 8 Mustafa Chokay . Tandamaly. 1-tom. –Almaty: Kainar, 1998. – 512 b.
- 9 Landau J. M. Pan-Turkism. From Irredentism to Cooperation.– London: Hurst and Company, 1995. – 212 p.
- 10 Landau J.M. Pantürkizm / Çev. Mesut Akın. – İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999. – 335 s.
- 11 Georgeon F. Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri. Yusuf Akçura 1876–1935 / Çev. Alev Er. – İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2005. – 194 s.
- 12 Oraltay H. Alas Turkistan Turklerinin Milli Parolasi. – Istanbul, 1973.

- 13 Oraltay H. Mustafa Chokay zhane onyn shetlderdi izbasarlary // Ulyg Turkestan. – Almaty: El-shezhire, 2008. – 317-331-b.
- 14 Oktay A. Mustafa Bey Cokayoğlunun Yaslik ve Siasi Hayatından Bir Parca // Turkeli. – 1952. – № 12. – S. 9-12.
- 15 Oktay A. Mustafa Cokay'ın Arsiv ve Kitapları // Turkistan. – 1953. – № 6. – S. 22-24.
- 16 Orkun H.N. Türkçülüğün Tarihi. – Ankara: «Kömen yayınları», 1977. – 115 s.
- 17 Temir A. Yusuf Akçura. – Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1987. Uçar F. Unutulan Adam Yusuf Akçura. – İstanbul: Kültür Sanat Yayıncılık, 2009.
- 18 Saray M. Türk dünyasında eğitim reformu ve Gasprali Ismail bey (1851-1914). – Ankara: Türk kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1987.
- 19 Devlet N. 1917 Ekim İhtilali ve Türk – Tatar Millet Meclisi. if Rusya ve Sibiryä Miisliiman Türk – Tatarlarının Millet Meclisi (1917 – 1919). – İstanbul, 1998. – 328 s.
- 20 Andican A. Değişim Sürecinde Türk Dünyası. – İstanbul: Emre Yayınları, 1996. – 360 s.
- 21 Andican A. Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi. – İstanbul: Emre Yayınları, 2003. – 942 s.
- 22 Andican A. Türkiye ve Orta Asya. – İstanbul, 2009. – 389 s.
- 23 Paksoy H.B. Basmachi Movement From Within: Account of Zeki Velidi Togan // Nationalities Papers. –1995. – Vol. 23. – No 2. – P. 373-399.

ӘОЖ 94 (470)

А.М. Садықова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: aygulsadyk@mail.ru

Түркі эмиграциясы тарихының Ресей тарихнамасында зерттелуі

Мақалада түркі интеллигенциясы көрнекті өкілдерінің саяси эмиграциядағы өмірі мен қызметі, олардың кеңестік билікке қарсы оппозициялық көзқарастары мен қоғамдық-саяси ұстанымдарына қатысты мәселенің ресейлік тарихнамада зерттелуі талданады. Эмиграциядағы түркі интеллигенциясы мәселесінің зерттелуі қазіргі тарих ғылымында өзекті бағыттардың бірі болып саналады. Әсіресе, XX ғасырдың басы және бірінші жартысында, соғысаралық кезеңде саяси эмиграцияда болған түркі интеллигенциясы көрнекті өкілдерінің тағдыры ресейлік зерттеушілер тарапынан ерекше қызығушылық тудырды. Мақалада түркі саяси эмиграциясы мәселесін зерттеуге қатысты ресейлік ғалымдардың түрлі көзқарастары, тарихи концепциялар тарихнамалық мәнмәтін негізінде көрсетілген. Сонымен бірге түркі эмиграциясы терминінің қолданылуына қатысты бірқатар методологиялық аспектілермен қатар түркі саяси эмиграция өкілдерінің жалпы түркі халықтарының бірлігі идеясын негіздеп насихаттауы, соғыс кезеңінде орын алған саяси коллаборационизм, т.с.с. мәселелердің тарихнамада қарастырылуы талданған.

Түйін сөздер: түркі саяси эмиграциясы, түркі интеллигенциясының эмиграциядағы қызметі, түркі эмиграциясы ресейлік тарихнамада, «Прометей» Лигасы.

А.М. Sadykova

History of Turkish emigration in Russian historiography

In this article the Russian historiography of history of Turkic political exile was analyzed. Today to study the problem of Turkic emigration in historical science is one of the important directions. The fate of Russian representatives of Turkic political exile at the beginning and the first half of the twentieth century, including in the interwar period are interest to russian historians.

In this regard, in this article a number of issues, including the life and political activities of turkic intellectuals in exile, their political views and political opposition to Soviet government in exile were discussed. There are methodological aspects according to term of Turkic migration, promoting the idea of unity of Turkic peoples and collaboration during the war in historiography context considered. Different approaches of Russian researchers to study to Turkic political exile was analyzed.

Key words: Turkic political emigration, activities of Turkish intellectuals in exile, Turkic migration in Russian historiography, League «Prometheus».

А.М. Садыкова

История тюркской эмиграции в российской историографии

Статья посвящена анализу российской историографии истории тюркской политической эмиграции. Сегодня исследование проблемы тюркской эмиграции в исторической науке является одним из актуальных направлений. Особый интерес у российских историков вызывает судьба представителей тюркской политической эмиграции в начале и первой половине XX века, в том числе в межвоенный период. В связи с этим в статье рассматривается ряд вопросов, среди которых жизнь и деятельность видных представителей тюркской интеллигенции в эмиграции, их общественно-политические взгляды в условиях политической оппозиции советской власти в эмиграции. В статье также рассматриваются методологические аспекты в отношении термина тюркской эмиграции, пропаганды идеи единства тюркских народов, коллаборационизма в военный период в контексте

те историографии. Анализируются различные подходы российских исследователей к изучению тюркской политической эмиграции.

Ключевые слова: тюркская политическая эмиграция, деятельность тюркской интеллигенции в эмиграции, тюркская эмиграция в российской историографии, Лига «Прометей».

Эмиграциядағы түркі интеллигенциясы («түркі-татар» не «түркі-мұсылман» терминдері де қолданылады) мәселесінің зерттелуі қазіргі тарих ғылымында өзекті бағыттардың бірі болып саналады. Осыған байланысты XX ғасырдың басы және бірінші жартысында, соғысаралық кезеңде саяси эмиграцияда болған түркі интеллигенциясы көрнекті өкілдерінің өмірі мен қызметі, қоғамдық-саяси көзқарастары ерекше қызығушылық тудырады. Түркі-татар эмигранттары шоғырланған негізгі орталықтардың Қиыр Шығыс (Қытай, Жапония), Батыс Еуропа (Германия, Франция, Польша, Финляндия және т.б.) және Түркияда болғаны белгілі.

Эмиграция мәселесіне ғалымдар XIX ғасырдың соңынан, яғни жаппай эмиграция үдерісі бастау алғаннан кейін назар аудара бастады. XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басында Ресей империясынан көптеп шетелге эмиграцияға кету мәселесі А. Лопухин, Е. Матросов, Ю. Филипов, П. Тизенко сынды бірқатар ғалымдардың еңбектеріне арқау болды [1]. Кеңестік ғылыми әдебиетте XX ғасырдың басында шетелдегі ресейлік эмиграцияның кейбір аспектілері Н.Л. Тудоряну, С.В. Филиппов, А.Я. Киперман еңбектерінде қарастырылды [2]. Ал 1928 жылы XIX–XX ғасырдың басында халықаралық және континентаралық миграцияға арналған В.В. Оболенский (Осинский) еңбегі [3] жарық көрді. Аталған зерттеу еңбектер жалпы құбылыс ретінде эмиграция мәнін терең түсініп зерттеу үшін және теориялық-методологиялық тұрғыдан маңызды. Ғылымда белгілі, кеңестік кезеңде (1920–1980) эмиграцияға қатысты жарыққа шыққан еңбектердің басым бөлігі жалпылама сипатта жазылып, жеке эмигранттардың есімін атауға тиым салынды. Тек XX–XXI ғасырлар тоғысында аталған мәселені объективті тұрғыдан зерттеуге мүмкіндік туды. Ресей империясының шығыс, түркі-мұсылман халықтарынан шыққан эмиграция өкілдері 20-40-жылдары Еуропа және Азияның саяси өміріне белсене араласты. Ғылыми ортада қызығушылықтың артуының бір себебі де осы.

И.А. Гилязов түркі-татар эмиграциясы мәселесіне алғашқылардың бірі болып назар аудар-

ды. 1994 жылы «Татарстан» журналында оның 1920-1940 ж. татар эмиграциясына арналған «Там, в иных краях» атты мақаласы жарияланды [4]. Автор татар эмиграциясы мәселесін зерттеуге қатысты төмендегі мәселелерге мән беру қажеттігін ескертті: татар эмиграциясының басталатын уақытын, эмиграция «толқындарының» хронологиялық ауқымы мен санын анықтау; қауымдастықтардың географиялық орталықтарын анықтау; эмигранттардың заңды, экономикалық, психологиялық тұрғыдан бейімделуі; татар диаспорасының жеке тұлғаларының өмірі [5]. Сонымен қатар екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында орын алған коллаборационизм, «Идель-Урал» қоғамы мен «Прометей» ұйымының қызметтері, Германияның әскери шен өкілдерінің КСРО түркі-татар халықтарына қатысты саясаты мәселелері автордың кейінгі еңбектерінде [6] көрініс тапты.

Р.Б. Гайнетдинов «Тюрко-татарская политическая эмиграция: начала XX века – 30-е годы: исторический очерк» (1997) [7] атты кітабында кең көлемді деректік негізге сүйеніп татар саяси эмиграциясы Еуропада, сан аздығына қарамастан, белсенділік танытып, басқа түркі және мұсылман халықтары өкілдерімен тығыз қатынаста болғанын дәлелдейді. Жалпы соғыс алдында және соғыс жылдары герман билігі эмиграция мәселесіне ерекше назар аударды. Осы орайда Р.Б. Гайнетдинов «түркі-татар эмиграциясы» терминін қолданып, татар және башқұрт халықтарының бірлігін атап өтеді. Оның пікірінше, бұл рухани және этникалық тұрғыдан жақын халықтардың эмиграциясы болды. Зерттеуші Л.Р. Садыкова да шетелдік ағылшын-американ тарихнамасында түркі халықтарын түркі-татарлар деп атау дәстүрі бүгін де сақталып келе жатқандығын айтады. Бірқатар тарихи және мұрағат құжаттарында, оның ішінде Ресей ФҚК (Федералдық қауіпсіздік қызметі) мұрағатынан алынған құжаттарда да «түркі-татар эмиграциясы» түркі тілдес эмигранттарды сипаттаушы жинақы ұғым ретінде пайдаланылды. Башқұрт зерттеушілері Токиода көшбасшы башқұрт М.Г. Құрбанғалиев болғандықтан диаспораның басым бөлігі башқұрт болғанын алға тартып, соған байланысты

оның «татар-башқұрт» немесе «түркі-мұсылман» деп аталғанын жөн деп біледі. Татар зерттеушілері «түркі-татар эмиграциясы» терминін қолдап, татар және башқұрттардың бірлігін атап өтеді. Бұл орайда түсіністікті қажет ететін мәселе, түркі-татар термині эмигранттардың татар ұлтына жататындығын білдірмейді. Ол өздерін «ресейлік мұсылмандар», «ресейлік түркілер» немесе кейін «Еділ-Орал түркі-татарлары» деп қабылдап, ислам дінін уағыздаған Ресейдің түркі тілдес халықтарын білдіреді [8]. Автор АҚШ-тағы түркі-татар эмиграциясы мен диаспорасына арналған бірқатар еңбектерінде [9] эмиграция жағдайында ұлттық бірегейліктің сақталуы мен өзгеріске ұшарауы, дәстүрлі мәдениеттің сақталуына жәрдемдесетін факторларға аса назар аударады.

Соңғы онжылдықтарда ғылыми айналымға енген еңбектердің қатарында Р.М. Адутовтың «Татаро-башкирская эмиграция в Японии» (2007) атты монографиясын [10] атауға болады. Ол 1992 жылдан 1996 жылға дейін «Ватан» ұйымына басшылық етті. Бұл ұйым шетелдегі татар диаспораларын байланыстыратын көпір қызметін атқарды. Жапония, Қытай, Түркияда татар диаспораларын көріп, соның негізінде кітап жазды. Солтүстік-Шығыс Азияда түркі-татар диаспорасы тарихын зерттеуге Л.Р. Усманова еңбектері [11] өз үлесін қосты. Ол ғылыми айналымға «түркі-татар» әлеміне қатысты жаңа материалдар мен тың деректерді енгізді. Зерттеу объектісі ретінде «Милли Байрак» газеті алынды. Автор «түркі-татар» диаспорасы қауымдастықтарының ерекшелігін және олардың өз дамуында діни типтен (махалля) ұлттық қауымға дейінгі жолдан өткенін атап өтеді. А.Б. Юнусова еңбектерінде [12] Ресей мұсылмандарының Солтүстік-Шығыс Азияға эмиграциясы, исламның Қиыр Шығыс, Қытай, Жапонияда пайда болуы мен оның эмиграция жағдайында ұлт болып сақталуының басты факторы ретінде рөлі, сонымен бірге исламның эмигранттардың әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан жат тілді және басқа конфессиялық ортаға бейімделуі қарастырылады. Соңғы жылдары Л.П. Черникованың Шанхай қаласында «түркі-татар» қауымдастығы туралы еңбегі [13], М.Н. Фархшатовтың эмиграциядағы Г. Таган өмірі мен қызметі туралы монографиясы [14], А.Г. Салиховтың «Ядкяр» журналында «Башкиры в эмиграции» атты мақаласы [15] жарық көрді. Башқұрт ғалым-эмигранттардың тағдыры мен мұрасы Валеев, А. Мадьяри, З. Ураксин, А. Юлдашбаев зерттеулеріне [16] негіз болса, ұлттық қозғалыс жетекшілері туралы бірқатар мәліметтерді А. Хабутдинов, С. Червонная еңбектерінен [17] табуға болады.

«Из наследия политической эмиграции в Польше (30-е годы XX века)» (2010) атты еңбекте [18] ғылыми қауымдастыққа беймәлім, 1930-ж. Польшаның эмигранттық басылымдарында жарық көрген, Әзірбайжан саяси эмиграциясы өкілдерінің публицистикалық және тарихи-әдеби мұра үлгілері жинақталған. Бірінші Республиканың көрнекті қайраткерлері М.Э. Расулзаде, М.Б. Мамедзаде, Мир Якуб және басқаларының еңбектерінде ұлттық күштердің большевиктердің қанаушы саясатына қарсы күресі, бірлік, тәуелсіздік және демократия мәселелері, «Прометей» Лигасы қызметі жазылды. Құрастырушы С. Исхаковтың «А.М. Топчибаши и М.Э. Расулзаде. Переписка. 1923–1926 год» (2012) атты кітабында [19] XX ғасырдың басындағы көрнекті әзірбайжан саясатшылары, Әзірбайжан Демократиялық Республикасы құлаған соң эмиграцияға кеткен А.М. Топчибаши мен М.Э. Расулзаде хаттары алғаш рет басылып отыр. Парижде табылған бұл құжаттар көпке дейін құпия болып, тек жақын жақтастарына ғана мәлім болды. Хаттардың мазмұны 1920-ж. әзірбайжан, кавказ және мұсылман эмиграциясы өміріне қатысты көптеген жайттардан хабар береді. Сонымен қатар Әзірбайжан, Кавказ және XX ғасырдың бірінші ширегінде Еуропа мен Шығыста орын алған халықаралық қатынастар тарихына жаңаша қарауға жол ашады. Зерттеуші А. Балаев «Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах (1922-1943)» (2013) [20] атты еңбегі де бірқатар елдер мұрағаттарында табылған тарихи құжаттарға негізделген. Құжаттардың бір бөлігі ғылыми айналымға алғаш рет енгізілді. Автор еңбекте 1922-1943 ж. аралығында эмиграцияда болған Әзірбайжан түркілерінің ұлттық мемлекеттігінің негізін қалаушы Мамед Эмина Расулзаде қызметін жаңаша көзқарас тұрғысынан қарастырады. Зерттеуде М.Э. Расулзаде эмигранттық қызметінің түрлі кезеңдері, яғни Әзірбайжан саяси эмиграциясын ұйымдастырудан бастап бүкіл Кавказ эмиграциясы жетекшілерінің бірі ретінде Прометей қозғалысына қатысуына дейінгі кезеңдері қамтылады. М.Э. Расулзаде мен Әзірбайжан, Кавказ эмиграциясының әртүрлі өкілдерімен өзара қатынастарына, боль-

шевиктік тәртіпке қарсы кеңестік империяның каналған халықтарын біріктіру үшін күресіне ерекше назар аударылады.

«Йортэ безне язмышлар» жинағы [21] ғылыми-көпшілік сипаттағы басылым және авторларының барлығы кәсіби тарихшылар емес. Барлық факті, қорытындыларымен келісуге болмайды, материалдар ғылыми тұрғыдан қарағанда бірдей бағалы емес. Дегенмен, бірқатар очерктер соғыс қарсаңында Еуропада татар эмиграциясының жеке өкілдері мен топтардың қоғамдық-саяси іс-әрекетін жан-жақты әрі тереңірек зерттеуге септігін тигізеді.

Соңғы онжылдықтарда тақырыптың түрлі қырлары зерттеліп, ғылыми айналымға бұрын қол жетпей, белгісіз болған құжаттық деректер енгізілді. Тарихнамалық, деректанулық және анықтамалық сипаттағы алғашқы еңбектер жарық көрді. Бірақ әдебиеттердің басым бөлігі публицистикалық сипатта жазылған. Ал ғылыми айналымға енген мұрағат құжаттарының көлемі жеткіліксіз және солардың негізінде жазылған жеке жарияланымдардағы материалдар үзік-үзік болғандықтан толық әрі объективті шындықты қалыптастыруға мүмкіндік бермейді.

Әдебиеттер

- 1 Лопухин А. Жизнь за океаном. – СПб., 1882; Граф Лелива (Е.Н. Матросов). Заокеанская эмиграция, ее причины и следствия. – Варшава, 1904; Филипов Ю.Д. Эмиграция. – СПб., 1906; Тизенко П. Эмиграционный вопрос в России, 1820-1910. – Либава: типо-лит. «Либав. вестн.», 1909. – 53 с.
- 2 Тудоряну Н.Л. Очерки российской трудовой эмиграции эпохи империализма. – Кишинев, 1986; Филиппов С.В. США: иммиграция и гражданство. – М., 1973; Киперман А.Я. Разночинская революционная эмиграция (1861-1895). – Тамбов, 1980. – 158 с.
- 3 Оболенский (Осинский) В.В. Международные и межконтинентальные миграции в довоенной России и СССР. – М.: Издание ЦСУ СССР, 1928. – 138 с.
- 4 Гилязов И.А. В иных краях: татарская эмиграция в 20-40-е годы // Татарстан. – 1994. – № 3-4. – С. 52-55.
- 5 Он же. На другой стороне. Коллаборационисты из поволжско-приуральских татар в годы второй мировой войны. – Казань: Мастер-Лайн, 1998. – 252 с.
- 6 Он же. Пантюркизм, пантуранизм и Германия // Татарстан. – 1995. – №5-6. – С.29-39. Он же. *Tatarstan-Rußland: innerstaatliche oder zwischenstaatliche Beziehungen?*, in: *Rußlands Zukunft. Vorträge eines gemeinsamen Seminars mit der hessischen Landeszentrale für politische Bildung / Bernd Heidenreich; Klaus Heller; Eberhard Schinke (Hrsg.) – Gießen; Berlin 1994, S. 195-204.* Он же. Татарская эмиграция в Европе 20-50-х годов и развитие идеи государственности // Самоопределение и автономия народов России: Исторический опыт и уроки: Материалы Всероссийской научной конференции. 26-27 октября 1995 г. – Йошкар-Ола, 1995. – С. 58-62. Он же. Общество поддержки российско-мусульманских студентов в Берлине. 1918-1925 // Гасырлар авазы – Эхо веков. – 1996. – № 3-4. – С. 193-199. Он же. Поволжские татары-мусульмане и Германия: к вопросу о контактах Запада и Востока // Ислам в России (современные этические и этнические концепции суннитского ислама, их трансформация в массовом сознании и выражение в искусстве мусульманских народов России) / Под ред. С.М.Червонной. – М.: Центр по изучению межнациональных отношений Института этнологии и антропологии РАН, 1997. – С. 33-53. Он же. Национал-социалисты и тюркские народы СССР: развитие представлений и планов (конец 30-х – начало 40-х годов) // Панорама-форум. – 1997. – №16. – С. 148-160.
- 7 Гайнетдинов Р.Б. Тюрко-татарская политическая эмиграция: начало XX века – 30-е годы. Исторический очерк. Набережные Челны, 1997. – 169 с.
- 8 Садыкова Л.Р. Исламский фактор в сохранении этничности в эмиграции (на примере тюрко-татарской диаспоры в США) // Вестник Томского государственного университета. – 2010. – № 339. – Октябрь. – С. 82-84.
- 9 Татаро-башкирская эмиграция в Америке: пороги сохранения и трансформации этничности // Современные этнополитические и этносоциальные процессы в России: модель Республики Башкортостан: Материалы межрегиональной научно-практической конференции. 3 декабря 2004 г. Уфа: Информреклама, 2004. – С. 283-286; Факторы сохранения традиционной культуры башкир и татар в эмиграции (на примере тюрко-мусульманской диаспоры США) // Материалы III конкурса научных работ молодых ученых и аспирантов УНЦ РАН и АН РБ. 16-20 декабря 2004 г. – Уфа: Гилем, 2005. – С.130-132; Садыкова Л.Р. Роль национально-культурных объединений тюрко-мусульман в США в сохранении этнической идентичности // Межнациональные отношения в полиэтническом регионе: проблемы и пути оптимизации: Материалы межрегиональной научно-практической конференции. 9 декабря 2005 г. Уфа: Информреклама, 2005. – С. 269-272; Садыкова Л.Р. Татарская диаспора в США: факторы сохранения и трансформации этничности // Этнос и культуры Башкортостана: традиции и современность: материалы научно-практической конференции молодых ученых. 27 апреля 2006 г. – Уфа, 2006. – С. 110-115; Садыкова Л.Р. Татарские эмигранты в Нью-Йорке // Этнос. Общество. Цивилизация: Кузеевские чтения: материалы международной научно-практической конференции. 29 сентября 2006 г. – Уфа: ЦЭИ УНЦ РАН, 2006. – С. 92-94; Садыкова Л.Р. Сохранение этнокультурной идентичности «тюрко-татарской» диаспоры в США // Известия Уфимского научного центра РАН. 2011. – №3. – С. 81-87.

- 10 Адутов Р.М. Татаро-башкирская эмиграция в Японии. – Набережные Челны, 2001. – 154 с.
- 11 Усманова Л. Тюрко-татарская эмиграция Северо-Восточной Азии начала XX века // Эхо веков. – 2005. – № 1 (39). – С. 92-100.
- 12 Юнусова А.Б. Татаро-башкирская эмиграция на Дальнем Востоке: мусульманский фактор социальной адаптации и сохранения этнокультурной идентичности // Modern History. – Уфа, 2003. – С. 73-83.
- 13 Черникова Л.П. «Никто не думал вначале, ... что нам придется здесь жить и работать целое десятилетие» (Тюрко-мусульманская колония в Шанхае) // Эхо веков. – 2005. – № 1(39). – С. 139.
- 14 Фархшатов М.Н. Галимджан Таган в эмиграции: биографический очерк. – Уфа: «Гилем», 2003. – 169 с.
- 15 Салихов А.Г. Башкиры в эмиграции // Ядьяр. – 2002. – № 2. – С. 24-35.
- 16 Валеев Р.С. Вдали от исторической родины // II Всемирный конгресс татар. 28 – 29 августа 1997 г. Валеев Д., Мадьяри А., Ураксин З., Юлдашбаев А. Судьба и наследие башкирских ученых-эмигрантов. – Уфа, 1995.
- 17 Хабутдинов А. Лидеры нации. – Казань, 2003. – 160 с.; Червонная С. Пантюркизм и панисламизм в российской империи [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.strana-oz.ru/2003/5/panturkizm-i-panislamizm-v-rossiyskoj-istorii>.
- 18 Из наследия политической эмиграции в Польше (30-е годы XX века) / сост. Вилаят Гулиев. – Тогул, 2010. – 565 с.
- 19 А. М. Топчибаши и М. Э. Расулзаде. Переписка. 1923–1926 год / Сост.: С. Исхаков. – М.: Социально-политическая мысль, 2012. – 148 с.
- 20 Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде. На чужих берегах (1922-1943). – М.: ООО «ИПЦ Маска», 2013 – 266 с.
- 21 Йортэ безне язмышлар. Чит илләрдәге милләтэшләрбез. – Казань: Татарское книжное издательство, 1992. – 240 с.

References

- 1 Lopuxin A. Zhizn za okeanom. – Spb., 1882; Graf Leliva (e.n. Matrosov). Zaokeanskaya emigraciya, ee prichiny i sledstviya. – Varshava, 1904; Filipov Yu.D. Emigraciya. – Spb., 1906; Tizenko P. Emigracionnyj vopros v Rossii, 1820-1910. – Libava: Tipo-lit. «Libav. vestn.», 1909. – 53 s.
- 2 Tudoryanu N.L. Ocherki rossijskoj trudovoj emigracii epoxi imperializma. Kishinev, 1986; Filippov S.V. SShA: immigraciya i grazhdanstvo. M., 1973; Kiperman A.Ya. Raznochinskaya revolyucionnaya emigraciya (1861-1895). – Tambov, 1980. – 158 s.
- 3 Obolenskij (Osinskij) V.V. Mezhdunarodnye i mezhkontinentalnye migracii v dovoennoj Rossii i SSSR. – M.: Izdanie CSU SSSR, 1928. – 138 s.
- 4 Gilyazov I.A. V inyx krayax: tatarskaya emigraciya v 20-40-e gody // Tatarstan. – 1994. – № 3-4. – S.52-55.
- 5 On zhe. Na drugoj storone. Kollaboracionisty iz povolzhsko-priural'skix tatar v gody vtoroj mirovoj vojny. – Kazan: Master-Lajn, 1998. – 252 s.
- 6 On zhe. Panturkizm, panturanizm i Germaniya // Tatarstan. – 1995. – № 5-6. – S.29-39. On zhe. Tatarstan-Rußland: innerstaatliche oder zwischenstaatliche beziehungen?, in: Rußlands zukunft. Vorträge eines gemeinsamen seminars mit der hessischen landeszentrale für politische bildung / Bernd Heidenreich; Klaus Heller; Eberhard Schinke (hrsg.) – Gießen; Berlin 1994, s. 195-204. On zhe. Tatarskaya emigraciya v Evrope 20-50-x godov i razvitie idei gosudarstvennosti // Samoopredelenie i avtonomiya narodov Rossii: istoricheskij opyt i uroki: materialy vserossijskoj nauchnoj konferencii. 26-27 oktyabrya 1995 g. – Joshkar-Ola, 1995. – S. 58-62. On zhe. Obshchestvo podderzhki rossijsko-musul'manskix studentov v Berline. 1918-1925 // Gasyrlar avazy – exo vekov. – 1996. – № 3-4. – S. 193-199. On zhe. Povolzhskie tatarsy-musul'mane i Germaniya: k voprosu o kontaktax Zapada i Vostoka // Islam v Rossii (sovremennye eticheskie i etnicheskie koncepcii sunnitskogo islama, ix transformaciya v massovom soznanii i vyrazhenie v iskusstve musul'manskix narodov Rossii) / pod red. S.M.Chervonnoj. – M.: Centr po izucheniyu mezhnacionalnyx otnoshenij instituta etnologii i antropologii RAN, 1997. – S. 33-53. On zhe. Nacional-socialisty i tyurkskie narody SSSR: razvitie predstavlenij i planov (konec 30-x – nachalo 40-x godov) // Panorama-forum. – 1997. – №16. – S. 148-160.
- 7 Gajnetdinov R.B. Tyurko-tatarskaya politicheskaya emigraciya: nachalo XX veka – 30-e gody. Istoricheskij ocherk. – Naberezhnye chelny, 1997. – 169 s.
- 8 Sadykova L.R. Islamskij faktor v soxranenii etnichnosti v emigracii (na primere tyurko-tatarskoj diaspory v sshA) // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2010. – № 339. – Oktyabr. – S. 82-84.
- 9 Tataro-bashkirskaya emigraciya v Amerike: porogi soxraneniya i transformacii etnichnosti // Sovremennye etnopoliticheskie i etnosocialnye processy v Rossii: model respubliky Bashkortostan: materialy mezhhregionalnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. 3 dekabrya 2004 g. – Ufa: informreklama, 2004. – S. 283-286; Faktory soxraneniya tradicionnoj kultury bashkir i tatar v emigracii (na primere tyurko-musul'manskoy diaspory SShA) // Materialy III konkursa nauchnyx rabot molodyx uchenyx i aspirantov UNC RAN i AN RB. 16-20 dekabrya 2004 g. – Ufa: Gilem, 2005. – S.130-132; Sadykova L.R. Rol nacionalno-kulturnyx obledinenij tyurko-musul'man v SShA v soxranenii etnicheskoy identichnosti // Mezhnacionalnye otnosheniya v politicheskom regione: problemy i puti optimizacii: materialy mezhhregionalnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. 9 dekabrya 2005 g. – Ufa: Informreklama, 2005. – S. 269-272; Sadykova L.R. Tatarskaya diaspora v SShA: faktory soxraneniya i transformacii etnichnosti // Etnosy i kultury Bashkortostana: tradicii i sovremennost: materialy nauchno-prakticheskoy konferencii molodyx uchenyx. 27 aprelya 2006 g. – Ufa, 2006. – S. 110-115; Sadykova L.R. Tatarskie emigranty v Nyu-Jorke // Etnos. Obshchestvo. Civilizaciya: kuzeevskie chteniya: materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. 29 sentyabrya 2006 g. – Ufa: CEI UNC RAN, 2006. – S. 92-94; Sadykova L.R. Soxranenie etnokulturnoj identichnosti «tyurko-tatarskoj» diaspory v SShA // Izvestiya ufimskogo nauchnogo centra RAN. 2011. – № 3. – S. 81-87.

- 10 Adutov R.M. Tataro-bashkirskaya emigraciya v Yaponii. – Naberezhnye Chelny, 2001. – 154 s.
- 11 Usmanova I. Tyurko-tatarskaya emigraciya Severo-Vostochnoj Azii nachala XX veka // *Exo vekov*. – 2005. – N 1 (39). – S.92-100.
- 12 Yunusova A.B. Tataro-bashkirskaya emigraciya na Dalnem Vostoke: Musulmanskij faktor socialnoj adaptacii i soxraneniya etnokulturnoj identichnosti // *Modern history*. – Ufa, 2003. – S. 73-83.
- 13 Chernikova L.P. «Nikto ne dumal vnachale, ...chto nam pridetsya zdes zhit i rabotat celoe desyatiletie» (tyurko-musulmanskaya koloniya v Shanxae) // *Exo vekov*. – 2005. – № 1(39). – S. 139.
- 14 Farxshatov M.N. Galimdzhan Tagan v emigracii: biograficheskij ocherk. – Ufa: «Gilem», 2003. – 169 s..
- 15 Salixov A.G. Bashkiry v emigracii // *Yadkyar*. – 2002. – № 2. – S. 24-35.
- 16 Valeev R.S. Vdali ot istoricheskoy rodiny // II vsemirnyj kongress tatar. 28 – 29 avgusta 1997 g. Valeev D., Madyari A., Uraksin Z., Yuldashbaev A. Sudba i nasledie bashkirskix uchenyx-emigrantov. – Ufa, 1995.
- 17 Habutdinov A. Lidery nacji. – Kazan, 2003. – 160 s.; Chervonnaya S. Pantyurkizm i panislamizm v rossijskoj imperii [elektronnyj resurs]. URL: <http://www.strana-oz.ru/2003/5/pantyurkizm-i-panislamizm-v-rossiyskoj-istorii>.
- 18 Iz naslediya politicheskoy emigracii v Polshe (30-ye gody xx veka) / Sost.Vilayat Guliev. – Toruń, 2010. – 565 s.
- 19 A. M. Topchibashi i M. E. Rasuladze. Perepiska. 1923 – 1926 god/ Sost. S.Isxakov. – M.: Socialno-politicheskaya mysl, 2012. – 148 s.
- 20 Balaev A. Mamed Emin Rasulzade. Na chuzhix beregax (1922-1943). – M.: ООО «IPC Maska», 2013 – 266 s.
- 21 Jorte bezne yazmyshlar. Chit illerdege milleteshlerebez. – Kazan: Tatarskoe knizhnoe izdatelstvo, 1992. – 240 s.

ӘОЖ 930(73) «20»: 94 (560)

Н.М. Абдукадыров

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: nurjigit.85.kanuni@mail.ru

**XVIII-XIX ғ. Осман империясының Еуропа мемлекеттерімен саяси,
экономикалық және дипломатиялық байланыстарының
француз тарихнамасында зерттелуі
(XX ғ. 1-жартысы)**

Мақала XVIII-XIX ғасырлардағы Осман империясының Еуропа мемлекеттерімен сыртқы саяси, экономикалық және дипломатиялық қарым-қатынастары тарихының XX ғасырдың бірінші жартысындағы француз тарихнамасында зерттелу деңгейін көрсетуге арналды. XX ғасырдың алғашқы жартысында француз тарихшылары мен шығыстанушылары Осман империясының Еуропа мемлекеттерімен жүргізген сыртқы саяси, экономикалық және дипломатиялық қарым-қатынастары бойынша түрлі ғылыми мәселелер көтере білген. Олардың біразы аталған мәселелерді өз зерттеулерінде ішінара көрсеткен болса, кейбіреулері арнайы тақырып ретінде көтеріп зерттеген. Сонымен қатар француз тарихшыларының басым бөлігі Осман империясы мен Франция арасындағы саяси және экономикалық қатынастарды зерттеумен шұғылданған. Қарастырылып отырған ғылыми жұмыста аталған тақырып бойынша француз тарихшыларының теориялық-методологиялық ұстанымдары мен бағыттарына және олардың ғылыми-зерттеу жұмыстарына тарихнамалық талдау жасалды. Сонымен қатар француз тарихшыларының ұсынған ғылыми тұжырымдары көрсетілді.

Түйін сөздер: Осман империясы, Еуропа мемлекеттері, француз тарихнамасы, Османтану, экономика, дипломатия.

N.M. Abdukadyrov

**The studying Ottoman Empire's political, economical
and diplomatic relationship with European countries in XVIII-XIX centuries at the
French's historiography in the first half of XX century**

In this item is considered researching works of the political, economical and diplomatic relationship of Ottoman Empire with European countries in XVIII-XIX centuries, in French's historiography at the first half of XX century, concerning the relationship of Ottoman Empire with European countries in XVIII-XIX centuries have been carried out small-scaled scientific researched works in the French's historiography. That period the French historians and orientalist bring up different scientific problems regarding this activity. Respect to this subject matter French historians-ottomans tried to show in there scientific works, some historians specially studying the subjected matter. A lot of them researched the economic and politic relationship between French and Ottoman Empire. In this clause is analyzed scientific theory conceptions French historians-ottomans and clarified their scientific and research attitude by this problems.

Key words: Ottoman Empire, European countries, French's historiography, Economy, Diplomacy.

Н.М. Абдукадыров

**Французская историография политических, экономических и дипломатических
взаимоотношений Османской империи с Европейскими государствами
в XVIII-XIX веках (I половина XX века)**

В данной статье рассматривается изучение истории политических, экономических и дипломатических взаимоотношений Османской империи с Европейскими государствами в XVIII-XIX вв.

в французской историографии в первой половине XX века. В первой половине XX века в французской историографии был выполнен небольшой ряд научно-исследовательских работ в области взаимоотношений Османской империи с Европейскими государствами XVIII-XIX вв.

Ключевые слова: Османская империя, Европейские государства, французская историография, экономика, дипломатия.

XX ғасырдың басында Францияның тарих ғылымында Осман империясының тарихын зерттеу жұмыстары, бұған дейінгі, яғни XVIII-XIX ғасырлардағы сияқты өзінің зерттеу үдерісін жалғастырды. Француз ғалымдары, уақыт өткен сайын тарих ғылымының ғылыми зерттеу әдістері мен принциптерінің дамуына орай, уақыт ағымына сәйкес өз зерттеу жұмыстарының құндылығын бұрынғыдан да күшейтті. XX ғасырдың басында Францияның тарих ғылымында, Еуропа тарихы, Әлем тарихы, оның ішінде Шығыс пен Батыс тарихын зерттеу жұмыстары бұрыннан қалыптасқан үрдіс бойынша жалғасып, оның аясында Батыс пен Шығысқа ықпалы мол болған Осман империясының Еуропа мемлекеттерімен сыртқы саяси қатынастар тарихын зерттеу жұмыстары да өз жалғасын тапты. Алайда, XX ғасырдың алғашқы жартысында француз тарихнамасында XVIII-XIX ғ. Осман империясының Еуропа мемлекеттерімен сыртқы саяси, экономикалық және дипломатиялық қатынастар тарихына қатысты зерттеулер XIX ғасырдың екінші жартысындағы ғылыми еңбектердің көлемімен салыстырып қарағанда айтарлықтай көп болмады. Оның өзіндік себептері болды. Олардың негізгілерін атап өтсек, Францияның ғылымына, XX ғасырдың алғашқы жартысында болып өткен екі бірдей дүниежүзілік соғыс өзінің кері әсерін тигізіп, соның негізінде көптеген ғылыми орталықтар жабылды, ғалымдар қатары азайды. Францияның тарих ғылымында Шығыс тарихын зерттеу ісі көбінесе назардан тыс қалып қойды. Бұл факторлар тарих ғылымында тіпті отан тарихымен және Еуропа тарихын зерттеуге де кері ықпал етті. XX ғ. алғашқы жартысындағы Франция тарихнамасында тек I дүниежүзілік соғысқа дейінгі аралықта ғана ілгерілеу байқалған. Соның негізінде, бұл кезеңде Осман империясы мен Еуропа мемлекеттері арасындағы сыртқы саяси байланыстар тарихын зерттеуге де ерекше мән берілген. Бұл кезеңде Францияда Осман империясының тарихын зерттеу жұмыстары жалпы Шығыс тарихын зерттейтін орталықтарда жүргізілді. Сонымен қатар университет ғалымдары мен тарихшыла-

ры да Осман тарихының аталған мәселелерімен шұғылданған.

XX ғасырдың басында Францияда Осман империясы тарихының жалпы ғылыми мәселелерімен қатар XVIII-XIX ғ. Осман мемлекетінің Еуропа мемлекеттерімен сыртқы саяси қатынастарына қатысты зерттеулер жүргізіліп, бірқатар ғылыми тұжырымдар жасалды. Француз тарихшылары XX ғ. басында Осман империясы әлі өмір сүріп тұрған кездің өзінде де бұл тақырыптар төңірегінде зерттеулер жүргізген. 1907-1908 ж. Францияда Н. Николайдестің басшылығымен жарияланған «Petite Bibliothèque de L'ORIENT» атты журналда аталған тақырып бойынша бірқатар ғылыми мәселелер көтерілді. Бұл журналдың 1907 жылы жарияланған «Сұлтан II Абдулхамит тұсындағы Осман империясы және батыс державалары» деп аталатын екінші санында XIX ғасырдың соңғы ширегіндегі Осман империясы мен Батыс Еуропа мемлекеттері арасындағы саяси қатынастар мен экономикалық және мәдени байланыстар туралы зерттеу жұмыстары қамтылған [1]. Мұнда жарияланған ғылыми мақалаларда II Абдулхамит сұлтан тұсында еуропалық капиталистердің Осман империясына қарай ағылуы және олардың саяси мақсаттары туралы құнды мәліметтер келтірілген. Себебі Осман империясындағы еуропалық капиталистердің басым бөлігі осы кезеңде Осман мемлекетінің провинцияларынан иеленуді көздеп отырған. Олар осы кезеңде Осман империясының құлдырауын пайдалана отырып, мұндағы шикізат қорларын, территорияларды иеленгісі келген. Сонымен қатар еуропалықтардың Осман империясындағы халықтардың діни және рухани өміріне араласуы қарастырылған. Онда Батыс Еуропа елдері мен Осман империясы арасындағы қоғамдық және діни қайшылықтар суреттелді, өйткені Осман империясы халқының басым бөлігі Ислам дінін ұстанды, сондай-ақ, империяның өзі де мұсылман мемлекеті болды. Сонымен қатар осы аталған журналдың келесі үшінші саны [2] «Сұлтан II Абдулхамит тұсындағы Осман империясының Балқандағы өкілеттігі» деген атпен 1908 жылы жарияланып, онда Осман им-

периясының құрамындағы Балқан халықтарының автономиялық және тәуелсіздік мәселелері жайлы ғылыми мақалалар жарияланған. Себебі Осман сұлтаны II Абдулхамиттің тұсында Балқан территориялары еуропалық империялар мен Осман империясы арасында туындаған ең келе-лі мәселелердің бірі болды. Еуропалық империялар Осман империясының территорияларын бөліске салуды көздеп, оның бірден-бір жолы ретінде «Шығыс мәселесі» деп аталатын арнайы саяси жобаны да дайындады. «Шығыс мәселесін» шешуді желеу етіп, еуропалық империялар Осман империясына жан-жақты саяси қысым көрсетіп, ол бойынша Балқан халықтарына тәуелсіздік беруді талап еткен. Журналдың бұл санында еуропалықтардың Осман империясына қойған осындай сыртқы саяси талаптары туралы көрсетіліп, онда Сербияның, Черногорияның, Румынияның және Болгарияның автономиялық дербестігі мен тәуелсіздігі жайлы қарастырылған. Сонымен қатар 1878 жылы еуропалық державалар мен Осман империясының арасында болып өткен Берлин конгресінің барысы мен нәтижелері жазылған. Бұл конгресте Балқан мәселелері қарастырылып, соның негізінде Осман империясы Черногорияның суверендігін және Сербия мен Румынияның тәуелсіздігін таныды. Болгарияға автономия құқығын берді. Осы аталған фактілер аталған журналдың үшінші санында француз деректері бойынша ғылыми талдаудан өткен.

Аталған тақырып бойынша зерттеулер жүргізген француз тарихшыларының бірі Рене Пинон [3] болып, ол 1913 жылы «Осман империясы және Еуропа мемлекеттері. Шығыс мәселесінің заманауи аспектілері» атты зерттеу жұмысын жариялады. Р. Пинонның зерттеу жұмысында XIX ғасырдың екінші жартысында Осман империясы мен Еуропа елдері арасындағы сыртқы саяси байланыстардың шиеленісуі және оның барысы мен нәтижелері қарастырылады. Сонымен қатар бұл зерттеу жұмысында Осман империясы мен Еуропа елдері арасындағы Балқан, Арабия, Солтүстік Африка территориялары үшін болған тартыстар қамтылған. Оның ішінде зерттеуші Македония мен Болгариядағы тәуелсіздік мәселелері мен Англияның Осман империясының территориялары үшін жүргізген сыртқы саясатын көрсетуге баса мән берген. Өйткені бұл уақытта Англия Осман империясының құлдырап бара жатқанын пайдаланып, оның Арабия

және Солтүстік Африкадағы территорияларын иеленуді көздеген. Сонымен қатар зерттеуші Францияның Осман империясының Шығыстағы территорияларына ұйымдастырған арнайы экспансиялық саясаты туралы тың тұжырымдар жасаған. Зерттеу жұмысында еуропалықтардың Осман империясындағы сыртқы саясатына баса назар аударылған. Зерттеу жұмысы өзінің құндылығымен аталған кезеңдегі Осман империясы мен Еуропа мемлекеттері арасындағы саяси тартыстарды суреттеген XX ғасырдың басында жарияланған ең ауқымдыларының бірі болды.

XX ғасырдың басында Францияның тарих ғылымында, Осман империясының ішкі әлеуметтік-экономикалық тарихы мен сыртқы экономикалық қатынастар тарихына қатысты жүргізілген зерттеу жұмыстары аз болған жоқ. Француз тарихшылары өз зерттеу жұмыстарында аталған кезеңдегі Осман империясының экономикалық тарихын зерттей отырып, сонымен бірге империяның сыртқы саясатына әсер еткен сыртқы экономикалық факторларды дәлелдеп, ол туралы өз тұжырымдарын ұсынған. Осман империясының экономикалық тарихына қатысты ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізген француз тарихшыларының бірі Ч. Моравич [4] болды. Зерттеуші «Түркияның қаржылық жағдайы» атты зерттеу жұмысында, XIX ғасырдағы Осман экономикасындағы қаржы мәселелері туралы зерттеген. Зерттеу жұмысындағы басты ғылыми объект Осман мемлекетінде туындаған қаржы мәселелері және оны шешуде еуропалық мемлекеттердің әсерін көрсету болып табылады. XIX ғасырда Осман империясында қаржы мәселелері мемлекеттің ең басты экономикалық мәселесі болған. Ал империядағы мұндай мәселені шешуде осман үкіметі шетелдік қаржы қорларымен байланыстар орнатқан. Француз және ағылшын мұрағат деректері негізінде жазылған бұл зерттеу жұмысы өзінің құндылығының арқасында күні бүгінге дейін қолданыста жүр. Сонымен қатар Осман империясының қаржы қорлары туралы зерттеу жүргізген француз тарихшыларының бірі П. Вормсер [5] болып, ол өзінің «Осман қорлары» деген атпен жарияланған зерттеу жұмысының кіші көлемде болуына қарамастан, XVIII-XIX ғ. Осман экономикасындағы қаржы көздеріне қатысты бірқатар тұжырымдар жасаған. Зерттеуші өз жұмысында осман мемлекетіндегі қаржы қорлары мен мемлекеттік қазынашылық жұмыстар және

сыртқы экономикалық байланыстар туралы нақты ғылыми тұжырымдар жасаған. Аталған кезеңдегі Осман империясының сыртқы экономикалық қатынастары бойынша кең көлемді зерттеу жүргізген ғалымдардың арасында А. Веле [6] ерекше орынға ие бола алады. Зерттеуші француз және ағылшын мұрағаттарының дерек қорлары негізінде XIX ғасырда империяның экономикалық тарихын зерттей отырып, «Түркияның қаржы тарихы» атты көлемді еңбегін жариялады. Ол империяда орын алған құлдырау процестерінің басты себептерін мемлекеттегі қаржы дағдарысымен түсіндіреді. Өйткені бұл уақытта Осман империясы тек саяси жағынан ғана емес, экономикалық жағынан да құлдырауды бастан кешірген. А. Веленің еңбегіндегі ең басты тақырыптардың бірі – Осман империясының Еуропа мемлекеттерінен үздіксіз кредит алуы. Зерттеу жұмысында Осман империясына ең көп қарыз берген мемлекеттер Франция мен Англия болғандығы және бұл мемлекеттердің империалистік жоспарлары мен Осман империясына көрсеткен экономикалық экспансиясы жайлы ғылыми талдау жасалынып, соның негізінде статистикалық дәлелдемелер арқылы нақты тұжырымдар жасалған. А. Веле Осман империясының экономикалық тарихына қатысты Осман мұрағатының деректерін қолданбаса да, оның зерттеу жұмысы Осман империясы мен Еуропа елдері арасындағы қаржы-экономикалық қатынастар бойынша ең алғашқы құнды жұмыстардың бірі болып саналады. А. Веленің зерттеу жұмысы күні бүгінге дейін қолданыста жүр. Сонымен қатар Осман империясының аталған уақыт аралығындағы экономикалық тарихы мен оның еуропалық мемлекеттермен капитуляциялық келісімдерге қол қоюы туралы зерттеулер жүргізген ғалымдардың бірі Ж. Пелиисе де Раусас [7] болды. Зерттеуші «Осман империясындағы капиталистік режим» деп аталатын өз еңбегінде Осман империясының сыртқы саяси және экономикалық тарихы туралы мәселелерді көтереді. Осман империясының Еуропа мемлекеттерімен сыртқы саяси және экономикалық мәселелерге байланысты жасалған түрлі келісімдер жайлы зерттей отырып, Осман империясының саяси құлдырауына экономикалық факторлардың да себеп болғанын түсіндіреді. Осман империясының экономикалық тарихына қатысты Францияда жүргізілген іргелі зерттеулердің бірі А. Билот-

тидің [8] «Осман империясының банкі» атты зерттеу жұмысы болды. Зерттеуші өз жұмысында Осман империясында империялық банктің құрылуы мен мемлекеттегі банк саласының дамуын зерттеген. Бұл жұмыстың аталған тақырыпқа қатысты ең маңызды тұстарының бірі Осман империясының империялық банкінің ашылуына француздық қаржы топтарының көмегі жайлы ғылыми тұжырымдар жасалуында. Расында да Осман империясының империялық банкінің құрылуына француздық қаржы топтарының ықпалы мол болған. Зерттеуші, француз және ағылшын мұрағаттарының дерек қорларына сүйене отырып, Осман империясының мемлекеттік банкінің құрылу тарихын зерттеген. Осман империясының банкінің құрылуындағы ағылшын және француз қаржыгерлерінің үлесі мен олардың экономикалық саясатын суреттеген. Өйткені еуропалықтар Осман империясына қаржылай көмек көрсеткенімен, олар өздерінің пайыздық үстемелерін Осман мемлекетінен үлкен көлемде кері қайтарып отырған. Осман империясы экономикасының қаржы саласын зерттеуге арналған ғылыми жұмыстардың бірі Ф. Делайгенің [9] «Осман қаржысының қолданысы» атты зерттеу жұмысы болды. Зерттеуші өз жұмысында аталған кезеңдегі Осман империясының қаржылық жағдайын зерттеп, оған еуропалық империялар тарапынан көрсетілген сыртқы экономикалық әсерлерді көрсетеді. Зерттеу жұмысында Осман империясының ішкі қаржы реформалары туралы маңызды ғылыми талдаулар жасалынған, сондай-ақ, мемлекеттің ішкі қаржы секторының дамуына немесе кері құлдырауына сыртқы экономикалық факторлардың әсерін нақты есептік көрсеткіштер бойынша зерделеген. Сонымен қатар көрсетіліп отырған уақыт кеңістігіндегі Осман империясының сыртқы экономикалық мәселелері туралы П. Поливиостың [10] зерттеу жұмысында кең көрініс тапқан. Зерттеушінің «Осман империясындағы шетелдік компаниялардың құқықтың мәртебесі» деген атпен жарияланған ғылыми жұмысында Осман империясындағы шетелдік компаниялар мен инвесторлардың және қаржы топтарының жүргізген экономикалық жобалары туралы зерттелген. Бұл зерттеу жұмысы аталған кезеңдегі Осман империясы мен еуропалық мемлекеттер арасындағы сыртқы экономикалық қатынастар туралы жүргізілген зерттеулер арасында өзінің тақырыптық және ғылыми құнды-

лығымен ерекшеленеді. Жалпы XX ғасырдың басында Францияның тарих ғылымында, Осман империясының экономикалық тарихы мен оның еуропалық державалармен сыртқы экономикалық қатынастары туралы зерттеу жұмыстарына баса назар аударылды. Алайда француз тарихшылары көбінесе француз, ағылшын және басқа да еуропалық тілдерде жазылған деректерді пайдаланып, олар Осман мұрағатының деректерін қолданбады. Алайда осыған қарамастан, француз тарихшылары Осман империясының еуропалық мемлекеттермен сыртқы экономикалық қатынастары туралы тың тұжырымдарды ұсынған және олардың басым бөлігінің ғылыми құндылықтары жоғары болғандықтан, оларды қазіргі уақытқа дейін түрік тарихшылары қолданып, өз жұмыстарына сілтеме жасап отырады.

XX ғасырдың басындағы француз тарихнамасында, Осман империясы мен Еуропа елдері арасындағы сыртқы саяси қатынастардың арасында, Франция мен Осман империясының сыртқы саяси және экономикалық қатынастарына қатысты тақырыптар көбірек көтерілген. Өйткені, барлық халықтар мен ұлттар сияқты француздар үшін де өз мемлекетінің сыртқы саяси тарихын зерттеу маңыздырақ болды. Соның негізінде XX ғасырдың басында француз тарихшылары тарапынан Франция тарихының өзге де мәселелерімен қатар Францияның Осман империясымен жүргізілген сыртқы саяси қатынастары туралы ғылыми мәселелер көтерілді. Оның ішіндегі ең маңызды тақырыптардың бірі – француз императоры Наполеон Бонапарттың Осман империясының Африка провинцияларындағы территорияларына қызығушылық танытуы мен оның өз империясының территориясын ұлғайту мақсатында бұл аймақтарға жасаған экспансиялық әрекеттер жасауы болды. XX ғасырдың басында Францияның тарих ғылымында император Наполеон Бонапарттың Еуропа тарихындағы рөлі туралы зерттеулер жүргізілді. Олардың арасында ең негізгілерін атап өтер болсақ, Наполеон кезеңіндегі Еуропа тарихы бойынша зерттеулер жүргізген тарихшылардың бірі П. Кокуелле [11] болды. Зерттеушінің «Наполеон Бонапарт және Англия беймәлім құжаттар негізінде» деп аталатын зерттеу жұмысында Наполеонның Еуропадағы саяси әрекеттері бұрын-соңды ашылмаған құжаттар негізінде жүргізілген. Зерттеуші өзінің зерттеу объектісі ретінде, Наполеон Бонапарт тұсындағы Фран-

ция мен Англия арасындағы қатынастарды ала отырып, онда Наполеонның Осман империясына қатысты сыртқы саяси жоспарлары мен атқарған саяси істерін атап өтеді. Расында да, Наполеон Бонапарт Осман империясының Африкадағы және Балқандағы территорияларына саяси қысым көрсетіп, Осман империясы мен Франция арасында XVI ғасырдан бері жалғасып келе жатқан достық қатынастардың бұзылуына себепкер болды. Зерттеуші өз еңбегінде осы мәселелерге де терең тоқталып өтеді. Сонымен қатар бұл тақырыпта Эдмонд Ферридің [12] «Африкадағы Франция» атты ғылыми еңбегін айтуға болады. Автор өз еңбегінде Наполеон Бонапарттың Осман империясының Солтүстік Африкадағы провинцияларына жасаған саяси басқыншылық әрекеттерін зерттеп көрсетеді. Зерттеушінің ғылыми жұмысында Франция және Англия мұрағаттарының дерек қорлары негізінде Наполеон Бонапарттың Солтүстік Африкадағы Мысыр, Алжир, Марокко секілді Осман империясының мұсылман провинцияларына жасаған саяси әрекеттеріне талдау жасалынып, оның бұл әрекеттерін Осман империясы мен Франция арасындағы сан ғасырлық достық қатынастарға нүкте қойғанымен сипаттайды. Зерттеу жұмысында Наполеонның Солтүстік Африка территорияларына деген қызығушылығы мен саяси ұстанымдарына жеке-жеке ғылыми талдау жасалынады. Өйткені Наполеонның сыртқы саяси әрекеттерін еуропалық және орыс ғалымдары «саяси жауыздық», «саяси ашкөздік» деп тұжырымдаса, Э. Ферри сияқты ғалымдар тобы Наполеонның саяси әрекеттерін сол замандағы бүкіләлемдік империализмнің себептерімен түсіндіргісі келеді. Расында да Наполеон Бонапарт тұсында бүкіләлемдік отарлау жүйесі өзінің шарықтау шегіне көтерілген болатын.

Францияның Осман империясының территорияларына дәмелі болуы Наполеоннан кейін де жалғасып жатты. Оның ізбасарлары Осман империясының жан-жақтағы провинцияларын өздеріне қаратуды ұдайы жоспарлап отырған. XX ғасырдың басында француз тарихнамасында Осман империясының Азиядағы, Африкадағы провинцияларының тарихы және еуропалықтардың, оның ішінде Францияның бұл провинцияларға қызығушылығы мен сыртқы саяси әрекеттері туралы зерттеулер орын алды. Олардың ішінде А. Корелдің [13] «Осман

империясы мен Мысырдағы мұсылмандар және шетелдік державалар» атты зерттеу жұмысы маңызды зерттеу жұмыстары қатарында саналады. Зерттеу жұмысындағы басты назар Осман империясы мен Мысырдағы мұсылмандардың әлеуметтік өміріне аударылып, сонымен бірге мұнда Осман империясы мен еуропалық империялар арасындағы саяси және әлеуметтік байланыстар туралы зерттеледі. Зерттеу жұмысындағы басты тұжырымдардың бірі еуропалық державалардың Осман империясындағы африкалық провинцияларға қызығушылығының артуы мен оны иелену үшін жасалынған геосаяси жоспарлары болып табылады. Сонымен қатар еуропалықтардың Осман империясының провинцияларына өзіне қаратуды көздегені және оларды иеленуі үшін жасаған әрекеттері жайлы тұжырымдар француз тарихшыларының назарынан тыс қалмаған. Олардың ішінде Осман империясының қалаларымен түрлі саяси және экономикалық байланыстар жасағаны жөнінде Пауль Геутнердің [14] редакциясынан шыққан «XIX ғ. Алеппо қаласының дамуы мен сириялық қалалардың байлық қорлары туралы очерк» XX ғасырдың басындағы ең ауқымды жұмыстардың қатарында танылды. Бұл очерктің мазмұны XIX ғасырда еуропалықтардың Осман империясының провинциясы болған Сирия қалаларының дамуы мен ондағы байлық көздеріне қызығушылығының жоғары дәрежеде болғанын көрсетеді. Расында да бұл уақытта Осман империясының Азия мен Африкадағы провинцияларында табылған табиғи шикізат қорлары мен байлықтар еуропалық империялардың қатты қызықтырған болатын. Соның негізінде олар Осман империясының осы аймақтардағы территорияларын күшпен тартып алуға әрекеттенген.

Осман империясы мен Франция арасындағы саяси байланыстар XIX ғасырда да жалғасып, ол туралы зерттеулер жүргізілді. Олардың ең негізгісі ретінде Д. Фонтмагнның [15] зерттеу жұмысы болды. Ол өзінің «Екінші империя кезеңіндегі Константинопольдегі Франция елшілігі» атты зерттеу жұмысында екінші империя кезеңінде Францияның Осман империясындағы елшілік тарихы туралы ашып көрсеткен. Оның ішіндегі басты ғылыми мәселе, XIX ғасырдың 50-70-жылдары аралығында Францияда үстемдік еткен екінші империя үкіметінің Осман империясымен сыртқы саяси байланыстары тарихы мен осы уақыттағы Осман империясындағы

француз елшілерінің қызметін көрсетуге арналады. Зерттеу жұмысында, Ыстанбұлдағы француз елшілерінің саяси және дипломатиялық қызметінің ерекшеліктеріне баса назар аударылған. Өйткені III Наполеонның басшылығымен 1852-1870 жылдары өмір сүрген Франциядағы екінші империя үкіметі шет мемлекеттермен байланысты күшейтуге тырысқан. XIX ғасырда Францияда ішкі саяси тартыстар нәтижесінде билікті өз қолына алған екінші империя үкіметінің Осман империясымен байланыс жасауы, оның ішкі саясатына және экономикасына оң әсер еткен. Зерттеу жұмысында осы аталған факторлар нақты талданған. Сондықтан Д. Фонтмагнның ғылыми жұмысы аталған кезеңдегі Осман империясы мен Франция арасындағы сыртқы саяси қатынастар тақырыбында XX ғасырдың басында жарияланған ең көлемді зерттеу жұмыстарының бірі болды.

Аталған тақырыптарға қатысты жүргізілген зерттеу жұмыстарының арасында, А. Александр мен С. Строудзаның [16] «Шығыс Еуропа және Маврокордатоның тарихи рөлі (1660-1830)» деп аталатын бірлесіп жүргізген зерттеу жұмысы ерекше аталады. Бұл зерттеу жұмысында жаңа замандағы Осман империясының Шығыс және Орталық Еуропадағы рөлі мен бұл аймақтарда жүргізілген елшілік қатынастардың дамуында Маврокордато әулетінің қызметі терең көрсетілген. Сонымен қатар бұл зерттеу жұмысында Осман империясы мен Австрия, Польша және Шығыс Еуропаның басқа да елдері арасында жүргізілген дипломатиялық қатынастары жақсы зерделенген. Сонымен бірге еуропалық мемлекеттердің Шығыстағы саясаты туралы зерттеу жұмыстардың қатарында Г. Ландемонттың [17] «Еуропа және Шығыс саясаты» атты ғылыми жұмысын атап өту маңызды. Бұл зерттеу жұмысында XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасырдың басында еуропалық империялардың Шығыстағы саясаты туралы зерттеліп, Батыс Еуропаның капиталистік державаларының Шығыстағы сыртқы саяси әрекеттеріне баса назар аударылады. Зерттеу жұмысының бір ерекшелігі, мұнда еуропалық империялардың Осман империясындағы сыртқы саяси әрекеттерін салыстыра суреттеп, олардың Шығыстағы мемлекеттер мен территорияларды игеруге кең қызығушылық танытқанын айтуға болады.

XX ғасырдың басында Осман империясының тарихын зерттеуге тарихшылармен қатар

басқа ғылым саласының өкілдері де қызығушылық танытты. Солардың бірі П. Арминджон [18] болып, ол өзі заңгер болғандықтан, «Осман империясындағы шетелдіктер мен жергілікті заңды тұлғалардың азаматтық құқықтары және олардың қорғалуы» деп аталатын Осман империясындағы адам құқықтары мен империядағы шетелдік азаматтардың құқықтары және олардың қорғалуы туралы көлемді зерттеу жұмысын жазған. Бұл еңбекте Осман империясындағы шетелдіктердің, оның ішінде әсіресе еуропалықтардың заңды құқықтары туралы мәселелер көтеріліп, еуропалық мемлекеттер мен Осман империясындағы құқықтық негіздерге салыстырмалы талдау жасаған.

Ойымызды түйіндейтін болсақ, XX ғасырдың басында Франция тарихнамасында Осман империясының қарастырылып отырған кезеңіндегі Еуропа мемлекеттерімен саяси, экономикалық және дипломатиялық байланыстарына қатысты зерттеу жұмыстары өз деңгейінде жүргізілген. Қарастырылып отырған тақырыпқа

қатысты зерттеу жұмыстарының маңызды бөлігі Франция мен Осман империясының арасындағы экономикалық қатынастардың өріс алуына және екі империя арасындағы геосаяси мәселелерді зерттеуге арналды. Сонымен қатар француз тарихшыларының басым бөлігі Осман империясының ішкі және сыртқы экономикалық мәселелерін зерттеумен шұғылданған. Олардың арасында Осман мемлекеті мен еуропалық мемлекеттердің сыртқы сауда қатынастары және қаржы саласындағы байланыстарына арналған зерттеулер басым. Француз тарихшыларының аталған мәселелерге байланысты жүргізген зерттеу жұмыстары көбінесе еуропалық тілдерде жазылған мұрағат деректері негізінде жүргізілді. Олардың басым бөлігі өз тақырыптары төңірегінде осман мұрағатының дерек қорларына сүйене алмаған. Дегенмен де жоғарыда аталған француз тарихшыларының басым бөлігі ғылыми-зерттеу жұмыстарын заманауи тарихи әдістер мен принциптер негізінде зерттеп, түрлі ғылыми нәтижелерге қол жеткізген.

Әдебиеттер

- 1 N.Nicolaides Petite Bibliothèque de L'ORIENT. Abdulhamid Khan II. L'Empire Ottoman et les Puissances Occidentales. – Paris. Rue de la Montagne. 1907. – P. 120
- 2 N.Nicolaides Petite Bibliothèque de L'ORIENT. Abdulhamid Khan II. L'Empire Ottoman et les Puissances Balkaniques. – Paris. Rue de la Montagne. 1908. – P.116
- 3 Rene Pinon. L'Europe et L'empire Ottoman. Les aspects actuel de la question D'Orient. – Paris 1913. – P. 603
- 4 Ch. Moravitz. Les Finances de la Turquie, 1902. – P. 419.
- 5 P.Wormser. Les Fonds ottomans, 1903. – P. 44.
- 6 A.Du Velay. Essai sur l'Histoire financière de la Turquie. – Paris, 1903. – P. 750
- 7 G.Pelisse du Raussas. Le régime des capitulations dans l'empire ottoman, Arthur Rousseau. – Paris, 1902. – P. 470.
- 8 A.Bilotti. La Banque imperiale ottomane. – Paris, 1909. – P. 142.
- 9 F.L.Delaygue. Essai sur les finances ottomanes. – Paris, 1911. – P. 244,
- 10 P.J.Polyvios. De la condition legale des societes etrangeres dans l'Empire ottoman, 1913. – P. 52.
- 11 P.Coquelle. Napoleon et L'Angleterre 1803-1813 D'Apres des documents inedits. – Paris, 1904. – P. 305.
- 12 Edmond Ferry La France en Afrique. – Paris, 1905.– P.315
- 13 Sujets et Protégés musulmans des Puissances étrangères dans l'Empire Ottoman et spécialement en Egypte. – Paris, 1913. – P. 132.
- 14 Alep, essai sur le développement d'une grande ville syrienne, des origines au milieu du XIXe siècle, Librairie orientale, Paul Geuthner. – Paris, 1941. – P. 248.
- 15 Durand de Fontmagne. Un séjour à l'ambassade de France à Constantinople sous le second Empire. – Paris, 1902. – P. 328.
- 16 A.Alexandre. A.C.Stourdza L'Europe orientale et le rôle historique des Maurocordato, 1660-1830. – Paris. 1913. – P. 598.
- 17 Cte de Landemont. L'Europe et la politique orientale, 1878-1912. – Paris 1912. – P. 392.
- 18 Pierre Arminjon. Etrangers et protégés dans l'empire ottoman, Tome Ier. Nationalité, protection, indigénat, condition juridique des individus et des personnes morales. – Paris, 1903. – P. 347.

УДК 94(574)»19»:94(47).084.2

М.Ж. Ташенев, А.Б. Башикова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы
E-mail: tashenevm@mail.ru

Об оценках присоединения Казахстана к России в историографии постсоветского периода

В статье рассматриваются теории и оценки присоединения Казахстана к России в историографии постсоветского периода. Также автор дает анализ взглядов и методологических подходов современных казахстанских, российских и зарубежных ученых в изучении вышеуказанной темы. В большинстве своем российские историки подчеркивают положительное влияние Российской империи на Казахстан и Среднюю Азию. Присоединение Казахстана к России российскими историками рассматривается либо как столкновение двух цивилизаций – кочевой и земледельческой, либо с позиций осовремененной теории модернизации, либо с точки зрения системного подхода (где Россия выступает ядром системы, а Казахстан – периферией).

Ключевые слова: присоединение Казахстана к России, историография, модернизация, империя, Бекмаханов Е.Б.

M.Zh. Tashenev, A.B. Bashikova
**The Post-Soviet Historical Conceptualizations
of Kazakhstan's Accession to Russia**

The theories and conceptualizations of Kazakhstan's accession to Russia presented in post-Soviet and international historiography are considered. The author also provides an analysis of the views and methodological approaches of modern Kazakh, Russian and foreign scientists in the study of the above mentioned subject. The majority of Russian historians emphasize the positive impact of the Russian Empire on Kazakhstan and Central Asia. Russian historians consider Kazakhstan's accession to Russia either as a clash of two civilizations (nomadic and farming ones), or from the standpoint of the theory of modernization, either in terms of a systematic approach (where Russia stands as a core of system, and Kazakhstan – as a periphery).

Key words: Kazakhstan's accession to Russia, historiography, modernization, empire, E.B. Bekmakhanov.

М.Ж.Ташенев, А.Б.Башикова
**Қазақстанның Ресейге қосылуына
кеңес кезеңінен кейінгі тарихнамада берілген бағалар**

Мақалада Қазақстанның Ресейге қосылуының кеңес кезеңінен кейінгі тарихнамада орын алған теориялары және бағалары қарастырылады. Отандық, ресейлік және шетелдік ғалымдардың көзқарастары сонымен қатар осы ғылыми тақырыпты зерттеудегі олардың методологиялық тәсілдері талданған.

Ресей тарихшылары, негізінен, Қазақстан және Орта Азияға Ресей империясының оң ықпал жасағанын ерекше атап көрсетеді. Олар Қазақстанның Ресейге қосылуын, көшпелі және егіншілік өркениеттердің соқтығысы немесе қазіргі заманға лайықталған жаңарту қағидасы тұрғысынан әлде жүйелік көзқараспен (онда Ресей жүйенің ядросы, ал Қазақстан – шеткі аймақ ретінде танылады) көрсетеді.

Түйін сөздер: Қазақстанның Ресейге қосылуы, тарихнама, жаңарту, империя, Е.Б. Бекмаханов.

Развал Советского Союза в 1991 г. прервал единую историю и стал точкой отсчета поиска новых методологических подходов в научной трактовке присоединения Казахстана и других национальных окраин к России. В бывших советских республиках Центральной Азии пишется своя «национальная история», происходит пересмотр многих, ставших за годы коммунистического режима стереотипными, положений.

В казахстанской историографии произошел ренессанс «школы Покровского и раннего Бекмаханова» в оценке присоединения Казахстана к России – переход от теории «меньшего зла», т.е. декларации «добровольности» и «прогрессивности» присоединения национальных окраин, характерной для послевоенной советской эпохи, к теории «абсолютного зла», отличительной для 20-30-х годов XX века. Ее основоположники Покровский М.Н., Галузо П.Г., Тынышпаев М., Бекмаханов Е.Б. рассматривали царскую политику как колониально-захватническую, приведшую к потере независимости и экономическому закабалению казахского народа, а повстанческие движения казахских народных масс (в том числе и движение под предводительством Кенесары Касымова) – как национально-освободительную борьбу.

Экстраполяция этой теории и на политику коммунистического Кремля стала явно проследиваться в трудах казахстанских историков. Так, отечественные историки в переходный период тяготели оценивать политику Кремля в советский период как продолжение имперской политики дореволюционного периода, принявшей формы тоталитаризма, направленной на насильственную седентаризацию и коллективизацию, голодомор и геноцид коренного населения, превращение Казахстана в сырьевой придаток советской экономики, русификацию, сокращение образовательных учреждений на казахском языке, репрессии в отношении ярких представителей казахской интеллигенции, что нанесло непоправимый ущерб национальной культуре и т.д.

В казахстанской историографии переходного периода произошел ренессанс «школы Покровского и раннего Бекмаханова» в отношении проблематики присоединения Казахстана к России, но на более высоком качественном уровне, освободившись от марксистско-ленинских догм, обогатившись новыми документальными данными.

Однако казахстанской научной историографии удалось преодолеть искушение впасть в пропаганду этноцентризма и так называемого исторического романтизма (мифологизация и героизация прошлого, «удревнение» отечественной истории и др.) – «болезней» национальных историй, коими в постсоветских республиках сопровождался процесс создания государственности и становления национального самосознания, а также «цветные революции».

На наш взгляд, нельзя также допускать в исторических работах культивирование виктимности травмированного национального самосознания, комплексов исторической обиды и вменения вины, страхов и ненависти, вынесение приговоров «задним числом», конфронтационные подходы, политизацию истории, превращающие историю в орудие манипулирования общественным сознанием.

Вышли труды казахстанских историков, посвященные методологическим вопросам изучения колониального господства России, национально-освободительного движения, историографии присоединения Казахстана к России и др.

Необходимо отметить и большое внимание к казахской исторической науке Президента РК Назарбаева Н.А., ставшего инициатором государственной программы по изучению исторического и культурного наследия «Мәдени мұра» («Культурное наследие» – 2004-2011 гг.), госпрограммы исторических исследований «Народ в потоке истории», национальной идеи «Мәңгілік ел». Такое отношение Главы государства к исторической науке связано с насущными задачами консолидации, единства народа и целостности нашей страны.

Работы современных казахстанских историков по истории присоединения Казахстана к России демонстрируют поиск новых подходов к изучению разнообразных аспектов данной темы, таких, как: особенности кочевой государственности, институты власти у казахов, процесс формирования политических элит в Степном крае, историко-политические портреты казахских государственных деятелей (зачастую совмещавших в себе функции правителя, полководца, дипломата, реформатора), цели и задачи проводимой ими внутренней и внешней политики, причины присоединения, взаимоотношения с представителями царской администрации, влия-

ние политической ситуации в сопредельных регионах, характеристика социально-экономических отношений, последствия колонизации во всех сферах общественной жизни, влияние на культурную идентичность казахов и др.

Тема присоединения Казахстана к России и произведенные ею далеко не безболезненные трансформации политических, правовых, социально-экономических отношений в кочевом обществе вызывают интерес у специалистов других дисциплин – политологов, историков, правоведов, экономистов, демографов, культурологов, антропологов и др. Думается, что освоение междисциплинарного, комплексного, системного подходов принесут плодотворные результаты в будущих исследованиях проблематики данной темы.

Интерес представляет трактовка понятия «вхождение в подданство» казахскими ханами, которое они использовали в дипломатической переписке с первыми лицами империи. Как справедливо заметила казахстанский историк Ерофеева И.В., менталитет казахских ханов предполагал под словом «подданство» не потерю независимости казахских земель, а режим наибольшего благоприятствования и взаимовыгодного добрососедства, что больше походит на отношения протектората при сохранении политической самостоятельности либо союзнические отношения в борьбе с внешними врагами (а Казахстан в XVII-XVIII веках был окружен агрессивными соседями в лице Джунгарии, Китая, Кокандского, Бухарского и Хивинского ханств).

Данная трактовка объясняет, почему казахские ханы, обращаясь с прошениями о принятии в «подданство» России в обычном для того времени «высоком штиле», тем не менее восставали, как только царская власть начинала ущемлять территориальную независимость свободолюбивого народа. Бекмаханов Е.Б. также отмечает: «В это время (начало 40-х годов XVIII в. – авт.) отношения Абульхайыра с царской Россией напоминали, скорее, отношения союзные, чем вассальные. Почетные и пышные приемы, которые устраивала хану царская администрация, только подчеркивали этот союзный характер отношений».

Нельзя вкратце не отметить тенденции, обозначившиеся в российской историографии, в которой отмечается всплеск интереса к истории взаимодействия национальных окраин и Рос-

сийской империи, проявляются новые «старые» подходы в рамках дискуссии об имперском аспекте российской истории, которые отражают текущий тренд политики возрождения «великодержавности» России и православия.

Актуальность имперской тематики для России в контексте переосмысления имперского прошлого и реализации задач построения демократического федеративного государства, интеграции и модернизации огромных пространств, отмечают и зарубежные исследователи. Так, видный британский специалист по теории империй Ливен Д. отметил: «нигде и никогда вопрос позитивного или негативного отношения к империи не стоял так остро и не был столь противоречив, как в современной России. Для того, чтобы осознать свои новые цели и задачи, посткоммунистической России необходимо определить своё отношение к царскому и советскому прошлому».

В большинстве своем российские историки подчеркивают положительное влияние Российской империи на Казахстан и Среднюю Азию. Присоединение

Казахстана к России российскими историками рассматривается либо как столкновение двух цивилизаций – кочевой и земледельческой, либо с позиций осовремененной теории модернизации, либо с точки зрения системного подхода (где Россия выступает ядром системы, а Казахстан – периферией). В первом случае присоединение Казахстана к Российской империи привело к конфликту двух цивилизаций: кочевой, исчерпавшей свой потенциал развития и земледельческой современной, основанной на более совершенных принципах политической, экономической, социальной организации. Именно этот конфликт вызвал неприятие и многочисленные восстания казахского народа, самым продолжительным из которых явилось движение Кенесары Касымова, но оно, однако, не признается российскими историками в качестве национально-освободительного.

Согласно второму подходу в русле теории модернизации присоединение национальных окраин к России оценивается как процесс усовершенствования, улучшения (обновления) всех сторон казахского социума путем перехода от традиционного общества к европейской модели общества (индустриального, капиталистического).

Огромный всплеск интереса к истории империй их колониального прошлого и настоящего, наблюдается в современной западной историографии. В своих работах об истории взаимоотношений царской империи с национальными окраинами западные ученые разрабатывают новые методологические подходы, исходящие из полиэтничности Российской империи, исследуют компаративную историю ряда империй (Андреас Каппелер, Германия), типологию империй, их плюсы и минусы в мировой истории, империю как способ выживания государства, особенности Российского государства как периферийной империи, причины национальных движений (Доминик Левин, Великобритания), отличия империи от других форм политической организаций общества, вопросы управления империями (Джейн Бурбанк, Фредерик Купер – США) и др.

Вклад Бекмаханова Е.Б. в становление казахской исторической науки неоценим, а жизнь

его, ставшая и историей и легендой, является примером служения науке для молодых ученых. Научный потенциал и широта поднятых им социально-экономических и общественно-политических тем довольно велики. Своих исследователей, подобных одному из лучших представителей отечественной исторической науки Бекмаханову Е.Б., ждут такие интересные проблемы, как периодизация истории присоединения Казахстана к России; особенности отношений зависимости Казахстана от России на разных этапах; взаимодействие двух культур (казахской и русской) и влияние этого взаимодействия на культуру и менталитет обоих народов; изменения в геополитике многих ведущих держав мира, в частности, Великобритании, Германии, Турции и ряда восточных стран, которые были вызваны присоединением Казахстана и Средней Азии к Российской империи, вопросы существования царской и других империй XIX–XX веков в русле компаративной истории и др.

Литература

- 1 Национальные истории на постсоветском пространстве – II / под редакцией Бомсдорфа Ф. и Бордюгова Г.). – М., 2009; Козыбаев М.К. Отечественная история XX века: мифы и реальность // Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана (Избранные труды). – Алматы, 2006. – С.158-179; Масанов Н.Э. Научное знание и мифотворчество в современной историографии Казахстана /Масанов Н.Э., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В. – Алматы, 2007; Ерофеева И.В. События и люди Казахской степи периода XVIII – середины XIX вв. как объект новейшего мифотворчества – <http://www.iie.kz/?p=849>
- 2 Мажитов С.Ф. Вопросы методологии изучения характера колониального господства России в контексте истории Казахстана начала XX века // Казахстан в начале XX века: методология, историография, источниковедение. – Алматы, 1994. – С.62-73; Касымбаев Ж.К. Проблемы истории национально-освободительных движений в Казахстане в XVIII – начале XX вв.: теоретико-методологические аспекты // Отан тарихы. – 2003. – № 1; Галиев В.З. Национально-освободительное движение казахского народа в свете новых исследований //Мысль. – 1993. – № 11. – С.77-81; Егоя же. Движущие силы народно-освободительной борьбы под предводительством Кенесары Касымова /Национально-освободительная борьба казахского народа под предводительством Кенесары Касымова. – Алматы, 1996. – С.7-26; Кундакбаева Ж. Проблема политики России в Казахстане в XVII – XIX вв. в отечественной историографии // Вестник КазГУ. Сер. историческая. – 2003. – № 1. – С.82- 86; Айтенова Б.К. Современная историография Казахстана о проблемах российской колонизации и национально-освободительного движения в казахской степи: дисс. ... к.и.н. – Омск, 2007; и др.
- 3 Ерофеева И.В. Хан Абылай: батыр, полководец, политик. Казахстанская правда. 15.04.2011.
- 4 Бекмаханов Е.Б. История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней (Издание 1943 г.). – Алматы, 2011. – С.238-239.
- 5 Гавров С.Н. Модернизация во имя империи. Социокультурные аспекты модернизационных процессов в России. – М., 2004; Дякин В.С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX в.) //Вопросы истории. – 1995. – №9; Ремнев А.В. Имперское управление азиатскими регионами России в XIX – начале XX вв.: некоторые итоги и перспективы изучения. //Пути познания истории России: новые подходы и интерпретации. – М., 2001; Ерофеева И.В. Русская имперская идея в истории (К проблеме западно-восточного культурно-идеологического синтеза) //Россия и Восток: проблемы взаимодействия. – Т.2. – М., 1993.
- 6 Ливен Д. Российская империя и её враги с XVI в. до наших дней. – М.: Европа, 2007. – С. 42-43.
- 7 Асеев А.А. Политика России в отношении восстания Кенесары Касымова 1837-1847 гг. : Региональный аспект. – Автореф. дисс. ... к.и.н. – Барнаул, 2004.
- 8 Каспэ С. Империя и модернизация. Общая модель и российская специфика. М., 2001; Егоя же. Imperial Political Culture and Modernization in the Second Half of the Nineteenth Century. Статья в коллективной монографии. // J.Burbank, M. von Hagen (eds.) Russian Empire: Space, People, Power, 1700-1930 – Bloomington: Indiana University Press, 2007; Лурье С.В.

Русские в Средней Азии: доминанты имперского сознания и способы их реализации. // *Цивилизации и культуры*. Вып.2. М., 1995.

- 9 Каппелер А. Россия – многонациональная империя: Возникновение. История. Распад. – М., 2000; Lieven D. *Empire. The Russian Empire and its Rivals*, John Murray/Yale U.P. («Российская империя и её враги»). – М., 2007; Jane Burbank J., Cooper F. *Empires in World History*. Princeton University Press, 2010; Ferguson N. *Empire: The rise and demise of the British World Order and the lessons for Global Power*. – N. Y., 2003; Мифы и заблуждения в изучении империи и национализма (сб. статей зарубежных историков). – М.: Новое издательство, 2010.

References

- 1 Nacional'nye istorii na postsovetском prostranstve – II. (Edited by Bomsdorf F. and Bordjugov G.). – М., 2009; Kozybaev M.K. *Otechestvennaja istorija XX veka: mify i real'nost'* // *Problemy metodologii, istoriografii i istochnikovedenija istorii Kazakhstana* (Izbrannye trudy). – Almaty, 2006. – P.158-179; Masanov N.E. *Nauchnoe znanie i mifotvorchestvo v sovremennoj istoriografii Kazakhstana* /Masanov N.E., Abylhozhin Zh.B., Erofeeva I.V. / Almaty, 2007; Erofeeva I.V. *Sobytyja i ljudi Kazakhskoj stepi perioda XVIII – serediny XIX vv. kak ob'ekt novejshego mifotvorchestva* – <http://www.iie.kz/?p=849>
- 2 Mazhitov S.F. *Voprosy metodologii izuchenija haraktera kolonial'nogo gospodstva Rossii v kontekste istorii Kazakhstana nachala XX veka* // *Kazakhstan v nachale XX veka: metodologija, istoriografija, istochnikovedenie*. – Almaty, 1994. – P. 62-73; Kasymbaev Zh.K. *Problemy istorii nacional'no-osvoboditel'nyh dvizhenij v Kazahstane v XVIII – nachale XX vv.: teoretiko-metodologicheskie aspekty* // *Otan tarihy*. – 2003. – № 1; Galiev V.Z. *Nacional'no-osvoboditel'noe dvizhenie kazahskogo naroda v svete novyh issledovanij* // *Mysl'*. – 1993. – № 11. – P. 77-81; Ejusd. *Dvizhushhie sily narodno-osvoboditel'noj bor'by pod predvoditel'stvom Kenesary Kasymova* /Nacional'no-osvoboditel'naja bor'ba kazahskogo naroda pod predvoditel'stvom Kenesary Kasymova. – Almaty, 1996. – P.7-26; Kundakbaeva Zh. *Problema politiki Rossii v Kazahstane v XVII–XIX vv. v otechestvennoj istoriografii* // *Vestnik KazGU. Ser. istoricheskaja*. 2003. – №1. – P.82-86; Ajtenova B.K. *Sovremennaja istoriografija Kazakhstana o problemah rossijskoj kolonizacii i nacional'no-osvoboditel'nogo dvizhenija v kazakhskoj stepi: diss. ... k.i.n.* – Omsk, 2007; et al.
- 3 Erofeeva I.V. *Han Abylaj: batyr, polkovodec, politik. Kazakhstanskaja pravda*. 15.04.2011.
- 4 Bekmakhanov E.B. *Istorija Kazakhskoj SSR s drevnejshih vremen do nashih dnei* (Edited in 1943). – Almaty, 2011. – P. 238-239.
- 5 Gavrov S.N. *Modernizacija vo imja imperii. Sociokul'turnye aspekty modernizacionnyh processov v Rossii*. – М., 2004; Džakin B.C. *Nacional'nyj vopros vo vnutrennej politike carizma (XIX v.)* // *Voprosy istorii*. 1995. – №9; Remnev A.B. *Imperskoe upravlenie aziatskimi regionami Rossii v XIX – nachale XX vv.: nekotorye itogi i perspektivy izuchenija*. // *Puti poznanija istorii Rossii: novye podhody i interpretacii*. – М., 2001; Erofeeva I.V. *Russkaja imperskaja ideja v istorii (K probleme zapadno-vostochnogo kul'turno-ideologicheskogo sinteza)* // *Rossija i Vostok: problemy vzaimodejstvija*. – T.2. – М., 1993.
- 6 Liven Dominic. *Rossijskaja imperija i ejo vrugi s XVI v. do nashih dnei*. (The Russian Empire and Its Rivals from the sixteenth century to the present). – М.: Evropa, 2007. – P. 42-43.
- 7 Aseev A.A. *Politika Rossii v otnoshenii vosstanija Kenesary Kasymova 1837-1847 gg.: Regional'nyj aspekt*. – Avtoref. diss. ... k.i.n. – Barnaul, 2004.
- 8 Kaspje S. *Imperija i modernizacija. Obshhaja model' i rossijskaja specifika*. – М., 2001; Ejusd. *Imperial Political Culture and Modernization in the Second Half of the Nineteenth Century*. // J.Burbank, M. von Hagen (eds.) *Russian Empire: Space, People, Power, 1700-1930* – Bloomington: Indiana University Press, 2007; Lur'e C.B. *Russkie v Srednej Azii: dominanty imperskogo soznanija i sposoby ih realizacii*. // *Civilizacii i kul'tury*. – Vyp.2. – М., 1995.
- 9 Kappeler A. *Rossija – mnogonacional'naja imperija: Vozniknovenie. Istorija. Raspad*. – М., 2000; Lieven Dominic. *Empire. The Russian Empire and its Rivals*, John Murray/Yale U.P. («Российская империя и её враги»). – М., 2007; Jane Burbank J., Cooper F. *Empires in World History*. Princeton University Press, 2010; Ferguson N. *Empire: The rise and demise of the British World Order and the lessons for Global Power*. – N. Y., 2003; Мифы и заблуждения в изучении империи и национализма (сб. статей зарубежных историков). – М.: Новое издательство, 2010.

ӨОЖ 930:323.1(574)

О.Х. Мұхатова*, Ш.Т. Булгауов

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*E-mail: Orazgul7@rambler.ru

Қазақстанда ұлт мәселесінің зерттелуі

Мақалада кеңестік Қазақстандағы ұлт мәселесінің зерттелу деңгейі анықталады. Мәселенің тарихнамасының тарихнамасына шолу жасалады. Г.Ф. Дахшлейгердің, С. Бейсембаевтың, З.А. Алдамжаровтың іргелі еңбектері және З.С. Батпенованың кандидаттық диссертациясының мазмұны сипатталады. Тарихнамалық зерттеулердің өте сирек жазылуының себептері, ғылымда үстемдік еткен тұжырым айқындалады. Ұлт мәселесін зерттеудегі ұстанымдардың бағыттары қарастырылады. Тарихнамалық деректердің кеңестік және тәуелсіздік кезеңге сәйкес келетіндігіне назар аударылған. Кеңестік кезеңдегі ғылыми әдебиеттерде тарихи дамудың барлық сатысына формациялық тұрғыда қарайтын, тарихты анықтаудың басқа принциптерін мойындамайтын, қоғамдық-экономикалық формация категориясын жеке-дара дәріптейтін, адамзаттың мыңдаған жылдық адамгершілік, өркениеттік жетістіктерін жоққа шығаратын, адамдардың материалдық өндіріспен байланысын өте жоғары қоятын, әлеуметтік-экономикалық салаға «өндірістік қатынас, өндіргіш күш» қатынастарының нәтижесі арқылы ғана қарайтын, «таптық» тұрғыдағы методологиялық зерттеу бағыттары үстемдік еткендігі жазылады. Тәуелсіздік кезеңінде «Тарих – адам қызметінің жемісі» принципі, тарихи таным үдерісінде ең жоғары құндылық ретінде адамды қою, кеңестік ұлт саясатының геноцид, этноцит, ашаршылық, саяси, т.б. жағымсыз өзгерістерге алып келгеніндігін дәлелдейтін ұстаным басшылыққа алынғандығы туралы тұжырым жасалады. Сонымен қатар К. Бейсембиевтің, К.Л. Есмағамбетовтың еңбегі арқылы Қазақстандағы ұлт мәселесінің болмысы шетелдік тарихнамада көрініс табуы көрсетіледі.

Түйін сөздер: ұлт мәселесі, тарихнама, тарихнамалық деректер, тарихнамалық кезең, методологиялық бағыттар, лениндік ұлт саясаты, өркениетті ұстаным.

O.H. Mukhatova, SH.T. Bulgauov

Investigation of the national question in Kazakhstan

The paper determines the degree of scrutiny of the national question in the Soviet Kazakhstan. An overview of the historiography of historiography of the problem. Characterized by the content of fundamental works G.F. Dahshleyger, S.Beysembaev, Z.A. Aldamzharov and Ph.D. thesis Z.S. Batpenova. Reveals the causes of rare writing historiographical works, conceptual conclusions dominated in science. Approaches the study of the national question. Draws attention to compliance historiographical sources Soviet period and the period nesavisimosti. Written about that in the scientific literature of the Soviet period was dominated by the methodological principles of the class approach to research, all stages of development from the perspective of the history of this formation approach is not recognized by other principles for determining history is identified socioeconomic formation as a single category, attached to nothing civilizational achievements centuries of human experience in terms of morality, people become connection with material production is above every relationship, gazing at the socio-economic impacts as a result of the «relations of production, the productive forces.» Conclusions about the fact that in the period of independence, researchers guided by the principle «History – the fruit of human activity» in the historical knowledge of the highest value is the man methodological approach proving that Soviet nationality policy has led to genocide etnositu, hunger and other negative changes. However shown suschnst national question in foreign historiography through the writings K.Beysembiev, K.L.Esmagambetov.

Key words: national question, historiography, historiographical sources, historiographical period, methodological approaches, the Leninist national policy, civilizational approach.

О.Х. Мұхатова, Ш.Т. Булгауов
Исследование национального вопроса в Казахстане

В статье определяется степень изученности советского национального вопроса в Казахстане. Дан обзор историографии проблемы. Характеризуется содержание фундаментальных трудов Г.Ф. Дахшлейгера, С.Бейсембаева, З.А. Алдамжарова и кандидатской диссертации З.С. Батпеновой. Раскрываются причины редкого написания историографических работ, концептуальные выводы, доминировавшие в науке. Рассматриваются подходы исследования национального вопроса. Обращается внимание на соответствие историографических источников советскому периоду и периоду независимости. Пишется о том, что в научной литературе советского периода доминировали методологические принципы классового подхода, все этапы развития истории рассматривались с позиции формационного подхода, не признавались другие принципы определения истории, отождествлявшие общественно-экономическую формацию как единственную категорию. Сделаны выводы о том, что в период независимости исследователи руководствовались принципом «История – плод деятельности человека», в процессе исторического познания высшей ценностью является человек, методологическим подходом, доказывающим, что советская национальная политика привела к геноциду, этноциду, голоду и другим негативным преобразованиям. Вместе с тем показывается сущность национального вопроса в зарубежной историографии через труды К. Бейсембаева, К.Л. Есмагамбетова.

Ключевые слова: национальный вопрос, историография, историографические источники, историографический период, методологические подходы, ленинская национальная политика, цивилизационный подход.

Көп ұлтты Қазақстандағы ұлт мәселесінің, ұлтаралық қатынастарының, олардың саяси, әлеуметтік, экономикалық, мәдени жағдайының жоғары дәрежеде болуы ел ішіндегі саяси тұрақтылықтың, бейбіт өмірдің, дамудың кепілі екені белгілі. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев 2014 жылдың 18 қаңтарындағы «Қазақстан жолы – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына арналған кезекті Жолдауында Мәңгілік Ел ұлттық идеясы бастамасын көтеріп, оның «жалпы қазақстандық ортақ шаңырағымыздың ұлттық идеясы» болып саналатындығын қадап айтты [1]. Қазақ халқының ғана емес, республикада өмір сүретін барлық ұлт өкілдерінің тілі мен дінінің әртүрлілігіне қарамастан мүддесінің, мақсатының, болашағының бір екендігін, яғни халықтардың өзара түсіністігі, сыйластығы, соның негізіндегі бейбітшілік пен тұрақтылық басты мемлекеттік құндылық болып табылатындығына көз жеткізілуде.

«Халық – тарих толқынында» атты бағдарлама ауқымында кеңестік кезеңнен мұра болып қалған көптеген шешілмеген түйіткілдерді, соның ішінде ұлт мәселесін жаңаша зерттеу қажеттілігі туындайды. Тек ұлт мәселесінің ғана емес кез келген оқиға және үдерістің тарихын зерттемес бұрын, ең алдымен, оны тарихнамалық тұрғыда талдау қажет, өйткені тарихнама ғылым саласы ғана оқиғалар мен үдерістер тарихының

зерттелмеген тұстарын, зерттеу методологиясы мен бағыттарын анықтап береді. Сондықтан да тарихнама тарих ғылымының айнасы іспеттес деп аталады. Оның құзыреттілігіне ғылымның өткеніне, қазіргісіне баға беріп, келешегін болжау жатады.

Қазақстандағы ұлт мәселесінің тарихнамасын былай қойғанда жалпы кеңестік ұлт саясатының тарихы күні бүгінге дейін отандық тарих ғылымында арнайы зерттелу нысанына айналып, кешенді түрде таразыланған емес. Тоталитарлық жүйе тұсындағы кеңестік ұлт мәселесінің даму үрдістерін көрсететін, оның шынайы демографиялық, этникалық және шаруашылық қырларын қарастырған тарихи зерттеулер тек тәуелсіздік жылдарында ғана жарық көре бастады. 1917-1955 жылдардағы кеңестік Қазақстанның ұлт мәселесінің тарихын зерттеген еңбектер кеңестік кезеңде де, онан кейінгі уақытта да жазылмай келді. Оның себептерінің бірі ұлт мәселесі кеңестік социалистік құрылысты орнату жолындағы идеологияның «құрамдас бөлшегі» ғана болып, қоғамдық өзгерістерді жасайтын ұлт емес, езілген таптар деген тұжырым үстемдік етті. Интернационализм, халықтар достығы ұлт мүддесінен гөрі социалистік идеяны, тапсыз қоғам құруды алдыңғы орынға қойды. Соның салдарынан «социализмнің толықтай жеңісі», «мәдени революция», «азамат соғысы», «жер-

су», «аграрлық», «индустриалдық», т.б. да өзгерістер, ондағы «табыстар» тек жұмысшы, шаруа таптарының мүддесі тұрғысынан қарастырылып, барлық өзгерістерге «таптық» таңба басылды. Мұндай біржақты саясаттың салдары жекелеген адамдардың тағдырына ғана емес, тұтастай ұлттарға, олардың саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдени, рухани дамуына зардапты ықпалын тигізді. Қазақ халқы мен өзге де этностардың ұлттық мүддесі большевиктер партиясы тарапынан жоғарыдан түбегейлі бұрмаланды. Коммунистердің қолдан жасаған ұлт саясатының салдарынан қазақ ұлты жойылып кетудің аз-ақ алдында тұрды. Ресми мәліметтер бойынша XX ғасырдың жетпісінші жылдары қазақтар барлық Қазақстан халқының небәрі 28%-ын құрағаны аян.

Кеңестік кезеңде отандық тарихнама ғылымының кенже дамып, тарихнамалық зерттеулердің көбінесе орталықта жарияланғандығы мәлім. Дегенмен де кеңестік Қазақстан тарихының тарихнамасын талдаған бірлі жарым еңбектердің дүниеге келуіне республикадағы ғалымдар, соның ішінде Г.Ф. Дахшлейгер мұрындық болды. Ғалым-тарихшы және тарихнамашы Г.Ф. Дахшлейгер өзінің «В.И. Ленин и проблемы казахстанской историографии» атты зерттеуінде кеңестік Қазақстан тарихнамасының бірқатар проблемаларын талдау барысында ұлт мәселесінің зерттелу деңгейіне де тоқталып өткен [2]. Автор ұлт мәселесінде В.И. Лениннің шығармашылық мұрасынан ерекше орын алғандығына, «пролетариат көсемінің» аталмыш мәселені тарихи тұрғыда қарастырғанына баса назар аударды. Г.Ф. Дахшлейгер еңбегінде қазақстандық лениниананың кеңестік және дүниежүзілік лениниананың ажырамас бөлігі ретінде тек 1969-1970 жылдары қалыптасқандығы туралы тұжырым жасалды. Мұндай тұжырымның қалыптасуына отандық тарих ғылымында С. Баишев, С. Бейсембаев, С. Зиманов, С. Покровский, Т. Әшімбаев, К. Бейсембиев, Н. Киікбаев және басқалардың үлес қосқандығын атап айтты. Соның нәтижесінде отандық тарихнама ғылымының Ленин және Қазақстан тақырыбындағы, оның түрлі аспектілерін қарастыратын зерттеулердің жарық көруімен толыға түскендігін көрсетті [2, 8-9-б.]. Автор Орта Азия мен Қазақстан халықтарының капиталистік сатыға соқпай социализмге өту тәжірибесі, оның ұлт мәселесіне, экономикаға, мәдениетке, пролетариат

диктатурасының орнауына әсері мәселелерінің М. Жүнісов, Б. Богоутдинов, А. Нүсіпбеков, А. Тұрсынбаев, К. Қаракеев, А. Алтмышбаев, А. Росляков, С. Раджабов, В. Шерстобитов, В. Непомнин, Р. Аминова, Ж. Ташлиев, В. Козачковский, Б. Луин, С. Бейсембаев, К. Житов, Х. Турсунов, Д. Кішібеков, М. Сужиков, Р. Абдушукуров, Х. Иноят, Б. Амантаев, Р. Сүлейменовтың монографияларында қарастырылғанына назар аударды. [2, 125-126-б.]. Отандық тарихнама ғылымында кеңестік кезеңде жарық көрген ұлт мәселесінің зерттелу деңгейі арнайы талданба да мәселенің тарихнамасына шолу жасаған іргелі еңбектер кездеседі. Солардың бірі С. Бейсембаевтың өз заманында тың ғылыми тұжырымдары мол деп саналған шығармасы [3]. Салиқалы ғалым «Орта Азия мен Қазақстан аймағының «артта қалған» халықтарының капиталистік емес жолмен дамуының лениндік ілімінің тарихи тәжірибесінің жүзеге асу проблемасына, осы өлкедегі партиялық, мемлекеттік құрылыстағы Орталық партия комитетінің басшылық рөліне» ерекше мән берген. Қазақстандағы ұлт мәселесі тарихын зерттеуге үлес қосқан П.М. Алампиевтің, С.Е. Толыбековтың, Л.А. Рахлистің, М.Г. Исаеваның, Д. Кішібековтің, М. Шаумянның еңбектерін атап өткен [3, 11-12-б.]. Сонымен қатар ғалым Қазақстандағы пролетарлық диктатура аясында жүргізілген лениндік ұлт саясаты, контрреволюциялық қарсылыққа қарсы күрес, экономикадағы, мәдениеттегі социалистік өзгерістер, тағы сол сияқты лениндік идеялардың тәжірибеде жүзеге асуы тақырыптарына арналған С.А. Нейштадт, Н. Киікбаев, С. Бәйішев, С.Н. Покровский, Т. Елеуов, А.Б. Тұрсынбаев, А.Н. Нүсіпбеков, Р.Б. Сүлейменов, Х.И. Бисенов т.б. зерттеушілер еңбектерінің арнағандығына тоқталды [3, 16-17-б.]. Еңбектердің мазмұны маркстік-лениндік идеологияның қазақ өлкесіндегі социалистік құрылысты орнатудағы, әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешудегі рөлі, социализмнің жеңісі, лениндік ұлт саясатының салтанат құруы, ұлттар бірлігі, халықтар достығы, интернационализм туралы болғандығын баса көрсеткен. Кеңестік-большевиктік биліктің алғашқы жылдарында ұлт мәселесінің, ұлтаралық қатынастың теориялық түйіткілдерінің шешімін табу дәрежесін көрсететін мақалаларды негізінен партия-кеңес қызметкерлерінің жазғандығына назар аударды. Сол

себепті мақалалардың идеологиялық ұстанымдары мықты болғанымен теориялық-методологиялық деңгейінің төмен болғандығы туралы бүкпесіз жазды.

Тәуелсіздік жылдары проблеманың зерттелу деңгейінайнаыталдамасада, тарихнамалық тұрғыда өзіндік салиқалы пікір білдіріп, қомақты ой толғап, дәйекті тұжырым жасаған зерттеулер кездеседі. Сондай зерттеулердің бірі Қазақстандағы 1956-1991 жылдар аралығындағы ұлт мәселесінің тарихнамасын талдаған З.С. Батпенонаның [4] кандидаттық диссертациясы болып саналады. Бұл зерттеу отандық тарихнама ғылымындағы ұлт мәселесін зерделеген алғашқы және соңғы еңбек болды.

Дегенмен ғылымда мәселенің тарихнамасы емес тарихын, ұлт және ұлтаралық қатынастарды қарастырған еңбектер басым. Кеңес Одағында жарияланған еңбектердің мазмұны көбінесе 1917 жылғы қазан жеңісінен бастау алатын большевиктер ұстанған ұлт мәселесінің тұжырымдары, мақсат-мүддесі, ұлттық езгінің және ұлт теңсіздігінің жойылуы, тәуелді елдер мен отарлардың империализм езгісінен азат болуы, халықтар арасындағы теңдіктің орнауы және достыққа негізделген өзара көмек пен ынтымақтастық туралы болды. Мұндай еңбектердің авторлары «ұлт мәселесі – жұмысшы табының пролетариат диктатурасы үшін жалпы революциялық күресінің құрамдас бөлігі, сонымен бірге оның социализм үшін күресіндегі одақтастар мен жақтастар мәселесі, оның дұрыс шешілуі, социализмнің капитализмді жеңудегі қажетті шартының бірі» деген идеологиялық тұжырымдарды басшылыққа алды. Марксизм-ленинизм іліміндегі «ұлттардың толық тең құқылығы; ұлттардың өзін-өзі билеу құқығы; барлық ұлттардың жұмысшыларын біріктіру [5] зерттеу ұстанымдарының негізгілеріне айналды. Сонымен қатар кеңестік кезеңдегі тарихи зерттеулердегі теориялық методологиялық ұстанымдардың негізгі бағыттарының бірі ол КСРО халықтарының тарихы әлі де болса жазылмағаны, әсіресе «ұлт мәселесіндегі басты қауіп ұлыдержавалық шовинизмге және жергілікті ұлтшылдыққа қарсы күрес» болып табылды.

Отандық тарих ғылымында аталғандардан өзге тарихи зерттеулер жарық көрді. XX ғасырдың 1970-1980 жылдардың 1-жартасында Ұлы Отан соғысына дейінгі және онан кейінгі жылдары, ауыл шаруашылығын жаппай

ұжымдастыру, индустриаландыру, кеңестендіру, мәдени революция секілді ұлт мәселесінің ажырамас бөліктеріне тікелей қатысты теориялық мәселелерді зерттеген А.Н. Нүсіпбеков, Ғ. Әбішев, Х.Г. Айдарова, Е. Бекмаханов, С.В. Юшков, А.Б. Тұрсынбаев, З. Исмағұловтың [6] еңбектері жарияланды. Бұл зерттеулерде алдыңғы кезеңдерде ғылымда орын алған тұжырымдар жалғасын тауып, берік орнықты. Осындай үрдістің орнығуына М. Сужиков, В.К. Савосько, А.Е. Ержанов, С.З. Зиманов, С.Н. Покровский, Н. Жандилдин, К. Нұрпейсов сияқты зерттеушілердің шығармалары [7] септігін тигізді. Ал 1980 жылдардың 2-жартысынан 1991 жылдар аралығында жарияланған еңбектердің алдыңғы кезеңдердегі туындылардан айырмашылығы жоқтың қасы еді. Э.В. Тадевосян, М.Қ. Қозыбаев, Р.Б. Сүлейменов, А.Б. Тұрсынбаев, Ж.Б. Әбілқожин, М.С. Бурабаев [8] өз зерттеулерінде кеңестік идеологияның тұжырымдарын дамытып, ұстанымдарын нығайта түсті.

Большевиктік ұлт саясаты, оның мәні мен маңызы, салтанат құруы, КСРО-дағы ұлтаралық қатынастар, социализм тұсындағы ұлттардың жақындасуы, интернационалдық тәрбие мәселелері көбінесе заңтанушылар мен заңгерлердің еңбектерінен көрініс тапты. Сондай ғалымдардың кейбіреулері мәселенің зерттелу деңгейіне үстірт болса да тоқталып өткен. Мәселен, республикаға белгілі ғалым, танымал заңгер С.З. Зиманов өз зерттеулерінде және өзге авторлармен бірігіп жазған еңбектерінде [9] кеңестік ұлт мәселесінің Т. Елеуов, М. Сапарғалиев, Г. Тайманов, С. Сартаев, А. Туғанбаев, А. Мұхтаров және С. Досымбеков зерттеулері арқылы көрініс тапқанын, ал кейбір зерттеушілердің бұл мәселеге тереңірек қарай бастағаны туралы пікір танытқан.

1917-1955 жылдардағы Қазақстандағы ұлт мәселесінің кейбір аспектілеріне шет елдік зерттеушілердің еңбектері арналды [10]. Дж. Уилер, Р. Пайпс, В. Коларз, А. Парк, Р. Конквест, Л. Снайдер, В. Канолли, Коларц, Х. Сетон-Уотсон, З. Бзежинский, К. Фридрикс, Х. Арендт, Оверстрит кеңестік ұлт аймақтардағы, соның ішінде Қазақстандағы ұлт саясатының мәнін антидемократиялық деп ашып көрсетті. Ал «кеңестік ұлттық саясаты ол отаршылдық-тың жаңа формасы» деген баға берген. Ұлт аймақтардағы кеңес билігінің антидемократиялық табиғатын

және мәнін алғашында У. Чемберлин, Ж. Кас-танье ашқанын, 50-жылдары КСРО-ның саяси құрылысына «тоталитарлық» деп баға берген Х. Арендт, К. Фридрикс, З. Бзежинскийдің болды. Р. Смал-Стоцкий, В. Коларц, О. Кэроу, Р. Пайпс, П. Парк, Ч. Хостлер, В. Монтей, С. Зеньковский, Дж. Уиллер секілді зерттеушілердің де Кеңес Одағындағы ұлт саясатының шынайы мәнін ашқандығы туралы пікірлері [72, 19-20-б.] ғалым К.Л. Есмағамбетовтың еңбегінде талданды [11].

Тарихшы-ғалым З.А. Алдамжаров XX ғасырдың 30-жылдарында Н. Тимофеев, Т. Рысқұлов секілді көптеген авторлардың еңбектерінде Қазақстан және қазан төңкерісі жайлы материалдарға тарихнамалық талдау жасалғанын, оның жалғасы соғыстан кейінгі алғашқы он жылдықта жалғасын тапқаны жайында жазды [12]. Кейінгі жылдары Н.Н. Нүсіпбеков, С.Н. Покровский, Б.А. Төлепбаев, С.Б. Бейсембаев, С. Зиманов, Г.Ф. Дахшлейгер, П.М. Пахмурный, А.Б. Тұрсынбаев, М.К. Қозыбаев, Р.Б. Сүлейменов, К. Нұрпеисов, В.К. Григорьев, В.И. Коршунов, С.Б. Баишев, Н. Киікбаев және т.б. осы мәселеге өз үлестерін қосқанындығын көрсетті. Алайда аталмыш ғалымдардың коммунистік идеологияға сәйкес тұжырым жасағандарына назар аударды. Зерттеуші-ғалымдардың В.И. Лениннің, коммунистік партияның қазақ өлкесіндегі кеңестік ұлттық мемлекеттілікті, социалистік экономиканы, мәдениетті құру, оны дамытудағы, ұлт мәселесін шешудегі лениндік идеяның салтанаты, далалық өлкедегі социалистік революцияның жеңісі, ол бүкілресейлік үдерістің заңды жалғасы екендігі туралы пайымдауларын ашып көрсетті.

Маркстік-лениндік методология күйрегеннен кейін ұлт мәселесін зерттеудегі ұстанымдар өзгере бастады. Ғылымда жасалған кеңестік тұжырымдар қайта қаралып, сыңаржақ көзқарастардың салдары көрсетілді. Осындай зерттеулердің қатарына Майданалінің [13] еңбегін жатқызуға болады. Автор ұлт мәселесінің тарихнамасын талдауды зерттеу нысанына айналдырмағанымен оның кейбір тұстарына тоқталды. XX ғасырдың 20-30-жылдарындағы аграрлық, жер-су реформаларының кеңестік сипатының қазақ этносының даму жүйесіне қайшы келетін тұстарын ашып көрсететін, ғылыми айналымнан шығып қалған С.П. Швецов,

М.Г.Сириус, А.Н. Дониц, Е.А. Полочанский, А.Челинцев, В. Скороспешкин және тағы басқа зерттеушілердің еңбектерінің маңызына назар аударған. Ұлт мәселесінде батыл пікір танытып, қазақ халқының мүддесін көздеген О. Исаев, О. Жандосов, Н. Нұрмақов, С. Меңдешев, С. Сейфуллин, І. Құрамысұлы, Т. Рысқұлұлы, т.б. қоғам қайраткерлері еңбектерінің маңызды тарихнамалық дерек ретінде ғана емес күрмеуі қиын, күрделі түйіткілдің тарихын шынайы зерттеуде бағыт беретін тұжырымдары бар екендігі туралы жазды.

Жалпы 1917-1955 жылдардағы Қазақстандағы ұлт мәселесіне қатысты тарихнамалық деректерді үш топқа жинақтауға болады. Негізгі және басты тарихнамалық деректер қатарына Қазақстандағы аталмыш кезеңдегі ұлт мәселесін зерттеу нәтижесінде жарық көрген тарихшы-зерттеушілердің монографиялары жатады. Екінші кезектегі деректер болып ұлт мәселесін зерттеуге әр кезеңде үлес қосқан қазақстандық зерттеушілердің ғылыми мақалалары табылады. Деректердің үшінші тобын Қазақстандағы ұлт мәселесін арнайы зерттеген диссертациялық жұмыстар құрайды. Төртінші топқа мәселені арнайы қарастырмағанымен салмақты ой қорытып, тұжырымдар мен тұжырымдамаларды қалыптастыруға ат салысқан зерттеушілердің еңбектері жатқызылады. Осы деректерді шартты түрде 1920-1930 жылдары, 1940-1980 жылдардың бірінші жартысындағы, тәуелсіздік жылдардағы деп үш тарихнамалық кезеңге бөлуге болады. Алғашқы кезеңге С. Нұрпейісов, А. Лекеров, И. Кабулов, А. Асылбеков, Ф.И. Голощекин, С. Сейфуллин, І. Брайнин, Ш. Шафиrow, т.б. қоғам қайраткерлерінің еңбектері мен мақалалары жатады. Екінші кезеңді кеңестік ұлт мәселесінің теориялық және методологиялық негіздерін қалыптастырып, дамытқан, ғылымның майталмандары саналған ғалымдардың іргелі зерттеулері қамтыды. Бұл кезеңде тарихи дамудың барлық сатысына формациялық тұрғыда қарайтын, тарихты анықтаудың басқа принциптерін мойындамайтын, қоғамдық экономикалық формация категориясын жеке дара дәріптейтін, адамзаттың мыңдаған жылдық адамгершілік, өркениеттік жетістіктерін жоққа шығаратын, адамдардың материалдық өндіріспен байланысын өте жоғары қоятын, әлеуметтік-экономикалық салаға «өндірістік қатынас, өндіргіш

күш» қатынастарының нәтижесі арқылы ғана қарайтын, «таптық» тұрғыдағы методологиялық зерттеу бағыттары үстемдік етті.

Үшінші кезең 1917 жылдан кейінгі тарих «ұлт саясатының» түбірімен еркіндікте еместігін, оның революция шешімдеріне «бодан» болып, кеңестік ұлт саясатының геноцид, этноцит, ашаршылық, саяси т.б. да өзгерістерге алып келгеніндігін дәлелдеген Ж.К. Қасымбаев, М.К. Қозыбаев, Д. Кішібеков, М. Қойгелдиев, Т. Омарбеков, М.Х. Асылбеков, К.С. Алдажұманов және т.б. ғалымдардың тың зерттеулерімен толықты. Бұл еңбектер «Тарих – адам қызметінің жемісі» принципі, тарихи та-

ным үдерісінде ең жоғары құндылық ретінде адамды қою ұстанымы басшылыққа алынды.

Қазіргі уақытта тарихи әдебиеттерде қолданылып жүрген адамзат тарихын зерттеудің өркениеттік методологиялық бағыты: «тарихи үдерістегі ең басты құндылық ретінде адамды қою, әр түрлі қоғамдағы материалдық, рухани және діни ерекшеліктер және олардың тарихи сабақтастығының ескерілуі, сонымен қатар Марк Блок пен Люсьен Февр негізін салған методологиялық бағыттың ықпалы [14] ұлт мәселесін зерттеудегі жаңа тарихи методологияның қалыптасуына және дамуына септігін тигізетіні анық.

Әдебиеттер

- 1 Назарбаев Н. Қазақстан жолы – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ // Егемен Қазақстан. – 18 қаңтар 2014 жыл.
- 2 Дахшлейгер Г.Ф. В.И. Ленин и проблемы казахстанской историографии. – Алматы: Наука, 1973. – 216 с.
- 3 Бейсембаев С. Ленин и Казахстан (1897-1924 гг.). – Алматы: Наука, 1968. – 536 с.
- 4 Батпеннова З.С. Историография национального вопроса в Казахстане (1956-1991 гг.). дисс. канд. ист. наук. 07.00.09. – Алматы, 1999.
- 5 Бейсембиев К. Победа марксистско-ленинской идеологии в Казахстане. – Алматы: Казахстан, 1970. – 384 с.; Ержанов А. Успехи национальной политики КПСС в Казахстане (1946-1958 гг.). – Алматы: Наука, 1969. – 250 с.; Сужиков М.М. Дружба народов многонационального Казахстана. – Алматы, 1983. – 40 с.; Кшибеков Д. Клеветники и фальсификаторы истории народов Советского Казахстана. – Алматы, 1961. – 31 с.; Джунусов М.С. Ленинизм и национальный вопрос. – М., 1970. – 51 с.; Кийкбаев Н.К. Казахская социалистическая нация – детище Великой – Октябрьской Социалистической революции. – Алматы: Казахстан, 1957. – 44 с.
- 6 Нусупбеков А. Великий Октябрь и консолидация казахского народа в социалистическую нацию // Известия АН КазССР, сер.общ. – 1967. – №5. – С. 16-20; Абишев Г. Работа партии большевиков по воспитанию чувства советского патриотизма у бойцов – казахов в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945. – Алматы, 1950. – 185 с.; Айдарова Х.Г. Националистические извращения в вопросах Казахстана // Известия АН КазССР. Сер. ист. 1948. 4 вып. – С. 16-30; Е. Бекмаханов. Об основных вопросах – периодизации истории Казахстана. Известия АН КазССР. Сер. ист. 1948. – Вып. 4. – С. 17-26; Юшков С.В. «Основные задачи исторической науки в Казахстане» // Известия АН КазССР. сер. ист. 1948. – Вып. 4. – С. 11-19.; Елеуов Т. Установление и упрочение советской власти в Казахстане (март 1917 – июнь 1918 года). Изд. АН КазССР. – Алматы, 1961. – 528 с., Турсунбаев А. Нерушимая дружба русского и казахского народов. – Алматы: Казгосиздат, – 1955. – 126 с., Исмагулов З. Дружбы народов в СССР – движущая сила советского общества (на примере казахского народа). автореф. дисс. канд. ист. наук. – Алматы, 1955. – 15 с.
- 7 Сужиков М. Социально-экономические проблемы национальной консолидации. Из опыта перехода казахского народа к социализму, минуя капитализм. – Алматы: Наука, 1968. – 380 с.; Савосько В.К. Преобразование Казахской Автономной ССР в союзную республику. – Алматы: Изд. АН КазССР, 1951. – 110 с.; Ержанов А.Е. Осуществление ленинской национальной политики в Казахстане в 1935-1958 годах. Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Алматы, 1961.; Зиманов С.З., Рейтор И.К. Советская национальная государственность и сближение нации. – Алматы: Наука, 1983. – 223 с.; Покровский С.Н. Образование Казахской АССР. – Алматы: Изд. АН КазССР, 1956. – 23 с.; Джандильдин Н. Природа национальной психологии. – Алматы: Казахстан, 1971. – 304 с.; Нұрпейсов К.Н. Қазақ совет мемлекеттігінің құрылуы // КазССР ҒА Хабарлары. қоғ. ғыл. сер. 1990, №5. – 6-11-б.
- 8 Тадевосян Э.В. Советское государство и национальный вопрос // «История СССР». 1989, №3. – С. 66-67.; Козыбаев М.К. Некоторые проблемы историографии Великой Отечественной и гражданской войны в Казахстане // Великий октябрь и социально-экономический прогресс Казахстана (Историография, опыт и проблемы). – Алматы: Наука, 1987. – 335 с.; Сүлейменов Р.Б., Бисенов Х.И. Социалистический путь культурного прогресса отсталых народов. – Алматы: Наука, 1967. – 424 с.; Турсунбаев А.Б. Роль русского народа в социалистическом преобразовании Казахстана. – Алматы: Изд. АН КазССР, 1947. – 104 с.; Бурабаев М.С. Общественная мысль Казахстана в 1917–1940 гг. – Алматы: Ғылым, 1991. – 254 с.
- 9 Зиманов С.З. Теория и практика автономизации в СССР. – Алматы: Жеті жарғы, 1998. – 144 с.; Зиманов С.З., Рейтор И.К. Теоретические вопросы советского национально-государственного строительства. – Алматы: Наука, 1987. – 208 с.; Зиманов С.З. Вопросы методологии изучения национально-государственного строительства // Вопросы национально-государственного строительства в Ср. Азии и Казахстане. – Алматы: Наука, 1977. – 147 с.
- 10 Бейсембиев К. Победа марксистско-ленинской идеологии в Казахстане. – Алматы: Казахстан, 1970. – 384 с.
- 11 Есмағамбетов К. Қазақтар шетел әдебиетінде. – Алматы: Атамұра – Қазақстан, 1994. – 204 б.

- 12 Алдамжаров З.А. Победа Великой Октябрьской Социалистической революции в Казахстане (историография проблемы). – Алматы: Казахстан, 1983. – 176 с.); Алдамжар З. Тарихымызды білімдарлықпен қалыптастыру келешек үшін қажет // Егемен Қазақстан. – 1998. – 9 шілде.
- 13 Майданами З. Земледельческие районы Казахстана в годы насильственной коллективизации. – Алматы, 2003. – 202 с.
- 14 Данилевский Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому. – СПб., 1869; Шпенглер О. Закат Европы: В 2-х т. – Т.1. – М.: Айрис-пресс, 2003; Тойнби А. Постигание истории: Сборник – 2-е изд. – М.: Айрис-пресс, 2002.

References

- 1 Nazarbaev N. Kazakhstan zholy – 2050: bir maksat, bir mudde, bir bolashak// Egemen Kazakhstan. 18 kantar 2014 zhyl.
- 2 Dakhshleyger G.F. V.I. Lenin i problemy kazakhstanskoy istoriografii. – Almaty:Nauka, 1973. – 216 s.
- 3 Beysembaev S. Lenin i Kazakhstan (1897-1924 gg.). – Almaty:Nauka, 1968. – 536 s.
- 4 Batpenova Z.S. Istoriografiya natsionalnogo voprosa v Kazakhstane (1956-1991 gg.). diss. kand. ist. nauk. 07.00.09. – Almaty, 1999.
- 5 Beysembiev K. Pobeda marksistko-leninskoy ideologii v Kazakhstane. – Almaty:Kazakhstan, 1970. – 384 s.; Erzhanov A. Uspekhi natsionalnoy politiki KPSS v Kazakhstane (1946-1958gg.). – Almaty:Nauka, 1969. – 250 s.; Suzhikov M.M. Druzhba narodov mnogonatsionalnogo Kazakhstana. – Almaty, 1983. – 40 s.; Kshibekov D. Klevetniki i falsifikatory istorii narodov Sovetskogo Kazakhstana. – Almaty, 1961. – 31 s.; Dzhunusov M.S. Leninizm i natsionalnyy vopros. – M., 1970. – 51 s.; Kiykbaev N.K. Kazakhskaya sotsialisticheskaya natsiya – detishe Velikoy – Oktyabrskoy Sotsialisticheskoy revolyutsii. – Almaty:Kazakhstan, 1957. – 44 s.
- 6 Nusupbekov A. Velikiy Oktyabr i konsolidatsiya kazakhskogo naroda v sotsialisticheskuyu natsiyu // Izvestiya AN KazSSR. Ser. obsh. 1967. – №5. – S. 16-20; Abishev G. Rabota partii bolshevikov po vospitaniyu chuvstva sovetskogo patriotizma u voynov – kazakhov v gody Velikoy Otechestvennoy voyny. 1941-1945. – Almaty, 1950. – 185 s.; Aydarova X.G. Natsionalisticheskie izvrasheniya v voprosakh Kazakhstana // Izvestiya AN KazSSR. Ser. istor.1948. – 4 vyp. – S. 16-30; E. Bekmaxanov. Ob osnovnykh voprosakh – periodizatsii istorii Kazakhstana. Izvestiya AN KazSSR. Ser. ist. 1948. – Vyp.4. – S. 17-26; Iushkov S.V. «Osnovnye zadachi istoricheskoy nauki v Kazakhstane» // Izvestiya AN KazSSR. ser. ist. 1948. – Vyp.4. – S.11-19.; Eleuov T. Ustanovlenie i uprochenie sovetskoy vlasti v Kazakhstane (mart 1917 – iyun) 1918 goda). Izd. AN KazSSR. – Almaty, 1961. – 528 s., Tursunbaev A. Nerushimaya druzhba russkogo i kazakhskogo narodov. – Almaty: Kazgosizdat, – 1955. – 126 s., Ismagulov Z. Druzhby narodov v SSSR – dvizhushaya sila sovetskogo obshchestva (na primere kazakhskogo naroda). avtoref. diss. kand. ist. nauk. – Almaty, 1955. – 15 s.
- 7 Suzhikov M. Sotsialno-ekonomicheskie problemy natsionalnoy konsolidatsii. Iz opyta perekhoda kazakhskogo naroda k sotsializmu, minuya kapitalizm. – Almaty: Nauka, 1968. – 380 s.; Savosko V.K. Preobrazovanie Kazakhskoy Avtonomnoy SSR v soyuznuyu respubliku. – Almaty:Izd. AN KazSSR, 1951. – 110 s.; Erzhanov A.E. Osushchestvlenie leninskoy natsionalnoy politiki v Kazakhstane v 1935-1958 godax. Avtoref. diss. kand. ist. nauk. – Almaty, 1961.; Zimanov S.Z., Reytor I.K. Sovetskaya natsionalnaya gosudarstvennost i sbliizhenie natsii. – Almaty:Nauka, 1983. – 223 s.; Pokrovskiy S.N. Obrazovanie Kazakhskoy ASSR. – Almaty:Izd. AN KazSSR, 1956. – 23 s.; Dchandildin N. Priroda natsionalnoy psikhologii. – Almaty:Kazakhstan, 1971. – 304 s.; Nurpeysov K.N. Kazak sovet memlekettiginin kurylyuy // KazSSR GA Khabarlary. – Kog. gyl. ser. – 1990. – №5. – 6-11-b.
- 8 Tadevosyan E.V. Sovetskoe gosudarstvo i natsionalnyy vopros // «Istoriya SSSR». 1989, №3. – 66-67 s.; Kozybaev M.K. Nekotorye problemy istoriografii Velikoy Otechestvennoy i grazhdanskoy voyny v Kazakhstane// Velikiy oktyabr» i sotsialno-ekonomicheskiy progress Kazakhstana. (Istoriografiya, opyt i problemy). – Almaty: Nauka, 1987. – 335 s.; Sylyemenov R.B., Bisenov X.I. Sotsialisticheskiy put kulturnogo progressa otstalykh narodov. – Almaty: Nauka, 1967. – 424 s.; Tursunbaev A.B. Rol russkogo naroda v sotsialisticheskoy preobrazovanii Kazakhstana. – Almaty: Izd. AN KazSSR, 1947. – 104 s.; Burabaev M.S. Obshchestvennaya mysl Kazakhstana v 1917 – 1940 gg. – Almaty: Fylym, 1991. – 254 s.
- 9 Zimanov S.Z. Teoriya i praktika avtonomizatsii v SSSR. – Almaty:CHeti zhargy, 1998. – 144 s.; Zimanov S.Z., Reytor I.K. Teoreticheskie voprosy sovetskogo natsionalno-gosudarstvennogo stroitelstva. – Almaty: Nauka, 1987. – 208 s.; Zimanov S.Z. Voprosy metodologii izucheniya natsionalno-gosudarstvennogo stroitelstva // Voprosy natsionalno-gosudarstvennogo stroitelstva v Sr.Azii i Kazakhstane. – Almaty: Nauka, 1977. – 147 s.
- 10 Beysembiev K. Pobeda marksistko-leninskoy ideologii v Kazakhstane. – Almaty: Kazakhstan, 1970. – 384 s.
- 11 Esmagambetov K. Kazaktar shetel adebietinde. – Almaty: Atamura – Kazakhstan, 1994. – 204-b.
- 12 Aldamzharov Z.A. (Pobeda Velikoy Oktyabrskoy Sotsialisticheskoy revolyutsii v Kazakhstane (istoriografiya problemy). – Almaty: Kazakhstan, 1983. – 176 s.); Aldamzhar Z. Tarixymyzdy bilimdarlykpen kalyptastyru keleshek ushin kazhet // Egemen Kazakhstan. – 1998. – 9 shilde.
- 13 Maydanali Z. Zemledelcheskie rayony Kazakhstana v gody nasilstvennoy kollektivizatsii. – Almaty, 2003. – 202 s.
- 14 Danilevskiy Rossiya i Evropa. Vzglyad na kulturnye i politicheskie otnosheniya slavyanskogo mira k germano-romanskomu. – SPb., 1869; Shpengler O. Zakat Evropy: V 2-h t. – t.1. – M.: Ayris-press, 2003; Toynbi A. Postizhenie istorii: Sbornik – 2-e izd. – M.: Ayris-press, 2002.

ӘОЖ 94 (5)

Е.Т. Қартабаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: erke_66@mail.ru

Қазіргі батыс тарихнамасында түркі өркениеті мәселелерінің зерттелуі

Бұл мақалада соңғы кезеңде Батыс Еуропа және Ресей тарихнамасында қалыптасқан тарихи дамудың заңдылықтарын түсіндіретін теориялар мен концепциялар, атап айтқанда, бір сызықты және көпсызықты теориялар, өркениеттік теория және әлем – жүйе теориялары қарастырылады. Осы теориялар негізінде көшпелілер өркениеті, соның ішінде түркі өркениетінің өмір сүру заңдылықтары талданады. Бір сызықтық теория өкілдері адамзат қоғамы тұрпайы аңшылардың кішігірім топтарынан қазіргі постиндустриалды әлемдік қауымдастыққа дейін, яғни қарапайымнан күрделіге қарай прогресс жолымен дамыды деп көрсетсе, өркениеттік теорияны жақтаушылар әлемдік тарихтың біртұтастығын жоққа шығарып, тек мәдениеттің белсенділігінің артуы түріндегі өркениеттер ғана шынайы деп есептейді. Өркениеттер тірі ағзалар тәрізді туылады, өмір сүреді және өледі. Бұл екі, бір-біріне қарама-қарсы теориялардың арасындағы аралық жағдайды әлем – жүйе теориясы мен дамудың көпсызықты теориялары алады. Әлем – жүйе теориясы дамудың бір сызықты теориялары тәрізді, қоғамның үш үлгісін: мини жүйелер, әлем – империялар және әлем – экономикаларды бөліп қарастырады. Алайда бұл жүйелер бірсызықты теориядан ерекше, уақыт шегінде емес, кеңістікте қарастырылады. Бұл тарих туралы түсінікті анағұрлым толық етеді. Қазіргі көпсызықты теория саяси жүйелер трансформациясының бірнеше мүмкін болатын нұсқалары (альтернативті даму) бар деп есептейді. Мақалада түркі өркениеті көпсызықты және әлем – жүйе теориялары негізінде талданады.

Түйін сөздер: өркениет, түркілер, көшпелілер, бірсызықты, көпсызықты, әлем – жүйе.

E.T. Kartabayeva

Problems of Turkic civilization in Western historiography

This article allows to know the theories and concepts in western European and Russian historiography, which explain regularity of historical development. These are single-line and multiline theories, civilizational and world-system theory. Regularity of existence of nomadic and Turkic civilization are analyzed on basis of these theories. Representatives of single-line theory represent that human society has evolved from the simplest to difficult, from the small primitive groups of hunters to modern postindustrial world communities. Representatives of civilizational theory consider that individual civilizations are real which exist as a cultural activation and refuting unity of historical process. Civilizations are borned, live and die as alive organisms. World-system and multiline development theory take the position between two opposite theories. World-system and also single-line theories consider three models of society: mini-systems, empire world and world of economy. But these systems are not considered in the time but in space and unlike theory of single-line development. It makes more full the representation about history. Modern theories of multiline development consider that here exist some possible variants of political systems transformation. These systems include political and nomadic empire of the Turks. This article attempts to explain the laws of the existence of nomadic civilization and its features from the viewpoint of a multiline development.

Key words: Turks, civilization, nomads, single-line, multi-line, world-system.

Е.Т. Картабаева

Исследование в западной историографии проблем тюркской цивилизации

В статье рассматриваются теории и концепции в западноевропейской и российской историографии, которые по-своему объясняют закономерности исторического развития, это – однолинейная и многолинейная теории, цивилизационная теория и мир-системная теория. На основе этих теорий анализируются закономерности существования кочевой цивилизации, в том числе тюркской цивилизации. Представители однолинейной теории представляют, что человеческое общество развивалось от простейшего до сложного, с маленьких, примитивных групп охотников, до современных постиндустриальных мировых сообществ. Представители цивилизационной теории, опровергая единство исторического процесса, считают реальными отдельные цивилизации, которые существуют в виде активности культуры. Цивилизации, как живые организмы, рождаются, живут и умирают. Положение между этими противоположными теориями занимают мир-системная теория и теория многолинейного развития. Мир-системная теория, как и теория однолинейного развития, рассматривает три модели общества: мини-системы, мир-системы и мир-экономики. Однако эти системы, в отличие от теории однолинейного развития, рассматриваются не во времени, а в пространстве. Это делает более полным представление об истории. Современные теории многолинейного развития считают, что существуют несколько возможных вариантов трансформации политических систем. К таким политическим системам можно отнести и кочевые империи тюрков. В статье делается попытка объяснить закономерности существования кочевой цивилизации и ее особенности с точки зрения теории многолинейного развития.

Ключевые слова: тюрки, цивилизация, кочевники, однолинейные, многолинейные, мир-системы.

Отандық тарих ғылымының қазіргі таңдағы өзекті мәселелерінің қатарында қазақтың мемлекет ретінде, өркениет ретінде қалыптасуының бастау көздері қандай, бұл халықтың тарихындағы көшпелілік пен отырықшылықтың арақатынасын қалай түсіндіруге болады, қазақтың көне дәуірлердегі бастау-тегі болып табылатын түркі халықтарының әлемдік тарихтағы орны қандай деген сұрақтарға ғылыми, объективті негізде жауап беру, т.б. мәселелерді атауға болады. Сонымен бірге көне түркі-монғолдар жайындағы еуроцентристік ғылымда қалыптасқан тек қиратушы, құртушы, жоюшы, тағы халықтар деген қасаң, біржақты түсінікті бұзып, бұл халықтардың да адамзат тарихының дамуында өзіндік жасампаздық рөл атқарғандығын, тарихқа сүбелі үлес қосқандығын дәлелдеу үшін отандық тарихшылар қандай методологияға сүйенуі тиіс, қандай теориялық тұжырымдамаларды басшылыққа алғанда біз бұл мәселелерді объективті түрде зерттей аламыз. Мүмкін, өзіндік ерекше тарихи даму жолы бар бұл халықтың тарихын жете түсіну үшін мүлде тың, жаңа ғылыми методология жасалуы керек шығар. Осы бағыттағы мәселелер төңірегінде түбегейлі ғылыми ізденістер жасау қазір Қазақстанның тарих ғылымының кезек күттірмес, маңызды мәселелерінің қатарына жатады.

Аталмыш мәселелерді тікелей талдамас бұрын, алдымен, өркениет мәселесін теориялық

аспектіде қарастырып алайық. Әлі күнге дейін ғылымда үстемдігін сақтап отырған еуроцентристік тарихнамада өркениеттің пайда болуы үшін қажет негізгі факторлар ретінде мыналар көрсетіледі:

- мемлекеттің пайда болуы және қоғамның иерархиялық құрылымы;
- жазудың пайда болуы және оның байланыстың негізгі құралына айналуы;
- билік пен сауда орталығы ретіндегі қалалардың пайда болуы;
- монументалды сәулет өнерінің дамуы;
- қоғам мүшелерінің тіл, мәдениет және діннің ортақтығы негізіндегі рухани біртұтастығының қалыптасуы [1].

Алайда соңғы кезеңде көшпелілер тарихымен айналысушы бірқатар батыс, Ресей және Қазақстан ғалымдары өркениеттің негіздерін анықтайтын белгілер мәселесі төңірегінде тың ізденістер жасап, бұрынғы әбден қасаң, стереотипке айналып кеткен біржақты көзқарастардан бас тарту қажеттігін мойындап отыр [2]. Жалпы қазіргі әлеуметтану ғылымы мен тарихта күрделі адам қоғамдарының пайда болуы мен дамуы және күйреуінің негізгі заңдылықтарын түсіндіретін төрт негізгі теориялық бағытты көрсетуге болады. Бірінші теориялық бағытқа – даму мен эволюцияның бір сызық бойынша дамуын жақтайтын теорияларды жатқызуға болады (марксизм, неоэволюционизм, модерниза-

ция теориясы және т.б.). Бір сызықтық теория өкілдері адамзат қоғамы тұрпайы аңшылардың кішігірім топтарынан қазіргі постиндустриалды әлемдік қауымдастыққа дейін, яғни қарапайымнан күрделіге қарай прогресс жолымен дамыды деп көрсетеді. Екінші теориялық бағыт – өркениеттік теорияның әртүрлі мектептері. Бұл теорияны жақтаушылар әлемдік тарихтың біртұтастығын жоққа шығарып, тек мәдениеттің белсенділігінің артуы түріндегі өркениеттер ғана шынайы деп есептейді. Өркениеттер, тірі ағзалар тәрізді туылады, өмір сүреді және өледі (Данилевский, Тойнби, Шпенглер, Сорокин және басқалар). Бұл екі, бір-біріне қарама-қарсы теориялардың арасындағы аралық жағдайды әлем – жүйе теориясы мен дамудың көпсызықты теориялары алады. Әлем – жүйе теориясы (Wallerstein, Chase-Dunn, Hall) дамудың бір сызықты теориялары тәрізді, қоғамның үш үлгісін: минижүйелер, әлем – империялар және әлем – экономикаларды бөліп қарастырады. Алайда бұл жүйелер бірсызықты теориядан ерекше, уақыт шегінде емес, кеңістікте қарастырылады. Бұл тарих туралы түсінікті анағұрлым толық етеді. Қазіргі көпсызықты теориялар (Коротаев, Бондаренко, т.б.) саяси жүйелер трансформациясының бірнеше мүмкін болатын нұсқалары (альтернативті даму) бар деп есептейді.

Мұндай нұсқалардың бірінде иерархиялық құрылымның дамуы негізінде тайпалық құрылым мемлекетке айналса (ұлттық мемлекеттер), ал екіншісінде қауымдық ұйымның күрделенуі бюрократияның қалыптасуына апармайды (мысалы, грек полистері), үшінші нұсқада белгілі бір экологиялық жағдайларда тайпалық жүйенің сақталып қалуы мүмкін (көшпелілер мемлекеттілігі). Жоғарыда көрсетілген теорияларды қарастыра отырып жасайтын басты қорытындымыз, іс жүзінде, әлемдік тарихтың бір мезгілде орын алатын әртүрлі өлшемдері болатындығында. Әр өлшем өз кеңістігінде әлеуметтік жүйелердің тіршілік етуінің тиісті жағдайларын көрсетеді. Алайда көрсетілген концепциялардың әрқайсысы, жеке алғанда, зерттеліп отырған құбылыстың ерекшеліктерін толық ашып бере алмайды. Тек жиынтық түрде ғана бұл теориялар тарихи дамудың заңдылықтарын түсіндіруі мүмкін.

Соңғы уақытта номодологтардың көпшілігі көшпелілер әлемін әлеуметтік эволюцияның ерекше альтернативті нұсқасы деп қарастыра бастады. Д.М. Бондаренко [3], А.В. Коротаев

[4], Н.Н. Крадин [5] сияқты Ресей номадологтары, сондай-ақ Б. Көмеков [6], Ж. Байжумин [7], Т. Әсемқұлов [8], З. Наурызбаева [9] сияқты отандық ғалымдар тарихи дамудың сызықтық – формациялық және өркениеттік теорияларының әлсіз тұстарын көрсете отырып, бұл теориялардың әсіресе көшпелілер қоғамының даму ерекшеліктерін түсіндіруге қабілетсіздігін мойындай келе, тың теориялық-методологиялық ұстанымдар негізінде соны ізденістер жасу қажеттігін айта бастады.

Аталмыш ғалымдардың көрсетуі бойынша, бір сызықты схемалар көшпелі қоғамдардың ерекшеліктерін мүлде түсіндіре алмайды. Марксизм теориясы үшін номадизм, «азиаттық өндіріс тәсілі» тәрізді алынбас камалға айналды деуге болады. Қоғамдық қатынастар тұрғысынан тұрақты, өзгеріске түсе қоймайтын көшпелілер қоғамын, өндіріс тәсілдерінің үнемі дамып отыруына негізделген сызықтық дәуірлеуге қалай сыйдыруға болады? Көшпелілер империяларының пайда болуын, өркендеуі мен күйреуін, «базис» пен «қондырғының» сәйкестігі принципіне негіздеп қалай түсіндіруге болады? Көшпелі малшы қоғамдардың экономикалық «базисі», негізінен алғанда, әрдайым өзгеріссіз қалып отырды: ол қоршаған экологиялық ортаның мүмкіндіктерін тиімді пайдалануға бағытталған экстенситі шаруашылық типімен ерекшеленді. Бірсызықты теория бойынша «базис» өзгермесе» «қондырғы» да өзгеріссіз қалуға тиіс. Алайда, көшпелі қоғамдардың «қондырғысы», «базистің» тұрақтылығына қарамастан үнемі өзгеріп отырды. Көшпелілер бірде қуатты алып империялар құрса, ал келесі бір кезеңде жекелеген хандықтар мен тайпа бірлестіктеріне ыдырап кетіп отырды. Бесмүшелі формация схемасы аясында «көшпелі феодализм» теориясын жақтаушылар (Владимирцев және басқалар) көшпелілер мен отырықшы қоғамдар арасындағы ерекшелікке көз жұмып, номадизмнің «базисін» айтарлықтай өсіріп көрсетеді. Осы негізде ерте (ежелгі феодализмге дейінгі және құлиеленушілік) және кейінгі (ортағасырлық, феодалдық) көшпелілер деп бөлу орын алды. Алайда бұл концепция өкілдері көшпелілердің ерте және ортағасырлық империялары халқының саны және иерархиялық құрылымы бойынша жаңа дәуір мен қазіргі замандағы көшпелілер хандықтары мен тайпалық конфедерацияларымен салыстырғанда әлдеқайда күрделі болғанын ескермейді.

«Көшпелі феодализм» теориясын сынға алған «көшпелілердің тапқа дейінгі дамуы» концепциясын жақтаушылар, шынайы марксистер ретінде, материалдық өндірістің анықтаушы рөлін (детерминизм) бірінші орынға қояды. Номадтардың «базисінің» деңгейі ұзақ дәуірлер бойы іс жүзінде өзгеріссіз қалғандықтан, көшпелі қоғамдардың алғашқы қауымдық, мемлекетке дейінгі «базисіне» алғашқы қауымдық «қондырғы» сәйкес келуге тиіс болды. Бұдан шығатыны, көшпелілер қоғамдық дамуда алғашқы қауымдық қоғамнан өсіп шыға алмады. Бұл теорияның өкілдері саяси қондырғы ретінде дамыған күрделі бірлестіктер болған көшпелілер империясының орын алуын диалектикалық материализм теориясындағы «кездейсоқтық және қажеттілік» категорияларына сәйкес, уақытша және жасанды (эфемерлік) құрылымдар деп көрсетуге тырысады.

Яғни бір сөзбен айтқанда, марксизм негізінде қалыптасқан бірсызықты даму теориясы көшпелілер қоғамын түсіндіруде тығырыққа тіреледі. Сондықтан да қазіргі таңда ғалымдардың көпшілігі көшпелілер қоғамын түсіндіруде әлем – жүйе (мир – системный подход) теориясы мен көпсызықты даму теорияларын пайдалануға тырысады.

Әлеуметтік эволюцияны түсіндіруші теориялардың бірі – антропологиялық теория бойынша көшпелілер мемлекет құра алды ма деген мәселе маңызды болып табылады. Ғылымда мемлекеттің пайда болуын түсіндіруге бағытталған ең кең тараған екі теориялар тобы бар, бұл: «интегративтік» және «қақтығыстық» теориялары. (Fried 1967; Service 1975; Claessen and Skalnik 1978; 1981; Cohen and Service 1978; Haas 1982; Gailey and Patterson 1988; Павленко 1989 и др.). Алайда, екі көзқарас тұрғысынан алғанда да, көшпелілер үшін мемлекеттілік ішкі қажеттілік болды деуге негіз жоқ. Мал шарушылығымен айналысушы қоғамда негізгі экономикалық мәселелер жекелеген үй шарушылығы шеңберінде шешіліп отырылды. Сондықтан да басқару және бөлу қызметімен айналысатын арнайы, бюрократиялық аппаратқа деген зәрулік бола қойған жоқ. Саяси және әлеуметтік қайшылықтар дәстүрлі мекемелер аясында шешіліп отырылды. Оның үстіне билік тарапынан көшпелілерге жасалған қысым олардың басқа жаққа көшіп кетуіне немесе мұндай қысымға қарсы тұруына алып келер еді, өйткені әрбір ерікті көшпелі

малшы бір мезгілде жауынгер де болғаны белгілі. (Lattimore 1940; Марков 1976; Irons 1979; Khazanov 1984; Fletcher 1986; Barfield 1992; Крадин 1992; Масанов 1995).

Көшпелілердің бірігуіне деген қажеттілік табиғат ресурстары үшін жүргізілген соғыстар кездерінде, отырықшылардың территориясына жасалған жаулаушылықтар тұсында, сондай-ақ, сауда жолдарына бақылау орнату қажеттілігінен туындап отырды. Бұл жағдайда көшпелілер империялары түріндегі күрделі саяси ұйымның қалыптасуы бір мезгілде ішкі интеграцияның және сондай-ақ көшпелілер мен отырықшылар арасындағы қақтығыстың да салдары болып табылды. Бұл тұста көшпелі малшылар «тап-этнос» және ерекше, ксенократиялық (грекше «ксено» – сыртқы, «кратос» – билік) саяси жүйе ретінде көрініс тапты. Бейнелеп айтқанда, олар отырықшы-егіншілер «базисінің» үстіндегі саяси «қондырғы» рөлін атқарды. (Крадин 1992; 1996; 2001а; 2001б). «Көшпелі империялардың» құрылуын осы тұрғыдан түсіндіру XX ғ. басынан-ақ пайда болған «жаулаушылық» теориясының (Л. Гумплович, Ф. Оппенхаймер) бір бұтағы болып табылады. Аталмыш концепция бойынша соғыстар мен жаулаушылықтар кейінірек орын алған теңсіздік пен әлеуметтік жіктелістің алғышарты болып табылады. Бұл жағдай «далалық империялардың» екіжақты табиғатын анықтайды. Сырттан қарағанда олар деспоттық жаулаушылық мемлекеттер болып көрінеді, өйткені отырықшы-егіншілерден қосымша өнімді алып отыру үшін құрылады. Ежелгі түрік қағандықтарында саяси қатынастар бір топтардың үстемдігімен (көшпелілер), ал екіншілердің бағынуымен (отырықшы халық) сипатталды. Көшпелілердің империялары «империялық конфедерациялар» формасында ұйымдасты. Бұл конфедерациялар сыртқы формасы жағынан автократиялық сипатқа ие болды (олардың саясатының негізгі бағыты отырықшы аудандардан қосымша өнім алу болды). Алайда іштей «көшпелі империялар» малшыларды шектен тыс қанауға жол бермейтін, олардан салық алу жүйесін орнықтырмаған, тайпалық байланыстарға негізделген құрылымдар болып қала берді, яғни ішкі жағдайында ұжымдық және тайпалық сипатын жоғалтқан жоқ. Көшпелілердің өз арасындағы, яғни тайпалар мен басқару органдары арасындағы саяси байланыстар таза автократтық болған жоқ. Қағанның тайпалар

үстінен жүргізетін билігі, бір жағынан, конфедерацияға мүше болу тайпаларға тиімді болған жағдайда, яғни көршілерден тәуелсіздікті қамтамасыз еткен жағдайда, және басқа да бірқатар маңызды пайдасы болған жағдайда, ал екінші жағынан, көшпелілер державасының билеушісі және оның жанындағылар тайпаларға қағандық шеңберінде белгілі бір көлемде ішкі автономия берген жағдайда ғана сақталды және мойындалды. Осыған қарап, қазіргі көпшілік политогенез теорияларының өкілдері көшпелілер империяларында мемлекеттіліктің басты белгісі болған жоқ деп есептейді: егер билеуші тек консенсуалды биліктің иесі ғана болса, яғни іс жүзінде тек беделімен ғана басқаратын болса, онда бұл шынайы мемлекеттілік бола алмайды. Көшпелі қоғамдағы билік заңдық негізге ие болған қанаудан гөрі, билеушінің әскери жорықтарды ұйымдастыру қабілетіне, саудадан, көрші елдерге жасаған жорықтардан түскен алымды әділетті бөлуді ұйымдастыра білуіне негізделді. Әрине, мұндай саяси жүйені мемлекет деп атауға болмайтын шығар. Алайда ол басқарудың мұндай құрылымының тұрпайылығын да көрсетпейді. Өркениет деңгейіндегі аса күрделі қоғамдар басқарудың бюрократиялық ұйымынсыз да өмір сүргенін тарих дәлелдейді. Атап айтқанда, мамандардың антика тарихы саласындағы терең зерттеулері грек және рим полистері де бұл тұрғыдан алғанда шынайы мемлекеттер болмағандығын көрсетеді. Бюрократиялық басқаруы дамыған мемлекеттілік бұл жерде тек кейінірек, эллинистік мемлекеттер мен империялық Рим дәуірінде ғана қалыптасты [10].

Сонымен әлеуметтану және тарих ғылымының қазіргі дамуы бұрынғы теориялар мен концепциялардың адамзат дамуының негізгі мәселелерін түсіндіруде тығырыққа тіреліп отырғанын көрсетіп отыр. Сонымен бірге жер шарының әр түрлі елдері мен халықтарының тарихы бойынша жинақталған эмпирикалық материалдар ұшан-теңіз. Әлеуметтану ғылымдарының алдында тұрған ендігі мақсат – осы фактілерді терең, ғылыми талдау негізінде соны теориялар мен тың концепциялар қалыптастыру деп ойлаймыз. Әсіресе адамзат тарихында өзіндік орны бар көшпелілер қоғамын түсінуде отандық ғалымдардан ерекше күш-жігер, байыпты ізденістер талап етіледі.

Сонымен бірге ежелгі дәуір мен орта ғасырларда Орталық Азияның кең-байтақ террито-

риясында өмір сүрген түркілердің империяларын біз таза көшпелі империялар болды дей аламыз ба? Бұл империялардағы көшпелілік пен отырықшылықтың арақатынасы қандай? Мемлекеттіліктің ғылымда қалыптасқан классикалық белгілерінің бірқатары түркілердің саяси құрылымдарына да тән болды, атап айтқанда түркілердің империяларында біртұтас территория, ортақ мемлекеттік тіл (немесе тілдер), ортақ мәдени дәстүрлер мен тұрмыс салты, әкімшілік-территориялық басқарудың жалпыға ортақ қабылданған орталықтанған жүйесі, мемлекеттіліктің рәміздері – ту, елтаңба және көптеген басқа да белгілері болды. Ежелгі түріктер мемлекеті ғұндар дәуірінен бастап-ақ әрқайсысына қатаң бекітілген тайпалар кірген екі қанатқа бөлінді. Бірі оң қанат (шығыс), екіншісі сол (батыс) қанат деп аталды. Қағандықтың қанаттарын қағанның ең жақын туыстары болып келетін жоғарғы лауазымды қызмет адамдары басқарды. Қағандықтарда көсемдер мен мемлекеттік қызметкерлердің атақ-дәрежесі мен лауазымдарының күрделі жүйесі орын алды. Түркілердің қоғамы иерархиялық құрылымды мүлде білмеді дей алмаймыз. Түркі мемлекеттерінде әлеуметтік жүйе екі сатылы (аксүйектер мен қара халық) болды. Ең жоғарғы сословие бектерден тұрды, олардың билігі мұраға қалдырылды және дәстүрмен бекітіліп отырылды. Көшпелілер иерархиясына сәйкес рулар арасында атақтылары болды; өз шығу тегі бойынша ең бір төменгі рулар да кездесетін – мұндай рулар анағұрлым атақты рулардың тәуелділігінде болды.

Сонымен түркілер адамзат тарихында мемлекеттік басқарудың өзіндік жүйесін жасады және оны зерттеушілер әр түрлі бағалайды. Алайда бір нәрсе даусыз, бұл империялар өзінің ішкі әлеуметтік-мәдени дамуында өзін-өзі қамтамасыз ете алды. Белгілі әлеуметтанушы Т. Парсонстың көрсетуі бойынша: «Сыртқы ортаға қатысты өзін-өзі қамтамасыз ете алу өзара айырбастың тұрақтылығын және өзара айырбасты өз қызметінің мүддесіне сай бақылауға қабілеттілікті білдіреді». Осы тұрғыдан алғанда Орталық Азия түркілерінің мемлекеттілігін таза көшпелі құрылым деп те көрсетуге болмайтын шығар. Өйткені түркілердің бір бөлігі тарихи даму барысында әрдайым отырықшылыққа өтіп, егіншілікпен де айналысып отырды. Сонымен бірге жаулаушылық нәтижесінде түркілер империясының құрамына кірген отырықшы-

егінші халықтар түркі мемлекетінің өз халқына айналып, олардың интенсивті негіздегі отырықшы шаруашылығы мемлекеттің базисін құрады, сондай-ақ көшпелі-отырықшы мәдениеттердің өзара тұрақты түрдегі ықпалдастығы ежелгі дәуірлерден-ақ аймаққа тән болып, өзіндік бір мәдени-шаруашылық біртұтастықты қалыптастырғаны белгілі.

Түркі билеушілерінің Қытай, Иран, Византия сияқты дамыған отырықшы мемлекеттер басшылылары тарапынан халықаралық саясаттың тең дәрежелі субъектісі ретінде мойындалуы да маңызды болып табылады. Бұл тұста аталмыш мемлекеттердің көшпелілер империяларымен әр түрлі дәрежедегі келісімшарттар жасап отырғандығы тарихи факт. Мысалы, екі держава арасында одақ құру тәсілінің бірі әулеттік некелер болды, мұндай некелер, көбіне екі держава арасындағы қатынастарды тұрақтандыру үшін, біріне бірінің соғыс ашпауын қамтамасыз ету үшін жасалып отырды. Әулеттік некелер сондай-ақ Ұлы Жібек жолының бірқатар бөліктеріне бақылау орнату мәселелерін шеше отырып, экономикалық мақсаттарға да қызмет етті.

Ал енді түркілердің мәдени дамуы мәселесіне келетін болсақ, түркілер әлемдік мәдениет дамуында маңызды роль атқарған ерекше түркі өркениетін қалыптастырды. Бұл өркениет Орталық Азияның орасан-зор кеңістігінде Ұлы Түрік қағандығы пайда болған дәуірден, яғни VI-VII ғ. бастап қана емес, одан әлдеқайда бұрын-ақ, яғни сонау ежелгі дәуірдегі түркі тілдес сак, үйсін, ғұн және қаңлы мемлекеттері кезеңдерінен бастау алады. Түркі өркениетінің, әсіресе рухани мәдениет саласындағы жетістіктері ерекше. Далалық өркениет қойнауында тәңірі діні және зороастризм сияқты қуатты идеологиялық ағымдар қалыптасты. Бұл ілімдер өз кезінде иудаизм, христиандық және ислам сияқты дамыған діни жүйелердің қалып-

тасуына және жалпы адамзаттың рухани дамуына ықпал еткен болатын.

Түркі өркениеті мәселесі аясында аталмыш өркениетті жасаған түркі халықтарының қайсысы болды деген сұрақ туындауы мүмкін. Арнольд Тойнбидің пікірінше, әрбір өркениет оны қалыптастырушы халықтардың барлық құндылықтарын өз бойына сіңіріп отыратындықтан, алуан түрлі дәстүрлердің бірлігі болып табылады. Оның бейнелеп айтуы бойынша, бұл халықтардың әрқайсысының даусын біртұтас хордағы жеке дауыстар ретінде қабылдау керек, ол дауыстар үйлесімділіктің ортақ қатарында ғана мән-мағынаға ие болады, ал жеке-дара ноталардың жай ғана жиынтығына айналған кезде ол өз маңызын жоғалтады. Осы тұрғыдан алғанда түркі өркениеті, шынында да, барлық түркі халықтарының ортақ құндылығы екендігі даусыз. Өйткені көне дәуірлерден түркі халықтарының әр түрлі бұтақтары этникалық, саяси және мәдени қатынастарда өзара өте тығыз байланыста өмір сүрді. Ұлан-байтақ Еуразия даласында негізінен көшпелі шаруашылықпен айналысқан халық, тек өзара тығыз байланыста болып қана қоймай, сондай-ақ бірінен бірі мүлде оқшау отырған отырықшы елдердің арасын да байланыстырып, жақындатып отырды. Жалпы көшпелілердің тарихтағы орнын анықтауда олардың осы прогрессивті тарихи миссиясын, яғни оқшау өркениеттер арасын байланыстырушы, әр түрлі халықтардың өзара мәдени ықпалдастығының факторы болуын да баса көрсеткен жөн деп ойлаймыз.

Кез келген өркениеттің қызмет етуінің заңдылығы – оның уақыт талабына сай жаңа негізде қайта түлей отырып дамуға және баюға қабілеттілігі. Өз заманында өркениет деңгейіне дейін көтеріле алған түркі мәдениетінің кейбір элементтері қазіргі қазақ қоғамында да өз жалғастығын тауып отыр.

Әдебиеттер

- 1 Бонгард-Левин Г.М. Древние цивилизации. – М., 2009
- 2 Бондаренко Д.М., Коротаев А.В., Крадин Н.Н. Социальная эволюция, альтернативы и нomaдизм // Кочевая альтернатива социальной эволюции // Серия «Цивилизационное измерение». – Том 6. Редколлегия серии: И.В. Следзевский (главный редактор), Д.М. Бондаренко, Н.А. Ксенофонтова, А.М. Васильев. Ответственные редакторы тома: д.и.н. Н. Н. Крадин, д.и.н. Д. М. Бондаренко. – М., 2002.
- 3 Бондаренко Д.М. Многолинейность социальной эволюции и альтернативы государству. – Восток, 1998. – № 1. – 195-202.
- 4 Коротаев А.В., Крадин, Н.Н., Лынша, В.А. Альтернативы социальной эволюции (вводные замечания). Альтернативные пути к цивилизации. Отв. ред. Н.Н. Крадин, А.В. Коротаев и др. – М., 2000. – С. 24-83.

- 5 Крадин Н.Н. Кочевые общества. – Владивосток, 1992.
- 6 Кумеков Б.Е. Об общем и особенном тюркской степной цивилизации //
- 7 Байжумин Ж. История рождения, жизни и смерти пастуха Авеля. Арийский лексикон. В 2-х томах. – Алматы, 2009.
- 8 Әсемқұлов Т. Кет-бұғаның соңғы жорығы: көшпелі өркениеттің құпия миссиясы // <http://otuken.kz/index.php/historytalas/296-2013-08-23-11-47-11>
- 9 Наурызбаева З. Культура кочевников и современный менталитет казахов // <http://otuken.kz/index.php/mythzira>
- 10 Берент М. Безгосударственный полис: раннее государство и древнегреческое общество. Альтернативные пути к цивилизации / Отв. ред. Н.Н. Крадин, А.В. Коротаев и др. – М., 2000. – С. 235-258.

References

- 1 Bongard-Levin G.M. Drevnye civilizatii. – М., 2009
- 2 Bondarenko D.M., Korotaev A.V., Kradin N.N. Socialnaja evolucia, alternativy I nomadism // Kradin N.N. alternativa socialnoi evolucii // Seria «civilizationnoe ismerenie». Tom 6. Otvetstvennye redaktory toma: N.N. Kradin, D.M. Bondarenko A.V Korotaev. – М., 2002.
- 3 Bondarenko D.M. Mnogolineinost socialnoi evolucii i alternativy gosudarstvu. – Wostok. – 1998. № 1. – С. 195-202.
- 4 Korotaev A.V., Kradin N.N. Lynshca, V.A. Alternativy socialnaja evolucii,. Alternativnye puti k civilizati. Otvetstvennye redaktory toma: N.N. Kradin, A.V Korotaev i dr. – М., 2000. – С. 24-83.
- 5 Kradin N.N. kochevye obshchestwa. – Wladiwostok, 1992.
- 6 Kumekov B.E. Ob obshcem I osobennom turkskoi civilizatii //
- 7 Baijumin J. Istoria rojdenia, jizni I emerti pastuha Avelja. Ariiski leksikon. V 2 tomah. – Almaty, 2009.
- 8 Asemkulov T. Ketbugany congy jorygy: koshcpeli orkeniettin kupia missjasy // <http://otuken.kz/index.php/historytalas/296-2013-08-23-11-47-11>
- 9 Nauryzbayeva Z. Kultura kochevnikov I sowremenny mentalitet kazachov // <http://otuken.kz/index.php/mythzira>
- 10 Berent M. Bezgosudarstwenny polis: rannee gosudarstwo I drewnegrecheskoe obshchestwo. Alternativnye puti k civilizati Otvetstvennye redaktory toma: N.N. Kradin, A.V Korotaev i dr. – М., 2000. – 235-258.

УДК 930.2 (574)

3. Майданали

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы
E-mail: vipZM@rambler.ru

**Сакрализация власти и религиозные воззрения кочевников:
современные тенденции изучения и исследовательские парадигмы**

В статье рассматриваются концептуальные заключения и методологические парадигмы о такой проблеме, как «сакрализация власти и религиозные воззрения кочевников». Выявлены разные подходы и принципы исследования проблемы существования и функционирования политической и идеологической систем в кочевом обществе. Анализ современной историографии по проблемам преемственности и трансформации политической организации кочевых обществ показал, что необходимы специальные научные изыскания в отношении институтов сакрализации власти и религиозных воззрений кочевников, которые образуют особую сферу человеческой деятельности и соответственно особую область культуры и деятельности социальной структуры в целом. Дискуссии и противоречивые заключения современной науки отражают уровень теоретико-методологических подходов и показывают недостаточность логических инструментов для понимания сущности и природы политических и идеологических изменений в кочевых обществах. В статье освещаются различные концептуальные положения и подходы к проблеме формирования сакральности власти в кочевом обществе, представлен историографический обзор исследовательских парадигм современной исторической науки.

Ключевые слова: сакральность, религия, кочевники, научные парадигмы, власть, концептуальные положения.

Z. Maidanali

**Sacralization of power and religious beliefs of the nomads:
contemporary trends of the study and research paradigms**

Main conceptual positions and methodological paradigms to problem «sacralization of power and religious beliefs of the nomads» are considered in the article. There are considered different approaches and methods of the study of the shaping and operating the political and ideological system a nomadic society. Analysis of the modern historiography on the continuity and transformation of the political and ideological organization of nomadic societies has shown that special research in respect of the institutions sacralization of power and religious beliefs of the nomads, which form a special sphere of human activity and, accordingly, a particular area of culture and social structure as a whole. Debate and conflicting conclusions of modern historical science reflect the level of theoretical and methodological approaches and show lack of logical tools for understanding the essence and nature of political and ideological change in nomadic societies. The article deals with different conceptual positions and approaches to the problem concerning the formation sacralization of power the nomadic society and presents historiographical review of the modern historical science.

Key words: sacredness, religion, the nomads, the scientific paradigm, power, conceptual positions.

3. Майданали

**Көшпелілердің діни көзқарастары және биліктің қасиеттілігі:
зерттеу парадигмалары және қазіргі зерттеу бағыттары**

Мақалада «биліктің қасиетті (сакральды) және көшпелілердің діни көзқарастары» мәселесі бойынша негізгі концептуалдық тұжырымдар және әдістемелік парадигмалар қарастырылған. Бірқатар

әдіс-тәсілдер арқылы саяси және идеологиялық жүйенің құрылуы мен қалыптасу ерекшеліктері айқындалады. Жалпы әлеуметтік құрылымның жағдайы мен адам қызметіндегі ерекше сферасы мен ерекше мәдениеттің өлкесі ретінде биліктің қасиетті (сакральды) және діни көзқарастар мәселесіне арнаулы ғылыми ізденістерді қажет ететінін, қазіргі тарихнамалық сараптау көшпелі саяси құрылымның сабақтастығы мен трансформациясы мәселелері арқылы көрсетеді. Көшпелі қоғамдығы саяси және идеологиялық өзгерістердің негізі мен табиғаты қазіргі ғылымның теориялық – әдістемелік көзқарастардың деңгейін және логикалық инструменттердің әлсіздігі мен қарама – қайшы тұжырымдардың айтыстарын қарастырады. Тарихнамалық сараптау заманауи тарих ғылымының көшпелі қоғамның қасиетті (сакральды) биліктің қалыптасу мәселелерін көрсетеді, ізденіс парадигмалары мен концептуалдық тұжырымдар мен көзқарастарын айқындайды.

Түйін сөздер: қасиетті (сакральды), дін, көшпелілер, ғылыми тұжырымдар, билік, концептуалды тұжырымдар.

У кочевников всегда была своеобразная стратегия освоения мира, своя система взглядов на мир и на человека в этом мире, что выражалось в специфическом ценностном отношении человека к миру и воплощении в сферу духовной культуры. Взаимосвязь человека и мира выражена в многочисленных и разнообразных формах материальной и духовной культуры кочевников. В них присутствуют общекультурные и общечеловеческие закономерности. Так на современном этапе развития исторической мысли основными проблемами становятся взаимодействие различных культурных традиций и религий. В настоящее время предпринимаются попытки для расширенного и углубленного определения исторических перспектив развития цивилизации. Каждый исследователь исходит из своих оценочных нюансов, уровня исследовательской подготовки, что позволяет рассмотреть эволюцию исторических идей на развитие религиозных воззрений и сакрализации власти. Дискуссии и противоречивые заключения современной исторической науки отражают уровень теоретико-методологических подходов и показывают недостаточность логических инструментов для понимания сущности и природы изменений религиозных воззрений и их влияния на политико-идеологические основы кочевого общества. На сегодняшний день существует большая необходимость в дальнейших изысканиях и разработке концептуальных проблем политической и идеологической трансформации кочевых обществ, определении природы и сущности формирования институтов сакральной власти.

Одними из сложных и приоритетных направлений для осмысления, отличающихся уровнем обобщения и охвата исторической реальности, являются концептуальные заключения о таком явлении, как религиозные предпочтения кочев-

ников и сакрализация верховной власти. Как определяет американский ученый А.М. Хазанов: «Тюркские каганы и, возможно, их предшественники – сюнну, пропагандировали идею божественного происхождения своей власти, свое санкционированное Небом право управлять народом и царством, однако в их претензиях никогда не фигурировала вера в Небесный Мандат на управление всем миром. Хотя тюркские каганы часто утверждали, что они подчинили «все народы, живущие в четырех четвертях мира», они имели в виду лишь кочевников Евразийских степей и стремились подчеркнуть свои собственные заслуги» [1]. В Хазарском каганате существовала сакрализованная дуальная царская власть, в которой старший царь, каган, являлся церемониальной фигурой, гарантировавшей кут («небесно благое счастье») для царства, в то время как каган-бек, или шад, управлял насущными государственными делами. Такая тенденция, как мы отметили, в той или иной степени уже существовала среди тюрков. Религиозное и культурное положение в среде тюркских племен в IX-XII вв. отличалась своим разнообразием и поликонфессиональностью. Основными тенденциями развития культуры и религиозных воззрений продолжали оставаться традиционные культы Тенгри, которые еще в ранних тюркских государственных образованиях, были монотезированы в силу шедших в тюркском обществе процессов централизации власти. Наряду с традиционными воззрениями тюркские племена исповедовали также манихейство, несторианство, которые в некоторых тюркских государствах стали частью государственной системы при этом необходимо отметить особенности процесса восприятия тюрками этих религий. Как отмечают современные исследователи, временный характер восприятия этих религиозных течений

тюрками, объяснялся желанием сохранить свою самобытность, с одной стороны, от довлевшего Китая, с другой – создававшейся исламской цивилизации. Государство Караханидов стало первым тюркским государством, где ислам стал государственной религией. При этом необходимо отметить, что данное государственное образование не превратилось в теократическое, что свидетельствовало о сохранении сильных традиций родоплеменного общества, характерных для тюркской государственности. Караханидский каганат сыграл важную роль и стал связующим звеном между кочевой средой и оседло-земледельческими оазисами.

Западный исследователь Дж. Флетчер, раскрывая основные принципы и методы управления монгольским обществом, замечает, что «идеологическим средством усиления контроля хана была вера в Тенгри всемирного, дарующего победы бога, который подобно всадничеству, почитанию огня, ..., а также самого монотеизма, который пришел от древних арийцев, некоторые из которых мигрировали в Иран и Индию, а другие остались в степях. Идея всемирного верховного бога... содержит в себе возможность единой универсальной сферы на земле вероятность того, что верховный бог может назначать единого правителя для установления своего правления над всей этой универсальной сферой» [2]. Таким образом, специализация власти оказывалась тем глубже, чем более развитым и структурированным оказывалось общество. Западный исследователь П. Голден [3] разработал классификацию передававшихся традиций, выделив из них культовые (церемония коронации; представления о священных узах кагана и всего правящего рода с божественными силами; понятия священного центра державы), политические и социальные (тителатура; деление государства на две части-крыла при старшинстве восточной; владение домениальными землями по рекам Орхону и Селенге). В вождестве, где административные обязанности уже начинали закрепляться и, наконец, утверждались за определенной частью коллектива, происходила кристаллизация и усложнение наметившихся на предыдущей стадии «полюсов» власти. К военной знати (вождям и старшим дружинникам) отходила военная и управленческая сферы деятельности, за шаманством (жречеством), сформировавшимся из хранителей родовых культов,

числились идеологические полномочия власти. Когда кочевые государства разрушались, племена и роды, составлявшие их, всего лишь перегруппировывались, иногда под руководством родов, происходивших от «харизматического» правящего дома, или под руководством новых родов, но чаще всего не как государства. Они возвращались к определенной точке континуума между безгосударственностью и государственностью в ожидании нового катализатора, который мог бы снова подтолкнуть их к государству. Универсальный характер политико-правовых процессов подчеркивает Е.И. Кычанов [4], установив, что все известные большие кочевые государства Центральной Азии обладали таким атрибутом государственности, как суверенность, выражавшаяся в верховенстве власти правителя (шаньюя, кагана, хана) внутри страны и ее независимости вовне. Одним из проявлений суверенности верховной власти и ее органов разрешать уголовные и гражданские дела в установленном порядке. Право как совокупность санкционированных или установленных верховной властью норм имело своим источником как нормы обычного права, признанные суверенной верховной властью, государством, так и новые, установленные верховной властью, государством нормы. Неравномерность процессов развития общественных структур и хозяйственного уклада приводила к тому, что тюркские племена стояли на разных ступенях развития от объединений, вышедших за рамки мужских союзов и достигших уровня формирования надплеменных структур, ранней государственности и объединений, еще не достигших этого уровня. Тюркский исторический период отличается резкими изменениями в социально-политической структуре, сопровождаемой разрушениями традиционных социальных институтов и возникновением новых. Особенности черты кочевого общества предопределили круг узловых вопросов: возникновение кочевничества и его альтернативы, существование государственности у кочевников, дуальность кочевой государственности и противопоставление «кочевой культуры» оседло-земледельческой цивилизации, трансформация и изменения в религиозных воззрениях кочевников.

Современная историография определяет, что в связи с захватом монгольскими войсками Северного Китая, Восточного Туркестана, Сред-

ней Азии, части Ирана, Закавказья, Поволжья, Южной Сибири нельзя говорить о существовании в рамках империи этнокультурной целостности с общей идеологической системой (носителями такой «имперской» идеологии могли выступать только сами монголы и, прежде всего, их элита). Но при этом в политической культуре укоренялась идея подданства, а влияние великого хана строилось не столько на личном авторитете, сколько на той мощи военно-государственной машины, которую он олицетворял. Сакральная роль хана, унаследованная от Чингисхана, имела значение пока только в среде кочевников [5]. Постепенное усиление и синтез социальных, культурных и политических сфер кочевых образований и оседло-земледельческих территорий способствовало упрочению в политико-правовой системе элементов подчинения и дифференциации социальных категорий и групп. Правитель стал опираться на военно-государственную машину, и в отношении населения империи великий хан выступал как обладатель многочисленных инструментов управления и наказания (обязанность участвовать в военных походах, жестокая дисциплина в монгольской армии, контроль военно-административного аппарата). Теоретико-методологические подходы последних лет отмечают, что Чингис-хан, вполне возможно, был не только политическим, но и до некоторой степени религиозным инноватором. Во время его правления, а также в период правления его первых наследников концепция Небесной Божественности, столь характерная для религий тюркоязычных кочевников, а также для алтайских народов, в целом, получила дальнейшее развитие в результате их политических достижений и знакомства с различными религиями оседлых народов как монотеистическими, такими, как христианство и ислам, так и религиями Китая [1]. Так определяются циклические изменения в структуре власти и идеологии кочевых обществ.

Российские исследователи Д.М. Бондаренко, Л.Е. Гринин, А.В. Коротаев [7] обозначили ряд проблем в изучении социально-политических и идеологических изменений в объединениях кочевников. Среди них выделяется проблема выявления моделей социально-политической эволюции в связи с историко-культурными и географическими условиями ее протекания в тех или иных обществах. Современное движение исторической мысли представляет источник власти и права как определенную сферу регулирования, которое занимает важное место в социально-политической системе и религиозных воззрениях кочевников. На современном этапе специалисты заинтересованы в разработке критериев, моделей и типологизации структур кочевого общества, которые позволили бы определенно высказаться по проблемам сложения политико-управленческой системы и идеологии кочевников.

Таким образом, сложный и неоднозначный характер развития политических и идеологических институтов кочевников делает перспективными применение системных принципов анализа властных структур, социальной системы и особенностей процесса трансформации религиозных воззрений в кочевом обществе. Эффективность теоретико-методологических построений ставит перед исследователями задачи по изучению идеологических институтов кочевых образований и оседло-земледельческих оазисов, новое качество научных знаний требует их реконструкции как сложного комплекса разных типов и систем религиозных воззрений, соединенных в единую структуру мировоззренческой модели. Дальнейшее развитие исторической науки позволит нам определить новые направления, открыть исследовательские горизонты в изучении идеологических основ кочевого общества, ее альтернативные пути в процессе усложнения политической системы, дифференциации и развития идеологии кочевников.

Литература

- 1 Хазанов А.М. Мухаммед и Чингис хан в сравнении: роль религиозного фактора в создании мировых империй// Монгольская империя и кочевой мир. – Улан-Удэ, 2005. – Т.2. – С. 396-399.
- 2 Флетчер Дж. Средневековые монголы: экологические и социальные перспективы// Монгольская империя и кочевой мир. – Улан-Удэ, 2005. – Т.2. – С. 231.
- 3 Голден П. Кипчаки средневековой Евразии: пример негосударственной адаптации в степи// Монгольская империя и кочевой мир. – Улан-Удэ, 2004.

- 4 Кычанов Е.И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. – М., 1997. – С. 301.
- 5 Васютин С.А. Монгольская империя как особая форма ранней государственности?//Монгольская империя и кочевой мир. – 1 том. – С. 271.
- 6 Бондаренко Д.М., Гринин Л.Е., Коротаев А.В. Альтернативы социальной эволюции// Раннее государство, его альтернативы и аналоги: Сборник статей. – Волгоград, 2006. – С.27.

References

- 1 Khazanov A.M. Muhammed I Chingis han v sravnenii: rol religioznogo factora v sozdanii mirovih imperii // Mongolskaya imperia I kochevoi mir. – Ulan-Ude, 2005. – T.2. – P 399.
- 2 Fletcher J. Srednevekovie mongoli: ekologicheskie I socialnie perspektivi// Mongolskaya imperia I kochevoi mir. – Ulan-Ude, 2005. – T.2. – P. 231.
- 3 Golden P.Kipchaki srednekovoi Evrazi: primer negosudarstvennoi adaptaci v stepi//// Mongolskaya imperia I kochevoi mir. – Ulan-Ude, 2005. – T. 2.
- 4 Kychanov E.I. Kochevie gosudarstva ot gunnov do manchurov. – М., 1997. – P.301.
- 5 Vasyutin S.A. Mongolskaya imperia kak osobaya forma ranney gosudarstvennosti?// Mongolskaya imperia I kochevoi mir. – Ulan-Ude, 2004. – T.1 – P. 271.
- 6 Bondarenko D.M., Grinin L.E., Korotaev A.V. AAlternativi socialnoi evolucii//Ranee gosudarstvo I ego analogi: Sbornik statey. – 2006. – P. 27.

**ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ ОРТА
ҒАСЫРЛАРДАҒЫ
ҚАЗАҚСТАН
ТАРИХЫ**

**ДРЕВНЯЯ И
СРЕДНЕВЕКОВАЯ
ИСТОРИЯ
КАЗАХСТАНА**

**ANCIENT AND
MEDIEVAL
HISTORY OF
KAZAKHSTAN**

ӘОЖ 930:929(574)

М.Н. Ибрагимова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: ibragimova.meruert@mail.ru

**Қазақ хандары әулетінің шығу тарихы
жайлы кейбір мәселелер**

XIV- XV ғасырлардағы Қазақстан тарихын зерттеу өткен ғасырдың бай мұрасымен тығыз байланысты. Олардың ішінде бүгінгі күнге дейін ғылыми маңыздылығын жоғалтпаған парсы жазба деректері ерекше орын алады.

Мақалада Қазақ хандығының құрылуы мен қазақ хандарының әулет шежіресінің тарихи маңыздылығы қарастырылады. Қазақ хандығының құрылуы Ақ Орда, Моғолстан сияқты мемлекеттердің даму тарихымен тығыз байланысты. Сондықтан Ақ Орда тарихын зерттемейінше қазақ хандары әулетінің шығу тарихын, олардың туыстық қатынастарын зерттеу мүмкін емес. Бүгінгі таңда қазақ хандары әулетінің шығу тарихы жайлы екі пікір қалыптасқан. Оның біріншісі қазақ хандары Жошының ұлы Орда-Еженнен, екіншісі Жошының он үшінші ұлы Тоқа-Темірден тарайды деген пікір.

Еңбекте түрлі деректер салыстыра зерттеле отырып, осы мәселеге қатысты белгілі зерттеушілердің пікірлері талданады. Зерттеудің мақсаты Қазақстан тарихы үшін құнды дерек болып табылатын хижра бойынша 815-816 жылдары (1412-1414 ж.) әмір Темірдің немересі Ескендірдің өтінуімен жазылған Му'ин ад-Дин Натанзидің «Мунтахаб ат-таварих-и Му'ини» деген еңбегінде Ұрус ханды Орда-Еженнің ұрпақтарынан таратып көрсетуінің қаншалықты шындыққа жақын екендігін делелдеу.

Түйін сөздер: дерек, пікір, Тоқа-Темір, Орда-Ежен, әулет, хан.

M.N. Ibragimova

Some problems of genealogy of the Kazakh Khans

Studying the history of Kazakhstan in the 14 th and 15 th centuries goes hand in hand with creative use of the extensive historical material accumulated over the years. And especially valuable parts of this legacy are manuscript sources of that period written in the Persian language.

In this article the author examines historical importance of formation of Kazakh khans and the origine of Kazakh khans. The formation of Kazakh khans was prepared by all preceded history of development of states such as Ak-Orda and Mogolistan. And so why it's impossible to deicide the question of formation of Kazakh khans dynasties without studying history of Ak-Orda. At the present there are two points of view about the origin of Kazakh khans dynasties. One of the investigators think that the last one had origine from the house of Orda-Edjen, others think that they are posterities of Tuk-Timur, Dzhuchy's thirteenth son.

Comparing various historical sources, the author of article analyzesthe points of view of famous researchers on this problem. Article purpose – to prove that Urus Khan is the descendant Orda-Edzhena according to a valuable source Mu'in ad-Din of Natanzі»Muntakhab at-tavarikh-and Mu'ini» from 815-816 h., which was written at the request of Eskendir, the grandson Tamirlan.

Key words: source, points of view, Tuk-Timur, Orda-Edjen, dynasties, khan.

М.Н. Ибрагимова

Некоторые проблемы происхождения генеалогии казахских ханов

Изучение истории Казахстана XIV- XV вв. тесно связано с наследием ученых прошлого века. Из них особое место занимают персидские исторические источники, которые до настоящего времени не потеряли свое научное значение.

В этой статье автор рассматривает историческое значение образования Казахского ханства и генеалогию казахских ханов. Образование Казахского ханства было подготовлено всей предшествующей историей развития таких государств, как Ак Орда и Могулистан. Поэтому вопрос о происхождении династии казахских ханов, о родственных отношениях между ними невозможно решить без изучения истории Ак Орды. В настоящее время существуют две точки зрения на происхождение династии казахских ханов. Одни исследователи считают, что последние происходят из дома Орда-Эджена, другие считают, что они являются потомками Тука-Тимура, тринадцатого сына Джучи.

Сопоставляя различные исторические источники, автор статьи анализирует точки зрения известных исследователей по данной проблеме. Цель статьи – доказать, что Урус хан является потомком Орда-Эджена согласно ценному источнику Му'ин ад-Дин Натанзи «Мунтахаб ат-таварих-и Му'ини» от 815-816 г.х., который был написан по просьбе Ескендира, внука Тамирлана.

Ключевые слова: источник, точка зрения, Тука-Тимур, Орда-Эжен, династия, хан.

Қазақстанның ортағасырлық тарихы туралы нақты мәлімет беретін деректердің аздығынан біраз мәселелер әлі де шешімін таппай келеді. Сондай мәселелердің бірі – қазақ хандары әулетінің шығу тарихы. Бүгінгі күні қазақ хандары әулетінің шығу тегі жайлы екі пікір қалыптасқандығы белгілі. Оның біріншісі қазақ хандары Жошының он үшінші ұлы Тоқа-Темірден тарайды деген, екіншісі Жошының басқа ұлы Орда-Еженнен тарайды деген пікір. Мұндай қарама-қайшы пікірлердің қалыптасуы зерттеушілердің әртүрлі бір-біріне қарама-қарсы деректерді пайдалануында.

Қазақстан тарихын зерттеу үшін құнды дерек болып табылатын хижра бойынша 815-816 жылдары (1412-1414 ж.) әмір Темірдің немересі Ескендірдің өтінуімен жазылған Му'ин ад-Дин Натанзидің «Мунтахаб ат-таварих-и Му'ини» деген еңбегінде қазақ хандарының әулетін қалыптастырған Ұрұс ханды Шымтайдың ұлы деп көрсетеді. Сонымен қатар осы екі ханның билік еткен тұстарынан нақты мәліметтер келтіреді. Шымтай Орда-Еженнің ұрпағы екендігі зерттеушілермен мақұлданған.

Белгілі шығыстанушы В.П. Юдин: «XIV ғасырдағы Шығыс Дешті Қыпшақ пен Алтын Орда тарихы бойынша азды-көпті толық және дәйекті мәлімет беретін жалғыз дереккөз – «Ескендірдің анонимі» («Мунтахаб ат-таварих-и Му'ини») болып табылады. Алайда бұл мүлдем сенімсіз дереккөз, ол туралы ғылыми әдебиетте әлденеше рет айтылды да. Атап айтқанда, «Ескендірдің анонимінің» өз кезегінде «өзінің де-

реккөздеріне сыни көзбен қарамайтынына, әр текті мәліметтерді біріктіріп жіберетініне, нәтижесінде хронологияны шатастыратынына» назар аударылатын. Алайда, зерттеушілер осы мәтінді кеңінен пайдаланып келеді. Көп жағдайда олар осы дереккөзден өз тұжырымдарына сай келетін мәліметтерін еркінше бөліп алып, басқа дереккөздің деректеріне жүгінбейді, оларды алдын ала қате санап, кейде мұны ескертпейді де» [1, 134], – дейді. Әрине В.П. Юдиннің бұл пікірін қолдауға болады. Бірақ мүлдем сенімсіз дереккөз ретінде деректер топтамасынан ысырып тастауға болмайтын секілді. Біз ол деректі өз зерттеуімізде пайдаланбас бұрын сыннан өткізуіміз қажет, кейбір мәліметтерінің қаншалықты шындыққа жақын екендігін басқа деректермен салыстыру арқылы дәлелдеуіміз керек. Бүгінгі біздің зерттеуіміздің мақсаты да осында. Яғни Му'ин ад-Дин Натанзидің шығармасы бойынша Ұрұс ханды Орда-Еженнің ұрпақтарынан таратып көрсетуінің қаншалықты шындыққа жақын екендігін дәлелдеу.

Му'ин ад-Дин Натанзи Ұрұс хан Шымтайдың ұлы, Шымтай Ерзеннің ұлы, Ерзен Сасы-Бұғаның ұлы, Сасы-Бұға Ноғайдың ұлы деп көрсетеді [2, 129-130]. Бұл деректе Сасы-Бұға Ноғайдың ұлы деп танылады. Ал Рашид ад-Дин және басқа да деректер бойынша Сасы-Бұға Баянның ұлы. Му'ин ад-Дин Натанзи шығармасындағы Ұрұс хан шежіресін Рашид ад-Дин мәліметтері бойынша жалғастырар болсақ, Ақ Ордада Сасы-Бұғаға дейін Орда (Орда-Ежен) – Сартақан (Сартак) – Қуынжы (Қоңшы) – Байан

билік еткен [2, 41-48]. Осы жерде Ұрұс хан Орда-Еженнің ұрпақтарынан тараған деген пікір қалыптастыруға болады.

Енді сол қазақ хандары әулетінің шығу тегі жайлы келтірілген деректерді екі топқа бөліп қарастырып көрелік. Біріншісі қазақ хандарының әулетін қалыптастырған Ұрұс хан Тоқа-Темірден таратып көрсеткен деректер тобы:

«Шаджара-йи турк», Хива ханы Әбілғазының (1603-1664) шығармасы.

«Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» («Нусрат-наме»); шамамен 1504 жылы Орта Азияда жазылған.

«Муизз ал-ансаб»; Темір әулетінің ұрпағы Шахрухтың бұйрығымен құрастырылған 829/1426 жылғы белгісіз автор шығармасы.

XVI ғасыр авторы Өтеміс Қажының «Шыңғыснамесі».

XVII ғасыр тарихшысы Махмуд ибн Валидің «Бахр-ал-асрар» шығармасы.

Екіншісі Ұрұс ханды Орда-Еженнің тікелей ұрпағы ретінде көрсететін деректер тобы:

«Мунтахаб ат-таварих-и Му'ини» немесе «Ескендір анонимі»; 816/1413-1414 жылғы әмір Темір ұрпақтарының тарихшысы Му'ин ад-Дин Натанзидің шығармасы.

«Нусах-и джаханара» – 972/1564-1565 жылы жазылған әл-Гафари шығармасы.

«Тарих-и Хайдари» – жалпы тарих, 1611 мен 1619 жылдар аралығында Хайдар ибн Әлі Хұсайн Разимен жазылған.

XVIII ғасырдағы османдық тарихшы Мунаджжим-башидің «Джами ад-дувал» шығармасы.

Бірінші деректер тобына сүйене отырып Ұрұс ханды Тоқа-Темірден тарататын зерттеушілердің пікірлеріне тоқталып өтелік. Оның бірі белгілі шығыстанушы В.П. Юдин «Шыңғыснамеге» сүйене отырып Ұрұс ханның Тоқа-Темірдің ұрпағы екенін дәлелдеп көрсетеді. Оның шежіресі «Жошы ұрпағының генеалогиясы» бойынша былай: Жошы, одан Тоқа-Темір, одан Үз-Темір, одан Қожа, одан Бадық, одан Ұрұс хан. Шайбан ұрпақтарын жақтаушы «Шыңғыснаме» және басқа дереккөздер де Ұрұс ханның Тоқтамыс ханның, Темір-Құтлық ханның, олардың ата-бабалары мен ұрпақтарының осы мәселесіне, яғни шыққан тегіне ерекше көңіл бөлген. Өйткені бұлардың бәрі Тоқа-Темірдің ұрпағы болатын. Тоқа-Темірдің ұрпағы, негізінен, XV және одан кейінгі ғасырларда Шайбан ұрпақ-

тарының Алтын Ордадағы және Шығыс Дешті Қыпшақтағы билік үшін күрестегі бірден-бір қарсыластары болды. Сондықтан «Шыңғыснаменің» Ұрұс хан мен Тұғлық-Темірдің (Тұғлық-Темірдің Тоқа-Темірдің ұрпағы екеніне шек келтіруге болмайды) шыққан тектерінің бірлігі жөніндегі дерегі Ұрұс ханның және қазақ хандарының Тоқа-Темірден тарайтынын қосымша және нақты дәлелдейтін дерек болып есептеледі» [1, 121], – дейді.

Шығыстанушы М. Әбусейітова Хива ханы Әбілғазының «Түрік шежіресі» мен Махмуд ибн Валидің «Бахр ал асрар» шығармаларына сүйене отырып В.П. Юдиннің пікірін толықтай қуаттай түседі. Әбілғазы өз шежіресінде былай дейді: «Шыңғысхан – Жошы хан – Тоқай Темір – Өз Темір – Хожа Бадақұл ұлған – Орыс хан – Құйыршық хан – Барақ хан – Әбусағит (лақабы Жәнібек хан). Оның тоғыз ұлы бар еді: Ираншы, Махмұт Қасымке, Мұхаммед хан. Шибанимен соғысып, Мұхаммед ханның шәйіт болғанын айттық. Одан соң Етік, Жаныш, Қанбар, Тыныш, Өсік, Жәуік» [3, 188]. М. Әбусейітованың көзқарасы бойынша, Әбілғазы Шыңғысханның ұрпағы болғандықтан өзінің шежіресін анық білген болуы мүмкін. Сондықтан оның мәліметтері басқа деректерге қарағанда анағұрлым дәлірек [4, 77].

Кезінде Ш. Уәлиханов та Әбілғазы шежіресіне сүйене отырып Ұрұс ханды Тоқай-Темірден таратып көрсеткен [5, 162]. Осы жазылымдардың әсерімен Қожа Ахмет Яссауи мазарына қойылған хандар тақтасында қазақ хандарын «Тоқа-Темір әулетінен» таратып жазған [6, 228].

«Бұл мәселе баяғыда-ақ талас арқауы болудан қалған» – деген В.П. Юдин пікірі ақталмады. Өйткені «дәстүр бойынша Ұрұс хан Орда-Еженнің ұрпақтарынан шыққан деп саналғанымен» [7, 328-329] әлі күнге дейін зерттеушілер нақты бір пікірге тоқталған жоқ.

Т.ғ.д. З. Қинаятұлы «қазақ хандарының атасы Ұрұс хан – Орда-Ежен әулетінен делінетін екінші бағытты» [6, 173] жақтайды. Ол Орда-Еженнің әулет шежіресі жайлы жүйелі мағлұмат беретін еңбек негізінде Рашид ад-диннің қолданысында болған және қазақтың ортағасырлық тарихнамалық айналымына Т. Сұлтанов алғаш енгізген «Муизз ал-ансаб» болып табылатындығын атап көрсетеді. З. Қинаятұлы П. Савельевтің, Б.Д. Греков пен А.Ю. Якубовскийлердің

«Золотая Орда и ее падение» атты еңбегінде келтірілген кестесіне сүйене отырып, Ұрұс хан Сасы-Бұғадан тарайды деп шешім қабылдайды. «Қазақ мемлекетінің бастауында Ұрұс хан, оның ұрпақтары тұрғандығы – ғылымда мойындалған шындық. Сондықтан да Ақ Орда – Қазақ мемлекетінің бастауы, ал Ұрұс хан қазақ хандарының атасы деп танылады» [6, 227].

Осы орайда З. Қинаятұлы жоғарыда келтірілген екінші деректер топтамасын монғолдық төл тарихи шежірелерінің бірі – «Чингис хааны язгуур Торлийн цадигууд» (Шыңғыс ханның ата шежіресі) дерегімен толықтыра түседі. Шежіренің (цадиг) №5 кестесінде Жошы әулетінің Ақ Орда хандар кестесін Шыңғысхан – Жошы – Ордана – Кали (Кули) – Буян (Баян) – Сасы-Бұға – Абисан (Ерзен) – Шымтай – Ұрұс хан деп Ұрұс ханды Орда-Еженнің тоғызыншы ұрпағы деп таниды. Моңғол шежірелерінде Орда-Ежен ұрпақтары Ұрұс ханнан бастап «Шығыс қыпшақ хандары» деп аталады [6, 230].

Сонымен қатар Қ. Өскенбай М. Тынышпаевтың көзқарасы бойынша қазақ хандары әулетінің шығу тарихы жайлы мәселенің тарихнамасын зерттейді. Автор: «Ол (М. Тынышпаев) отандық тарих ғылымында алғаш рет қазақ хандары Тоқа-Темірден тарады деген пікірді сынады, батыс тарихнамасындағы қазақ хандар династиясын қалыптастырған Ұрұс хан Жошының ұлы Орда-Еженнен тарады деген жорамалдың дұрыстығын дәлелдеді...

...Му‘ин ад-Дин Натанзидың және басқа деректердің хабарлары М. Тынышпаевтың Ұрұс хан Жошының үлкен ұлы Орда-Еженнің ұрпағы деген көзқарастың шындыққа неғұрлым жақын екендігін дәлелдейді» [8, 121], – дейді.

Басқа да бірқатар ортағасырлық Қазақстан тарихын зерттеушілер [9] қазақ хандары әулетінің негізін қалаушы Ұрұс хан Орда-Ежен ұрпағы екендігіне тоқталады.

Алайда К.А. Пищулина: «Ұрұс хан мен оның ұрпақтарының Жошы тармағындағы Тоқа-Темірден тарайтындығының немесе олардың Орда-Еженмен байланысты болуының принципті маңызы жоқ. Олардың екеуі де дәстүр бойынша Ақ Орданың дәрежесі тең билеушілері деп саналған, өйткені Тоқа-Темір ағалары Орданың ұлысында үлес берілген және бәрі бірігіп Жошы иеліктері мен әскерінің сол жақ қанатын құрған ағайынды төртеудің (Удурмен, Шингкуммен және Шинкурмен бірге) ішінде болған» [7, 328-329], – дейді. Дегенмен, бәрібір шындықтың бетін ашып, бәрін анықтап алған артық болмайды. Сондықтан Ұрұс хан Орда-Еженнің ұрпағы деген бір пікірге тоқталған жөн болар.

Сонымен зерттеуіміздің арқауы болып табылатын Темір ұрпақтарының тарихшысы Му‘ин ад-Дин Натанзидің «Мунтахаб ат-таварих-и Му‘ини» шығармасындағы мәліметтерге сүйене отырып, Ұрұс хан Жошының үлкен ұлы Орда-Еженнің ұрпағы деген пікірді толықтай қолдаймыз және осылай нақты бекітілу керек деп ойлаймыз.

Әдебиеттер

- 1 Юдин В.П. XIV ғасырдағы қазақ даласындағы биліктің тайпа билеріне және Тоқа-Темір ұрпақтарының белгісіз әулетіне өтуі // Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. I том. Өтеміс қажы. Шыңғыс-наме. – Алматы, «Дайк-Пресс», 2005.
- 2 Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. – М.-Л., 1941. – Т. II.
- 3 Histoire des mogols et des tatars. aboul-ghzi behadour khan. Tome II. Traduction. – St. PETERSBOURG, 1874.
- 4 Абусейтова М.Х. Казахстан и Центральная Азия в XV-XVII вв.: история, политика, дипломатия. – Алматы, 1998.
- 5 Валиханов Ч.Ч. Киргизское родословие / Валиханов Ч.Ч. ССПТ. – Т. II. – 415 с.
- 6 Қинаятұлы Зардыхан. Қазақ мемлекеті және Жошы хан. – Астана: Елорда, 2004.
- 7 Пищулина К.А. Жәнібек пен Керей / Қазақстан тарихы. Бес томдық. – Алматы, 1997.
- 8 Ускенбай К. М. Тынышпаев о некоторых спорных вопросах казахского средневековья и современная историография // Отан тарихы, 2000. – № 1-2.
- 9 Исин А.И. Трактровка политической истории Кок-Орды // Вестник Университета «Семей». – 1997. – № 1. – С. 102-103; Ибрагимов С.К. Новые материалы по истории Казахстана XV-XVI вв. // История СССР. – 1960. – № 4. – С. 154; Мингулов Н.Н. К некоторым вопросам изучения истории Ак Орды / Казахстан в эпоху феодализма (проблема этнополитической истории). – Алматы, 1981. – С.81, 85; Султанов Т.И. Правители первого казахского государства (1470-1718). – С. 23-24; Пищулина К.А. Главы в кн.: История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. – Алматы, 1997. – С. 115-116, 320.

References

- 1 Uydin V.P. XYI gasyrdagy qazak dalasyndagy biliktin taipa biliklerine zhane Toka-Temir urpaktarynyn belgisiz auletine otui // Kazakhstan tarihy turaly tyrki derektemeleri. I tom. Otemis Kazhy. Shyngys-name. – Almaty: Daik-Press, 2005.
- 2 Tizengauzen V.G. Sbornik materialov otnosyashihsya k istorii Zolotoi Ordy. – M.-L., 1941, t. II.
- 3 HISTOIRE DES MOGOLS ET DES TATARES. ABOUL-GHZI BEHADOUR KHAN. – Tome II. Traduction. – St. PETERSBOURG, 1874.
- 4 Abuseitova M.H. Kazakhstan i Central'naya Asia v XYI-XVII v.v.: history, politika, diplomatiya. – Almaty, 1998.
- 5 Valihanov CH.CH. Kirgizskoe rodoslovie. // Valihanov CH.CH. SSPT. – T. II. – 415 s.
- 6 Kinayatuly Zardyhan. Kazakh memlekety zhane Zhoshy khan. – Astana: Elorda, – 2004.
- 7 Pishulina K.A. Zhanibek pen Kerei/ Kazakhstan tarihy. Bes tomdyk. – Almaty, 1997.
- 8 Uskenbai K.M. Tynyshpaev o nekotoryh spornykh voprosakh srednevekov'ya i sovremennaya istoriografiya // Otan tarihy, 2000. – №1-2.
- 9 Isin A.I. Traktovka politicheskoi istorii Kok-Ordy // Vestnik universiteta «Semei». 1997. – №1. – S. 102-103; Ibragimova S.K. Nobye materialy po istorii Kazakhstana XY-XVI v.v. // Istoriya SSSR. 1960. – №4. – S. 154; Mingulov N.N. K nekotorym voprosam izucheniya istorii Ak Ordy / Kazakhstan v epohu feodalizma (problema etnopoliticheskoi istorii). – Almaty, 1981. – S. 81-85; Sultanov T.I. Praviteli pervogo kazakhskogo gosudarstva (1470-1718). – S. 23-24; Pishulina K.A. Glavy v kn.: Istoriya Kazakhstana (s drevneyshih vremen do nashih dnei). V pyati tomah. – Almaty, 1997. – S. 115-116, 320.

**ЖАҢА ЖӘНЕ
ҚАЗІРГІ ЗАМАНДАҒЫ
ҚАЗАҚСТАН
ТАРИХЫ****НОВАЯ И
НОВЕЙШАЯ
ИСТОРИЯ
КАЗАХСТАНА****NEW AND
CONTEMPORARY
HISTORY OF
KAZAKHSTAN**

УДК 94(574) 1910 : 930

Ф.Н. Мийманбаева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы
E-mail: m.fialka58@mail.ru

**Обыденное сознание крестьян-переселенцев Семиречья
в первые десятилетия XX века**

Материалы архивов Казахстана позволяют без идеологических прикрас воссоздать истинную картину повседневной жизни крестьян русской деревни в Семиречье, проследить складывание менталитета и обыденного сознания крестьянства после Октябрьской революции. В статье рассматривается обыденное сознание крестьян-переселенцев из Европейской России в начале XX века, складывавшееся, сохранявшееся и продолжавшее существовать в основных своих базовых характеристиках. Отмечается роль общины и коллективного образа жизни в формировании менталитета русского крестьянства. Указывается, что столыпинская реформа была первой в начале XX в. попыткой модернизации в духе догоняющего развития и способствовала уничтожению привычного порядка крестьянского мироустройства и формированию нового типа личности – предприимчивого крестьянина, что переселенческая политика царизма заставила крестьян-переселенцев мобилизовать всю свою энергию для утверждения себя среди чуждого ему окружения и жить замкнутым обществом. В статье приводится много фактов складывания у переселенцев психологии привилегированной нации и проявления социальной агрессивности по отношению к местному населению в годы революций и гражданской войны.

Автор делает вывод, что главное качество, появившееся в русском переселенце, – это этика выживания в условиях новизны экономической ситуации в России, связанная с механизмами частной собственности и хозяйственной свободы в начале XX века, и изменения политической ситуации и пересмотра отношения новой Советской власти к русскому крестьянину как эксплуататору на национальных окраинах в первые годы после революции.

Ключевые слова: переселенческое население Семиречья, менталитет, обыденное сознание, картина мира крестьянства, общественные отношения.

F.N. Miymanbayeva

**Everyday consciousness of peasant settlers Semirechie
in the first decades of the XX century**

Archival materials Kazakhstan allow without ideological embellishment to recreate a true picture of the daily life of the peasants of the Russian countryside in the Semirechie, trace storage mentality and everyday consciousness of the peasantry after the October Revolution. The article deals with the everyday consciousness of peasant migrants from European Russia at the beginning of the XX century, folding, save, and continue to exist in its main basic characteristics. Notes the role of community and collective way of life in the formation of the mentality of the Russian peasantry. Indicates that Stolypin's reform

was the first in n.XX. attempt to modernize in the spirit of catching up and contributed to the destruction of the customary order of the peasant world order and the formation of a new type of personality – an enterprising farmer that immigration policy has forced the tsarist peasant settlers mobilize all their energy for the approval of a total stranger environment and live a closed society. The article provides a lot of facts folding in psychology privileged nation of immigrants and social manifestations of aggressiveness towards the local population in the years of revolution and civil war.

Key words: population resettlement Semirech'e, mentality, everyday consciousness, world peasants, public relations.

Ф.Н. Мийманбаева

**XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі Жетісуды
қоныстанушы шаруалардың үйреншікті танымы**

Қазақстан мұрағаттарының материалдары қазан төңкерісінен кейінгі Жетісу өңірінде қоныстанған орыс ауылындағы шаруаларының күнделікті, үйреншікті өмірінің шынайы көрінісін тануға мүмкіндік береді. Мақалада XX ғасырдың басында Ресейдің еуропалық бөлігінен қоныс аударған шаруалардың үйреншікті танымы қарастырылады. Сонымен бірге орыс шаруаларының қауымдық және ұжымдық өмір сүру құрылымдары белгіленеді. XX ғасырдың басындағы Столыпин реформасы шаруалардың әдеттегі өмір сүру тәртібінің жойылуына немесе оның жаңа бағытта дамуына және патшалық саясаттың қоныстанушы шаруаларды өзіне бейтаныс ортада тұйық қоғамдық жағдайда барлық күш-жігерін жұмсап өмір сүруге мәжбүрледі. Мақалада сонымен қатар азаматтық соғыс жылдарының өзінде қоныстанушы шаруалардың жергілікті халықтан өздерін әлеуметтік-психологиялық тұрғыда артықпыз деп санауы келтіріледі.

Еңбекте мынадай мәселелерге қорытынды жасалады: алдымен XX ғасырдың басындағы Ресейдегі жаңа экономикалық ахуалы жағдайында орыс қоныстанушыларының еркін шаруашылық және жеке иеліктер механизмінің пайда болуымен қатар олардың жаңа иеліктерде өмір сүре білу шартының қалыптасуына және төңкерістен кейінгі саяси жағдайдың өзгеруі мен жаңа Кеңес билігінің орыс шаруаларын қанаушы ретінде қарастыруына тоқталады.

Түйін сөздер: Жетісудың қоныстандырылған тұрғындары, діл, үйреншікті ес, шаруалар әлемінің көрінісі, қоғамдық қатынастар.

Актуальность избранной темы определяется необходимостью всестороннего изучения представлений и поведения российского крестьянства в первые десятилетия XX века, в период крупнейших социальных конфликтов, вызванных углублением противоречий модернизации. Если глубинными причинами крестьянских войн начала XX в. выступает ряд базисных кризисов (власти, демографического, экологического), то своеобразие революции, ее характер и объективное содержание детерминируются особенностями крестьянской ментальности, крестьянской рефлексией относительно происходивших изменений.

Задачей данной статьи является рассмотреть обыденное сознание крестьянских масс, которое формировалось на основе экономических, социальных и бытовых условий их повседневной жизни. Именно оно порождало в среде крестьян специфические потребности, социальную ориентацию, представления о своей роли в обществе, нормы поведения, ценностные понятия, способствовало складыванию обществен-

ного сознания. Известный советский медиевист Е.В. Гутнова писала: «Общественное сознание крестьянства выступает в двух различных формах – социальной психологии, или обыденного сознания, и в более высоких его идеологических проявлениях» [1]. Менталитет, или психология народа, складывался веками и, являясь консервативным образованием, сохранялся и продолжал существовать в основных своих базовых характеристиках и проявлениях в рамках разных социальных систем. Материалы архивов Казахстана позволяют без идеологических прикрас воссоздать истинную картину повседневной жизни крестьян русской деревни в Семиречье, проследить складывание менталитета и обыденного сознания крестьянства после Октябрьской революции.

В формировании менталитета русского крестьянства необходимо отметить роль общины и коллективного образа жизни. Русская община являлась исторически необходимой формой существования крестьян, составлявшей основу жизненного уклада в русской дореволюцион-

ной деревне. Община налагала на крестьянина строгие требования и обязанности, но, одновременно, помогала и поддерживала его. Только всем миром русские крестьяне могли посеять и собрать хлеб, обеспечить себя необходимыми средствами существования. Русская деревня отличалась сплочённостью всех своих членов; все наиболее тяжёлые работы делались сообща. Функциями общины в жизни русского крестьянства являлись: интеграция и регулирование в условиях сельскохозяйственной деятельности индивидуальных интересов отдельной личности с интересами семьи, а их, в свою очередь, – с интересами всего крестьянского сообщества селения; решение вопросов землепользования (раздела и переделов общинных земель между крестьянскими хозяйствами) и организация сельскохозяйственных работ; контроль над исполнением повинностей перед государством, своим миром (общиной); оказание помощи односельчанам при возникновении у них сложных жизненных обстоятельств; организация общественных работ, проводившихся в интересах селения в целом; нравственное воспитание и регуляция поведения членов общины путём формирования и трансляции системы ценностей и норм поведения, существующих в крестьянском сообществе, стимулирования социально одобряемых и порицания безнравственных проявлений личности; существование общины как религиозной общности. Крестьянская община являлась главным хранителем духовно-нравственных ценностей и традиций. К последним относились правила общинного коллективизма – взаимопомощь, трудолюбие и др.

Стремление крестьян сохранить преемственность, традиции следует рассматривать как один из способов защиты от усиливавшегося давления извне, связанного с ходом модернизационных процессов и непоследовательной аграрной политикой правительства. Резкий поворот власти от консервации патриархальных институтов и ужесточения административной опеки над деревней к созданию слоя земельных собственников путем разрушения сельской общины по столыпинской аграрной реформе ставил под угрозу уничтожения привычный порядок крестьянского мироустройства. Столыпинская реформа – первая в XX в. попытка модернизации в духе догоняющего развития – имела глубокий стратегический замысел: создание новых форм социально-экономическо-

го быта крестьянства, формирование уважения к собственности вообще.

Нищета, малоземелье, сословная приниженность, тяготы жизни крепко привязывали основную массу крестьянства к общине, но в ее недрах зарождался пока еще узкий слой земледельцев, которых стесняли общинные порядки. Активная деятельность и энергия этого слоя требовали свободного проявления личности во всех отношениях. Со временем в сельской общине все более устанавливалось противостояние двух типов общинников – традиционного крестьянина, приверженного обычаям отцов и дедов, общине с ее коллективизмом и социальной защищенностью, и нового крестьянина, предприимчивого, желающего жить и хозяйствовать на свой страх и риск. В крестьянской среде наблюдалось формирование нового типа личности, стремившейся освободиться от власти общины, в результате чего отношения между индивидом и миром часто приобретали конфликтный характер. Крестьянство ожидало от власти «заботы» и «милости», создания такой программы перехода к новому типу хозяйствования, которая минимализировала бы возможные социальные издержки. Подобная ситуация порождала состояние «расколотого» социума, а важнейшая линия разлома проходила через общественное сознание и общественную психологию.

В начале XX в. наблюдался мощный процесс миграции населения из Европейской России в Туркестанский край, что было обусловлено проводимой правительством переселенческой политикой. В 1906 г. в Семиреченской области был открыт Переселенческий район и образована временная переселенческая партия, которая должна была заниматься устройством переселенцев. После переселения за Урал, в частности, в Туркестан, в Семиречье, крестьяне, селившиеся на изъятых у местного кочевого населения Переселенческим управлением землях, не смотря на то, что были выходцами из различных губерний России, в своих деревнях придерживались прежней системы управления, выбирали сельского старосту, который решал многие административные вопросы – вопросы налоговых сборов, строительства церкви, школы, больницы или фельдшерского пункта, выполнения общественных работ и др., принятые решения закреплялись на сельском сходе. Согласно разработанной правительственной программы пе-

реселения крестьян в Азиатскую Россию, крестьянам-переселенцам государство предоставляло заем на «домообзаводство» в размере 40 руб., который необходимо было вернуть через 5 лет, заем выдавался в качестве единовременной ссуды. С 1907 г. правительство ассигновало каждой семье переселенцев Семиречья ссуду в размере 100 рублей. Кроме персональных займов, правительство предоставляло ссуды крестьянским обществам с целью обеспечить всем необходимым для постройки деревень, амбаров, мельниц, кирпичных заводов, за свой счет рыло колодцы для переселенцев, строило школы и церкви, обеспечивало доставку строевого леса из государственных лесов и ремонтировало лесовозные дороги [2].

Правительство также оказывало продовольственную помощь переселенцам, помощь в организации казенных складов орудий и семян, где переселенцы могли бы покупать сельскохозяйственные машины и различный инвентарь: плуги, косилки с жатвенными аппаратами, лобогрейки, веялки, сеялки, четырехконные молотилки, брички, железные зубья для борон и др. [3].

Занятие земледелием и скотоводством, то есть теми сферами, которые непосредственно привязаны к естественному базису и подчинены действию социоприродных закономерностей, способность быстрого обустройства на месте вселения, семейный характер крестьянского производства, неизбежность кооперации отдельных семей – вот та основа, на которой складывалась крестьянская ментальность: восприятие мира, нравственность, эстетика, социальная психология, поведенческие стереотипы. Хотя нужно отметить здесь меньшую зависимость крестьян-переселенцев, особенно переселившихся самовольно – вне правительственной программы, от общины – «мира», чем в Европейской России. Это были люди, решившиеся покинуть родные места в поисках лучшей жизни, а именно – большего количества земли, в составе своей отдельно взятой семьи или нескольких семей односельчан, не зная, что их ожидает на новых местах поселения, обычаев и языка местного населения, то есть люди достаточно смелые, деловитые, расторопные и инициативные, стремящиеся к освобождению от пут крестьянской общины. В Туркестане крестьяне были защищены от традиций сельской общины и

местного населения рядом законов по проведению переселенческой политики, они чувствовали за собой государство – Российскую империю с ее мощной машиной государственного аппарата, способствовавшей заселению крестьянством отобранных у казахов и киргизов в переселенческий фонд земель, что приводило к конфликту столь различных культур, как оседло-земледельческая и кочевая-скотоводческая.

В пути многие крестьяне разорялись. 36,7% семей, переселившихся в Туркестан с 1906 по 1913 годы, прибыли без всякого имущества, а 60,9% – без денег, поэтому в первые годы проживания в Семиречье крестьянам приходилось очень тяжело [4]. Разорившееся и пауперизированное на пути в Туркестан и не имевшее уже возможности вернуться на родину, крестьянство, которому найти заработок здесь было почти невозможно, вынуждено было всеми силами стараться выжить: переселенцы самовольно захватывали и распахивали земли кочевников, возводили временные, а затем и постоянные строения, арендовали землю у кочевников, подкупали чиновников переселенческой организации для выделения удобных и плодородных участков земли. Коррупция, мошенничество, изворотливость выросли до широчайших масштабов.

Уровень грамотности является показателем сознания человека. В целом культурный уровень переселенцев был невысок, это были неграмотные и малограмотные люди, хотя почти в каждом крупном русском селе была школа, построенная, как правило, за счет общества. Общий показатель грамотности крестьян в Пишпекском уезде составлял 20,58%, в Лепсинском уезде – 21,5%, в Пржевальском уезде – 16,8%. Уровень грамотности русского населения напрямую зависел от его имущественного положения. Газет и журналов крестьяне не выписывали, а книги, если и были, то духовного содержания, но редко встречались сказки и книги нравственного содержания и хозяйственных отраслей. Отвечая в 1895 г. на вопрос анкеты Петербургского комитета грамотности при Вольном Экономическом обществе «Не замечается ли в крестьянской жизни изменений, которые объясняются влиянием учения?», в школе селения Большой Токмак был записан показательный ответ: «Смягчением антагонизма русских и киргизов. В школе и церкви крестьяне научились считать инородцев за людей и теперь не считают и не называют

«собаками» и другими подобными кличками, не обижают киргиз, и киргизы меньше мстят русским, то есть попросту – реже воруют их скот. Суеверий в крестьянской среде, вероятно, тоже меньше» [5].

Все накопленные обиды за тяготы переезда, за унижения перед чиновниками и местной феодально-байской верхушкой переселенцы вымещали на простых скотовода-кочевниках. «Социальная ущербность – неизменная спутница иммиграции», – писал А. Тойнби. Жившие в России в основном в мононациональных губерниях – Воронежской, Курской, Полтавской, Екатеринославской, Пензенской и др. – переселенцы не могли понять и принять иную культуру, язык, незнакомые обычаи, предрассудки местных жителей, как правило, всегда настроенных против них. Все это понуждало вновь прибывших мобилизовать всю свою энергию для утверждения себя среди чуждого ему окружения и жить замкнутым обществом.

Политика правительства по изъятию земли у кочевников, различный уровень социально-экономического развития, экономическое и политическое бесправие кочевников формировало у переселенцев психологию привилегированной нации, желание утвердиться, а также способствовало презрительному отношению к местному населению, вплоть до отрицания личности в «туземцах». А. Тойнби писал: «От равнодушно безжалостного отношения к человеку как «туземцу» всего лишь один шаг до более сильного унижения людей, когда в индивидууме не видят личности в силу его принадлежности к определенной расе. Это худшая и наиболее безнравственная форма бесчеловечности» [6].

Переселенцы, чувствуя заботу правительства о наделении их землей, начали предъявлять администрации требования о праве пользования землей наравне с кочевниками, обосновывая это таким образом: «Так как мы отбываем воинскую повинность, а киргизы – нет, то мы, русские, имеем больше прав на землю, чем киргизы». При этом не учитывалось, что это исконная земля казахов и кыргызов, тысячелетиями принадлежавшая им, на которой они вели свое традиционное хозяйство и веками сохраняли экологический баланс. Произвол переселенцев дошел до того, что они предъявляли требования на отвод под русские поселения желаемой земли, требовали, чтобы «администрация отве-

ла под хлебопашество ту землю, какую они указывают» [7]. Курс правительства на вооружение русских переселенцев после Андиганского восстания 1898 г. способствовал увеличению числа вооруженных нападений на казахов и кыргызов, якобы, в целях самозащиты.

Свершившаяся Февральская революция и смена монархии республикой не изменила отношения в России к «иногородцам». После восстания 1916 г. Временное правительство, чтобы не создавать крупных недоразумений между русскими и киргизами, распорядилось устраивать кочевников временно в местах, где нет русского населения, т.е. в горах, пустынях и полупустынях. Остальные свободные киргизские земли Земельный комитет сдавал в аренду всем желающим по установленной цене, и деньги шли, якобы, в пользу киргизов [8]. Слух об этих освободившихся землях привлекал крестьян из соседних уездов и даже областей, особенно из южной части Джаркентского уезда и Сыр-Дарьинской области. Таким образом, постепенно началась внутренняя колонизация области, переселение в восточную часть Пржевальского уезда без разрешения Земельного комитета. Земельный комитет и Земельная комиссия принимали все меры к тому, чтобы подобного не было, но, благодаря общей разрухе, борьба была безрезультатна, количество новых переселенческих селений увеличивалось.

Октябрьская революция возродила крестьянскую веру в спасительность пространства и надежду на расширение землепользования за счет других народностей. Сдвинувшаяся было общинная толща сомкнулась, практически поглотив участково-подворную форму землепользования как конкурирующую и раздражающий пример. Община с ее передельным механизмом возродилась. Откат столыпинской реформы явился мерой крестьянской общинности. В 1917-1918 гг. в Семиречье образовалось 7 самовольческих селений [9]. Необходимо отметить также, что такие безнаказанные самовольческие захваты земли повлекли за собой и расселение из старожильческих и переселенческих селений. Так, из селения Преображенское переселилось 70 дворов, в списке к переселению числилось еще 300 дворов [10]. Заведующий Нарынской уездной рабоче-крестьянской инспекцией отмечал, что 1918 и 1919 годы были «годами русского национального засилья», все Советское

строительство «шло по пути удовлетворения собственнических appetитов и интересов русского населения» [11]. В период 1918 и 1919 гг. на территории Семиречья увеличивалось число русских поселков. А Советская власть или не хотела вести борьбу с продолжающимися захватами земель или считала себя бессильной.

В целом, если говорить о политике Советской власти в отношении русских крестьян-переселенцев в Семиречье, то можно сказать, что на первом этапе после свершения Октябрьской революции новая власть, занятая установлением ее на местах, не уделяла большого внимания именно русским крестьянам и на местах как бы продолжалась прежняя колониальная политика, а с началом проведения политики «военного коммунизма» к крестьянам стали приниматься более жесткие меры, обусловленные требованиями общей политики страны к крестьянству.

Переселенцы лишились покровительства государства, то есть прежние законы о переселении крестьян уже не работали. Впрочем, само значение государства после Октябрьской революции было минимальным. Революционное насилие, облаченное в государственные формы, внедряло новые общественные отношения. В исторической литературе сложилось мнение, что органы Советской власти создавались, опираясь на отряды Красной гвардии, в которые вошло русское крестьянское население области, являвшееся социальной опорой новой власти [12]. Материалы архивов показывают, что в условиях отсутствия широких средств массовой информации, коммуникации и вследствие огромных просторов Семиречья, основная масса крестьянского населения находилась в неведении о политических событиях в Европейской России, областные чиновники не сочли нужным довести до сведения населения отдельных уездов и волостей о происшедшей Февральской революции, свержении царя. После появления в Семиречье комиссаров Временного правительства, одним из которых был О. Шкапский, была проведена работа, разъясняющая сущность политического момента. А после Октябрьской революции основная масса крестьян и казачество находилась в состоянии замешательства и ожидания – что будет дальше? Крестьяне-переселенцы не торопились поддерживать новую власть и, тем более, вступать в отряды Красной гвардии.

Протоколы общих собраний крестьянских сел свидетельствуют, что русское крестьянское население с недоверием относилось к отрядам Красной Гвардии. Так, при проезде к месту дислокации через села, красногвардейцы «самовольно производили обыски у населения деревни, отбирали оружие, насильно уводили лошадей, взламывали замки и расхищали съестные припасы, разбрасывали и разливали их по земле». Об этом говорили крестьяне на общем собрании села Бургун Верненского уезда 7 июля 1918 г. Они отмечали, что в отрядах красноармейцев были лица, шедшие далеко не с целью борьбы за свободу трудового народа, а с целью грабежа, насилия и наживы в то время, когда не установилась еще твердая власть. Собрание постановило протестовать против такого поведения красногвардейцев, просить защиты от угнетателей и более не пропускать их через село [13]. Необходимо отметить подобное отношение красногвардейцев к населению не только русских сел, но и киргизских аулов. Грабеж населения под видом конфискации и реквизиции продотрядами и красногвардейцами приобрел такие масштабы, что вопрос об этом обсуждался на VIII съезде Советов Туркестана, а также на уровне ЦК РКП(б).

В 1918-1919 гг. русское крестьянство, хотя и было затронуто политическими процессами, происходящими в стране, и окунулось в водоворот революционных событий, тем не менее, его собственнические интересы не были серьезно нарушены.

В условиях гражданской войны, в ноябре 1919 г., коллегия национального отдела Семиреченского областного революционного Совета ставит вопрос о мобилизации рабочих на полевые работы на полях красноармейцев и общегосударственных посевов из представителей зажиточных слоев населения. Командированный в ноябре-декабре 1919 г. в западную часть Верненского уезда член коллегии облобдела по национальным делам Лутов отмечал, что на местах собирались волостные сходы для объявления данного приказа и заставляли бедноту за вознаграждение мобилизоваться на полевые работы. В Ргайтинской волости волостными начальниками были избраны самые богатые люди, они и уклонялись от проведения в жизнь приказов Советской власти и укрывали богатых людей. В глухих и дальних волостях, где отсут-

тствовали советские работники и агитация, богатые люди устраивали самосуды, а чтобы не выполнять разные повинности, уходили в степь или в другие уезды, в силу этого опять же беднота выполняла все приказы по выполнению полевых работ [14]. Ввиду такого положения дел и начались массовые ходатайства красноармейцев об отпусках для выполнения сельскохозяйственных работ весной 1920 г. на своих наделах.

В связи с военными действиями на фронтах, Совет комиссаров Туркестанской республики издает 25 марта 1920 г. Декрет №3 об оказании реальной помощи семьям красноармейцев, призванных в армию, призывает все сельские и волостные исполкомы произвести засев полей в хозяйствах красноармейцев, прибегая к мирской помощи, а в случае необходимости – к обязательным общественным работам, используя для этого инвентарь крестьянских коммунальных и товарищеских хозяйств, а также прибегая в крайних случаях к найму рабочей силы и инвентаря. В декрете отмечалось, что виновные в невыполнении обязанностей по запашке и засеvu полей призванных в армию красноармейцев будут предаваться суду Военно-революционного трибунала Туркфронта. Страх перед ревтрибуналом заставлял население выполнять приказы новой власти. В прошениях жителей сел Семиречья отражена сущность сознания русского крестьянства периода гражданской войны: «все они вовлечены в бойню братства по своей темноте и не знают того, чего добивается народ».

4 марта 1920 г. ЦИК Туркеспублики на основе решения VIII съезда РКП(б) «Об отношении к среднему крестьянству» принял декрет №241 «О возвращении земель трудовым крестьянам». Согласно декрету, крестьянам, не пользующимся наемным трудом, возвращались принадлежавшие им ранее земли, неправильно отнятые у них отдельными земельно-водными комитетами, волостными Советами вместе с землями баев [15]. Но впоследствии это решение ТурЦИКа было отменено [16]. В приказе №111 Верненского ревкома от 9 июня 1920 г. отмечается, что граждане русских селений не исполняют распоряжения и требования народных судей, уничтожают исполнительные листы, не допускают экспертов до осмотра дворов, отрицают «равноправие с туземным населением», лжесвидетельствуют, распространяют ложные провокационные слухи, дискредитируют Советскую власть.

В апреле 1920 г. завершается гражданская война в Семиречье, ликвидируется фронт и освобождаются Копальский и Лепсинский уезды. Семиреченский облревком в этот период занят восстановлением хозяйственной и экономической жизни в этих уездах. В 1920 г. с переходом к системе революционных комитетов начинается полоса уничтожения национального неравенства, проводится земельная реформа, сопровождающаяся ликвидацией земельных захватов русским населением, конфискациями имущества, то есть уже начинается процесс Советского строительства, от которого в достаточной мере страдало и население, и хозяйство.

После гражданской войны Советская власть принципиально изменила политику в отношении крестьян-переселенцев – жителей Туркестана, и Семиречья, в частности. В соответствии с концепцией большевиков теперь считалось, что переселенческое движение – элемент «царско-помещичьей колонизации», а переселенцы – в основном «кулаки, эксплуататоры местного населения».[17] Эта концепция предопределила земельные реформы 20-х годов XX века, в частности, земельно-водную реформу 1921-1922 гг. Фактически смысл реформ сводился к отказу «русского меньшинства от позорных привилегий господствующей нации, установленных царизмом и русской буржуазией», что на практике означало изъятие «земельных излишков» у переселенцев для передачи коренным жителям, а в некоторых случаях даже «устройство коренного населения на землях захватчиков и колонизаторов», то есть фактически полное выселение жителей из отдельных сел [18].

Землеустроительные работы велись в Верненском, Пишпекском и Токмакском уездах, которые нужно было закончить в 1920 г., предполагалось открыть работы в Копальском и Джаркентском уездах. Для того чтобы начать землеустроительные работы в 1920 г., необходимо было запретить переселение крестьян в область, так как необходимо было наделить землей, в первую очередь, киргизское население, возвращающееся из Китая после восстания 1916 г.

На Областном Совецании по земельной реформе в Семиречье в ноябре 1920 г. отмечалось, что переселенцы, захватившие земли киргиз, «их же силами старались образовать свое благополучие»; «развившийся аппетит русского кулачества дошел до наглости, грабя скот и инвентарь, не говоря уже о владычестве в земель-

ном вопросе». Собрание отметило, что уже при возникновении Советской власти аграрный вопрос не только не получил справедливого разрешения, но еще больше осложнил земельный вопрос, т.к. «с первых дней революции и по сие время русским населением Советская власть рассматривалась как власть русских и в интересах русского населения, что еще больше дало возможность к окончательному вытеснению коренного населения в бесплодные пустыни, и лучшие земли опять-таки же занимались русскими же» [19].

Состоявшиеся в сентябре 1920 г. V съезд Компартии Туркестана и IX съезд Советов Туркеспублики признали необходимым провести земельно-водную реформу в Семиречье и Южном Казахстане. Для уравнивания в правах на воду и землю русского и туземного населения в аулы и села направлялись уполномоченные, агитаторы, создавались комиссии по землеустройству. В феврале 1921 г. земельно-водная реформа начала осуществляться в Алма-Атинском, Копальском, Пишпекском уездах Семиреченской области.

Для проведения земельно-водной реформы были образованы землеустроительные комиссии, при ревкомх были созданы экспедиционные тройки, которые на местах непосредственно претворяли в жизнь решения партии и правительства сообразно своему менталитету и пониманию вопроса. Экспедиционные тройки ревкомов выезжали в переселенческие села, где судили кулаков. Так, в январе 1921 г. в селение Зайцевское Верненского уезда выехала экспедиционная тройка ревкома в составе председателя Грабовского и членов: Соколовского и Шпарковского, которые рассмотрели дела отдельных жителей: Беспалова И.Я., 63 лет; Малыгина Т.А., 60 лет; Жерновых Д.Ф., 32 лет; Пожидаев Ф.Я., 63 лет; Шевченко Е.Ф., 42 лет, вынесли обвинение и приговорили всех к расстрелу. Обвинения были схожи: 1) в невыполнении хлебной и фуражной зерновой разверстки; 2) в контрреволюции; 3) в невыполнении подводной повинности; 4) в бездеятельности в отделе земледелия; 5) в эксплуатации чужого труда; 6) в грабеже мусульман и утайке грабленного; 7) в сокрытии хлеба и зерна; 8) в сокрытии оружия и не сдаче такового; 9) в намерении бежать за границу; 10) в сокрытии николаевских знаков и серебряных денег; 11) в ложных показаниях. Все кулаки

были разделены на категории: а) лица, имущество которых подлежит конфискации. В селении Зайцевском в эту категорию вошли 99 человек; б) лица, подлежащие частичной конфискации. В селении Чилик под эту категорию подпало 108 дворов; в) лица, подлежащие расстрелу. В одном селении 19 дворов были отнесены к категории расстрелянных, 80 дворов – к полной конфискации [20].

Работа комиссий – троек создала ситуацию хаоса и развала в переселенческих деревнях. Через некоторое время после конфискаций и арестов никто ни в сельревкоме, ни в союзе бедноты не знал, «кто конфискован. Кому передано и в чем состоит имущество». Не было конкретных списков без помарок, то есть списки постоянно переписывались. Ни у кого не было сведений о конфискованном имуществе. Исчез конфискованный скот – тысячи баранов и сотен голов рогатого скота, исчез конфискованный хлеб. То есть представители новой власти на местах, пользуясь ситуацией, осуществляли воровство в огромных размерах. Союз батраков не мог ответить – кто отбирал, кому передавал? Батраки, поселившиеся в конфискованных домах, абсолютно не следили за имуществом, не проявляли должной заботы о хозяйстве, т.е. у них не сложилась психология собственника имущества. Люди, не привыкшие заботиться о своем хозяйстве, не заботились и о предоставленном им. В докладе полномочной комиссии по распределению конфискованного имущества, работавшей в селении Чилик 6 июня 1921 г., указывалось, что «весь инвентарь разбросан без присмотра кое-как, где плуг, где передки от плуга, где колесо, там валяется плаха, в другом месте – другая. При осмотре нескольких хозяйств виден упадок» [21].

Основная задача землеустройства периода «военного коммунизма» заключалась в ликвидации революционными методами конфликтов, созданных царской переселенческой политикой. В этот период Советской власти нужно было ликвидировать привилегии переселенческого и казачьего населения, вернуть землю аулам, недавно смещенным со своих земель и переживших в связи с этим острый кризис своего хозяйства. Из-за отсутствия земли крестьяне, как и до революции, арендовали землю у киргизов. Нередки были случаи, когда крестьяне самовольно вспахивали киргизские земли [22]. Всем

уездным, волостным и сельским исполкомам предписывалось принять самые решительные меры к прекращению хулиганских поступков, а лиц, замеченных и уличенных в совершении таких преступлений, задерживать, арестовывать и предавать революционному суду как мародеров и разбойников [23].

В связи с переходом страны к новой экономической политике, а следовательно, с заменой продовольственной разверстки натуральным налогом, председатель областного ревкома О. Джандосов в мае 1921 г. приказывает не давить на крестьянина-середняка, «не трогать в революционно-карательном порядке, не производить изъятия, отчуждения, реквизиции, конфискации их имущества». В связи с началом земельной реформы в июне 1921 г. всем уездно-городским ревкомам рассылается боевая записка, в которой говорилось, что «всякий честный труженик земли должен спокойно трудиться на своей самовольно захваченной земле, его никто не выселит». Основная задача по отношению к земельной реформе – планомерное землеустройство как русского, так и коренного населения. «Бедняки, батраки, вселенные в старожильческие поселки, нуждаются в твердом земельном наделе, его надо дать».

Несмотря на очень сложные отношения между коренным населением и русскими крестьянами, отдельные документы свидетельствуют о добрососедских, честных, справедливых отношениях между ними. Так, 20 февраля 1921 г. в станице Илийской состоялось общее собрание Союза наибеднейших граждан и батраков-мусульман по вопросу решения судьбы арестованных русских кулаков данного селения. Казахи, проживавшие в этой станице и работавшие у данных кулаков в качестве наемных работников, говорили, что арестованные – это, по большей части, люди беднеющие, а зажиточные – это дети кулаков, которые были убиты в 1918 г. «За всеми этими гражданами не было замечено насилия, ни одного случая плохого обращения со своими рабочими, не было случаев неуплаты за труд». Казахи отмечали, что все рабочие работали и жили на половинных началах, пользуясь всем их рабочим скотом, молоком, мясом и прочими продуктами. Собрание постановило снять с них арест и не считать их эксплуататорами [24]. Этот небольшой документ характеризует всю палитру повседневных взаимоотношений между людьми

различных наций и конфессий, социального положения, с различным менталитетом.

Такова была жизнь крестьянского социума в переселенческой деревне, когда согласно революционным задачам менялась картина мира крестьянства и менялось мировосприятие крестьянства. А Я. Гуревич выделяет параметры, выступавшие в описываемую эпоху опорными конструкциями, своего рода каркасом содержания представлений как группового, так и массового сознания: образы социального целого и его частей, конфликт различных культур и их взаимодействие, социальные фобии и коллективные психозы, символику власти и восприятие политического устройства и т. д. [25].

Характерной особенностью жизни традиционного социума выступает конформизм по отношению к «своим» и, соответственно, проявление социальной агрессивности по отношению к «чужим». Корпоративные основания массовой психологии служили дополнительной подпиткой того своеобразия, что в целом присуще «картине мира» крестьянского сообщества. С этих позиций крестьянское сознание можно уверенно характеризовать как корпоративное, детерминирующее собой абсолютизацию дуальных оппозиций, их полюсов в культуре.

Реакция крестьянской автаркии на стимулы внешнего мира получает адекватное объяснение посредством категории социального сопротивления, трактуемого как противодействие притязаниям государства и, одновременно, как выдвижение встречных претензий, при помощи которых можно было компенсировать негативные последствия внешнего воздействия. Все проявления социальной активности в этом контексте можно условно разделить на два типа: обыденное сопротивление (скрытые формы протеста: порубки, потравы и пр. и выдвижение встречных претензий) и массовую агрессию как одну из поведенческих форм, соответствующих условиям возникновения массового сознания (погромные выступления и т. д.).

В результате проведенной психолого-исторической реконструкции характера и обыденного сознания русского крестьянина-переселенца можно говорить о сложности и противоречивости русского национального характера, проявляющегося в сочетании в нём: трудолюбия и жизнестойкости; человечности и вспышек неко-

нтролируемой жестокости; способности безропотно нести бремя жизненных трудностей, с одной стороны, и свободолюбия, с другой стороны; низменного и возвышенного; оптимистичности и пессимистичности. Главное качество, появившееся в русском переселенце, – это этика выживания в условиях новизны экономической

ситуации в России, связанная с механизмами частной собственности и хозяйственной свободы в начале XX века, и изменения политической ситуации и пересмотра отношения новой Советской власти к русскому крестьянину как эксплуататору на национальных окраинах в первые годы после революции.

Литература

- 1 Гутнова Е.В. Классовая борьба и общественное сознание крестьянства в средневековой Западной Европе (XI-XV вв.). – М: Наука, 1984. – С. 23.
- 2 РГИА. Ф. 391. Оп.3. Д. 867. Лл. 2-3.
- 3 РГИА. Ф. 391. Оп.3. Д. 790. Л.1.
- 4 Мийманбаева Ф.Н. Социально-психологические истоки восстания 1916 г. //Национально-освободительное движение в Казахстане и Средней Азии в 1916 году: характер, движущие силы, уроки. /Материалы Международной научно-теоретической конференции. Алматы, 1996, 18 октября. – Алматы, 1997. С.67.
- 5 Мийманбаева Ф.Н. Грамотность и образование русских переселенцев в к. XIX – н. XX вв. //Поиск. Серия гуманитарных наук. 2005. – №2. – С.111, 113.
- 6 Тойнби А. Постигание истории. – М., 1991. С.166, 589.
- 7 ЦГА Респ Узб. Ф.1. Оп.17. Д.811.Лл.37, 38 и об.
- 8 ГААО. Ф.136. Оп.1. д.21. л. 53, 54, 54 об.
- 9 ГААО. Ф.136. Оп.1. д.6. л. 103 об.
- 10 ГААО. Ф.136. Оп.1. д.21. л. 58 и об.
- 11 АП РК Ф. 666. Оп. 1. Д. 198. Л. 26 об.
- 12 Халидулин Г. Аграрная политика Советской власти в Казахстане в 1917----1940 гг. АДД – Алматы, 2001. – С.24.
- 13 ГААО. Ф.361. Оп1. Д.21. Л.2 и об.
- 14 ГААО. Ф. 350. Оп.1. Д.11. л.16 и об.
- 15 ГААО. Ф.350. Оп.1. Д.86. Л. 288.
- 16 ГААО. Ф.350. Оп.1. Д.170. Л. 1.
- 17 Галузо П.Г. Туркестан – колония. М., 1929. С.161; Зелькина Е. Очерки по аграрному вопросу в Средней Азии. – М., 1930. – С. 70-71, 99.
- 18 Брусина О.И. Славяне в Средней Азии. Этнические и социальные процессы. Конец XIX – конец XX века. – М., 2001. – С.40-41.
- 19 АП РК. Ф. 666. оп. 1.Д. 36. л. 6 об.
- 20 ГААО. Ф. 137. Оп.1. Д.23. лл. 3,7,8,11,20,23,25,27,31,38,40 и об.
- 21 ГААО. Ф. 137. Оп.1. Д.23. лл. 68,69,70,71
- 22 ГААО. Ф.361. Оп.1. Д.364. Л.26
- 23 ГААО. Ф.361. Оп.1. Д.1. Л.26 и об.
- 24 АП РК. Ф. 666. Оп. 1. Д. 155. Л. 12.
- 25 Гуревич А.Я. Исторический синтез и Школа «Анналов». – М, 1993. – С 287-288.

References

- 1 Gutnova E.V. Klassovaya borba I obshestvennoe soznanie krestjanstva v srednevekovoy Zapadnoy Evrope (XI-XV vv.). – М., 1984. – S. 23.
- 2 RGIA. F.391. Op.3. D.867. L.2-3.
- 3 RGIA. F.391. Op.3. D. 790. L.1.
- 4 Miymnabayeva F.N. Socialno-psihologicheskie istoki vosstaniya 1916 g. //Nacionalno osvoboditelnoe dvizhenie v Kazakhstane I Sredney Azii v 1916 godu. kharacter, dvizhushie sily, uroky. /Materialy mezhdunarodnoy nauchno teoreticheskoy konferencyy. Almaty, 1996, 18 oktyabrya. Almaty, 1997. S.67.
- 5 Miymnabayeva F.N. Gramotnost I obrazovanie russkih pereselencev v k. XIX – n. XX vv. //Poisk. Seriya gumanitarnykh nauk. 2005. – №2. – S.111, 113.
- 6 Toynby A. Postizhenie istoryy. – М., 1991. – S.166, 589.
- 7 CGA Resp. Uzb. F.1. Op.17. D.811. L.37, 38 i ob.
- 8 GAAO. F.136. Op.1. D.21. L.53, 54 i ob.
- 9 GAAO. F.136. Op.1. D.6. L.103 ob.
- 10 GAAO. F.136. Op.1. D.21. L.58 i ob.
- 11 AP RK. F.666. Op.1. D.198. L.53, 26 ob.

- 12 Khalidulin G. Agrarnaya polityka Sovetskoy vlasty v Kazakhstane v 1917-1940 gg. ADD. – Almaty, 2001. – S.24.
- 13 GAAO. F.361. Op.1. D.21. L.2 i ob.
- 14 GAAO. F.350. Op.1. D.11. L.16 ob.
- 15 GAAO. F.350. Op.1. D.86. L.288.
- 16 GAAO. F.350. Op.1. D.170. L.1.
- 17 Galuzo P.G. Turkestan koloniya. M., 1929. S.161; Zelkina E. Ocherky po agrarnomu voprosu v Sredney Azii. – M., 1930. – S. 70-71, 99.
- 18 Brusina O.I. Slavyane v Sredney Azii. Etnycheskie i sotsyalnye processy. Konec XIX – konec XX vv. – M., 2001. – S.40-41.
- 19 AP RK. F.666. Op.1. D.36. L.6 ob.
- 20 GAAO. F.137. Op.1. D.23. L.3, 7,8,11,20,23,25,27,31,38,40 i ob.
- 21 GAAO. F.137. Op.1. D.23. L. 68,69,70,71.
- 22 GAAO. F.361. Op.1. D.364. L.26
- 23 GAAO. F. 361. Op.1. D.1. L.26 I ob.
- 24 AP RK. F.666. Op.1. D.155. L.12.
- 25 Gurevich A. Ya. Istorichesky sintez I shkola Annalov. – M., 1993. – S. 287-288.

УДК 314.011 (574)

Ж.М.-А. Асылбекова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы
E-mail: asylbekova777@mail.ru

Некоторые проблемы исторической демографии Республики Казахстан

В данной статье делается краткий анализ возникновения и развития исторической демографии в Казахстане, а также таких вопросов, как методологические аспекты исторической демографии республики. Уточняется отношение к применению терминов «диаспора» и «ирредента».

Определены периоды этнодемографического развития населения Казахстана с 30-х годов XVIII в. до наших дней. Этот процесс разделяется на три периода: I период – колониальный, с 1730-х гг. до 1917 г. – когда казахи представляли подавляющее большинство на своей исконной территории. II период – советский – с 1917 до 1991 г., когда удельный вес казахов постепенно с 58,7% снизился до 28,9% (1959 г.), а потом поднялся до 40% (1991). III период – современный, – в условиях суверенитета Республики Казахстан, когда государство образующая казахская нация достигла роста удельного веса с 40% до 63%, тем самым вернула свое значение в определении демографических характеристик всего населения своей страны.

Ключевые слова: демография, казахи, этнодемографическое развитие, население, Казахстан.

Zh. M.-A. Assylbekova

Some problems of the historical demography of the Republic of Kazakhstan

This article gives a brief analysis of emergence and development of historical demography in Kazakhstan, and also its methodological aspects. It specifies the application of the terms «diaspora» and «irredent».

The article defines periods of ethno-demographic development of Kazakhstan. It is divided into three periods: I period – colonial, since the 1730 to 1917 – when the Kazakhs represented the overwhelming majority on their territory. II period – the Soviet period – from 1917 until 1991, when the share of Kazakhs gradually decreased from 58.7% to 28.9% (1959), and then rose to 40% (1991). III period – the contemporary period – in terms of the sovereignty of the Republic of Kazakhstan, when the state forming nation achieved an increase of the specific gravity from 40% to 63%.

Key words: demography, the Kazakhs, ethnodemographical development, population, Kazakhstan.

Ж. М.-А. Асылбекова

Қазақстан Республикасы тарихи демографиясының кейбір мәселелері

Бұл мақалада Қазақстандағы тарихи демографияның қалыптасуы мен дамуына, сонымен қатар республикадағы тарихи демографияның әдістемелік көрінісіне, тағы басқа өзекті сұрақтарға қысқаша талдау жасалады. «Диаспора» және «ирредент» сөздерін пайдалану әдістері анықталады.

XVIII ғ. 30-жылдарынан бүгінге дейінгі Қазақстан халқының этнодемографиялық даму кезеңдері анықталды. Бұл үдеріс үш кезеңге бөлінеді: I дәуір – отарлық дәуір, 1730-жылдардан бастап 1917 ж. дейін – бұл Қазақстанның Ресейдің отары, қазақтардың этнодемографиялық дамуы отарлық-миграциялық (соның ішінде қоныстандыру) саясатының ықпалында болған дәуір, қазақтардың үлесі өз жерінде басым болған кезең. II дәуір – 1917-1991 ж., яғни кеңес заманы. Бұл қазақтардың демографиялық ахуалы өзгеріп, жағдайлардың салдарынан қазақ ұлтының өз атақонысында азшылыққа айналған дәуір. Қазақтардың үлесі 58,7%-дан 28,9%-ға (1959 ж.) төмендеп, қайтадан

40%-ға (1991 ж.) көтерілген уақыт. III дәуір – Тәуелсіздік дәуірі – қазақтардың өз Республикасында басым көпшілікке айнала бастаған, яғни кезеңі 40%-дан 63%-ға өскен, өз елінде тұратын басқа халықтармен салыстырғанда демографиялық басымдықты көрсететін кезең.

Түйін сөздер: демография, қазақтар, этнодемографиялық даму, тұрғындар, Қазақстан.

В данной статье мы постараемся вкратце проанализировать возникновение и развитие исторической демографии как одной из молодых и перспективных отраслей Отечественной исторической науки, а также такие вопросы, как методологические аспекты исторической демографии Казахстана, периоды и этапы этнодемографического населения Казахстана с 30-х гг. XVIII до наших дней.

Возникновение и развитие исторической демографии Казахстана

Историческая демография – сравнительно молодая отрасль отечественной исторической науки, но ее основы были заложены еще в колониальный период (до 1917 г.) русскими учеными и представителями национальной интеллигенции. Русские ученые – выходцы в основном из царской колониальной администрации, изучали проблемы казахского населения для освоения природных богатств края вообще, для выявления излишков земель у казахов в целях их изъятия в пользу переселенцев из других регионов империи в особенности. Выдающийся российский ученый А.И. Левшин (1797-1879), которого Ч.Ч. Валиханов вполне заслуженно назвал «Геродотом казахского народа», в своем первом в мировой науке фундаментальном исследовании по истории и этнографии казахского народа и географии населяемых им земель, особое внимание уделяет его численности, родоплеменному составу и территориальному размещению. При этом он справедливо критикует С.Б. Броневского – начальника Отдельного Сибирского корпуса в 1823-1826 гг. и других, которые допускали явное преувеличение численности казахов Средней Орды. С. Б. Броневский считал, что в 30-х годах XIX в. Средняя Орда насчитывала 500 тыс. юрт и до 3 млн. душ, а по данным, представленными Омской пограничной комиссией, в Среднем жузе было до 537 тыс. кибиток (т.е. из расчета по 5-6 душ на юрту, получается от 2,685 тыс., до 3,222 тыс. чел.). А.И. Левшин считает более правдоподобным «описание капитана И.Г. Андреева (военного инженера),

уменьшающее сие число до 176 400 кибиток» в 1790 г. (от 882 тыс. до 1,058 тыс. душ) казахов Среднего жуза. Отмечая, что «большая часть исчислений, составленных чиновниками на Оренбургской и Сибирских линиях о народонаселении киргиз-казахских, чрезвычайно увеличены», А.И. Левшин причины недостоверности этих сведений видит не в неумелой работе российских колониальных чиновников, а «во-первых, по всегдашней наклонности [казахов] к преувеличению всех предметов, особенно в рассказах о могуществе своего народа, во-вторых, по невозможности, в которой они находятся, иметь о сем предмете основательные известия». По приблизительным подсчетам самого А.И. Левшина, «все эти три орды [казахов] должны составлять около 500 000 кибиток, из коих в Большой Орде заключается около 100 000 кибиток, в Средней – до 210 000, и в Меньшей – около 190 000». Исходя из расчета на каждую юрту в среднем по 5 или 6 душ, А.И. Левшин считает, что в 1830-е г. казахи насчитывали от 2,5 млн. до 3 млн., в том числе в Старшем жузе от 500 до 400 тыс. В среднем – до 1,360 тыс., в младшем около 1,1 млн. чел. обоего пола [1]. О том, что и эти данные нуждаются в уточнении, свидетельствуют сведения из более поздних исследований этого вопроса в советский период. Так, например, выдающийся казахский советский историк Е. Бекмаханов в монографии, опубликованной в 1947 г., приводит следующие сведения о численности казахов: в 40-х гг. XIX в. (по Бламбергу) в Младшем жузе около 500 000 чел. – до 100 000 юрт (по 5 душ в каждой); в 1833 г. в Среднем жузе (по Бутаковскому) 468 000 чел. – 116 500 юрт (по 4 души в каждой); в 1860-х гг. в Старшем жузе (по Ю. Южакову и Н.А. Аристову) – до 550 000 чел. – до 95 000 юрт (по 5,8 душ в каждой). Но Е. Бекмаханов не указывает общую численность казахов. Видимо, этому помешали как различные исходные данные по отдельным жузам на каждую юрту (от 4 до 6 чел.), так и несоответствие времени их подсчета. Тем не менее по этим отрывочным данным, общая численность казахов в 1830-1860-х гг. составляет немногим более 1,5 млн. чел. Другой

выдающийся казахский советский историк Б. Сулейменов, основываясь на данные В.В. Григорьева, Мейера, И. Завалишина, А. Машкеева и других исследователей, считает, что «накануне реформы 1867-1868 гг. насчитывалось около 2 млн. казахов». Н.Е. Бекмаханова, опираясь на более достоверные источники – на данные покибиточной подати, считает, что в 60-х гг. XIX в. в Казахстане, Киргизии и приграничных территориях проживало 1643,4 тыс. казахов и 353,1 тыс. киргизов, а в 1870-х гг. – 2416,5 тыс. казахов и 542,5 киргизов [2]. Нужно заметить, что более или менее достоверность этих сведений заключается в том, что к этому времени колониальная администрация в целом сумела наладить учет казахского населения для взимания покибиточной подати, а уклонявшиеся от нее строго наказывались.

А. Букейхан и другие представители национальной интеллигенции в начале XX века обращали особое внимание на динамику численности и территориального размещения казахов и их естественного роста в условиях колониального гнета, стремились доказать отсутствие излишков земель у коренного населения и выступали против переселенческой политики царизма. Они также обращали особое внимание на динамику численности и территориального расселения казахов и их естественного роста. А. Букейхан, исходя из данных «областных обзоров», определяет, что в России в 1908 г. проживало 4.999,4 тыс. казахов, а в 1913 г. – 5 млн. 64 тыс. (включая киргизов Семиречинской области). М. Тынышпаев, не указывая своих источников, считал, что общая численность казахов в мире в 1917 г. превышала 6,3 млн. чел., в том числе в СССР – 5480 тыс., Китае – 450 тыс., Афганистане – около 100 тыс. (в основном из Младшего жуза) [3].

В советский период, в особенности со второй половины 1920-х гг. историческая демография в СССР, в том числе и в Казахстане получила некоторое развитие, но после Всесоюзной переписи 1937 г., не оправдавшей прогнозы властей о быстром росте численности населения страны, проблемы народонаселения оказались почти под официальным запретом. Только в 1970-1980 гг. историческая демография начала возрождаться, хотя и несколько раньше отдельные ее вопросы, в особенности численности и территориального размещения населения Казахстана в

дореволюционный период, попутно с другими проблемами, уже затрагивались, как было отмечено в работах Е. Бекмаханова, Б. Сулейменова, П.Г. Галузо и других видных историков страны.

Для исторической демографии Казахстана 1980-е гг. оказались поворотными, появились две крупные монографии Н.Е. Бекмахановой и книга Н.В. Алексеенко, а также труды других ученых по истории населения дореволюционного Казахстана. Вопросы народонаселения также изучались историками индустриального развития и рабочего класса Казахстана [4]. Но в советский период историческая демография Казахстана так и не смогла получить широкое развитие. Несмотря на провозглашение равенства всех наций и их прав на самоопределение, вплоть до образования своего суверенного государства, советская идеология не позволяла историкам вскрывать причины уменьшения численности и удельного веса отдельных народов на их исконных территориях, вплоть до исчезновения десятков народностей Сибири и Дальнего Востока, трагические результаты и последствия голода 1918, 1920-1922 гг., в особенности 1931-1933 гг., потери во второй мировой войне и т.д. В результате всего этого историческая демография Казахстана как самостоятельная отрасль отечественной исторической науки сложилась и развивается только в условиях суверенитета Казахстана. Постараемся вкратце проанализировать некоторые ее достижения с 1980-х гг. до наших дней.

Разрабатываются методологические вопросы и уточнены научные методы исторической демографии Казахстана. Ученые института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, опираясь на труды предшественников, коллег и свои исследования, определили свое отношение к этим проблемам на международной научно-практической конференции «Методологические и теоретико-концептуальные инновации в исторической науке Казахстана и проблемы их освоения», проведенной 13 апреля 2003 г. в Алматы. Наши подходы к этим проблемам изложены в совместном докладе М.Х. Асылбекова и А.И. Кудайбергеновой «Концептуальное переосмысление актуальных проблем исторической демографии в Казахстане» [5]. В дополнение к вышеуказанному докладу считаем нужным еще раз уточнить наше отношение к применению терминов «диаспора» и так называемым «ирре-

дентам». Историками-демографами изучаются вопросы формирования и положения различных диаспор внутри Казахстана, а также казахских этнических групп в ближнем и дальнем зарубежье. К сожалению, термин «диаспора» применительно к зарубежным казахам не всегда употребляется обоснованно. Казахи в приграничных районах России (Волгоградской, Астраханской, Самарской, Оренбургской, Тюменской, Омской областей, Алтайского края и др.), Узбекистана (г. Ташкента и области, Сырдарьинской и др. областей Каракалпакии и др.) и Китая (СУАР и др.), по принятому положению, не являются диаспорами, а живут на землях предков, оказавшиеся из-за сложных исторических событий за пределами их Родины – Республики Казахстан. Но между Казахстаном и Россией, Казахстаном и Китаем нет спорных земель, границы четко определены. В связи с этим казахов в этих странах нельзя называть ирредентами, как не совсем правильно поступают наши уважаемые коллеги. Термин «ирредентизм» – не демографический, а политический, в свое время означал политическое общественное движение в Италии в конце XIX – начала XX вв. за присоединение к ней пограничных земель с итальянским населением (Триеста, Трентино и др.), оказавшихся под чужим господством после объединения Италии (1870-е гг.). На первых порах ирреденты представляли собой демократическую оппозицию и выступали за завершение присоединения Италии и против агрессивной политики Тройственного союза (Германии, Австро-Венгрии и Италии в 1882 г.), направленного против России и Франции, приведшего к образованию крупных военных блоков в Европе. Но впоследствии лозунгами ирредентов воспользовались итальянские власти для оправдания захватов чужих территорий, а сами ирреденты активно поддерживали агрессивные действия Италии в Северной Африке, во время первой мировой войны, после которой слились с итальянским фашизмом. Поэтому считаем, что называть казахов России, Узбекистана и Китая ирредентами не только неправильно, а весьма ошибочно, а политически – вредно и опасно.

Стремление к установлению официального термина, обозначающего казахов, живущих в других государствах, но на землях своих предков, является в целом правильным и необходимым, но «придумывать новый велосипед» или

«открывать Америку» стоит ли?! На практике казахов и в России и в Китае, и в Узбекистане, и в других государствах давно называют диаспорами по месту жительства. К тому же в двухтомнике «Казахи в России» (М., 2008), подготовленном и изданном Посольством Республики Казахстан в Российской Федерации, даны краткие справки «о ярких представителях казахской диаспоры современной России», т.е. мы сами (т.е. наше посольство в РФ) признаем их «казахской диаспорой в РФ. Возможно, надо примириться с этим случившимся фактом?! Ведь сам термин «диаспора» (рассеянный) первоначально применялся к евреям, после их изгнания из Палестины в VI в. до н.э., а потом к другим этническим и религиозным группам, проживающим вне страны своего происхождения.

Определены периоды и этапы этнодемографического развития населения Казахстана с 30-х годов XVIII до наших дней [6]. Этот процесс, на наш взгляд, разделяется на три периода:

I период – колониальный, с 1730-х гг. до 1917 г. – когда казахи представляли подавляющее большинство на своей исконной территории, тем самым этнодемографическое, социальное развитие населения, а также миграционные процессы края происходили на эндогенной основе, т.е. основные демографические характеристики населения колониального края, несмотря на возникновение четырех казахских войск (Оренбургского, Сибирского, Уральского и Семиреченского) со значительным населением и приток крестьян-переселенцев, определялись в основном показателями казахского народа.

II период – советский – с 1917 до 1991 г., когда удельный вес казахов постепенно снизился с 58,7% до 28,9% (1959 г.), а потом поднялся на 40% (1991), тем самым, они оказались в меньшинстве на своей исконной территории, а этнодемографические, социальные и миграционные процессы, особенности, демографические показатели населения Казахстана определились не ими, а пришлым населением, главным образом, представителями восточнославянских этносов. Этот период можно словно разделить на два этапа: I-й этап – 1917-1959 гг., когда казахи превратились в меньшинство в своей Республике; II-й этап – 1959-1990 гг., когда удельный вес казахов постепенно вырос до 40%, т.е. к концу этого этапа они представляли наибольшую по численности нацию, хотя пришлое население –

60% – составляло еще большинство населения Казахстана.

III период – современный, в условиях суверенитета Республики Казахстан, когда государство образующая казахская нация достигла роста удельного веса с 40% до 63%, тем самым вернула свое положение определять этнодемографические, социальные и миграционные характеристики всего населения своей страны. Этот период также можно условно разделить на два этапа: 1-й этап – 1991-1999 гг., когда каза-

хи достигли более половины населения страны (53,4%); 2-й этап – 1999-2010 гг. – когда казахи превратились в большинство населения своего государства (63,7).

Таков лишь краткий анализ изучения некоторых актуальных проблем исторической демографии Казахстана, что свидетельствует об определенных достижениях в этом направлении. Вместе с тем впереди еще много узловых вопросов народонаселения Казахстана, которые ждут своего исследования.

Литература

- 1 Левшин А.И. Описание Киргиз-Казачьих или Киргиз-Кайсацких орд и степей. – Алматы, 1990. – С. 287-288; Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т. XIV, – ч. II. – СПб., 1848; Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – СПб., 1897; Южаков Ю. Новые приобретения в Средней Азии. Чимкентский круг. // Отечественные записки, 1867. – № 76.
- 2 Бекмаханов Е. Казахстан в 20-40 года XIX века. – Алма-Ата, 1992. – С. 51-52; Б. Сулейменов. Аграрный вопрос в Казахстане последней трети XIX – начала XX в. (1867-1907 гг.). – Алма-Ата, 1963. – С. 22-23; Бекмаханова Н.Е. Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии. Последняя четверть XVIII – 60-е годы. XIX в. – М., 1980. – С. 193.
- 3 Бөкейханов Ә. Шығармалар. – Алматы, 1994. – 95 б.; Тынышпаев М. Материалы к истории Киргиз-Казахского народа. – Ташкент. 1925.
- 4 Бекмаханова Н.Е. Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии. Последняя четверть XIII-60-е годы XIX в. – М., 1980; Её же. Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма. – М., 1986; Алексеенко Н.В. Население дореволюционного Казахстана. – Алма-Ата, 1981. Асылбеков М.Х. Формирование и развитие кадров железнодорожников Казахстана (1917-1970 гг.). – Алма-Ата, 1973, Асылбеков М.Х., Нурмухамедов С.Б., Пан Н.Г. Рост промышленных кадров рабочего класса Казахстана (1946-1965 гг.). – Алма-Ата, 1976; История рабочего класса советского Казахстана. – Т.1. – Алма-Ата, 1987. – Т.2. – Алма-Ата, 1988 и др.
- 5 Асылбеков М.Х., Кудайбергенова А.И. Қазақстан тарихи демографиясының өзекті мәселелерін жаңаша концептуалдык пайымдау. // Отан тарихы, 2003. – №3. – 25-30-б.
- 6 Асылбеков М.Х., Асылбекова Ж.М.-А. Қазақ ұлтының этнодемографиялық дамуы. Қазақ тарихы, 2011. – №2. – 2-16-б.

References

- 1 Levshin A.I. Opisanie Kirgiz-Kazachyih ili Kirgiz-Kaysatskih ord i stepey. – Almaty, 1990. – S. 287-288; Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossiyskoy imperii. – T. XIV. – Ch II. – SPB, 1848; Aristov N.A. Zametki ob etnicheskom sostave tyurkskih plemyon i narodnostey i svedeniya ob ih chislennosti. – SPB., 1897; Yuzhakov Yu. Novye priobreteniya v Sredney Azii. Chimkentskiy okrug. // Otechestvennye zapiski, 1867. – № 76.
- 2 Bekmahanov E. Kazakhstan v 20-40 goda XIX veka. – Alma-Ata, 1992. – S. 51-52; B. Suleymenov. Agrarnyi vopros v Kazakhstane posledney trety XIX – nachala XX v. (1867-1907 gg.). – Alma-Ata, 1963. – S. 22-23; Bekmahanova N.E. Formirovanie mnogonatsionalnogo naseleniya Kazakhstana i Severnoy Kirgizii. Poslednyaya chetvert XVIII – 60-e gody XIX v. – M., 1980. – S. 193.
- 3 Bokeyhanov A. Shygarmalar. – Almaty, 1994, 95 b.; Tynyshpayev M. Materialy k istorii Kirgiz-Kazakhskogo narode. – Tashkent. 1925
- 4 Bekmahanova N.E. Formirovanie mnogonatsionalnogo naseleniya Kazakhstana i Severnoy Kirgizii. Poslednyaya chetvert XIII – 60-e gody XIX v. – M., 1980; Ee zhe. Mnogonatsionalnoe naselenie Kazakhstana i Kirgizii v epohu kapitalizma. – M., 1986; Alekseenko N.V. Naselenie dorevolucionnogo Kazakhstana. – Alma-Ata, 1981. Asylbekov M.H. Formirovanie i razvitie kadrov zheleznodorozhnikov Kazakhstana (1917-1970 gg.). – Alma-Ata, 1973, Asylbekov M.H., Nurmuhamedov S.B., Pan N.G. Rost industrialnykh kadrov rabochego klassa Kazakhstana (1946-1965 gg.). – Alma-Ata, 1976; Istoriya rabochego klassa sovetskogo Kazakhstana. – T. 1. – Alma-Ata, 1987; – T. 2, Alma-Ata, 1988 i dr.
- 5 Asylbekov M. H., Kudaybergenova A.I. Qazaqstan tarihi demografiyasynyn ozekti maselelerin zhanasha konceptualdyk payimda. // Otan tarihy, 2003, №3. – 25-30-b.
- 6 Asylbekov M.H., Asylbekova Zh. M.-A. Qazaq ultynyn etnodemografiyalyk damuyi. Qazaq tarihy, 2011. – №2. – 2-16-b.

УДК 94: 316. 75(574)

Г.С. Айдарбекова

Южно-Казахстанская государственная фармацевтическая академия,
Республика Казахстан, г. Шымкент
E-mail: gaidarbek@mail.ru

Факторы и препятствия для интеграции в единую гражданско-политическую общность – нацию в РК

С первых дней обретения независимости консолидация казахстанского общества, обеспечение равноправного сосуществования всех этнических групп стали основополагающими направлениями национальной политики государства. В сложных условиях транзитного периода, благодаря целенаправленной и последовательной политике государства, в Казахстане не было столкновений на межэтнической почве, дестабилизации и раскола общества.

Фундаментом согласия и стабильности в обществе стал изначальный выбор в пользу формирования гражданской, а не этнической общности. Время доказало, что это самый разумный путь совмещения интересов всех граждан страны независимо от их этнической принадлежности.

Сегодня в Казахстане сформирована собственная модель межэтнического согласия, получившая высокую оценку в мировом сообществе.

Созданы эффективные нормативно-правовые и концептуальные основы обеспечения межэтнического согласия. Конституция Республики Казахстан гарантирует защиту интересов всех граждан независимо от этнической, расовой, религиозной или иной принадлежности. Нормы Основного закона заложили основу для доверия и взаимоуважения между всеми этническими группами.

Приоритеты обеспечения межэтнического и межконфессионального согласия отражены в программной работе Президента Н.А. Назарбаева «Идейная консолидация общества как условие прогресса Казахстана», Стратегии развития Казахстана до 2030 года, Концепции формирования государственной идентичности РК. Эта тема всесторонне раскрыта в книгах Главы государства «В потоке истории», «Критическое десятилетие», его докладах на сессиях Ассамблеи народа Казахстана и других выступлениях.

Кроме того, по поручению Президента страны приняты Государственная программа развития и функционирования языков на 2001-2010 годы, Стратегия Ассамблеи народа Казахстана на среднесрочный период (до 2011 года) и другие документы.

Ключевые слова: межэтническое и межконфессиональное согласие, интеграция, нация, гражданственность, идентичность.

G. Aidarbekova

Factors and barriers to integration in the unified civil-political community the nation in the Republic of Kazakhstan

Since the first days of independence consolidation of the Kazakhstan society equal coexistence of all ethnic groups has become fundamental trends of the national policy. In difficult times of the transition period with the help of purposeful and consistent policy of state Kazakhstan did not experience interethnic violence instability and division of society.

The Foundation of harmony and stability in society was the initial choice in the civil community, but not the ethnic one. It has been proven that this is the most reasonable way of combining the interests of all citizens despite of their ethnicity.

Today Kazakhstan has its own model of inter-ethnic harmony, which has been highly appreciated by the international community.

The effective legal and conceptual framework of inter-ethnic harmony was created. The Constitution of the Republic of Kazakhstan protects interests of all citizens despite of their ethnic, racial, religious

and other affiliation. Norms of the Basic law has provided a solid foundation for trust and mutual respect between ethnic groups.

The priorities of inter-ethnic and inter-confessional concord have been shown in Nursultan Nazarbayev's works: «Ideological consolidation of Kazakhstan», «Kazakhstan-2030», «Concept of formation of state identity of the RK». This theme has also been described in President's books: «In the stream of history», «Critical decade», in his reports on meetings of the Assembly of Kazakhstan people and in other speeches.

In addition, the State program of the development and functioning of languages for 2001-2010, the Strategy of the Assembly of Kazakhstan people for the medium-term (until 2011) and other documents have been accepted by the government of Republic of Kazakhstan.

Key words: ethnic and religious harmony, integration, nation, citizenship, identity.

Ғ. Айдарбекова

Бірыңғай азаматтық саяси қауымдастықтың ҚР ұлтына интеграциясы үшін керекті факторлар мен кедергілер

Қазақстан қоғамдық бірлігі тәуелсіздігінің қалыптасуы алғашқы күннен-ақ барлық этникалық топтардың тең құқылы түрде өмір сүруін қамтамасыз етті әрі мемлекеттің ұлттық саясатының негізін құраушы бағыттардың бірі. Мемлекеттің мақсатты және тұрақты саясатының арқасында транзиттік кезеңнің күрделі жағдайларында Қазақстанда этносаралық негіздегі қақтығыстар, кемсітушілік пен қоғамның ыдырауы болған жоқ.

Қоғамдағы тұрақтылық пен өзара келісімнің іргетасы этникалық қауымдастықтың емес, азаматтық қауымдастықтың қалыптасуы пайдасына шешілді. Уақыт оның этникалық тегіне қарамай елдің барлық азаматтарының мүдделерінің ортақтығының парасатты жолы екендігін дәлелдеді.

Бүгінде Қазақстанда әлемдік қауымдастықта жоғары баға алған этносаралық келісімнің өзіндік үлгісі қалыптасқан.

Этносаралық келісімнің қамтамасыз етілуінің тиімді нормативтік-құқықтық және тұжырымдамалық негіздері құрылған. Қазақстан Республикасының Конституциясы этникалық, нәсілдік, діни немесе басқаға да қарамай барлық азаматтардың мүдделерін қорғауға кепілдік береді. Негізгі Заңның нормалары барлық этникалық топтар арасындағы сенім мен өзара құрметке негіз қалады.

Этносаралық және конфессияаралық келісімді қамтамасыз етудің басымдылықтары Президент Н.Ә. Назарбаевтың «Идеялық бірігу – Қазақстан прогресінің шарты ретінде», «Қазақстанның 2030 жылға дейінгі даму стратегиясы», «ҚР мемлекеттік сәйкестілігінің қалыптасу тұжырымдамасы» бағдарламалық жұмыстарында бейнеленген. Бұл тақырып ел басшысының «Тарих толқынында», «Сындарлы онжылдық» кітаптарында, оның Қазақстан халқы Ассамблеясының сессияларындағы және басқа да баяндамаларында жан-жақты бейнеленген.

Бұдан басқа ел Президентінің тапсырмасы бойынша 2001-2010 жылдарға арналған тілдердің дамуы мен қызметінің мемлекеттік бағдарламасы, орта мерзімдік кезеңге арналған (2011 жылға дейін) Қазақстан халқы Ассамблеясының Стратегиясы және басқа да құжаттардың мемлекеттік бағдарламасы қабылданған.

Түйін сөздер: этносаралық және конфессияаралық татулық, ықпалдылық, ұлт, азаматтық, сәйкестік.

Социально-экономический фактор играет важную роль в национальной интеграции полиэтнического общества. По мере стабилизации, а затем успехов в экономическом развитии Казахстана в массовом сознании казахстанцев произошел перелом, все большее количество населения ассоциирует себя как граждан РК.

Позиционирование себя как гражданина Казахстана – одна из самых сложных и актуальных проблем формирования гражданской идентичности. В этом смысле в проблемном поле самым острым остается вопрос этнический, по-прежнему

доминирующий в сознании представителей этносов страны.

В июне 2009 года Казахстанским институтом социально-экономической информации и прогнозирования (КИСЭИП) по заказу Фонда Первого Президента РК проведен общенациональный опрос населения в 6 регионах страны. Количество респондентов – 1 200 человек, квотирование по национальности, типу поселения (город/село).

Общенациональный опрос населения страны выявил следующую картину приоритетов,

отражающую иерархию идентичностей у казахов.

Гражданская идентичность (гражданин Казахстана, казахстанец) оказалась более значимой, чем этническая или религиозная идентичности для половины, или 52,9% респондентов.

Этническая принадлежность, или этническая идентичность, является основной, более значимой сравнительно с гражданской идентичностью и религиозной принадлежностью около четверти, или 26,6% респондентов.

Религиозная принадлежность более значима, чем гражданство или национальность для 1/10 части (10,2%) респондентов.

Затруднились определить, гражданская, этническая или религиозная принадлежность является основной, наиболее важной 1/10 или 10,3% респондентов.

В ходе опроса предлагалось выбрать один ответ с целью определить иерархию идентичностей. В реальности у населения, отдельного респондента в частности, совмещаются гражданская, этническая и религиозная, в случае если респондент верующий – идентичности. Распределение ответов, выявленное в ходе опроса, отражает наибольшую значимость одной из трех основных идентичностей [1].

Наряду с общенациональным, среди основных этнических групп проводился и специальный опрос «Этносы». Специальный опрос выявил, что иерархия идентичностей у представителей различных этнических групп заметно различается.

В опросе «Этносы» распределение ответов на вопрос «Если говорить о Вашей принадлежности, то, что для Вас наиболее важно?» выразилось следующим образом:

Гражданство, понятие «казахстанец» оказалось более важным для 50% казахов, 43,3% русских, 64,7% узбеков, 46,3% украинцев, 73,3% уйгуров, 63,3% немцев, 83,3% корейцев, 67,2% курдов и 25,9% чеченцев. Национальная принадлежность важнее всего для 18,3% казахов, 28,3% русских, 23,5% узбеков, 44,4% украинцев, 5,0% уйгуров, 23,3% немцев, 10,0% корейцев, 8,6% курдов и 20,7% чеченцев.

Ваша религиозная принадлежность важнее всего для 26,7% казахов, 11,7% русских, 5,9% узбеков, 1,9% украинцев, 8,3% немцев, 3,3% корейцев, 8,6% курдов и 44,8% чеченцев.

Затруднились ответить 5,0% казахов, 16,7% русских, 5,9% узбеков, 7,4% украинцев, 13,3%

уйгуров, 10,0% немцев, 6,7% корейцев, 15,5% курдов и 8,6% чеченцев.

Таким образом, опрос представителей основных этнических групп Казахстана выявил существенный разброс, значимые различия показателей приоритета гражданской, этнической и религиозной идентичностей. Тем не менее в иерархии идентичностей гражданская оказалась наиболее значимой среди респондентов практически всех (8 из 9 групп) основных этнических групп страны.

Для сравнения представляют интерес данные замера идентичностей у представителей этнических групп, проведенного группой исследователей в 2001 году. Отвечая на вопрос «что для Вас наиболее существенно?», отметили национальную принадлежность 85,4% казахов, 75,4% русских и 75,4% других этносов. Более существенной в своей идентификации считали религиозную принадлежность 5,6% казахов, по 4,9% русских и других национальностей.

Гражданство назвали важнейшим всего 17,5% казахов, 21,3% русских и столько же представителей других этносов [2].

Комментируя результаты опроса, авторы исследования 2001 года констатируют: «в сознании казахов в настоящее время преобладает этническая модальность социально-идентификационных установок».

Таким образом, сравнительный анализ данных социологических исследований, опросов населения в 2001 и 2009 годах свидетельствует о значительном росте гражданской идентичности у населения, представителей различных этнических групп в Казахстане. Гражданская идентичность возросла у казахов с 17,5% респондентов в 2001 году до 50,0% в 2009 году, у русских, соответственно, с 21,3% до 43,3%, респондентов, объединенных в группу «Другие», с 21,3% до показателей выше 50% у представителей практически всех «других» этнических групп.

Отметим, что важнейшими факторами интеграции в единую гражданско-политическую общность – нацию в РК, с самого начала суверенитета страны являлись государственная политика и личные инициативы Президента Н.А. Назарбаева.

Единство общества, особенно такого многоэтнического и поликонфессионального, как казахстанское, является основным условием сохранения независимости государства. Фор-

мирование гражданской идентичности — это длительный и сложный, порой противоречивый процесс.

Данный процесс обрел впервые очертания уже в середине 1990-х годов XX века. Не случайно именно в эти годы появилась Ассамблея народов Казахстана (АНК), которой была отведена одна из ключевых ролей в деле консолидации проживающих в республике этносов. Появились первые правовые положения некоторых принципов построения казахстанской нации, сформулированные в Конституции 1995 года. В этом основном законе было исключено деление этносов Казахстана на титульный и нетитульные, были введены положения, обеспечивающие этнический плюрализм в стране.

Это дало основание вслед за президентом заявить, что руководящим принципом национального строительства в Казахстане является идентификация не по этнической, а по гражданской принадлежности. То есть слово «казахстанцы» стало возводиться в разряд самоназвания нации нашей республики.

В 2007 г. была переименована АНК, став ассамблеей не народов, а народа Казахстана, что свидетельствовало о фактическом появлении казахстанской нации.

В октябре 2008 г. прошла XIV сессия АНК, которая была посвящена единству нации, то есть здесь говорится о казахстанской нации, как о состоявшемся феномене.

Уже более двадцати лет в Казахстане идут процессы социально-политической модернизации. Процессы демократизации страны, формирование новых социально-экономических основ и развитие государственности проходят сложно и противоречиво. Распад СССР и возникновение нового независимого государства оказали существенное влияние на изменение идентичностей казахстанцев.

Если для казахов идентичность с новым Казахстаном поначалу прошла безболезненно, более того, в первые годы независимости наблюдалась эйфория, то идентичность других этносов проходит сложно и порой драматично.

Существующие позиции, зачастую взаимоисключающие друг друга, в одинаковой мере претендуют на ценность, право существования и реализацию, и, в конечном счете, на то, чтобы определить стратегию развития общества. Они отражают разное понимание правды, ис-

тины, имея достаточно веские аргументы в отстаивании своих позиций [3].

Как отмечает Р. Кадыржанов, сегодня в Казахстане существуют две национальные идентичности, в зависимости от того, как различные части общества отвечают на вопрос: «Кто мы?» одну из этих идентичностей можно определить как казахскую, другую как казахстанскую. Существование двух идентичностей и их хотя и не резкое, но вполне ощутимое противостояние является сложившейся и осязаемой реальностью, которая определяет социальную, политическую, культурную жизнь современного Казахстана.

В недавнем прошлом понятия «Казахстан», «казахстанец», «казахстанский» несли в себе в значительной мере политико-идеологическое содержание, нежели национальное значение. Казахская идентичность не была национальной идентичностью в ее гражданском понимании, поскольку тогда Казахстан не обладал собственным гражданством. В советской системе ценностей и приоритетов для Казахстана важнее было быть частью СССР, чем «страной казахов» (Казахстан переводится с персидского как страна казахов).

В структуре идентификационной матрицы казаха (и не только казаха) преобладала надэтническая общегражданская идентичность, то есть советская. Казахи в этот период были, скорее, этносом, то есть культурным, нежели политическим сообществом или нацией. Нельзя сказать, что казахская идентичность отсутствовала в советский период, но в иерархии идентичностей она была на низшей ступени, уступив более высокие позиции советской и казахстанской.

В настоящее время казахстанская идентичность как идентичность всех граждан Казахстана со своим национальным государством является по своему формально-правовому статусу национальной идентичностью. В связи с этим востребованным надэтническим конструктом становится термин казахстанец, который вместо советского народа стал объединяющим для всех многонациональных групп [4].

Однако в государстве-нации, коим объявил себя Казахстан, на статус национальной идентичности, кроме казахстанской, претендует и казахская идентичность. Между двумя идентичностями существует конкуренция, которая возникла сразу же после обретения суверенитета. На волне этнической мобилизации конца 1980 —

начала 1990-х гг. произошло превращение этнокультурной казахской идентичности советского общества в этнонациональную идентичность постсоветского периода.

Но что означает казахская идентичность? Так, Г. Уразалиева считает, что казахская идентичность является видом этнической идентичности личности и этнической группы, переживающий новый исторический этап трансакции [5].

Казахская идентичность в условиях глобализации может быть описана на разных уровнях обобщения, в разной логике. Описывая казахскую идентичность, исследователь выделяет несколько направлений:

1) как завершающийся процесс перехода от советской надэтнической идентичности к собственно этнической: а затем трансформации в сторону новой надэтнической идентичности – казахстанец;

2) как процесс собирания локальных казахских идентичностей, представителей бывших зарубежных диаспор, нынешних оралманов в Республике Казахстан;

3) как противоречивый процесс взаимодействия разностатусных позиций казахов, связанный с внутриэтническим социальным неравенством;

4) как противоречивый процесс взаимодействия разностатусных позиций, определенных типом поселения (город-аул);

5) как противоречивый процесс актуализации исторической памяти, включенный в повседневные практики;

6) как противоречивый процесс взаимодействия между носителями казахского языка и не владеющими им в полной мере (внутриэтническая, лингвистическая дифференциация между «настоящими» («таза» и «ненастоящими» («шала» казахами);

7) как противоречивый процесс казахских внутриэлитных (политическая, финансовая, культурная элита) отношений;

8) как противоречивый процесс взаимодействия Казахстана – исторической родины – со всеми зарубежными казахскими диаспорами;

9) как противоречивый процесс взаимоотношений между светской и религиозной частью казахского этноса;

10) как противоречивый процесс геополитической идентификации Казахстана в мировом

социальном пространстве.

Иное понимание казахской идентичности высказывает М. Шайкемелев: «Казахская идентичность как самосознание открытой и толерантной культуры – наследницы тюркской кочевой цивилизации, должна стать главным элементом, скрепляющим другие культурные элементы политической мозаики» [6].

Каждое из этих определений идентичностей имеет право на существование, но мы все же считаем, что требуется серьезное осмысление понятий «казахская идентичность», «казахстанская идентичность». Важно выявить возможности каждой из этих идентичностей на роль национальной.

Сознание населения является определяющим в этом смысле, и поэтому важно рассмотреть результаты социологического опроса, проведенного Институтом философии и политологии МОН РК. Исследователи констатируют, что для большей части населения понимание нации связано с гражданственностью. Так, более половины опрошенных, 55,81%, считают, что все национальности вместе взятые, без выделения особого положения отдельных из них, составляют единый казахстанский народ. Здесь понимание нации определяется как сообщество, объединенное общей политической культурой, образом жизни, независимо от этнической принадлежности граждан. Вместе с тем есть сторонники мнения о существовании в Казахстане одной нации – казахов (23,08%), а также мнения, что в республике существуют две нации – казахи и русские, остальные являются национальными меньшинствами (14,02%). Именно это разногласие является главным препятствием в консолидации народа Казахстана.

Если этнос считает себя обделенным в социально-экономическом плане, то в нем имеется протестный потенциал и усиливается этническая идентичность в ущерб общенациональной идентичности. Это является серьезным барьером на пути к национальной интеграции, поскольку в обществе усиливается враждебность по отношению к определенным этносам и нарастает межэтническое напряжение. Данные социологических исследований, проведенных в Казахстане, демонстрируют сложную и неоднозначную картину взаимоотношения этносов в аспекте социально-экономического положения. Так, большинство, около 47%, считает, что

социально-экономическое положение этносов Казахстана примерно равно. Меньшая, но значительная часть опрошенных, чуть более 38%, считает, что социально-экономическое положение других национальностей лучше, чем их национальности, а 15% респондентов затруднились с ответом. Отсюда следует, что психологический и социально-экономический фактор оценки этносами материального положения других этносов в значительной мере противоречивый и не может служить однозначным основанием для национальной интеграции казахстанского общества.

Анализ показывает, что среди казахов наиболее высока (46,86%) доля тех, кто считает, что другие национальности живут лучше, чем их национальность. Среди русских эта доля составляет 38,17%. Соответственно, среди казахов самая низкая (41,18%), по сравнению с другими национальностями доля тех, кто полностью или частично отрицает, что другие живут лучше, чем их национальность. У русских доля таких респондентов – 55,18%.

Эти результаты показывают, что среди казахов, в отличие от других национальностей, преобладает мнение, что другие живут лучше, чем они, а это означает, что наивысший уровень межэтнического недоверия наблюдается у казахов. Другие этнические группы Казахстана, демонстрируют более высокий уровень межэтнического доверия. В настоящее время в Казахстане имеются как предпосылки, так и препятствия психологического плана для национальной интеграции мультиэтнического населения страны.

Если считать лояльность государству и проводимой им национальной политике одним из главных политических факторов национальной интеграции Казахстана, то результаты социологических опросов в разрезе национальностей говорят о том, что среди казахов наиболее велика доля тех, кто ставит под сомнение официальную трактовку произошедших событий (речь идет о локальных межэтнических конфликтах), а следовательно, не во всем согласных с национальной политикой государства. Другие национальности демонстрируют большую лояльность национальной политике государства и меньший уровень несогласия с ней.

Вместе с тем следует отметить, что процесс формирования гражданской идентичности про-

ходит сложно, в условиях некоторой этнической напряженности. Свидетельством этому являются события в Шелеке, Казаткоме, Маятасе, Малыбае, которые показывают, что во взаимоотношениях этносов Казахстана наблюдается латентная напряженность, которая периодически дает о себе знать.

В Казахстане наблюдается высокий уровень этнической поляризации и изоляции. Тесная этническая групповая солидарность, наблюдающаяся среди некоторых этносов Казахстана, имеющиеся факты этнокультурной обособленности этнических групп, как и распределение экономических ниш по этническому признаку выступают, на наш взгляд, одним из проявлений процесса этнической изоляции. Факты этнической изоляции в Казахстане также выражаются в самоустраненности представителей ряда этнических групп от вопросов государственного управления и концентрации их усилий в сфере малого бизнеса.

Серьезным основанием дезинтеграционных процессов в казахстанском обществе является наметившаяся тенденция нарастания взаимного неприятия этноориентированных русских и казахских организаций, наблюдающаяся на различных форумах, интернет-порталах. Так, этноориентированные казахские организации убеждены в том, что казахстанская нация должна складываться вокруг казахского народа, то есть по моноэтническому признаку. Аналогичные русские организации же считают, что национальное строительство должно проводиться только лишь по линии согражданственности. Противоречия по данному вопросу наблюдаются и в экспертном сообществе. В результате, в настоящее время в Казахстане нарастает тенденция реальной поляризации общества в виду существования различных, порой взаимоисключающих позиций по вопросам национального строительства.

Президент страны Н. Назарбаев на сессии АНК предложил меры по дальнейшей гармонизации межнационального климата в стране через ряд мероприятий, начиная от внедрения в образовательных учреждениях специальных программ об истории межэтнических отношений в Казахстане до цикла передач на телевидении, рассказывающих о видных представителях различных этносов.

Тогда, как совершенно очевидно, что если в обществе присутствуют сторонники кон-

курирующих моделей культурной политики, в равной мере соответствующих положениям Конституции Казахстана, то они должны иметь возможность выбирать и реализовывать для себя и своих детей ту форму этнокультурного самоопределения, которую они находят оптимальной. Кроме того, противоречие моделей общеказахстанской консолидации является в значительной степени внешним и «снимается» на более глубоком, сущностном уровне. Ведь ядро любой национальной культуры составляют универсальные общечеловеческие ценности, высту-

пающие духовным основанием как этнической консолидации, так и межкультурного диалога.

Таким образом, формирование в Казахстане осознанных общенациональных и групповых интересов может быть использовано как интересный опыт межэтнической интеграции. Проблема сочетания этнических (этнокультурных) и национальных (общеказахстанских) интересов остается одним из важнейших вопросов национальной, государственной политики, от чего зависит дальнейшее развитие казахстанского государства.

Литература

- 1 Мустафаев Н. Найти себя: иерархия идентичностей в Казахстане // Правила игры. – 2010. – январь. – С.16-21
- 2 Малинин Г.В., Дунаев В.Ю., Курганская В.Д., Нысанбаев А.Н. Теория и практика межэтнического и межкультурного взаимодействия в современном Казахстане. – Алматы: ИФи П МОН РК, 2002. – С.85.
- 3 Тощенко Ж.Т. Антинomia – новая характеристика общественного сознания в современной России // Социс. – № 12. – 2010. – С. 11-12.
- 4 Кадыржанов Р.К. Кто мы: казахи или казахстанцы? В сбор. научных докладов и выступлений научно-практической конференции. 28 октября 2010 г. – Алматы, 2010. – С. 16-17.
- 5 Уразалиева Г.К. Процессы формирования казахской идентичности // Саясат. – 2007. – № 7.
- 6 Шайкемелев М.С-А. Этнокультурные идентичности в контексте общенациональной идеи Казахстана. – Алматы, 2010. – С. 3.

References

- 1 Mustafaev N. Naiti sebya ierarxia identichnostey v Kazakstane. // Pravila igry. – Yanvar, 2010. – S. 16-21.
- 2 Malinin G.W., Dunaev W., Kurganskaya W. D., Nysanbayev A. N. Teoria i praktika megetnicheskogo i megkonfessionalnogo wzaimodeystvia v sovremennom Kazakstane. – Almaty: IFi P MON RK, 2002. – S.85.
- 3 Tochenko J. T. Antinomia – novaya sharakteristika obchestvennogo soznania v sovremennoi Rossii / Sozis. – №12. – 2010. – S. 11-12.
- 4 Kadyrganov R. K. Kto my: kazashi ili kazashistanzy? /V sb. Nauchnysh dokladov i vystuplenii nauchno-prakticheskoi konferencii. – Almaty: 28 oktyabrya 2010. – S. 16-17.
- 5 Urazgalieva G. K. Processy formirovaniya kazakskoy identichnosty. // Syasat. – 2007. – № 7.
- 6 Shaymekelev M S-A. Etno-kulturnye identichnosty v kontekste obchenazionalnoi idei Kazakstana. – Almaty, 2010. – S. 3.

УДК 94(574)21

М.Ж. Ташенев, К.С. Каражанов

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы
E-mail: tashenevm@mail.ru

**Государственная программа фиир и обеспечение
ее новыми квалифицированными кадрами
(2011-2013 гг.)**

В статье на основе обширного фактического материала показано, как в республике реализуется Государственная программа форсированного индустриального инновационного развития. На конкретных примерах показано, как Казахстан готовится войти в 30 наиболее развитых стран мира, какое количество новых индустриальных объектов построено, что позволяет открыть новые рабочие места жителям из числа местного населения, а также сколько квалифицированных специалистов разных профессий будет задействовано в этой программе из технических и профессиональных учебных заведений РК. В статье приводятся данные о реализации данной программы не только по Казахстану, но и по областям, независимо от того, какое направление имеет в своем развитии тот или иной регион (сельскохозяйственные или промышленные). В статье дается анализ работы как ГП ФИИР на местах, так и работы ТиПО в целом по Казахстану.

Ключевые слова: ГП ФИИР, система ТиПО, регионы, кадры, индустрия.

M. Tashenev, K. Karazhanov

**State Program of Forced Industrial-Innovative Development
and Providing It With New Qualified Staff
(2011-2013)**

On the basis of extensive factual material there is shown realization of the State Program of forced industrial- innovative development. It's shown on base of concrete examples how Kazakhstan is preparing to enter the 30 most developed countries of the world, a number of ready-built new industrial objects that stimulates opening new jobs. Also there is shown the number of qualified specialists of different professions, who'll graduate technical and vocational education institutions and will be involved in this program. The article presents data on the implementation of this program, not only around Kazakhstan but also in regions, no matter which direction of development (agricultural or industrial) a region has. The article analyzes as the work on State Program FIID in regions as the work of TVE around Kazakhstan.

Key words: State Program of Forced Industrial-Innovative Development (SP FIID), technical and vocational education system (TVE), regions, staff and industry.

М.Ж. Тәшенев, К.С. Каражанов

**Үдемелі индустриалды-инновациялық даму бойынша
мемлекеттік бағдарламасы
(МБ ҮИИДБ) және оны жана білікті кадрлармен қамтамасыз ету
(2011-2013)**

Республикада мемлекеттік бағдарламаның жүзеге асырылуы ауқымды деректік мәліметтер арқылы мақалада көрсетілген. Қазақстанның әлемде ең дамыған 30 мемлекеттің қатарына қосылу жұмыстары, жергілікті тұрғындар үшін жаңа индустриалды орындар құру және жаңа жұмыс орындарын ашу деректі мысалдар арқылы көрсетіледі. Техникалық және мамандық КР оқу орындарын

бітірген және осы бағдарламаның ішіне кірген білікті әртүрлі мамандардың саны көрсетіледі. Осы бағдарламаның аграрлық не өнеркәсіптік дамудың бағытына байланысты орындалуы деректі мәліметтер арқылы көрсетіледі. Қазақстан бойынша бағдарламаның және техникалық мамандық білім беруінің анализдері мақалада беріледі.

Түйін сөздер: Үдемелі индустриалды-инновациялық даму бойынша мемлекеттік бағдарлама (ҮИИДБ МБ), техникалық және мамандық білім беруінің системасы, аймақтар, кадрлар, өнеркәсіп.

В настоящее время перед экономикой Казахстана стоит одна из главных задач, поставленная Президентом РК Н.А. Назарбаевым, – это вхождение в 30 наиболее развитых стран мира. Ранее республика добилась, и это подтвердили все западные специалисты, и вошла в число 50 стран с развитой экономикой, что является еще одним подтверждением правильного курса той политики, которую проводит Лидер нации Н.А. Назарбаев, а также результатом большой целеустремленной работы огромного числа специалистов различных отраслей экономики Казахстана.

Программа ФИИР, которая является стержнем вхождения в 30 государств с развитой экономикой, проходит второй этап реализации.

Именно эта программа призвана осуществить на деле строительство значительного количества новых индустриальных объектов, на которых будут трудиться тысячи рабочих кадров разных специальностей. И от того, как будут подготовлены эти специалисты, зависят жизненность и дальнейшее развитие указанной выше программы. Эти две взаимозависимые программы (ФИИР и подготовка кадров для нее) актуальны на данном отрезке времени и должны дополнять друг друга. От синхронности деятельности этих двух программ зависит конечная цель: вхождение РК в 30 развитых стран мира. Следует отметить, что за 2011-2013 годы в республике в эксплуатацию введены 537 новых производств, освоен выпуск 142 новых видов продукции [1]. Всего же в 2012 г. запущенные в рамках ФИИР производства произвели продукцию на 913,4 млрд. тенге. Это 5,5% от общего объема промышленного производства, а в обрабатывающей промышленности доля объектов карты составила 8% (421,5 млрд. тенге) [2].

За рассматриваемый период улучшилась ситуация на рынке труда. С 2008 по 2012 год ФИИР дало прирост в 85 тыс. рабочих мест [3].

За 2011-2013 гг. в Северо-Казахстанской области реализовано 20 проектов. В том числе построено 13 объектов промышленного и сель-

скохозяйственного назначения, освоено производство новых моделей грузовых вагонов-зерновозов, проведена модернизация на ряде предприятий агропромышленного комплекса, создано 750 новых рабочих мест [4].

Благодаря успешной реализации ГП ФИИР преимущественно аграрный регион кардинально меняет свой облик, переходя на промышленные рельсы. За 2011-2012 гг. в Семиречье реализовано 22 инвестиционных проекта на сумму 235,3 млрд. тенге. При взведении объектов работу получили 7300 человек, из которых 3635 остались на период эксплуатации. Новые заводы и фабрики уже выпустили продукцию на сумму 17,6 млрд. тенге, применяемую в стройиндустрии, агропромышленном комплексе, энергетике, машиностроении, транспортной логистике и других отраслях. Достаточно назвать две общенародные стройки: железную дорогу Жетыген-Коргас и Мойнакскую ГЭС, не имеющую аналогов в СНГ, и другие объекты [5].

Успешно решается ГП ФИИР и в Акмолинской области. За два с половиной года в регионе успешно реализованы 28 инвестпроектов на общую сумму 92,6 млрд. тенге, при этом для акмолинцев было создано около 4 тыс. рабочих мест. В числе действующих предприятий можно назвать: золотоизвлекательную фабрику ТОО «Алтынтау Кокшетау», завод по производству водопроводных газопроводных пластиковых труб – ТОО «Степногорский трубный завод «Арыстан», завод по выпуску керамического кирпича мощностью 60 млн.шт. в год Кокшетауского ТОО «ENKI».

Производственный процесс здесь предусматривает мировые стандарты энергосбережения и защиты окружающей среды. Технологический процесс на этом предприятии автоматизирован на 100%, здесь установлена линия испанской фирмы Solinser, что позволяет выпускать продукцию 30 видов различной цветовой и фактурной гаммы, крупноформатный строительный

кирпич. Предприятием уже произведено 11,7 млн. кирпичей на 365 млн. тенге. В области реализуется еще ряд индустриальных объектов по программе ФИИР [6].

Создание новых предприятий и соответственно рабочих мест играет большую роль в привлечении на производство молодежи и, прежде всего, выпускников технических и профессиональных училищ и колледжей. В Послании Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана от 17 января 2014 года «Казахстанский путь – 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее» была поставлена задача: в ближайшие 2-3 года сформировать ядро национальной системы дуального технического и профессионального образования.

МОН РК совместно с МТСЗН РК был проведен анализ потребности в кадрах для реализации проектов ФИИР. Для реализации Карты индустриализации Казахстана на 2010-2015 годы в основном спрос имеется на работников по следующим профессиям: слесарь различного профиля, наладчик оборудования, строитель, механик, водитель грузового транспорта, машинист специализированной техники, сварщик, электромонтажник, электрик, металлург, работник железнодорожного транспорта, рабочий на металлообрабатывающих станках, оператор и техник машиностроения, работник туристской индустрии, информационных технологий [7].

Следует отметить, что эти и другие специальности осваивает молодежь в системе технического и профессионального образования Казахстана. По состоянию на начало 2012/2013 учебного года в стране функционировало 797 самостоятельных организаций ТиПО и 73 филиала. Общая площадь их зданий составила 4833,1 тыс. кв.м., из них 96,2% – собственность учебных заведений. Численность обучающихся в организациях ТиПО составила 588,2 тыс. человек (из которых 280,5 тыс. – девушки). На дневной форме числились 79,4% учащихся, на вечерней и заочной – 0,8% и 19,8%, соответственно. При этом сохраняется тенденция роста числа обучающихся на государственном языке – 54,8% (322 тыс. человек) против 53% (318,8 тыс.) в 2011/2012 учебном году [8].

В организациях технического и профессионального образования республики занято 39,3 тыс. преподавателей и 6 тыс. мастеров производственного обучения. Из всего количества педагогических работников 33,6 тыс. человек, или 85,4% состоят в штате учебных заведений. Высшую категорию имеют 10,3 тыс. преподавателей и 0,6 тыс. мастеров производственного обучения, что составляет соответственно 26,2% и 10,1% от их общего числа [9].

Выпуск квалифицированных кадров за 2012/2013 учебный год составил 184,7 тыс. человек. К государственным экзаменам (защите дипломов) было допущено 184,7 тыс. человек, из них 17,2 тыс. получили диплом с отличием. 137,3 тыс. выпускников присвоен разряд или квалификация, в том числе установленный разряд – 92,4%, выше установленного – 61% учащихся [10].

Успешно продолжается работа по внедрению дуального обучения в 25-ти экспериментальных колледжах республики. Контингент обучающихся по данному эксперименту составляет 1043 чел., в том числе на базе 9 классов 809 чел., на базе 11 классов – 234 чел. (по 23 специальностям задействовано 123 преподавателя специальных дисциплин и 58 мастеров производственного обучения).

Высшее образование Казахстана также включено в подготовку кадров для ФИИР. МОН РК поставило задачу в ближайшее время провести отбор 10 вузов Казахстана, которые будут готовить специалистов именно для Государственной программы форсированного индустриально-инновационного развития. По техническим специальностям за последние 4 года госзаказ увеличен на 2 тысячи грантов, в докторантуру – на 100 человек и в магистратуру – примерно на 700 человек [11].

Таким образом, взаимодействие Государственной Программы форсированного индустриально-инновационного развития и системы технического и профессионального образования позволяет решить такую главную проблему, как обеспечение новых индустриальных объектов квалифицированными кадрами, что позволит совершить еще один шаг и войти в 30 наиболее развитых стран мира.

Литература

- 1 Турежанова М. Выстраивая эффективную модель ФИИР // Казахстанская правда. – 2013. – 1 мая. – С.1-2.
- 2 Там же.
- 3 Там же.
- 4 Мерцалов В. Форсированным курсом // Казахстанская правда. – 2012. – 19 июня. – С.6.
- 5 Калымов А. Промышленный профиль Жетысу // Казахстанская правда. – 2012. – 26 июня. – С.5.
- 6 Ташенов Ч. Главный ориентир модернизации // Казахстанская правда. – 2012. – 26 июня. – С.5.
- 7 История независимого Казахстана. – Алматы, 2011. – С.195.
- 8 Калмыков А. Техобразование в цифрах // Казахстанская правда. – 2013. – 12 февраля. – С.2.
- 9 Там же.
- 10 Там же.
- 11 Десять вузов Казахстана будут готовить специалистов для ГП ФИИР // Казахстанская правда. – 2014. – 15 сентября.

References

- 1 Turezhanova M. Vystraivaya effektivnuyu model' FIIR // Kazhstanskaya pravda. – 2013. – 1 maya. – S.1-2.
- 2 Ibid.
- 3 Ibid.
- 4 Mertsalov V. Forsirovannym kursom // Kazhstanskaya pravda. – 2012. – 19 iyunya. – S.6.
- 5 Kalymov A. Promyshlennyy profil' Zhetyisu // Kazhstanskaya pravda. – 2012. – 26 iyunya. – S.5.
- 6 Tashenov Ch. Glavnyiy orientir modernizatsii // Kazhstanskaya pravda. – 2012. – 26 iyunya. – S.5.
- 7 Istoriya nezavisimogo Kazahstana. – Almaty, 2011. – S.195.
- 8 Kalmykov A. Tehobrazovanie v tsifrah // Kazhstanskaya pravda. – 2013. – 12 fevralya. – S.2.
- 9 Ibid.
- 10 Ibid.
- 11 Desyat' vuzov Kazahstana budut gotovit' spetsialistov dlya GP FIIR // Kazhstanskaya pravda. – 2014. – 15 sentyabrya.

УДК 931.5

Г.С. Беделова*, М.С. Мырзабеков, Р.С. Мырзабекова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы

*E-mail: Bedelova_g.77@mail.ru

Культура империи Юань XIII-XIV веков

В XIII-XIV веках император империи Юань Хубилай хан оказывал особое внимание людям искусства, о творчестве которых их просвещенные современники говорили, как о «революции» в искусстве того времени. Культура в этот период, в том числе живописное мастерство как таковое не исчезло, скорее, оно перешло в другое качество, как это случилось с культурой периода Юань в целом. Пора монгольского владычества вовсе не сопровождалась ослаблением высокого духовного напряжения в китайской культуре: когда же ещё, как ни в период смут, войн и внешнего давления культура переживает не только шок, но и предельное духовное напряжение? Правильнее будет сказать, что в монгольское время сложилась новая система приоритетов. Например, станковая живопись периода Юань, претерпев изменения, по уровню концентрации часто действительно уступала своей предшественнице, сунской живописи, так же, как она временами уступала в этом отношении своей современнице – буддийской бронзовой пластике, возможно, более адекватно выражавшей устремления монгольской эпохи с их качественной новизной.

Ключевые слова: культура, искусство, империя, империя Юань, монголы, Китай, живопись.

G.S. Bedelova, M.S. Myrzabekov, R.S. Myrzabekova
Culture Yuan Empire XIII-XIV centuries

In XIII-XIV centuries, Emperor Kublai Khan Yuan Empire provided special attention to artists, whose work on their enlightened contemporaries said, as a «revolution» in the art of the time. Culture, in this period, including pictorial skill as such has not disappeared, it soon turned into a different quality, as it happened with the culture of Yuan period as a whole. It's time to Mongol rule was not accompanied by a weakening of the high spiritual tension in Chinese culture: where else, as in a period of unrest, wars and external pressure a culture is not only a shock, but the ultimate spiritual tension? Correct to say that the Mongol time a new system of priorities. For example, easel painting Yuan period, undergone changes in the level of concentration is often really inferior to its predecessor, Sung painting, as she sometimes inferior in this respect his contemporaries – Buddhist bronze plastic, perhaps more adequately express the aspirations of the Mongol era with their qualitative novelty.

Key words: Culture, Art, empire, empire Yuan, Mongolia, China, painting.

Г.С. Беделова., М.С. Мырзабеков., Р.С. Мырзабекова
XIII-XIV ғасырлардағы Юань империясының мәдениеті

XIII-XIV ғ. Юань империясында билік құрған император Құбылай хан сол дәуірдегі елге танымал өнер адамдарына ерекше көңіл бөлді, оларға қамқорлық көрсетті. Мәдениет соның ішінде көркем

өнер жоғалып немесе дамымай қалған жоқ, ол өзінің басқа қырынан көрінді. Мақалада Қытайдағы моңғол империясының үстемдігі кезінде қытай мәдениеті рухани құлдырауды бастан кешті деген тұжырымдарға қарсы бірқатар дәлелдер келтірілді. Яғни бүліктерден, соғыстардан және сыртқы қысымнан мәдениет тек соққыны ғана басынан кешірмейді, сонымен қатар барынша рухани күшейеді. Біздің заманымызға дейін жеткен Юань империясының көркем өнер, архитектура және т.б. мәдениет туындылары XIII-XIV ғ. моңғол мемлекетінің мәдениетіндегі эстетикалық және стилистикалық ерекшеліктері жөнінде түсінік береді. Мақалада сонымен бірге Юань мәдениетінің еуропалық мәдениетке тигізген әсері жөнінде де сөз қозғалады.

Түйін сөздер: мәдениет, өнер, империя, Юань империясы, моңғолдар, Қытай, көркемөнер.

В XIII-XIV веках монгольский император империи Юань Хубилай хан, как и все чингисиды, оказывал особое внимание поэтам и писателям, художникам и каллиграфам, архитекторам, о творчестве которых их просвещенные современники говорили, как о «революции» в изобразительном искусстве того времени. Некоторые исследователи юаньской культуры обычно с сожалением отмечают, что привнесённое монголами упрощение взглядов и вкусов вызвало утрату былой глубины, основанной на связи например, классической живописи с китайской философией и поэзией. Однако духовный потенциал юаньской культуры всё же очень значителен. Это обстоятельство устраняет право утверждать, что культура, в том числе живописное мастерство как таковое исчезло, скорее, оно перешло в другое качество, как это случилось с искусством периода Юань в целом. Поэтому речь может идти лишь об иной принятой в этом искусстве системе однородности и внутренней связи. Пора монгольского владычества вовсе не сопровождалась ослаблением высокого духовного напряжения в китайской культуре: когда же ещё, как ни в период смут, войн и внешнего давления культура переживает не только шок, но и предельное духовное напряжение? Правильнее будет сказать, что в монгольское время сложилась новая система приоритетов. Станковая живопись периода Юань, претерпев изменения, по уровню концентрации часто действительно уступала своей предшественнице, сунской живописи, так же, как она временами уступала в этом отношении своей современнице – буддийской бронзовой пластике, возможно, более адекватно выражавшей устремления монгольской эпохи с их качественной новизной.

Что касается изобразительного искусства империи Юань, произведения живописи, скульптуры и архитектуры, которые дошли до наших дней, дают представление об эстетичес-

ких и стилистических особенностях времени монгольского государства XIII-XIV веков. Говоря об искусстве, John Joseph Saunders утверждает, что благодаря францисканцам, у которых были широкие контакты в монгольском дворе, монгольское искусство, например, повлияло на Джотто ди Бондоне и его учеников. Да так, что Святой Франциск на их картине был изображен в монгольской одежде – «буквально, завернутый в шелк» [1]. О положительном влиянии Чингисхана и его преемников на европейскую культуру, цивилизацию говорит и Jack Weatherford [2].

Многие произведения эпохи Юань были созданы мастерами покоренных монголами стран. Среди них портреты юаньских ханов и ханш, найденные в 20-х годах XX века в старом императорском дворце в Пекине. В образах Чингисхана, Угэдэя, Хубилая и других чувствуется влияние киданьского аристократического портрета. Облик Чингисхана прост и вместе с тем величав, у него задумчивое лицо, плотно сжатый рот обрамлен усами и бородкой. На нем желтоватое замшевое дэли – монгольский халат с косым воротом – и белая меховая шапка [3, с. 300]. В этих портретах нет золота и драгоценных камней, украшающих головные уборы, нет одежды из парчи и шелка, что характерно для парадных изображений китайских императоров, военачальников минской и цинской династий. Художественная значимость этих портретов заключалась в точной передаче характерных внешних особенностей изображаемых людей, попытке передать характер человека. В этом можно видеть наметившуюся реалистическую направленность в живописи, стремление к чему-то более простому, пусть даже более грубому и примитивному, протест против изощренной утонченности китайской живописи эпохи Сун.

Хотя некоторые китайские историки негативно оценивают влияние Хубилай хана и юаньского двора, отмечая, что его покровитель-

ство распространялось только на портретистов и архитекторов. Тем не менее, многие китайские художники имели работу и сотрудничали с юаньским двором. Тому подтверждение труды некоторых европейских исследователей [4; 5, с. 99-103]. Так же известно о проводившихся выставках произведений китайских живописцев. В эпоху Юань творили такие художники, как Чэн Сысяо, Кун Кай, Цянь Сюань, хотя и были настроены критически к завоевателям. Хубилай хан приглашал художников ко двору и даже в правительство, снабжал их всем необходимым для творчества. Симпатией и помощью Хубилай хана пользовались такие знаменитые китайские художники эпохи Юань, как Чжао Мэнфу (1254-1322), служивший также в военном ведомстве и имевший в Ханбалыке резиденцию, впоследствии ставший президентом юаньской академии Ханьлинь. Чжао Мэнфу прославился как живописец, виртуозно изображавший лошадей и монгольских воинов в боевых доспехах, на конях. Его картины, яркие, сочные, выписанные с большой четкостью, пользовались популярностью и отличались простотой, доступностью и большой правдивостью образов. Чжао Мэнфу в своих картинах по большей части использует пейзаж в качестве фона, на котором он с бесконечным разнообразием изображает лошадей в различных ракурсах, плавающих в воде, скачущих на лугу, дерущихся и т.д. [6, с. 190-202].

Литератор, музыкант и рафинированный аристократ, происходивший из императорской семьи династии Сун, Чжао Мэнфу, был величайшим мастером полихромной живописи в манере «тщательной кисти» (гун-би). Созданные им изображения охотничьих сцен и другие произведения жанрового характера (жэнь-у хуа, «живопись фигур»), казалось бы, отвечали настроениям и вкусам эпохи больше, чем монохромные пейзажи или изображения растений, вдохновлённые классической философией и лирической поэзией. Тем не менее, он писал пейзажи, деревья и камни, цветы и бамбук. Китайские знатоки обычно оценивают его произведения в монохромной туши выше, чем полихромные работы. Эта творческая разносторонность как результат личного таланта и, вместе с тем, свидетельство чуткости натуры и образованности – прямых следствий аристократического происхождения, позволила Чжао Мэнфу выступить вдохновителем и отчасти учителем уже для

многих своих современников. К его последователям относят «четырёх (великих) художников эпохи Юань» (Юань сы (да) цзя): ни Цзяня (1301 – 1374), Ван Мэна (1308–1385), Хуан Гун-вана (1269–1354) и У Чжэня (1280–1354) – лучших из почти тысячи живописцев и каллиграфов, работавших в этот период [7, с. 620-627].

Вкусам монгольской аристократии импортировало творчество еще одного китайского художника, работавшего при юаньском дворе, – Ван Чжэнь-пэна (ок. 1312-1321). Для его произведений характерны повествовательные сюжеты, которые разворачиваются на многометровых горизонтальных свитках. Им присуща графичность, проявляющаяся в тщательной проработке лиц, одежды, архитектурных деталей и окружающего пейзажа, а также яркая декоративность цветового решения [7, с. 620-627].

Большой интерес представляют живописные произведения, созданные на западе монгольских владений, в завоеванных городах Передней и Средней Азии. Сохранилось значительное число миниатюр XIII-XV веков, в которых проявился очень своеобразный персидско-монгольский стиль. Для ранних миниатюр этого периода характерны, прежде всего, сюжеты, почерпнутые из повседневной окружающей жизни человека и природы. Таковы, например, миниатюры рукописи «Варка и Гульсах» [8, с. 83-87], созданные в первой половине XIII века и хранящиеся ныне в музее Топкапу в Стамбуле. На них очень живо и динамично изображены люди монгольского типа, седлающие или объезжающие лошадей. И люди, и животные представлены очень реально, в отличие от фона миниатюр, решенного в абстрактно-условной манере.

Весьма большое распространение в юаньское время получает так называемая «живопись ученых» – эстетствующее направление, развившееся еще при Сунах. «Живопись ученых» культивировала изображение отдельных элементов природы, бамбука и т. д. и ограничивала творчество стремлением к охвату лишь самого узкого и глубоко символического круга явлений. К таким художникам относится Ли Кань. Ли Кань – художник и теоретик искусства, создавший развитую эстетику живописи бамбука и автор трактата «Чжу пу сяньлу» («Книги о бамбуке с подробными описаниями»).

Юаньская живопись – одна из наиболее совершенных страниц в истории китайского ис-

куссва. Живопись и каллиграфия этой эпохи явили необычайную тонкость, ясность и гармоничность восприятия мира, воплощенную в не имеющих себе равных пейзажах и «живописи бамбука» (*хуа чжэ*) ни Цзяня, У Чжэня, Хуан Гунвана и Чжао Мэнфу. Эти «четыре великих мастера периода Юань» сумели сочетать в своих творениях танскую ясность, сунскую индивидуальную значительность и техническую виртуозность [9, с. 285–289].

Paul Ratchnevsky в своих трудах, характеризуя знаменитого предка Хубилай хана Чингиз хана, рисует менее славную, но гораздо более реалистичную и человеческую сторону человека, который изменил мир [10]. Так, при чингисах, кроме искусства, монгольская знать покровительствовала различным религиям: буддизму, конфуцианству, исламу, христианству и так далее. О толерантности монголов, в том числе и Хубилай хана говорят и другие исследователи [11, с. 46-50; 12, с. 178-198].

В эту эпоху при дворе императора Хубилай выдвигается тибетец Пагба-лама Лодойджалцан (1234-1279), носивший титул «царя веры в трех странах» – Тибете, Монголии, Китае. Его деятельность имела не только религиозный, но и просветительский характер. Им был составлен монгольский алфавит – «квадратное письмо», в котором использованы элементы тибетского письма. Хотя в это время монголы пользовались уйгурской, тибетской и китайской письменностью, «квадратное письмо» в 1269 году было объявлено государственным официальным письмом в Монгольской империи. Начинает создаваться письменная история монголов, которая, к сожалению, не сохранилась до наших дней, но была широко использована в последующих средневековых исторических сочинениях китайских и персидских авторов. Например, при создании «Сборника летописей» («Джами'ат-таварих») крупнейший историк XIV века Рашид-ад-дин использовал, помимо персидских источников, сохранившиеся в архиве ильханов части «Золотой книги» («Алтан девтер») – официальной истории Чингис хана, его предков и преемников, написанной на монгольском языке. Кроме того, он привлекал сведения, сообщенные ему представителем великого хана при персидском дворе – Болотом Чан-саном [13, с. 25- 26].

Начиная с XIV века на монгольский язык переводятся произведения индийской, китайской,

тибетской, персидской и уйгурской литературы. Среди них «Бодичарья-аватара», «Банзрагч», в переводе знаменитого литератора-монаха Чойджи-Осора (XIV в.), «Алтан гэрэл» в переводе ламы Шарав-сенге (XIV в.), «Субашид» Сакьяпан-Дита Гунгаджалцана в переводе Соном-Гара, «Ачлалт-ном», излагающее учение Конфуция, и другие.

Наряду с традициями рукописной книги, в Юаньской империи было организовано книгоиздание ксилографическим способом и учрежден специальный комитет, который осуществлял литературные переводы и издания книг.

По мере развития монгольского государства и сложения социально-административной системы управления политическими, экономическими и культурными центрами империи становились завоеванные города или новые, недавно возникшие на месте ханских ставок и обстраивавшиеся согласно вкусам монгольской знати. Одним из наиболее известных городов был Каракорум – столица монгольского государства в XIII-XIV веках.

Согласно письменным источникам, впоследствии подтвержденным и археологическими данными, Каракорум основан Чингисханом в 1220 году как большой военный центр. Однако всего за пятнадцать лет он превращается в административную и культурную столицу империи [14, с. 135].

По свидетельству В. Рубрука, побывавшего в Каракоруме в описываемый период, город производил незабываемое впечатление. Помимо великолепного ханского дворца, где находилось знаменитое серебряное дерево – шедевр пленного мастера-торевта Вильгельма Парижского [15, с. 138-139], и дворцов монгольской знати, в городе было два квартала: ремесленный и торговый. За пределами этих кварталов находились «...двенадцать кумирен различных народов, две мечети... и одна христианская церковь на краю города. Город окружен глиняной стеной и имеет четверо ворот. У восточных продается пшено и другое зерно... у западных продают баранов и коз; у южных продают быков и повозки; у северных продают коней» [15, с. 146].

В. Рубрук оставил описание не только города, но и ханского дворца, называвшегося Тумэн-амгалан (Десять тысяч лет мира). «Дворец этот напоминал церковь, имея в середине корабль, а две боковые стороны его отделены двумя ряда-

ми колонн; во дворце три двери, обращенные к югу». Перед средней дверью находилось знаменитое серебряное дерево. Возле его «...корней находились четыре серебряных льва, имевших внутри трубу, причем все они изрыгали белое кобылье молоко. Внутри дерева были проведены четыре трубы вплоть до его верхушки; отверстия этих труб были обращены вниз, и каждое из них сделано было в виде пасти позолоченной змеи, хвосты которых обвивали ствол дерева. Из одной из этих труб лилось вино, из другой... очищенное кобылье молоко... из третьей... напиток из меда, из четвертой рисовое пиво... На самом верху сделал Вильгельм ангела, державшего трубу... А на дереве ветки, листья и груши были серебряные... Сам хан сидит на возвышенном месте с северной стороны, так что все его могут видеть. К его престолу ведут две лестницы: по одной подающий ему чашу поднимается, а по другой спускается. С правого от него боку, то есть с западного, помещаются мужчины, с левого – женщины. Дворец простирается с севера на юг» [15, с. 138-140].

Раскопки, проведенные в Каракоруме, частично подтвердили, частично дополнили сообщения письменных источников. Здания возводились из хорошо сформованного и обожженного кирпича. Они были оборудованы отопительными системами, при которых дымовые каналы проходили под полами помещений или под лежанками.

При раскопках на месте ханского дворца было обнаружено, что он выстроен на искусственно возведенной платформе. Его площадь достигала не менее 2475 кв.м. Внутреннее пространство разделяли на семь нефов 72 столба-колонны. Дворцовый комплекс Каракорума свидетельствует о появлении и разработке зодчими архитектурной композиции типа «гунн» еще в XIII веке [16, с. 76-100].

Каракорум просуществовал около 300 лет, из которых 32 года был столицей империи. После падения империи Юань в 1368 году город был разгромлен китайскими войсками. Впоследствии делались попытки его возродить, но никогда более Каракорум не достигал прежнего величия.

Кроме Каракорума, существовал целый ряд других городов, в которых были дворцы, административные и храмовые постройки. Среди них – город на реке Хир-хире в Забайкалье.

На примере Хирхиринаского городища можно видеть, что не только коханские ставки превращались в города-центры экономической и культурной жизни Монгольской империи. Представители родовой знати, уже не удовлетворяясь строительством временных полукочевых ставок, возводили пышные дворцовые усадьбы. Яркий пример резиденции монгольской знати юаньской эпохи – так называемый Кондуйский городок, находящийся в Забайкалье между реками Кондуй и Барун-Кондуй – притоками реки Уру-люнгуи (примерно в 50 км к северу от Хирхиринаского городища) [17].

Кондуйский городок значительно отличался характером своих построек от Хирхиринаского, где находились укрепленная цитадель, ремесленные кварталы и так далее. В Кондуйском городке основу архитектурного комплекса составлял дворец с павильонами и бассейном. Кондуйский дворец имел большое сходство с дворцом Угэдэя в Каракоруме.

Сравнивая дворец в Кондуйе и дворец Угэдэя в Каракоруме, следует отметить более развитый архитектурный стиль первого и, следовательно, его более позднее происхождение по сравнению с комплексом Каракорума. Однако гибель того и другого, вероятно, пришлась на одно и то же время – конец XIV века, когда с падением Юаньской империи в огне кровавых смут погибали не только дворцы, но и целые города на территории империи [17, с. 369].

Касаясь вопроса о строительстве и архитектуре Монголии XIII-XIV веков, следует упомянуть и о городах-поселениях, возникавших на землях, вошедших в состав монгольского государства. О причинах их появления убедительно высказался Л. Р. Кызласов: «Для того, чтобы закрепиться в беспокойных северных тылах возникающей Монгольской империи, завоеватели не только уничтожали и выселяли непокорных жителей, но уже в начале XIII в. стали вести политику насильственной колонизации этих территорий. Эта политика преследовала две основные цели: нейтрализовать местных жителей и создать базы для снабжения монгольских армий хлебом и изделиями ремесленников... Так появились здесь при монголах, уже в самом начале XIII века, города, поселки и хутора земледельцев» [18, с. 72-80].

Много подобных поселений было основано на территории современной Тувы. Среди них

наиболее интересен город Дён-терек, что по-тувински значит «тополь на бугре». Этот город расположен на трех древних островах реки Элегест. Город существовал сравнительно короткий срок, в первой половине XIII века. Его памятники сохранили прекрасные образцы архитектурного декора и скульптуры высокого мастерства. Это был торговый центр, о чем свидетельствуют найденная привозная китайская керамика, фарфор и селадоны XI-XII веков.

Кроме земледелия и ремесла, местные жители занимались разработкой полезных ископаемых и строительного материала. При остатках металлургических мастерских найден кокс, выжженный из элегестинского угля; металлурги использовали руды, добывавшиеся в рудниках Тувы [18, с. 38].

На территории современной Тувы, помимо города Дён-терек, обнаружен целый ряд подобных городов: Могойское, Межегейское, Элегестское городища и другие. Для них была характерна одна общая черта – отсутствие крепостных стен. Эта странная на первый взгляд для средневековой архитектуры особенность находит объяснение в сообщении Марко Поло: «Во всех областях Китая и Манги и в остальных его (хана Хубилая) владениях есть довольно предателей и неверных, готовых возмутиться, а потому необходимо во всякой области, где есть большие города и много народа, содержать войска; их располагают вне города, в четырех или пяти милях; а городам не позволено иметь стены и ворота, дабы не могли препятствовать вступлению войск... Так, взнужданные народы остаются спокойны и не возмущаются» [14, с. 280].

Во время правления монгольской династии Юань не только строились города, ставки, дворцы ханов, но и возводились храмы. Например, Хубилай-хан воздвиг в Даду (Пекин) ряд храмов, посвященных памяти предков: Есугэя, Чингиса и Угэдэя.

Для удовлетворения потребности в строительных материалах около Даду работали камнерезные и деревообрабатывающие мастерские, были заложены печи по обжигу керамики, где работали ремесленники разных национальностей.

Кроме городов и селений, в империи в эту эпоху было выстроено немало других сооружений: дорог, мостов, оборонительных валов и так далее. Сохранился крепостной вал протяженностью около 600 км от Баян-Адарга-сомона Хэнтэйского аймака до реки Ган. Местные арапы до сих пор называют его Чингисовой крепостью. Такой же вал есть и в Южной Монголии. К сожалению, памятников архитектуры и градостроительства XIII-XIV веков сохранилось очень мало, большая часть была разрушена после падения юаньской династии в 1368 году.

Итак, подводя итоги, можно сказать, что очень своеобразный стиль живописи XIII-XIV веков не погиб вместе с рухнувшей империей чингисидов. Он продолжал развиваться и нашел отражение в произведениях собственно монгольского искусства более позднего времени. Но в целом, дальнейшее развитие культуры и искусства монголов было замедлено в связи с теми средневековыми смутами и междоусобицами, которые характерны для империи второй половины XIV-XV веков, периода так называемых «малых ханов».

Литература

- 1 John Joseph Saunders. The History of the Mongol Conquests. – Philadelphia University of Pennsylvania Press, 2001. – P. 275.
- 2 Jack Weatherford, Genghis Khan and the Making of the Modern World. – New-York: Crown Publishers, 2004. – pp. 312.
- 3 Wang Yao-t'ing. Die Darstellung der mongolischen Herrscher in der chinesischen Malerei der Yuan-Dynastie. Dschingis Khan und seine Erben. – Bonn/Munchen, 2005. – Pp. 298-411.
- 4 Jutta Frings, Claudius C. Müller. Dschingis Khan und seine Erben: Das Weltreich der Mongolen // Ausstellung, 16. Juni bis 25. September 2005, Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, Bonn, 26. Oktober 2005 bis 29. Januar 2006, Staatliches Museum für Völkerkunde. – München: München. GmbH. – Pp. 432.
- 5 Michael Burgan. Empire of the Mongols. – New-York: Chelsea House, 2009. – Pp. 160.
- 6 Watt, James C.Y. The World of Khubilai Khan. Chinese Art in the Yuan Dynasty. – N-Y-London, 2010. – Pp. 190-202.
- 7 Кравцова М. История искусства Китая. – СПб., 2004. – 960 с.
- 8 Губер Г., Фитце Н. Персидско-монгольский художественный стиль как пример культурного влияния монгольских кочевников на оседлый народ // В сб.: Роль кочевых народов в цивилизации Центральной Азии. – Улан-Батор, 1974. – 256 с.

- 9 Белозёрова В.Г. Искусство китайской каллиграфии. – М., 2007. – 481 с.
- 10 Paul Ratchnevsky. Genghis Khan: His Life and Legacy. – Oxford. Blackwell, 2005. – Pp. 336.
- 11 Karénina Kollmar-Paulenz. Die Mongolen: Von Dschingis Khan bis heute. – München. CH Beck, 2011. – Pp. 129.
- 12 W. B. Bartlett. The Mongols: From Genghis Khan to Tamerlane. – Amberley Publishing, 2012 – Pp. 279.
- 13 Рашид-ад-дин. Сборник летописей: пер.с перс. / ред. и примеч. А.А. Семенова. Т. 1. Кн. 1. – М.-Л., 1952. – 221 с.
- 14 Книга Марко Поло. Пер. со старофранц. Минаева И.П., вступ. статья Магидовича И.П. – М., 1956. – 286 с.
- 15 Карпини П. История монголов. Рубрук В. Путешествие в восточные страны / пер. А.И. Малеина. – СПб., 1911. – 306 с.
- 16 Дмитриев С.В. К вопросу о Каракоруме // Общество и государство в Китае. – Вып. 39. 2009. – С. 76-100.
- 17 Доронин Б.Г. Столичные города Китая. – СПб., 2001. – 117 с.
- 18 Кызласов Л. Р. Городская цивилизация Срединной и Северной Азии. – М., 2006. – 360 с.

References

- 1 John Joseph Saunders. The History of the Mongol Conquests. – Philadelphia University of Pennsylvania Press, 2001– Pp. 275.
- 2 Jack Weatherford, Genghis Khan and the Making of the Modern World. – New York: Crown Publishers, 2004. – Pp. 312.
- 3 Wang Yao-t'ing. Die Darstellung der mongolischen Herrscher in der chinesischen Malerei der Yuan-Dynastie. Dschingis Khan und seine Erben. – Bonn/Munchen, 2005. – Pp. 298-411.
- 4 Jutta Frings, Claudius C. Müller. Dschingis Khan und seine Erben: Das Weltreich der Mongolen //Ausstellung, 16. Juni bis 25. September 2005, Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, Bonn, 26. Oktober 2005 bis 29. Januar 2006, Staatliches Museum für Völkerkunde. – München: München. GmbH. – Pp. 432.
- 5 Michael Burgan. Empire of the Mongols. – New York: Chelsea House, 2009. – Pp. 160.
- 6 Watt, James C.Y. The World of Khubilai Khan. Chinese Art in the Yuan Dynasty. – N-Y-London, 2010. – Pp. 190-202.
- 7 Kravtsjva M. Istoria iskusstva Kitaya. – SPb., 2004. – 960 s.
- 8 Guber G., Fittse N. Persidsko-mongolski hudozhestvennyi stil kak primer kulturnogo vliyaniya mongolskikh kochevnikov na osedlyi narod // V sb.: Rol kochevnykh narodov v tsivilizatsii Tsentralnoi Azii. – Ulan-Bator, 1974. – 256 s.
- 9 Belazeroва V.G. Iskustvo kitaiskoi kalligrafii. – М., 2007. – 481 s.
- 10 Paul Ratchnevsky. Genghis Khan: His Life and Legacy. – Oxford: Blackwell, 2005. – Pp. 336.
- 11 Karénina Kollmar-Paulenz. Die Mongolen: Von Dschingis Khan bis heute. – München. CH Beck, 2011. – Pp. 129.
- 12 W. B. Bartlett. The Mongols: From Genghis Khan to Tamerlane. – Amberley Publishing, 2012 – Pp. 279.
- 13 Rashid-ad-din. Sbornik letopisei. Kn. 1. – М.-Л., 1952. – 221 s.
- 14 Kniga Marko Polo. – М., 1956. – 286 s.
- 15 Karpini P. Istoria mongolov. Rubruk V. Puteshestvie v Vostochnye strany. – SPb., 1911. – 306 s.
- 16 Dmitriev S.B. K voprosu o Karokorume // Obshchestvo I gosudarstvo v Kitae. – Vyp. 39. – 2009. – S. 76-100
- 17 Doronin B.G. Stolichnye goroda Kitaya. – SPb., 2001. – 117 s.
- 18 Kyzlasov L.R. Gorodskaya tsivilizatsiya Sredinnoi I Severnoi Azii. – М., 2006. – 360 s.

ӘОЖ 94 (4+5) «04/14:088»

Т.Н. Мұқажанова*, А.Қ. Шоқатова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*E-mail: Tolkyn_3010@mail.ru

**Ерте орта ғасырдағы Еуропа мен
түркі халықтары арасындағы мәдени синтез**

Батыс пен Шығыс халықтарының арасындағы мәдени синтез ерте ортағасырдан да бұрын сақ, ғұн дәуірлерінен бастау алған. Осы үрдіс орта ғасырларда өз жалғасын тапты. Халықтардың Ұлы қоныс аударуы барысында мәдени синтез қарқынды дамыды. Яғни VI ғ. Алтай өңірінен Шығыс Еуропа даласына қоныс аударған аварлар, түркілерді Батыс жерінде дәріптеушілер болды.

Жалпы тарихта ерте орта ғасыр кезеңіндегі басты тарихи үдеріс – халықтардың Ұлы қоныс аудару кезеңі. Халықтардың Ұлы қоныс аудару кезеңіне қуатты серпін берген түркі тайпа одақтары – ғұндар және одан кейінгі авар, хазар тайпалары. Түркі халықтары Еуразия құрлығындағы мәдени үрдістердің алмасуына дәнекер болып, жаңа этникалық топтар мен тайпалардың құрылуына алып келді. Мәдени синтездің тиімді және тиімсіз жақтары да болды. Әрине, бір жағынан, синтездің барысында түркі халықтарының Еуропа әлемінде ассимиляцияға түсіп, жоғалып кетуіне алып келді.

Түйін сөздер: синтез, мәдениет, мәдени жаһандану, мәдени біркелкілік.

T.N. Mukazhanova, A.K. Shokatova

**Cultural synthesis between the peoples
of Europe and Turkic in the early Middle Ages**

Cultural synthesis between the peoples of the West and the East has its origins with the Saks and Huns in early and medieval ages. This trend was continued in the Middle Ages. During the Great Migration cultural synthesis intensively developed. That is, the Avars who moved from the edges of the Altai in Eastern Europe in VI century – popularized the Turkic tradition in the West.

In general in the history of the Middle Ages was an important historical process of the Great Migration. During this period, a real leap forward for the Great Migration of Peoples gave Turkic tribes as huns and the Avars, Khazars tribes. Turkic tribes in Eurasian continent affected to the change of cultural processes and the emergence of new ethnic groups and tribes. There are positive and negative aspects of cultural synthesis. On the one hand in the synthesis of the European world Turkic peoples assimilated the cultural sphere, and this has led to the disappearance.

Key words: synthesis, culture, cultural globalization, cultural identity.

Т.Н. Мухажанова, А.К. Шоқатова

**Культурный синтез между народами Европы и тюркских
в раннее средневековье**

Культурный синтез между народами Запада и Востока берут свое начало с эпох саков и гуннов а также раннесредневековья. Эта тенденция нашла продолжение в средневековье. В ходе Великого переселения народов культурный синтез интенсивно развивался. То есть, в VI в. переселившиеся с края Алтая в Восточной Европу авары популяризировали на Западе тюркскую традицию.

В общем в истории средневековья важным историческим процессом было Великое переселение народов. В этот период мощный рывок для Великого переселения народов дали тюркские племена – гунны и авары, племена хазаров. На Евразийском континенте тюркские племена повлияли на смену культурных процессов и появление новых этнических групп и племен. Есть положительный и отри-

цательные моменты культурного синтеза. С одной стороны, в процессе синтеза в европейском мире тюркский народ в культурном слое ассимилировался, и это привело к его исчезновению.

Ключевые слова: синтез, культура, культурная глобализация, культурная идентичность.

Батыс пен Шығыс халықтарының арасындағы мәдени синтез ерте ортағасырлардан да бұрын сақ, ғұн дәуірлерінен бастау алған. Осы үрдіс орта ғасырларда өз жалғасын тапты. Халықтардың Ұлы қоныс аударуы барысында мәдени синтез қарқынды дамыды. Яғни VI ғ. Алтай өңірінен Шығыс Еуропа даласына қоныс аударған – аварлар, түркілерді Батыс жерінде дәріптеушілер болды.

Жалпы тарихта ерте орта ғасырлар кезеңіндегі басты тарихи үдеріс – халықтардың Ұлы қоныс аудару кезеңі. Халықтардың Ұлы қоныс аудару кезеңіне қуатты серпін берген түркі тайпалары – ғұндар және одан кейінгі авар, хазар тайпалары. Еуропа, Еуразия континентін іс жүзінде қамтыған және оның саяси, этникалық мәдени өмірін түбегейлі өзгерткен қоныс аудару процестерінің шыңы дәл IV–VII ғасырларға келеді.

Мақалада V–VII ғ. Алтай өңірінен Шығыс Еуропа даласына қоныс аударған авар тайпаларының Византия империясымен және тағы да басқа елдермен болған мәдени жақындасуларының барысы қамтылады.

Ал біз қарастыратын Авар қағанаты Батыс Еуропаны дүр сілкіндірген ғұн империясының дәстүрін жалғастырушылар болып табылады. Аварлар – түркі тілдес тайпалардың бір тармағы.

Орасан зор кең-байтақ аймақта Ұлы қоныс аудару дәуірінде көшпелілер Еуразияның этностық және мемлекеттік бет-бейнесін бірнеше рет өзгертті.

Осы кездегі өркениетті елдердің негізін құрған халықтар кезінде бір-бірімен жөнді араласа алмай жатқанда, шаруашылықты жүргізу тәсілдері мен әскери өнерді меңгеруде алдына жан салмаған Еуразия құрлығының қақ ортасындағы түркілер өзге халықтарға мәдениет жеткізуші, Шығыс пен Батыс мәдениетін бір-біріне жалғастырушы рөлін атқарды. VI–VIII ғ. Шығыс Еуропа даласына қоныс аударып барған аварлар жергілікті халықтың тек қана этникалық құрамын өзгертіп қана қоймай, олардың қоғамдық өміріне, тұрмыс-салттарына, әскери тактикаларына (әсіресе атты әскерде) бірқатар өзгерістер енгізді. Жоғарыда айтып кеткендей аварлар ғұн дәстүрін жалғастырушылар болғанымен, Авар

қағанаты ғұндар сияқты ірі держава дәрежесіне жете алмады. Әйтсе де Авар қағанаты өз заманында ірі тайпалық одақ құрып, Шығыс Еуропаның бірнеше тайпаларын өзіне бағындырып, Византия империясының ішкі және сыртқы саяси жағдайларына өз әсерлерін тигізді. Аварлар славян тайпаларының ауқымды бөлігін өзіне тәуелді етіп, тіпті олардың бір тармағы шығыс славян – анттарды тарих сахнасынан жоғалтып жіберген деген мәліметтерді Византия жылнамалары хабарлайды. Аварлар әртүрлі тайпалардан құралған одақ болды. Деректер мен археологиялық мәліметтер бойынша, аварлар Шығыстан, яғни Орта Азиядан шыққандар [1, 254-б.].

Авар қоғамының жартысынан көп бөлігі жауынгерлерден тұрған. Оны археологиялық қазба жұмысында (Сентэндрде, Бочеде, Кунсентмиклош – Бабонда, т.б.) қабірлерден табылған құрал-саймандар, қарулар мен түрлі заттардың табылуы дәлел бола алады. Қабірлерде жауынгерді қару-жарағымен бірге жерлеу ертеден келе жатқан сенім. Авар дәуірінің зираттарын қару-жараққа бай деп айтуға болады. Айталық, көсем жерленген Боче қабірінде садаққа толы қорамсақ табылған. Көбінесе садақтың саны оннан аспаған. Яғни әр садақ еркін он жауынгердің билеушісін білдіретін нышан. Себебі авар әскерінің ұйымы сақ, ғұндар сияқты ондық жүйемен құрылған.

Ерте және орта кезеңдерге қатысты қабірлердің көпшілігі Венгрияның орталық бөлігіне шоғырланған. Бірақ кейінгі авар кезеңіне жататын мұндай қабірлер көп кездеспейді. Есесіне жұпыны құрал-саймандары бар мәйіттердің саны көбірек. Яғни қоғам ішінде жікке бөлінушілік, тәуелді, жеке меншігінен айырылған адамдардың санының өскендігін байқауға болады, сонымен қатар христиан дінінің ықпалында болса керек, шіркеу бұл дәуірде пұтқа табынушылыққа, сонымен қатар жауынгерлерді қаруымен, атымен жерлеуге тиым салған. Бірақ соған қарамастан қабірлерден әшекей бұйымдары (сырға, білезік, сақиналар, жүзіктер) және де киімдер табылған, соған қарап жерленген адамның қауымдағы дәрежесін білуге болады.

Үлкен патриархалды семья өздерінің жеке жерлеу орындарын иемденген. Бірақ ақсүйек, атақ дәрежесі бар адамдарды, жанұя мүшелерінен жеке – ерекше қабірлерде – алтыннан жасалған заттармен, қару жарақтарымен жерленетін болған.

Кей кезде ақсүйектерді ағаш тақтайшалардан жасалған табытқа салып жерлеген. Ал кедейлерді шамасы, жай матаға орап жерлесе керек. Зираттардың әртүрлі болғаны да, авар одағының этникалық құрамының бір текті болмағанын айқындайды [2].

Сонымен әртүрлі қабірлерінің болуы, аварлардың біртіндеп басқа халықтармен араласқандығын байқатады, ескі дәстүрлерді сақтай отырып, сол рудың ішінде қай этникалық элементтердің артықшылығын байқауға мүмкіндік туғызады. Жерлеу әдістері монғолоидтық элементтердің болғандығын байқатады. Тұрғызылып немесе отырғызылған жерлеу әдістері қабірдің арғы аталары сарматтар немесе олардың Орта Азиядан шыққандығын тағы да бір дәлелдейді.

Қазіргі таңда VII-IX ғ. қатысты авар қоныстарының орындары біршама табылған. Ең ірі қазба жұмыстары Венгрияда жүргізілген, мысалы, Дунайда Варош қаласының маңында отыз жеті қоныстың қалдықтары табылды. Бұл қазба жұмыстарына қарап, аварлардың ауылдарға топтасып, жартылай жертөле үйде тұрғанын, оның қабырғалары ағаштан жасалғанын, ішінде пеші болғанын байқауға болады. Көптеген тұрғын үйлерден астық сақтайтын шұңқырлар табылған, балшықтан жасалған ошақтары болған. VII ғ. әр ауылдарда тұрғын үйлер шеңбер бойымен дөңгеленіп орналасқан. Дәл осындай тұрғын үйлердің орналасуы Эльба және Молдавияда байқалады. Бұл тұрғын үйлерге жартылай көшпелі аварлар қыс кезінде малдарымен, жазғы жайылымдардан кейін келіп қыстап шығатын болған. Қазіргі тілмен айтқанда қыстақ болған. Көктемнен күзге дейін киіз үй іспеттес тез жиналатын үйлерде тұрған. Дунай бойындағы тұрақтар аварлардың негізгі мекені болды. Осы жерде авар одағының құрамындағы тайпалар, әсіресе, славяндар жер игеріп, егін егіп, отырықшы мәдениетті дамытқан. Яғни Шығыс Еуропа даласы әртүрлі мәдениеттердің араласуының үлкен қазанына айналған. Жалпы аварлар жаулап алған тайпаларды құлға айналдырды және онда патриархалды құлдық болды. Яғни отырықшы егін шаруашылығымен айналысқан одақ ішінде-

гі тайпалар Авар қағанатын және оның әскерін азық-түлікпен, мысалы, бидаймен, етпен қамтамасыз етіп отырған. Сондықтан кейбір орыс тарихшылары аварларды жартылай отырықшы тайпалық одақ дейді.

VIII ғасырдың соңындағы Авар қағанатының тарихы франктердің жаугершілік соғыстарымен байланысты. Славян тайпаларының көмегімен Ұлы Карл аварларға шабуыл жасап отырды. Мысалы, аварлардың жаугершілігін тоқтату үшін Ұлы Карл қолбасшыларына бұйрық беріп, 790 жылы франк рыцарлары Дунайдағы авар лагерлеріне күйрете соққы берді [3, 84-б.]. Негізінен әлем тарихында Ұлы Карлдың алатын орны ерекше. Ұлы Карл ірі саясаткер, мықты қолбасшы ретінде тарихта аты қалды. Дегенмен, оның жемісті жаугершілік саясатының нәтижесінде Шығыс Еуропа даласында белгілі бір дәрежеде тәртіп орнады. Славян тайпаларын бағындыруының барысында, амалсыз аварлармен күресуге тап болады. VII ғасырдың аяғында Авар қағанатында ішкі жағдайдың шиеленісуіне байланысты саяси дағдарыс шиеленісті, франктердің жорықтары күшейді. Екі жүз жылдан артық өмір сүріп, Еуропа тарихында өшпес із қалдырған Авар қағанатын франктер жаулап алады. Дәлірек айтқанда 796 жылы Фриульский Марк графы Эрик жауынгерлерін Паноннияға авар хрингісін басып алу үшін аттандырған. Хринг – аварлардың астанасы, тоғыз шеңбермен қоршалған, тоғыз дуалмен бекітілген. Жазба деректердегі мәліметтер бойынша, Баян қағанның ордасы [4].

Эйнгард «Ұлы Карлдың өмірі» атты еңбегінде Хрингінің тоналуы жайында мәліметтер келтіре отырып, бұл қала тек саяси бекініс ғана емес, сонымен қатар түрлі халықтардың мәдениет орталығы да болды дейді. Эйнгард бекіністің тоналуын былай сипаттайды: «Ғұндардың барлық ақсүйектері, осы соғыста қаза табады, аварлар барлық атақ-даңқтан айырылады. Жылдар бойы жиналған ақша, қымбат заттар, байлықтарынан айырылады. Тіпті адам ескерткіші де сақталмады, франктер бұрын-соңды соғыстарда мұндай байлықты көрмеген еді. Осы уақытқа дейін франктер өте кедей болатын, бірақ енді олар Хрингтен өте көп алтын мен күмісті және соғыста көптеген бағалы, қымбат заттарды қолға түсіреді. Шындығын айтқанда, аварлар басқа халықтардан әділетсіз жолмен, франктер аварлардан әділетті жолмен тартып алды» [5,

254-б.], – дейді. Сонымен Хринг қиратылып, авар жері тонаушылыққа ұшырайды. Стефан Лебек зерттеу жұмысында былай дейді: «жаугершілік барысында франктер өте үлкен он бес арбадан тұратын олжаны өз елдеріне алып кетті [6, 263-б.]. Осы уақытқа дейін франктер кедей еді, енді олар байлыққа кемелденді. Ұлы Карл Баварияны тәуелсіздігінен айырып, Германияға өзінің жасақтарын тағайындады.

Сен-Галлендік монах XI ғасырдың ортасында өмір сүріп «О деяниях императора Карла» атты еңбегін жазған. Онда аварлардың «Хринг» (кей деректерде «Ринг» деп айтылады) жүйесі жайында мәліметтер келтірген: «Хринг» жүйесі аварлардың басқа халықтарды билеп төстеудің негізгі сүйеуші орталығы болды. Ринг («шеңбер») – қағанның қамалы, бекінісі немесе астана деп те айтуға болады. Хринг жүйесі франк пен славяндардың бірлесіп жасаған жорықтарынан кейін жойылды. Негізінен Сен-Галленский Ұлы Карлмен славяндардың аварларға қарсы біріккен жорықтарына қатысқан Адальберттің айтуларына сүйеніп жазды. Онда былай делінді: «Адальберт айтты, Ғұн жері тоғыз шеңбермен қоршалған, тоғыз дуалмен бекітілген, әр шеңбер өте кең, шамамен Цюрих пен Констанцқа дейінгі жердей көлемді алып жатқан. Дуалды емен, қарағай, шамшат, ағаштарынан тұрғызды, ана шеті мен мына шетінің ені жиырма фут болған және биіктігі де сондай мөлшерде: ортасы кесек тастармен және саз балшықтармен толтырылған: ал дуалдың үстіңгі қабаты түгелдей шыммен жабылған». Дуалдың маңайына бұталар өсірген. Бұл бекіністердің ішінде, адам дауысы жететіндей қашықтықта бөлек аулалар мен ауылдар орналасқан. Бұл құрылысқа қарсы, дуалдарда өте үлкен емес қақпалары болған: бұл қақпада қорғаныстың жақын және алыс тұратын тұрғындарын тонауға шығатын болған. Екінші шеңбер де дәл осы бірінші сияқты салынатын болған, енді үшінші шеңберге дейін созылған, германдықтарша жиырма, италиянша қырық миль болған, тоғыз шеңберде осылайша болған, бірақ шеңбердің өзі ішіне қарай тарыла берген. Бір шеңбермен келесі шеңбер арасындағы қоныспен тұрақтар жан-жағынан белгі естілетін жерде орналасты. Ғұндар осы қорғандарында екі жүз, жыл тіпті одан да артық жылдар бойы батыстың қазыналарын тасыды. Гот тайпалары мен славян тайпалары тыныштық пен бейбітшілікті бұзғаннан кейін, батыс дүниесі, толы-

ғымен тоналды. Мәліметтер бойынша, Хринг немесе Ринг қағанның резиденциясы болған. XI ғасырдың ортасында өмір сүрген Сен-Галлендік монахтың «О деяниях императора Карла» атты қолжазбасы Авар қағанатын құрушы түркі тілдес тайпалардың өз заманында үлкен ортағасырлық қала салып, Батыс әлемін билеп төстегені туралы жазады.

Жазба деректер бойынша, VIII ғасырдың аяғында аварлар арасында христиан діні тарала бастаған. Аварлар жеріне христиан діні таратылып, шіркеулер салынды. Көптеген шаруалар епископ пен аббаттарға тәуелді болып, салық төлеуге міндетті болды. Авар қағанатының орналасқан жері Паннония болғандықтан, онда табылған шіркеу қалдықтары христиан дінінің таралғанын дәлелдей түседі. Бірақ аталмыш дін Авар қағанатының шаңырағының шайқалғаннан кейін насихатталғанын айта кету керек.

Авар қағанатының басқарушы орталығы «Хринг» қалалық жүйесі. Авар қағанатының астанасы «Хринг» жүйесі – Авар қағанатының ең үлкен архитектуралық құрылыстарының бірі. Яғни аварлар тек көшіпелі мемлекет болып қана қоймай, отырықшылық мәдениетті де игерген. Бекініс типіндегі қала кешенінде колөнер, сауда айырбас, шеберханалар қызу жұмыс істеген. Қала сол заманда аварлардың мәдени жетістігінің нышаны, Еуропаның дәл ортасынан орын алған мәдени орталық, Хринг кешенінің орналасуының өзінде саяси астар бар деп қорытындылауға болады.

Сонымен қорыта айтқанда Авар қағанатының тарихы өмір бойы күреспен өтті. Ол күрес, ең алдымен, күнкөріс – тұрақты қоныстанатын жер үшін. Авар қағанаты қалыптасқан уақыттан бастап, барлық тарихы Византия империясымен тығыз байланысты болды. Орта ғасырларда Византия империясы Шығыс Еуропада мәдениетті көркейтуші, тіпті барлық саяси жағдайларды бақылаушы және оны жүргізуші болды. Ал Авар қағанатын жасаушылар Шығыс мәдениетін Еуропада жалғастырушылар. Яғни VI ғасырдан бастап Византия мен аварлар арасындағы соғыстың нәтижесінде екі үлкен мәдениет – Батыс пен Шығыстың қақтығысуына алып келді. Екі суберкениеттердің қатынасының барысында мәдени синтез болды. Мәдениеттердің алмасуын, әсіресе, әскери жағынан жауынгерлердің қарулануынан көруге болады. Аварлардың қаруланған сауытты атты әскері (латная конница) еуропа-

лықтар үшін үлкен жаңалық болды. Аварлық сауытты атты әскер негізінде, келешекте Еуропада рыцарлық дәстүрдің қалыптасуына алып

келді. Авар қағанатын жасаушылардың Еуропаға ашқан жаңалығы – темірден құйылған жүген мен үзеңгі және бір жүзді иілген қылыш.

Әдебиеттер

- 1 Менандр Протектор. История // Византийские историки: Дексип Эвнэпий Олимпиодор, Малх Патриций, Менандр, Кандид Ноннос и Феофан Византиец / пер. С. Дестуниса. – СПб.: Тип. Изд. Л. Демиса, 1860. – С. 313 – 470.
- 2 Einhardi Vita Karoli // *Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalter*. – Bern, 1975. – Vol. 5. – S.18 – 34.
- 3 Феофилакт Симокатта. История (Памятники средневековой истории народов центральной и восточной Европы) / пер. С.П. Кондратева. – М.: Академии Наук СССР, 1957. – 223 с.
- 4 Турский. Г. История франков. Академия Наук СССР. Литературные памятники / Пер. В.Д. Савуковой. – М.: Наука, 1987. – 459 с.
- 5 Бернштам А.Н. Очерк истории гуннов. – Л.: Наука, 1951. – 255 с.
- 6 Стефан Лебек. Происхождение франков V – IX вв. – М.: Наука, 1993. – 263 с.

References

- 1 Menandr P. Historia / per.S.Destynis. – SPb., 1860.
- 2 Einhardi Vita Karoli // *Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalter*. – Bern, 1975. – Vol. 5. – S.18–34.
- 3 Simokata F. Historia. – M., 1975.
- 4 Tyrski G. Historia frankov. – M., 1987.
- 5 Bernchtam A.N. Osherk histori gunnov. – L., 1951.
- 6 Stefan Lebek. Proisxozhdenie frankov V–IX v. – M., 1993.

ӘОЖ 946.072.2

¹А.Қ. Шоқатова ²Т.Н. Мұқажанова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: aisek85@mail.ru

Ұлы Карлдың Испаниядағы арабтармен күресі

Мақалада франк королі Ұлы Карлдың Батыс Еуропаның мәдени бірлігі мен тұтастығы жолындағы рөлі және Еуропаның саяси картасының тарихы, сондай-ақ қазіргі саяси картаның негізін қалануы қарастырылады. Егер Ұлы Карлдың билік құрғанына дейін түрлі тайпалардың жиынтығы тұсында саяси және мәдени тұрақсыздық орын алса, ал – Каролингтер әулетінің тұсында саяси-географиялық бұл құрылым ұлы держава дәрежесіне жеткен. Мақалада Ұлы Карл жүргізген саясатқа назар көбірек аударылған. Онда саяси істер, қол жеткен жетістіктер, сонымен бірге бастапқыда оған жетудің қиындығы талданған. Ұлы Карл 796 жылы аварларды жеңіп, бар күшін арабтарға бағыттаған. Араб жаугершілігінен босаған Еуропада испандық марканы құрады. 801 жылы марка астанасы Барселона болды. 814 жылы испандық марка территориясы Эбро өзеніне дейін созылып, халифаттың оңтүстік иелігінен Ұлы Карл империясына дейінгі аралықты қамтыды.

Тіүйін сөздер: франктер, Карл империясы, саясат, каролингтер.

A.K. Shokatova, T.N. Mukazhanova

The struggle of Charlemagne with the Arabs in Spain

The article is devoted to the deals of he empire of Charlemagne King of the Franks, who played a crucial role in the formation of both the continuing still the cultural unity of the West, and more or less close to the modern political map of Western Europe. If, before Charlemagne the political map represented a motley conglomeration of tribes and states created by them, constantly changing its shape and fall apart as easily as occurs after a certain Karl remained constant (although, of course, relatively) political and geographical structure is retained even after the collapse of the Carolingian Empire a certain community, as is usually the case with the former parts of the total power, which gained sovereignty. Regarding the Spanish policy of Charlemagne the author argues that the policy from the beginning has been far less successful than victorious campaign on the eastern borders. Relief situation occurred in 796 Carl at that time in connection with the defeat of the Avars release considerable military force, and the offensive initiative proceeds from the Arabs to the Franks. On purified from Arab lands created Spanish brand, populates the Spaniards, who had fled to the limits of the Frankish state of the Arabs. In 801 as the capital became Barcelona. By 814, the territory of the Spanish brand extended south to river Ebro, which has become a borderline between the empire of Charlemagne, and the lands of the caliphate.

Key words: Franks, the empire of Charlemagne, politics, the Carolingians.

А.К. Шоқатова, Т.Н. Мухажанова

Борьба Карла Великого с арабами в Испании

В статье рассматривается империя короля франков Карла Великого, которая сыграла колоссальную роль в формировании как сохраняющегося до сих пор культурного единства Запада, так и более-менее близкой к современной политической карте Западной Европы. Если до Карла Великого последняя представляла собой пёстрый конгломерат племён и созданных ими государств, постоянно менявших свои очертания и разваливавшихся так же легко, как возникавших, то после Карла сохранилась некая постоянная (хотя, разумеется, и относительно) политико-географическая структура, сохранявшая даже после развала империи Каролингов определённую общность, как это обычно бывает с бывшими частями общей державы, обретшими суверенитет. Касательно испанс-

кой политики Карла Великого автор утверждает, что эта политика с самого начала была гораздо менее успешной, чем победоносные кампании на восточных границах. Облегчение ситуации наступило в 796 г. У Карла к тому времени в связи с разгромом авар высвободились значительные воинские силы, и наступательная инициатива переходит от арабов к франкам. На очищенных от арабов землях создавалась Испанская марка, заселяемая испанцами, бежавшими в пределы Франкского государства от арабов. Столицей марки стала взятая в 801 г. Барселона. К 814 г. территория Испанской марки простиралась на юг до р. Эбро, ставшей рубежом между империей Карла Великого и землями халифата.

Ключевые слова: франки, империя Карла, политика, Каролинги.

Франк мемлекетінің нағыз гүлденіп, кемелденген кезеңі Ұлы Карл билігінің тұсына сай келеді. Ұлы Карл 768-814 жылдары билік құрды. Ол жалынды және жігерлі де қайратты, мемлекет басқару ісі мен әкімшілікте, шаруашылықта, соғыста, халыққа білім беру істерінде өз замандастарын таң қалдырған ұлы тұлға болды. Әрине, Карл өз заманындағы мемлекеттің аса көрнекті қайраткері болса да өз мүддесі үшін феодалдарға арқа сүйеп, өз саясатын жүргізгені белгілі. Табысты ірі соғыстардың нәтижесінде Франк мемлекетінің шекарасын анағұрлым ұлғайтып, қоластына түрлі тайпалар мен халықтарды бағындырды [1].

Ұлы Карл жүргізген саясат, оның Византиямен қатынасы, т.б. мәселелер медевистер тарапынан әрқашан қызығушылық тудырған. Латын тілінде жазылған деректерді талдай отырып, ерте каролингтік қоғамның Византиямен қарым-қатынастарының халықаралық саясаттағы рөлін байқауға болады. Карлдың әкесі басқа Меровинг корольдері сияқты, өлер алдында 754 жылы өзінің иелігін екі ұлына мұрагерлікке бөліп берген. Үлкен баласы Карлге (сол кезде 21 жаста болатын) ауқымды иелікті, атлантикалық Аквитаниядан Тюрингияға, Нейстридің және Австрияның үлкен бөлігін, Фризиядан Франк мемлекетіне дейінгі жерді берген. Карлдың резиденциясы Нуайон, ал Карломандікі Суассон болды. 771 жылы желтоқсан айында Карломан қайтыс болды. Осындай жағдайлардан кейін Карл қарамағына інісінің иелігін және оның ықпалды қызметшілері қосылды.

Сонымен Карл барлық байлықтың жалғыз мұрагері болғаннан кейін сыртқы саясатта территориясын кеңейтуді қолға алды. Франктер мүмкіншілік болған жерлердің барлығын иемденіп, жергілікті тұрғындармен некеге отырып, шіркеулердің негізін қалыптастырды. Карл өз билігін шығысқа дейін созып, оны аса сәттілікпен бекітті. Дегенмен, батыстағы шекарасы

баяу дамудағы мәдениетпен шектесті. Бұл Карлдың арқасында орныққан мәдениет тек шығыста ғана емес, мұсылман әлемінде де кедергі мен қайшылықтарға тап болды. Франк саясатының басты назарын аударып отырған Испаниядағы арабтардың мәдениетін жойып, өздерін варварлар ретінде көрсетті деуге келмес. Пиреней түбегінің тұрғындары остготтар билігі кезінен гөрі, арабтардың қоластында өмір сүріп жатқан кезіндегі жағдайлары жақсы болатын. Жергілікті тұрғындар жерге қатысты жеке меншігін сақтап қалды, арабтар жер өңдеумен айналыспаған, қайта жеңілгендерден алым-салық алып отырған [2].

Арабтармен соғыс Карл Мартеллдың тұсында басталды. Бірақ бұл кезде соғыс аяқталмай қалған еді. Енді соғысты франктер өздері бастады. Бұл кезде испандықтар Испанияның солтүстік бөлігіндегі феодалдық үкіметпен соғыс жүргізіп жатқан болатын. Осыны пайдалана отырып, Ұлы Карл 778 жылы Пиренейден өтіп, бірнеше қалаларды басып алды. Карл әскерлері күтпеген жерден Ронсевал жазығында шабуылға ұшырады. Бұл күтпеген шабуылдың құрбандары ішінде герман және роман халықтары поэзиясы – «Роланд туралы» жырда атағы шыққан Хруотланд Британия жағалауының маркграфы еді. Карлдың әскер басының бірі – «Ролланд» шығармасының басты қаһарманы болды. Бұл шығармада жорықтың тарихы бір-қатар қияли, ойдан шығарылып жырланған. Атап айтқанда, Ронсеваль аңғарында франктерге тұс-тұстан бас салған христиан баскесерлерді поэмада арабтарға айналдырып жіберген. Яғни Карлдың шабуылдары мен ерліктері аталған поэманың жазылуына арқау болған. Кордовтық әмірші 788 жылы «Қасиетті соғысты» жариялайды. Арабтардың әскерлері Аквитанияны басып алуға кірісті [3].

Карлдың Испанияға жорығы сыртқы жаулау соғыстарында масштабы жағынан саксон соғы-

сынан кейін тұрады. XI ғасырда өмір сүрген Турольд есімді жазушы Роланд қазасына себепкер болған оқиғаның тарихын былай жеткізеді: 711 жылы маврлар әскері Солтүстік Африка арқылы Испания жеріне баса көктеп кіреді. 8 жылдың ішінде олар елдің христиан тұрғындарын Пиреней жеріне дейін ығыстырады. Алайда олар 732 жылы Францияны жауламақшы болғанда, Карл Мартелл король оларды кері шегінуге мәжбүрлейді. 20 жыл өткен соң Карлдың ұлы Қортык Пипин франктердің королі болып тағайындалады. Оның немересі Еуропаның көп бөлігін қоластына біріктіре отырып, тарихта Ұлы Карл деген атпен қалды. Христиан дінінің жақтаушысы Ұлы Карл 777 жылы өз иелігіндегі жерлерді кеңейтіп қана қоймай, Солтүстік Африкадан келгендер басып алған жерлерде христиан дінін қайта орнатуды шешеді. Осы жылы Сарагостың көмек сұрауына байланысты франк королі Испанияға басып кіреді. Бастапқыда Карл соғыста жеңіске жетіп отырып, бір қаланың артынан екінші қаланы басып алып отырды. Алайда, жаулап алған жерлерде франк билігін орнату үшін сәл аялдаған Карл жағымсыз хабар алады. Оны Испанияға шақырған билеуші Кордова халифімен келісімге келіп, ендігі жерде франктерді Испаниядан қуып шығудың амалын іздестіре бастайды. Тамыз айының ортасына таман Карл Франция жеріне Ронсеваль арқылы шегінеді. Осы жерде оның әскерінің бір бөлігін жергілікті тұрғындар шабуылдайды. Осы шайқаста Роланд қайтыс болады. Бұл оқиға аңыз болып сақталмаса, тез ұмытылып қалар еді. «Роланд» туралы аңыздың бірнеше нұсқасы бар. Солардың бірі бойынша оқиға былай болған: «Карлдың әскері маврларды Сарагосқа дейін ығыстырады». Қала қорғаушысы Марсиль аксүйектерді кеңеске шақырады. Олардың ішіндегі ең ақылдысы Бланкандрен қулыққа барып: «Карлға король оның дінін қабылдауға дайын», – деп хабарлауды ұсынады. Осы жаңалықты жеткізуге Бланкандреннің өзі аттанады. Карл бұл өтінішті қарсы алуына оның немере інісі Роланд қарсы болады. Роланд Марсильдің бұған дейін де талай айлаға барғандығын алға тартып, корольды бұл ұсынысты қабылдамауға үгіттейді. Ақырында Ұлы Карл айлаға еріп, Сарагос қаласының кілтін алуды шешеді. Кері қайтар жолдарында Роланд басқарған әскер маврлар тарапынан шабуылға ұшырап, Карлдың немере інісі қаза табады.

Эйнгард Карлдың арабтармен соғысы жайлы былай баяндайды. «Ол соғысқа әбден дайындалғаннан кейін Пиреней түбегіне аттанады. Алайда, қайтар жолда ол басктердің құрған қақпанына түседі. Түн жамылып басктер шатқалдың төбесінен әскерге бас салып, оларды қырып, тонап, таң ата қайта қашып кетеді» [4].

Жоғарыда келтірген аңыздарды талдай келе, Ұлы Карлдың басктерден жеңілісі туралы мәселеде келесідей қорытынды жасауға болады. Франктердің баск-гаскондықтармен шешуші шайқасы Вольф II Лупаның басшылығымен 778 жылдың 15 тамызында орын алады. Испаниядан кері шегінген франктер Ронсеваль шатқалында қарсыластарының шабуылына ұшырайды. Ұлы Карлдың немере інісі граф Роланд бастаған арьергардты басктер толығымен күйретеді.

Ұлы Карлдың Испания жеріндегі соғыс әрекеттері 20 жылға созылды. Осы соғыстың нәтижесінде франктер өздеріне қарсы келген христиан-баскілерді жеңеді. Мұсылмандарды оңтүстікке, Эбро өзеніне дейін ығыстырады. Лангобард королының ашуы қатты еді. Карлдың оған жасаған қорлығын ол көтере алмады. 772 жылдың ақпан айында Стефан III орнына Адриан I отырады. Текті отбасынан, білімді, шіркеу иерархиясының барлық сатыларынан өткен, беделді және мінезді болған ол алдыңғы билеген адамға жұп болмады. Кепілдеме талап ете тұрып, Дезидерийдің алғашқы ойындарына Адриан ұстамды болуға тырысты. Лангобард кепілдікті бермеді, бірақ папа иеліктерін тонап, қыңырды титықтатқысы келді. Папа Римде жасырынып, франк королына эстафетаны жолдайды, тосқандықтардан «Ұлы Римдік шіркеуге» көмекке келуін сұрайды.

Карл өзін көп күттірмеді. 773 жылдың наурызында ол папа елшісін қабылдап, ал маусымда алыс жорыққа дайындалды. Алдын ала Дезидерийдің оны қабылдамайтынын біліп, бейбіт келісім орнату үшін франктық әулет арасында беделді, лангобардтық топты тынышталдыруға Карл екі рет елші жіберді. Дезидерий келіссөз жүргізуге бас тартты. Сонда күшті франктық әскер Альпіге қарай жылжыды. Лангобардтар асуларды жауып, оны күшейтті. Карл сырттан орап алу тәсілін қолдануды шешті. Құпия жолдар арқылы франк іскері жауға тылдан шабуылдады. Қоршауда қалудан қорыққан Адриан қабырғасы қалың, өзінің астанасы Павияға қашты. Франктер Адрианның артынан қуып, Ламбардияның

біршама қалалары мен жазықтарынан өтті. Павияның өте мықты қамал екенін көрген Карл, қаланы алу ұзақ болатындықтан, маңызы жағынан екінші қала – Веронаға беттеді. Верона ұзақ қарсыласпады. Карл әскері Карломана әулетін тұтқындады, алайда Дезидерийдің ұлы, әскербасы Адальгизден айырылып қалды, ол қайта кек қайтару үшін Константинопольде жасырынды.

Жалпы Франктердің сыртқы саясатына қатысты іс шараларды әрі қарай жалғастырушы Карл болды. Осы Саксонияны бағындырудың нәтижесінде, Карл батыс славян тайпаларымен бетпе-бет кездеседі. Вильц, Серб және Чех тайпаларына шапқыншылық жасаудың әсерінен, славян тайпалары Карлге салық төлеп, шекараны қорғайтын жауынгерлер дайындап беруге тиісті болды. Фредегердің мәліметі бойынша, шамамен бес жыл уақыт өткеннен кейін, франк көпестері керуендерінің бірі славян жерінен өтіп бара жатқанда венедтер шабуыл жасап, бәрін өлтірген. Көпестер Само жағынан ешқандай қамқорлық көрмегендіктен, Дагоберд оған елші жіберген, байланыстар ешқандай нәтижелер бермегендіктен, ол славяндарға соғыс ашпақшы болған. Дагоберд әскерінің құрамында аустро-азиялықтардан басқа олемандар (франк королына салық төлеушілер болатын), солтүстік Италияның лангобардтары болған. Осы кездері венедтер шапқыншылықтарын күшейтіп, соңғы бірнеше онжылдықтар бойы сакстерден алым алып, Франк мемлекетінің шығыс шекара аймағын күзетуге қойылды. Дагоберд славяндардан сакстер сияқты салық төлеуді талап ете бастады. Карл мемлекетінің шекара аймақтарына франк маркаларына қорғаныстар сала бастайды. Дегенмен, Карл өзінің мемлекетінің құрамына славян территорияларын қоспаған.

Жеңіскер Римге жақындады. «Мәңгілік қала» өз құтқарушысын қуанышпен күтті. I Адриан қақпаның жанына қала тұрындары қолөнершілер, шаруаларды, Карлды салтанатты түрде қарсы алу үшін топтастырды. Король атынан түсіп, шіркеу жанындағы папаға қарай беттеді. Өзінің адалдығын білдіру мақсатымен, Карл Адрианның қолын ұстап, шіркеу хорының жетегімен храмға кірді. Карл Римдегі барлық қасиетті жерлерді аралап, «Пипиннің сыйынан» да маңыздырақ грамота алды.

Негізінде, Адриан бүкіл Италияның оң жағалауындағы Луна, Берчето, Парма, Падуа и Венеция қалаларын алуы тиіс еді. Бірақ оның өзінде

мұндай көп жер болған емес және Дезидерийдің алдында келесі кезекте жомарттығын көрсетпейтінін білдіргісі келді. Лангобардтардың астанасы көпке шыдады. Алайда, маусымның басына таман халықтың аштықтан қырылуына байланысты, Дезидерий отбасымен жеңілгендігін мойындап, қамал сыртына шықты. Жеңіскер жаңа патшайым Гильдебаргамен сарайға кіріп, тиісті таққа ие болды. Дезидерий мен әйелі Франциядағы шіркеуге жөнелтілді. Ал Карломандар отбасына не болғаны белгісіз [5].

774 жылғы жеңіс түпкілікті орнамады. Себебі Адальгиз герцог Фриульдерді онымен шағыстырып, Римді қайтарудың амалын қарастырды. Бірақ папа Адриан қауіп төніп тұрғанын Карлге хатпен жібереді. Дегенмен, ол Римді қорғау әрекеттерін тек 1 жылдан соң, 776 жылы Альпіден өтіп, герцог Фриульді өлтіреді, нәтижесінде Адальгиз тағы қашып құтылады. Енді Карл бұл істі соңына дейін жеткізу үшін арнайы жоспар құрады. 780 жылы Карл Павияда Рождествоны тойлатып, көктемде Мәңгілік қалаға Адрианның құрметімен келеді. 781 жылы 17 сәуірді Пасхальді жексенбіде Карл шіркеуде баласын Адрианға шоқындырады, Адриан оған Пипин деген есім береді. Карл баласына тәж кигізіп, оны Италияның келесі королы деп жариялайды. Пипин лангобардтар королы болды. Дегенмен, елдің жағдайы біркелкі болмады [6].

Арихиз, герцог Беневентский 774-776 жылы болған құпия комплотқа қатысушы Дезидерийден кейінгі таққа үміткер болған, одан бөлек оның жұбайы Атальберга тақтан түсірілген корольдың қызы болған. Бірақ Италияда Карл және Пипин сияқты екі король тұрғанда, оның еш қажеті болмады.

Осы жағдайдан соң 787 жылы Адрианнан құлақ қағыс болған Карл Дезидерийден қалған елді мықтап ұстап тұруға тырысты. Арихиз өзінің баласы Ромульді үлкен қазына-байлықтармен Карлға, жеріне жақындамауын өтіну үшін жіберді. Карл сыйлықты, тұтқынды қабылдап, бірақ өтінішті қабылдамады: Капуяға басып кірді. Сонда Арихиз екінші баласын елші ретінде 12 текті лангобардпен корольге мойынсынуы туралы шешімін айту үшін жіберді. Карл мейірімділікпен келісіп, Ромульді Беневентке қайтарды. Жауынгерлік ант қабылданып, ол бойынша король жыл сайын 7000 солид төлеуі тиіс болды. Король Римде Пасханы тойлатып, Италияға тұтқындармен қайтты. Бұдан былайғы

жерде жүргізген соғыстарды, арабтардың VIII ғасыр аяғында басталған қарсы шабуылдарына қарамастан, франктер оңтүстікке қарай жүйелі түрде жылжи берді. Осылайша, 801 жылы арабтардан Барселонаны тартып алды. Пиреней тауларының сырт жағындағы Шығыс Испанияның территориясында Испания маркасы пайда болды. Мұның халқы, негізінде, баскілер мен аварлар еді.

Жоғарыда келтірген мәліметтерімізді қорыта келе, Карлдың Испаниядағы араб билеушілеріне қарсы соғыстары кең қанат жаймады деуге болады. Карл Кордова халифының құйтұрқы саясатының құрбаны бола жаздады. Испаниядағы франктердің соғыс қимылдары Еуропа халықтарының құнды дастаны және тарихының құнды дерегі болып табылатын «Ролланд» туралы жыр дүниеге келеді.

Әдебиеттер

- 1 Жұмағұлов Қ.Т. Авар қағанатының тарихынан. – Вестник КазНУ. Серия историческая. – Вып. №2 (37). – Алматы: КазНУ, 2005. – С. 81-84.
- 2 Жумагулов К.Т. Аварский каганат в европейской истории раннего средневековья // Материалы научно-практической конференции и круглого стола, проведенных кафедрой всемирной истории и международных отношений в 2011-2012 гг. // Караганда, – 2012. – С. 14-19.
- 3 Орта ғасырлар тарихы. – Т. I. – Алма-Ата, 1976. – 182 б.
- 4 Эйхард. Жизнь Карла Великого// Левандовский А.П. Карл Великий. – М., 1999. – С. 83-85.
- 5 Левандовский А. «Карл Великий». – М.: Молодая гвардия, 1999. – С. 157-159.
- 6 Все монархи мира. Западная Европа/ под рук. К. Рыжова. – М.: Вече, 1999. – С. 37-39.

References

- 1 Zhumagulov K.T. Avar kaganatynyn taryhynan. – Vestnyk KazNU, serya istorysheskaya. – Vyp. №2 (37). – Almaty: KazNU, 2005. – С. 81-84.
- 2 Zhumagulov K.T. Avarskii kaganat v evropeyskoi istory rannego srednevekovye// Materyali naushno-praktizeskoi konferen-zii I kruglogo stola,povedennyh kafedroi vsemirnoi istoryy i mezhdunarodnyh otnoshenii v 2011-2012gg.// Karaganda, 2012. – С. 14-19.
- 3 Orta ғасырлар тарихы Т.І. – Almaty, 1976. – 182 s.
- 4 Eykhard. Zhizn' Karla Velikogo// Levandovskiy A.P. Karl Velikiy. – M., 1999. – 83-85 s.
- 5 Levandovskiy A. «Karl Velikiy». – M.: Molodaya gvardiya, 1999. – 157-159 s.
- 6 Vse monarkhi mira. Zapadnaya Yevropa/ pod ruk. K. Ryzhova. – M.: Vechе, 1999. – 37-39 s.

**АРХЕОЛОГИЯ
ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ****АРХЕОЛОГИЯ И
ЭТНОЛОГИЯ****ARCHEOLOGY
AND ETHNOLOGY**

УДК 327 (52+73)

R.O. Sadykova

Al-Farabi Kazakh National University, Republic Kazakhstan, Almaty
E-mail: raihan_rose@rambler.ru**Customs and traditions of the Kazakhs as the religious cultural heritage**

This article is devoted to the issue of Kazakh traditions. In recent decades, one of the major challenges for academic researchers has been to study the interpretation and integration of the formation of modern folk traditions that are adequate in terms of increasing the impact of globalization. Globalization has great impact to cultural processes. It contributes to the expansion of cultural ties between the peoples. But there is a disadvantage too. Preferring a unified type of art, unfortunately, is sometimes forgotten their own culture. In this context, this paper has attempted to study the importance of the traditions of the Kazakhs as norms and principles in their daily lives, whilst shaping the basic principles of a life philosophy. The national traditions and customs of Kazakhs are not only from their historical past, but are also in their present and are a force for predetermining the future.

Key words: globalization, culture, traditions, customs, folklore.

Р.О. Садыкова

Қазақтың салт-дәстүрлері діни мәдени мұра ретінде

Қазіргі уақытта жаһандану жағдайында ғылыми қызметкерлер алдында халық дәстүрлерін зерттеу, интерпретация мәселесі өзекті проблемаға айналып отыр. Әсіресе, бұл тоқтаусыз үрдіс халықтардың мәдениетінің өзара ассимиляцияланып, өзіндік келбетінен айырылуына әкелуде. Жаһанданудың мәдениетке ықпалы зор болып отырғандығы бәрімізге айқын. Өкінішке орай, жаһанданудың нәтижесі ретінде адамзат баласының өнердің унификацияланған түрін таңдауы себебінен, қазіргі қоғамда өзіндік ұлттық мәдениет ұмытылып барады. Осыған байланысты өз еліміздің ауыз әдебиеті, әсіресе, салт-дәстүрлерімізді зерттеудің және оларды өсіп келе жатқан ұрпаққа ұғындырудың маңыздылығы артты. Ол қазақ халқының өмірлік философияның мәнісіне айналып, күнделікті тұрмыстағы мінез-құлықтың негізі ретінде көрініс тапты. Жаһанданудың нәтижесінде туындаған кедергілерді жою үшін адамдарды ғана емес, қоғамды да тәрбиелеуде мәдениеттің барлық мүмкіндіктерін пайдалану қажет. Себебі мәдениеттің құрамдас бөлігі болып табылатын халықтың салт-дәстүрлері тарихи өткеніміз ғана емес. Ол біздің бүгінгіміз бен келешегіміз екендігі айқын. Осы тұрғыда ұсынылған мақалада қазақ халқының салт-дәстүрлері фольклордың құрамдас бөлігі ретінде қарастырылып отыр.

Түйін сөздер: жаһандану, мәдениет, салт-дәстүр, фольклор.

Р.О. Садыкова

Традиции и обычаи казахов как религиозное культурное наследие

Данная статья посвящена изучению проблемы роли казахских традиций. В последние десятилетия одной из важнейших проблем, стоящих перед научными работниками, являются исследова-

ния, интерпретация, встраивание, формирование современных народных традиций, адекватных в условиях возрастания влияния процессов глобализации. В какой-то степени они унифицируются. Отдавая предпочтение унифицированному типу искусства, к сожалению, иногда забывается своя собственная культура. Утрачиваются традиции и обычаи. В связи с этим возрастает значимость изучения особенностей национального фольклора казахов, особенно ее традиции и обычаев, разъяснения ее подростающему поколению. Актуальность бесконечного количества проблем, связанных с этим направлением, определяется возросшей потребностью и необходимостью использовать огромные потенциальные возможности культуры как бескрайней, по существу, сферы деятельности для воспитания в широком смысле слова не только людей, но и общества в целом. Так как народные традиции и обычаи казахов это не только историческое прошлое, но это также наше настоящее и предопределяющее будущее.

Ключевые слова: глобализация, культура, традиция, фольклор.

Today, globalization is the determining factor in the economic, political, social and cultural development of mankind. At the same time, being a process of modernization, the globalization of culture threatens to destroy the national cultural heritage, to lose viable traditional values. The globalization of culture is not a new phenomenon. Globalization processes in the cultural sphere have existed throughout the history of mankind, but they have become manifest in different areas. To date, however, this problem is of almost no special consideration on the part of researchers into globalization. Economically weak states, in terms of realism, are absorbed by major cultures. The loss of cultural identity and cultural dissolution can be full or partial. It leads to cultural exhaustion due to unification and standardization, the sharing of the same cultural patterns around the world. Globalization leads to a decrease in the identity and causes crises of the self-identification of various peoples of the world as the representatives of national groups and government entities [1].

In the age of globalization of modern civilization and the development of information technology, culture, which is regarded as a major mechanism of the moral and spiritual education of the younger generation, is becoming the most important factor of global influence. Fulfilment of the tasks of moral and spiritual education should be regarded as an essential condition for the preservation of a national culture, the primary prerequisite for the spiritual safety of the society, because «cultural heritage» is the only assurance of the grandeur of the nation and of its independence. Kazakhs are one of the peoples who appreciate and value their culture. In this regard, the importance of studying the specific features of Kazakh folklore, as well as the traditions and customs of Kazakhs, and explaining their

value to the oncoming generation is increasing. The relevance of an infinite number of issues associated with this trend is determined by increased demand and the need to use the enormous potential of culture, which is, in fact, boundless in its scope of activities, for education in the broadest sense of not only individuals, but also society as a whole.

Folklore is one of the important components of the cultural heritage of the peoples of Kazakhstan. When literally translated, folklore means «folk wisdom», or «folk witting». In a broad sense, folklore (folk art) is prevalent in people's poetry (tales, epics, legends), music (songs, tunes), theatre (puppet theatre, drama), dance, architecture, fine and applied and decorative arts, that are created by the people on the basis of a collective creative experience and national traditions. This definition is basic for this study [2]. In this context, Kazakh folklore includes the whole of the national traditions, customs, rituals, world outlooks, beliefs, rich poetry, arts and crafts, as well as choreography. Folklore is the artistic creativity of the masses, mainly oral poetry, which was passed on from generation to generation. People were the creators of folklore and its medium, keeping national folk traditions. In his book the President of Kazakhstan, N.A. Nazarbayev wrote, «The tremendous role of oral folk speech is essential to the understanding of the Kazakhs as ethno-cultural integrity Thus, a unique situation developed – not only the elite, but also an absolute majority of the people acted as the creator of their spiritual identity for many centuries. It is very rare in occurrence in world history. It was a phenomenon truly democratic in content, in essence that had a fundamental influence on the formation of the specifics of the Kazakh worldview» [3].

The character of folklore is multi-levelled; it is studied by various sciences. Kazakh folklore is

of great interest to researchers. In the western scientific school, there are few works devoted to the subject. In Russian historiography and ethnography, the folklore of the Kazakh people has been studied since the XVIII century. The work grew especially vigorously in the XIX century, thanks to G. Potanin, V. Radlov, A. Divaev and others.

To some extent, all these issues are covered in domestic and Russian studies of Kazakh folklore. However, at present, there are very few works in foreign languages devoted to the study of the significance of the Kazakh traditions and rituals as the norms and principles of conduct in everyday life.

This article is devoted to the Kazakh traditions as the norms of everyday life in building a cultural society. The study is based not only on theoretical works, but also on a variety of ethnographic sources.

Traditions and customs have a special place in the cultural history of the Kazakh people. The development of the spiritual culture of the Kazakhs is a part of the general historical process. It was in ancient times that the oral folk arts were formed. Throughout the ages, the people have preserved all their knowledge, intelligence and experience through the oral language.

After Kazakhstan obtained independence, interest in the nation's traditional spiritual values increased immeasurably and covered all aspects of its life in the past. One generation is witnessing the process of renewal of the society which has gained its own specific features and a unique look. The traditional world-view of Kazakhs was essentially a syncretic fusion of Islam with the rituals of ancient views, beliefs and cults. The world-view of Kazakhs had no specific teachings, theological dogma or philosophical doctrine at the root, but nevertheless, it reflected the collective philosophical position of the people in relation to the objective world. It manifested itself in all spheres of life; national traditions and customs, religious and civil ceremonies, ethical, aesthetic ideals and others, which substituted for the cultural, historical and other spiritual institutions and bodies from the past.

Numerous nomadic peoples inhabiting the territory of the Asian countries left an enormous spiritual and cultural heritage for their descendants. «Once we came into this world and shall leave it» – the words expressed the nomads' attitude to life. Appreciating life in all its manifestations, they put deep meaning into what they were doing. The spiritual world of our ancestors is retained in traditions and customs having taken shape over the centuries.

The customs and traditions of the Kazakhs were generally divided into the following groups:

1. Religious ones.
2. Ceremonies of family celebrations.

Of them, the last two groups were important for the formation of the vital principles, so they will be considered more closely.

Ceremonies of family celebrations can be divided into three groups:

1. Traditions and rituals associated with the birth and evolution of the child.
2. Rituals of the wedding ceremony as an aesthetic basis of intelligence
3. Folk tois related to seasonal holidays.

In this article, we will consider the tradition associated with the birth and evolution of the child, as well as wedding rituals. They define the accepted standards of conduct in society at important life stages. If one looks closely at the traditions and customs of Kazakhs, he or she can find all the necessary conditions to form the principles, starting with childhood.

The study of the tradition related to each period of human evolution shows how important traditions and rituals are for Kazakh society, because they are inherent to the people, their soul. Our President N.A. Nazarbayev wrote, «Folklore, oral folk arts in the interpretation of both great akyns and thousands of anonymous authors performed a kind of institutional environment, compensating the absence of mass educational institutions. This linguistic creativity of millions of Kazakhs executed one more function which may be insensible at first glance. Through the linguistic creativity, every Kazakh felt «specialness» of their culture, their own «self» and their direct involvement in the elements and the harmony of their native culture» [3, c. 27].

The rich culture of the Kazakh people has preserved many traditions and customs, revered and passed down from generation to generation for centuries. Their formation was greatly affected by historical events and religious views. In particular, many traditions and customs are rooted in Tengriism; pagan ideas about the world that existed before Islam. At the same time, they are closely intertwined with Muslim customs. Thus, in the Kazakh culture, there has been a kind of symbiosis of customs and traditions, which are harmoniously combined and complement each other, permeating all stages of life; birth, pregnancy and childbirth, the wedding ceremony and the period following it, marriage, parenting at different stages of evolution, customs

of hospitality, entertaining features, arranging celebrations and funeral feasts, burial and funeral rites and a variety of moments and aspects of life.

Particular attention in Kazakh family traditions was paid to the delivery of a child and its evolution. For Kazakhs, the delivery of a child has always been the most anticipated and blessed event. We have kept the saying «Balaly uy bazar balasyz uy mazar», which means «Home with a child is joy and happiness, the one without a child is like a grave».

Different ethical behaviour patterns of young parents on the birth of a son or daughter are reflected in folk traditions. Many celebratory traditions, such as Shildekhana, Besik toi, Kyrkynan shygaru (forty days celebration), Tusau keser and others are related to the birth of the child and his or her further education.

Traditionally, a pregnant woman was taken care of by her mother-in-law, whose help was based upon her life experiences. During childbirth, a big responsibility is put upon the shoulders of the mother-in-law and wives of the husband's relatives who surround a woman in labour with attention and care, observing different customs and popular beliefs. Men, childless women and girls are not allowed to be near the woman unnecessarily. Relatives, as well as those who lived in the same aul (village), wished the child to be born safe and sound and observed rituals existing in the nation.

Zharys Kazan is an interesting omen, (zharys – a competition, kázan – a cauldron). They usually put a cauldron on the fireplace, boiled milk in it, put in some meat, opened chests, untied bales and bags of milk curds (kyrt), opened the domestic animal's peritoneum (karyn) in which butter used to be kept, once untied various knots, etc.

On the first day, the youth of the aul gather without any invitation to have Shildekhana or Shildekyzet, to celebrate the birth of the child and to protect him from evil spirits (ieri), which, according to pre-Islamic beliefs, could replace the child. For three days, the participants of shildekhana guard the mother and child, not getting a wink of sleep; the ritual is accompanied by singing, playing kyuis and various folk games. The child's mother is treated to a ritual dish – kálzha. The dish is cooked mainly to recuperate the new mother's strength. She is the first to be helped to hot broth and then the rest are treated. Immediately after the birth, a child is wrapped in a clean cloth that used to be a piece of elderly person's clothing or a diaper of a baby from a large

family. Then, until Kyrkynan shygaru, the child, regardless of gender is dressed in a ritual shirt, 'it koylek' [4].

A week after the birth of a child, Kazakh families used to hold a cradle fete – besik toi – to which neighbours were invited. They brought gifts to the child and the mother. It was also a day when the baby's name was announced. The right to choose the name was usually given to the oldest of the family (grandparents) or to a mullah, and, in some cases, to a distinguished guest – kutty konak. This custom displayed respect for elders and admiration for their wisdom and experience. The child's name was usually chosen in line with the lifestyle of the Kazakhs and symbolized courage, fortitude, or any other qualities of boys, and of beauty and goodness in girls. From the point of view of psychology, the name itself, in a sense, enjoins its bearer to obey the idea that was laid on the day of nomination. The ethical-psychological significance of the cradle celebration lay in the fact that certain moral precepts were formed and strong positive emotions were given that day.

There was another tradition of no less importance; Kazakhs, like many other nations, believed that a child was exposed to the greatest risk in the first forty days of his or her life, so on the fortieth day after the child's birth, the ceremony «Kyrkynan shygaru», (literally «removal of forty»), was performed. To do this, women gathered and bathed the child in salt water. After bathing, the baby was swilled with forty spoons of ritual water from a bowl in which coins and silver jewellery had been put beforehand as a gift to the women who participated in the sacred rite. It also included the first haircut and nail cut and other rituals. For boys, the Kyrkynan shygaru was performed the day before the child was forty days old (to make him strong and brave); for girls, a day after the child turned forty days old (to make her diligent, quiet and obedient). Distributing traditional cakes baked for the event was an obligatory ritual. After this ceremony, the mother was allowed to make a public appearance with the child. At first, she was to visit relatives (forty houses) and get gifts for showing the child, in order not to jinx the new-born [5].

When the child turns one or one and half, he or she begins to walk. The rite Tusau kesu ('the cutting of ties up') corresponds to this period of evolution. This rite and the following one – Ashsmay yer – celebrate the beginning of a journey through life, and

exploration of space; nomads regarded a child's being on his feet as his ability to take to the road and, after a little while, to mount a horse.

When a boy turned three years old, it was time to celebrate Ashamai er – the first attempt to ride a horse. The ashamai is a kind of a saddle of safe design, which would not let a child fall off a horse. Pouches sewn like saddlebags, (hurdzhuns), served as stirrups for the child, whose feet were thrust into them. The first ritual mounting into an ashamai was carried out by an aqsaqal of the aul who wished the boy to become a fine rider, to live a happy and long life. After the child had been blessed, the parents of the new rider arranged a celebration to mark his first mounting of a horse.

Thus, folklore has always played a major role in the upbringing of children. Once the child had learned to speak, he was immediately taught songs, proverbs and poetry. His birth was the biggest event, anticipated not only by the family but the whole village. Through such traditional festivals, the Kazakh people looked forward with hope and had an optimistic attitude towards life.

The *second group of family traditions* is associated with the period of growing up. Of all the forms of popular dramatic art, the wedding tradition was closest to the theatrical one. In the Middle Ages, the Kazakh wedding included three parts; marriage brokerage, the interim period (pre-wedding) and the wedding feast. The marriage brokerage included the arrival of matchmakers – relatives and friends of a groom to be in the aul of the bride, an agreement on the proposal of marriage and the amount of dowry, about the time of the wedding feast and the departure of the matchmakers [6].

The wedding feast consisted of two stages: the first one – the ceremonies associated with the farewell of the bride, and the second one – the arrival of the wedding group to the groom's aul and the wedding party. During this period, traditional ceremonies such as Kuz uzatu were performed. In the evening before the Kyz uzatu, matchmakers would go to the bride's house again. The number of visitors should not be even. Early in the morning, the bride, with the matchmakers, is sent to the groom's house. The solemn ceremony of meeting the bride in the groom's house is called kelin tysiru. The main element of kelin tysiru is a traditional performance of a song of instructions and wishes – Betashar. A singer-improviser, characterizing the respectable family members in verse, encouraged the bride to

give a bow to each one; the close relatives of the husband to be, in their turn, gave the bride Korimdik, gifts for looking at her. The song ends with guidance, wishes and advice.

After the song had been sung, the mother-in-law-to-be came up to the bride and took her shawl off, kissing her, wishing her happiness and prosperity. The shawl was passed to the women present and shared equally between them.

Thus, the Kazakh people have many beautiful and distinctive ethnic rituals and celebrations associated with youth: the choice of a bride, match-making and entry into family life. Kazakhs have always been notable for a serious attitude towards the founding of a family and making it close-knit. Therefore, there were a lot of «unwritten» traditional rules that were conducive to this. Kazakhs have considered marriage to be sacred and inviolable. So far, the traditional Kazakh wedding ceremony has been preserved with minor changes. These lie in the fact that a bride and groom no longer wear traditional costumes, although saukele is often found in a modern bridal gown. The veil is taken off the bride's head and a headscarf is tied as before. The wedding toi has also undergone a change. They no longer play national games, which used to be held on a grand scale.

However, the traditions of Kazakhs are the *raison d'être* of the nation itself. She has also become part of world culture and there is clear evidence of recognition of the Kazakh traditions by the international community. The Ministry of Culture has been working to have included the traditional cultural values of the Kazakh people in the UNESCO World Heritage.

It should be noted that revival of the rich heritage, traditions and achievements of folk pedagogy, based upon high principles of morality and ethics, as well as the right use of them under modern conditions, should serve as the most important factor in educating the new Kazakh citizen.

Folk traditions are widely demanded in the contemporary cultural practice of Kazakhstan, which makes us believe in the ability of national traditions to resist the laws of the post-industrial world, dictating the levelling of a peculiar and unique culture, depleting the diversity of humankind, depriving ethnic groups of the opportunities of self-identity as fully-fledged authentic formations; overwhelming globalization of the modern world makes the nation strive to keep its main ethnic features, amongst

which the tradition, (as a factor of social and historical development), assumes strategic significance.

At the present stage of Kazakhstan's development, the society is facing a number of new scientific and practical tasks that require a deep understanding of historical place and the role of folk arts in the holistic picture of social life and mental production.

Preferring a unified type of art, modern people are sometimes, unfortunately, beginning to neglect their own culture. Traditions and customs are lost, as young people no longer take an interest in them. In addition, less attention is paid to the development of the national traditions of the country in its own unique way.

Tradition is regarded as a basic, fundamental feature of folklore, one of the main mechanisms of accumulation, preservation and the development of culture. Through traditions in folk art, not only mas-

ter-hood, but also images, favourite popular motifs, art principles and techniques are handed down. Traditions form the main layers of folk art culture – schools which, at the same time, determine the particular viability of folk art. Family traditions define the norms and principles of behaviour, not only for the family but also for the people's environment at the different stages of life.

Tradition serves as a bearer of social memory, which both stores the past and, synthesizing it with the present, gives the opportunity to develop, to go into the future. Positive trends in the development of society towards democracy are determined by its inclusion in the global integration process, but the best traditional model of the regulation of social relations, cultural development, will inevitably occupy a significant place in the social and cultural life of the people.

Литература

- 1 Sadykova R. Actual issues of globalization and culture interaction. 2013.
- 2 Мерғалиев Д.М. Фольклорные традиции в искусстве Казахстана: монография. – Павлодар: ПКПИ, 2012. – С. 9.
- 3 Назарбаев Н.А. В потоке истории. – Алматы: Атамұра, 1999. – С. 26-27
- 4 Фольклор казахского народа: Сказки, пословицы, обряды, традиции. – Алматы, 2002. – С. 34-35.
- 5 Кенжеахметұлы С. Казахские народные традиции и обряды. – Алматы: Ана тілі, 2001.
- 6 Каскабасов С.А. Золотая Жила. Истоки духовной культуры. – Астана: Елорда, 2000.

References

- 1 Sadykova, R. Actual issues of globalization and culture interaction. 2013.
- 2 Mergaliev, D. Folklornye traditsii v iskusstve Kazakhstana. – Pavlodar: PKPI, 2012.
- 3 Nazarbayev, N.A. V potoke istorii. – Almaty: Atamura, 1999.
- 4 Folklor Kazakhskogo naroda: Skazki, poslovitsi, obryady, traditsii. – Almaty, 2002. – 34-35 p.
- 5 Kenzheakhmetuly, S. Kazakhskie narodnye traditsii i obryady. – Almaty: Ana tili, 2001
- 6 Kaskabasov, S.A. Zolotaya zhila. Istoki dukhovnoi kulturi. – Astana: Elorda, 2000.

ӘОЖ 94(574.5) «1989/2013»:314

А.Ж. Султаниярова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: anarsitora@mail.ru

Қазақстан Республикасы халқының жалпы санындағы өзгерістер және Оңтүстік Қазақстан облысы тұрғындарының жас-жыныстық ерекшеліктері (1989-2013)

Мақалада Қазақстан Республикасы облыстары халықтарының демографиялық өзгерістері қарастырылған. 1989-2013 жылдары Қазақстан Республикасы халқы, оның ішінде Оңтүстік Қазақстан облысы тұрғындарының жалпы санында, ұлттық құрамында едәуір өзгерістер орын алды. Оңтүстік Қазақстан облысы өзге облыстарға қарағанда ұлттық-мәдени, дәстүрлік, өндірістік, табиғаттық жағдайына байланысты өзіндік ерекшеліктері бар. Оңтүстік Қазақстан облысы халқының орналасуы, әлеуметтік-демографиялық дамуы, тәуелсіздік жағдайында өсіп-өнуі, соның ішінде ұлттық құрамындағы ерекшеліктері, жалпы саны жағынан өзгерістері, жас-жыныстық ерекшеліктері бүгінде әлі де зерттеуді, толықтыруларды қажет етеді. Сонымен қатар мақалада жас-жыныстық ерекшеліктері жалпы сандық және пайыздық көрсеткіштері келтірілген. Қазақстан Республикасы халықтарының орналасу динамикасы, Оңтүстік Қазақстан облысы халқының жастық құрамы кесте бойынша көрсетілген.

Түйін сөздер: Қазақстан Республикасы облыстары, Оңтүстік Қазақстан облысы, демография, демографиялық өзгерістер, халық санағы, жас-жыныстық ерекшеліктер

A.Zh. Sultaniyarova

Change of the total number of population of the Republic of Kazakhstan and age sex aspects in South Kazakhstan region (for the period 1989-2013)

Demographic aspects of the population of the Republic of Kazakhstan are reviewed in the article. Significant changes have been observed in the total number and ethnic composition of the population of the Republic of Kazakhstan and in South Kazakhstan region for the period 1989-2013. South Kazakhstan region has its own peculiarities in national culture, traditions, customs, manufacturing and natural conditions in comparison with other regions of the Republic of Kazakhstan. Presently analysis of the total number of population, ethnic composition of population, social and demographic development, development of the region during independency period requires additions and more extensive studies. Age aspects and change of the total number of population expressed in number and per cent is considered in the article as well. Dynamic of the number of population of the Republic of Kazakhstan and age number in South Kazakhstan region are demonstrated in the tables.

Key words: Regions of the Republic of Kazakhstan, South-Kazakhstan region, demographics, census of population, demographic changes, age sex features.

А.Ж. Султаниярова

Изменение общей численности населения Республики Казахстан и половозрастные особенности Южно-Казахстанской области (1989-2013 гг.)

В статье рассматриваются демографические особенности населения Республики Казахстан. В период 1989-2013 гг. в общей численности, и в национальном составе населения Республики Казахстан, и в Южно-Казахстанской области были значительные изменения. Южно-Казахстанская

область в сравнении с другими областями Республики имеет свои особенности в национальной культуре, в традициях, в обычаях, в производстве, в природных условиях. Сегодня исследования общей численности населения, особенности национального состава населения, социально-демографическое развитие, развитие области в период независимости требует дополнения и более обширного изучения. В том числе, в статье рассматриваются возрастные особенности и изменения общей численности населения в количественном и процентном показателе. Динамика численности населения Республики Казахстан и возрастная численность Южно-Казахстанской области показана в таблицах.

Ключевые слова: области Республики Казахстан, Южно-Казахстанская область, демография, демографические изменения, перепись населения, половозрастные особенности.

Мемлекет халқының құрамы мен санының өзгеруі саяси, тарихи, әлеуметтік-экономикалық, сондай-ақ демографиялық факторлардың ықпалымен болатыны белгілі. Қазақстанда 80-жылдардың аяғы мен 90-жылдардың басында экономикалық дағдарыстың тереңдей түсуі салдарынан халықтың тұрмыс дәрежесінің төмендеп, демографиялық жағдайы едәуір нашарлады, халықтың өсу қарқыны төмендеді. Егер 1989-1992 жылдары тұрғындар саны 0,7%-ға өссе, кейінгі жылдары төмендеді. Халықтың жалпы өсуі негізгі 2 факторға: табиғи өсу (туылғандар мен қайтыс болғандар санының айырмашылығы) және механикалық өсуге (келушілер мен кетушілер санының айырмашылығы) байланысты. Ал халықтың кемуіне көптеген факторлар – халықтың сыртқа кетуі, туу көрсеткішінің, өлу көрсеткішінен кемуі, әсіресе, экономикалық және әлеуметтік факторлардың ықпалы күшті [1, 36].

Қазақстан халқының саны 1989 жылы 16 464 464 адамды құрады немесе 12,9%-ға өсті. 1979 жылғы халық саны бойынша алдыңғы орындарда тұрған Шымкент облысы, Қарағанды облысы, Жамбыл облысы тұрды. Осы жылғы ауыл тұрғындарының көп орналасқан аймақтары Шымкент облысы, Алматы және Жамбыл облыстары болды. Ал Шығыс Қазақстан, Павлодар, Солтүстік Қазақстан, Талдықорған және Целиноград облыстарында ауыл халқы аз орналасқан аймақтарға жатты. 1989 жылы да ауыл тұрғындары жағынан Шымкент облысында Алматы облысында (10,7%), Жамбыл облысында (7,7%) көбейген. Яғни көріп отырғанымыздай, он жылға жуық уақытта осы облыстар алдыңғы қатарда тұрды. 1979 жылы оңтүстік аймақтарға жататын облыстарда, яғни Шымкент облысында – 16,5%, Талдықорған облысында – 7%, Алматы облысында – 8% және Жамбыл облысында – 8,7% ауылдық жерлерде тұратын халықты құ-

рады. Жалпы 45,9%-ды құрады. Ал 1989 жылғы санақ бойынша Оңтүстік Қазақстан облысында – 17,6%, Жамбыл облысында – 8,7%, Талдықорған облысында – 6,7%, Қызылорда облысында – 5,5%, Алматы облысында – 9,1% ауыл тұрғындарын құрады. Жалпы оңтүстік аймақ бойынша – 47,6% құрады [2, 22]. Демек, өскен.

Тәуелсіз Қазақстандағы демографиялық дамудың негізгі ерекшелігі халықтың абсолютті құрамының динамикалық өзгеруі болып табылады. 1993 жылға дейін бұл көрсеткіш жоғарыласа, яғни 1989 жылдан 1992 жыл 0,7% көрсетсе, 1999 жылы 0,9%-ға дейін төмендеді [3, 21-22]. Қазақстан Республикасында жүргізілген Ұлттық санақтың және жыл сайын шығып отыратын жылнама жинақтары материалдарына сүйене отырып, 1989-2013 жылдар аралығындағы Қазақстан Республикасы халқының облыс бойынша орналасуын толық төмендегі кестеде көрсетеміз.

І кестеде көрсетілгендей, 1989 жылдан 1999 жылға дейін Қазақстан халқының құрамы 1 246 028 (7,7%) азайып, 14 953 126 адамды құрады. Жаппай азаю Оңтүстік Қазақстан, Атырау, Қызылорда облыстарында және басты екі қала Астана мен Алматыдан басқа барлық аймақтарда төмендеген. Ал бұл аймақтарда 15 578 адамға (3,6%); 154 811 адамға (8,4%); 21 751 адамға (3,8%); 38 072 адамға (13,4%); 57 429 адамға (5,4%) көбейген. Ал халқы төмендеген аймақтарға Қарағанды облысы (335 230 адам немесе 19,1%); Шығыс Қазақстан облысы (236 201 адам немесе 13,4%); Ақмола облысы (335 230 адам немесе 21,5%); Қостанай облысы (206 115 адам немесе 16,7%); Солтүстік Қазақстан облысы (186 085 адам немесе 20,4%); Павлодар облысы (135 330 адам немесе 14,5%) жатады [3, 21-22]. Соңғы санақ қорытындылары бойынша, республикамыздағы қала тұрғындары арасында, соның ішінде Алматы қаласы бойынша – 1

млн.365,632 адам, Астана қаласы бойынша – 613006 және үшінші орында Шымкент қаласы бойынша – 566 966 тұрғынды құрап отыр. Бұ-

ған Н.Ә. Назарбаевтың айтқан сөзін айтып кету керек: «Шымкент қаласы, еліміздегі үшінші қала болуы тиіс» [5, 86].

1-кесте – Қазақстан Республикасы облыстары халқының орналасу динамикасы (1989-2013) [4, 7]

	1989	1999	2009	2010	2011	2012	2013
Қазақстан Республикасы	16222324	149812881	16009597	16321581	16556600	16791425	16909776
Ақмола облысы	1053297	827254	737495	734181	732291	732028	732719
Ақтөбе облысы	732653	682558	757768	770512	781889	791066	795817
Алматы облысы	1641638	1557269	1807894	1854480	1890765	1927718	1946718
Атырау облысы	424708	440286	510377	526517	537504	549091	555217
Шығыс Қазақстан облысы	1767225	1531024	1396593	1397941	1396298	1394164	1393619
Жамбыл облысы	1038667	988840	1022129	1040370	1051034	1062843	1069874
Батыс Қазақстан облысы	629494	616800	598880	606055	610390	615068	617640
Қарағанды облысы	1745448	1410218	1341700	1349495	1355028	1360312	1362743
Қостанай облысы	1222674	1017108	885570	882438	880500	879699	879941
Қызылорда облысы	602031	624991	678794	694756	706691	719795	726711
Манғыстау облысы	324243	314669	485342	513706	534963	556754	567754
Павлодар облысы	942313	806983	742475	745228	746562	748011	749019
Солтүстік Қазақстан облысы	912065	725980	596535	591019	586440	581534	579788
Оңтүстік Қазақстан облысы	1823529	19788339	2469357	2539619	2594562	2650187	2678889
Астана қаласы	284210	328341	613006	673151	720020	760541	778198
Алматы қаласы	1073130	1130321	1365632	1402113	14311663	1462614	1475429

1999 жылдан 2009 жылға дейін республика халқының саны 824,9 мың адамға өсті. Қазақстанның жыл сайынғы шығатын жылнамалығы деректеріне сүйеніп, халық санының өзгеруін байқап көрсек, 2010 жылы алдыңғы жылға қарағанда республика халқы 220666 адамға көбейген, 2011 жылы 237088 адамға өскен. Ал 2012 мен 2013 жылдарды салыстырып көрсек, 232953 адамға, 236 6900 адамға көбейгенін байқаймыз. Байқағанымыздай, жыл сайын 240 мыңға жуық адамға көбейіп отырмыз [4, 11]. Ал 2014 жылғы 1 тамызға дейінгі мәліметтерге қарағанда 17 309 мың адамды құрап отыр [6]. 2013 жылмен салыстырғанда 400 мыңға жуық адамға көбейгенімізді байқаймыз. Көбею Ақтөбе, Алматы, Маңғыстау, Оңтүстік Қазақстан облыстарында және Астана мен Алматы қалаларында байқалады. Ал едәуір азаю 2009 жылмен салыстырғанда Ақмола, Қостанай, Солтүстік Қазақстан, Шығыс Қазақстан облыстарында көрінеді [4, 11]. Зерттеліп отырған Оңтүстік облысы республикамыздың тәуелсіздік алғаннан бері (1999 ж

санақ бойынша) 1 978339 адамнан, 10 жыл ішінде 2 469357 адамға өскен. 2009 жылдан бүгінгі күнге дейінгі берілген мәліметтерге қарағанда Оңтүстік Қазақстан облысының халық санының өзгергенін қарастырып өтсек, 2010 жылы 48818 адамға, 2011 жылы 57 мыңға, 2012 жылы 54 мыңға, 2013 жылы 58 400 адамға өскенін байқап отырмыз. Ал 2014 жылғы қаңтардағы соңғы мәліметтер бойынша 2 733279 адамға жетіп отыр, яғни 1999-2009 жылға дейін 491018 адамға, 2014 жылға дейін 263 922 адамға көбейгенін көреміз [7]. Ал Жамбыл облысының тұрғындары 1989 жылы 1 038667, 1999 жылы 988840, ал 2009 жылғы санақ бойынша 1 022129 адамды құрап отыр. Оның ішінде 1999 жылға дейін 49822 адамға кемісе, ал 2009 жылға дейінгі онжылдықта 33 289 адамға көбейген. 2013 жылға дейін Жамбыл облысының тұрғындары соңғы санақтан бері 50 мыңға жуық адамға көбейген [4, 11]. Қызылорда облысында 1989 жылы барлығы 602031 адам болса, 1999 жылы 624 991, ал 2009 жылғы санақ бойынша 678794 адамды құра-

ды. Яғни 1989-1999 ж. дейінгі онжылдықта 22960 адамға көбейсе, кейінгі 10 жылдықта 53803 адамға көбейген. 2009-2013 жылға дейін бұл аймақтағы тұрғындар саны 49 мыңға көбейген. Оңтүстік аймаққа жататын тағы бір облыс – Алматы облысы бойынша 1989 жылы 1641638 адамды құраса, 1999 жылы 1557269 адам, ал 2009 жылы 1807894 адамды құрады. Яғни 1989-1999 жылғы онжылдық ішінде 84369 адамға кемісе, 2009 жылға дейін 250625 адамға көбейген. 2009-2013 жылдар аралығында 143 мың адамға көбейіп отыр. Яғни 2009 жылғы жүргізілген санақтан осы уақытқа дейін Қазақстанның демографиялық жағдайы едәуір түзеліп келе жатқанын көріп отырмыз.

Облыстың жас-жыныстық ерекшеліктеріне байланысты тоқталып кетсек, екі жыныста 1 жасқа дейін 1989 жылғы санақ бойынша 56946 болса, 1999 жылы 44536-ға көбейген, яғни 2,3%, ал соңғы жүргізілген санақ бойынша нәрестелер саны 74772-ге көбейген, яғни, 3%-ды құраған. 1-4 жастағы балалардың саны 1989 жылы 210063 болса, 1999 жылы 187140 азайса, 11,5%-дан 9,4%-ға азайған, ал 2009 жылы 242309 (9,8%) құраған. 5-9 жастағы 1989 жылы 220749 (12,1%), 1999 жылы 253308 болса (12,8%) 2009 жылға дейін 245339 (9,9%) болып

отыр. 10-14 жастағылар саны 1989 жылы 209197 (11,5%) құраса, 2009 жылы 250077 (10,1%) құрағанын байқаймыз. 15-19 жастағылардың саны 1989 жылы – 182746 болса (10,0%), 2009 жылы 269726 (10,9%) болған. Жасы толғандар жайлы айта кетсек, 30-34 жастағылар 2009 жылы 173620 (7%), ал 35-39 жасты құрайтындар 2009 жылы 160809 адамды, яғни 6,5%-ды құрап отыр. Аймақ тұрғындарының жасы үлкендердің үлесі 60-64 жастағылар 1989 жылдан 2009 жылға дейін 52732 (2,9%)-ден 44147 (1,8%) адамға азайған. Ал 65-69 жастағы үлкен кісілердің саны 1989 жылғы санақтан, 2009 жылғы соңы жүргізілген санақтағы сандық көрсеткіші төмендегідей болған, 31403 (1,7%) көрсетсе, 2009 жылы 40530 (1,4%) көрсеткен [8, 7-8]. 2010 жылы 0-14 жасқа дейін – 826642, 15-64 жастар аралығы – 1579264, 65-тен жоғары 105634 адамды құрап отыр. 2011 жылы 0-14 жастар аралығы – 849921, 15-64 жастар аралығы 1 612871 адамды, 65 жас-тан жоғары 104845 адамды құрап отыр. 2011-2013 жылдар аралығында 0-14 жастағылар саны 58424 адамға, 15-64 жастағылар 49 мың адамға, 65-тен жоғары үлкен жастағы адамдардың саны 4 154 адамға көбейген [4,33-34]. Толығырақ төмендегі кестелерде келтіреміз.

2-кесте – Оңтүстік Қазақстан облысының жасы бойынша құрамы (екі жыныста) [8, 7-8]

	1989 жыл	1999 жыл	2009 жыл
Барлығы	1823528	1978339	2469357
1 жасқа дейін	56946	44536	74772
1-4	210063	187140	242309
5-9	220749	253308	245339
10-14	209197	245201	250077
15-19	182746	196845	269726
20-24	158418	171944	242254
25-29	161641	155579	193204
30-34	131295	141972	173620
35-39	104256	139824	160809
40-44	63293	111181	147242
45-49	68474	86603	138921
50-54	68116	52314	102946
55-59	49446	52566	76474
60-64	52732	49895	44147
65-69	31403	30842	40530
70 және одан үлкен	54744	58586	66957
Жасы көрсетілмеген	9	0	0

3-кесте – Оңтүстік Қазақстан облысын халқының негізгі жас топтары бойынша саны [4, 33-34]

	0-14	15-64	65-тен жоғары
2009 жыл	811193	1543848	107741
2010 жыл	826642	1579264	105694
2011 жыл	849921	1612871	104845
2012 жыл	877241	1638473	105774
2013 жыл	908345	1661545	108999

Жыныстық ерекшеліктеріне байланысты өзгерістерді атап кетсек. Облыстағы ерлер саны 1000 әйелге шаққандағы неке жасындағы халықтың саны 20-24 жастағы 1989 жылы – 1009, 1999 жылы – 995, 2009 жылы – 978 көрсеткен. 25-29 жастағы 1989 жылы – 985, 1999 жылы – 1019, 2009 жылы – 982 болған, яғни бірінші онжылдықта көбейсе, екінші онжылдықта азайғанын байқаймыз. Орта жастағылардың саны 35-39 жастағы 1989 жылы – 960 болса, 1999 жылы – 959, ал 2009 жылы – 993 болғанын көреміз, онша өзгере қоймаған. 55-59 жастағы ерлер саны 1000 әйелге шаққандағы саны 1989 жылы 863 болса, 1999 жылы – 843, 2009 жылы – 833. Үлкен жастағы халықтың саны 65-69 жастағы 1989 жылы – 532 болса, 1999

жылы 759-ға көбейген, ал 2009 жылы 736 болған [8,15]. 2009 жылы ерлердің саны 1227566, 2012 жылы 1313267 болған, ал әйелдердің саны 2009 жылы 1259624 болса, 2012 жылы 1336920 адамды құраған. Яғни көріп отырғанымыздай, әйелдердің саны ерлердің санына қарағанда көбірек [4,11].

Қорыта айтқанда, бүгінде демографиялық саясат саласында қалыптасып отырған мәселелерді шешу аса маңызды болып табылады. Қазақстанның әр аймағының, соның ішінде Оңтүстік Қазақстан облысының да өзіндік ерекшеліктері бар. Жоғарыда аталып кеткен мәселелер осы күнге дейін зерттеуді жүзеге асыруды талап етеді және маңызды мәселелердің бірі болып табылады.

Әдебиеттер

- 1 Асылбеков М., Козина В. Қазақстандағы бүгінгі демографиялық жағдай // Ақиқат. – 1998. – №2.
- 2 Асылбеков М.Х., Козина В.В. Демографические процессы современного Казахстана. – Алматы, 1995.
- 3 Асылбеков М.Х., Козина В.В. Народонаселение Казахстана в условиях суверенитета. – Алматы, 2010.
- 4 Қазақстан Республикасы халқы. 2009 жылғы Қазақстан Республикасы халқының Ұлттық санағының қорытындылары. Т. 1. – Астана, 2011; Қазақстан демографиясының жылнамалығы. Статистикалық жинақ. – Астана, 2013. – 13 б.
- 5 Асылбеков М.Х., Асылбекова Ж. Қазақ халқының этнодемографиялық дамуы // Қазақ тарихы. – №2 (107), 2011.
- 6 <http://www.stat.gov.kz/faces/homePage>;
- 7 Оңтүстік Қазақстан облысы Қазақстан Халқы Ассамблеясы хатшылығының мәліметтері.
- 8 Оңтүстік Қазақстан облысы. Қазақстан Республикасы Ұлттық санағының қорытындылары. Т. 2. – Астана, 2011.

References

- 1 Asilbekov M.H., Kozina V.V. Kazakhstanagi bugingi demografiyalik jagdai // Akikat, – 1998, – №2.
- 2 Asilbekov M.H., Kozina V.V. Demograficheskie prosessi sovremennogo Kazakhstana. – Almaty, 1995.
- 3 Asilbekov M.H., Kozina V.V. Narodonaselenie Kazakhstana v usloviyah suvereniteta. – Almaty, 2010.
- 4 Kazakhstan Respublikasi halki. 2009 jilgi Kazakhstan Respublikasi Ulttik sanagin koritindilari T 1. – Astana, 2011; Kazakhstan demografiyalik zhilnamaligi. Statistikalik zhinak. – Astana, 2011. – 13 b.
- 5 Asilbekov M.H., Asilbekova Zh. Kazakh halkinin etnodemografiyalik damui // Kazakh tarihi. – №2 (107). – 2011.
- 6 <http://www.stat.gov.kz/faces/homePage>;
- 7 Ontustik Kazakhstan oblisi Kazakhstan Khalki Assambleyasinin malimetteri.
- 8 Ontustik Kazakhstan oblisi. Kazakhstan Respublikasi Ulttik sanagin koritindilari. T 2. – Astana, 2011.

**ТҮРКІ
ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ
ТАРИХЫ****ИСТОРИЯ
ТЮРКСКИХ
НАРОДОВ****HISTORY
OF THE TURKIC
PEOPLES**

УДК.301:619.31(575.2)

К.А. Мусабаева

Кыргызский национальный аграрный университет имени К.И. Скрябина,
Кыргызская Республика, г. Бишкек
E-mail: kasiet-mka@mail.ru

**Гендерные проблемы доступа
к безопасной питьевой воде и санитарии в Кыргызстане**

Проблема водопользования в настоящее время является одним из актуальных тем на современном этапе, вода имеет важнейшее значение для устойчивого развития, в том числе сохранения нашей природной среды и сокращения масштабов нищеты и голода. В статье рассматриваются проблемы доступа женщин и мужчин к безопасной питьевой воде и санитарии. В большинстве обществ женщины несут основную ответственность за водоснабжение, санитарию и здоровье в домашнем хозяйстве. Эта центральная роль женщин зачастую игнорируется при разработке мер, нацеленных на улучшение систем управления водными ресурсами и объектами санитарии. Кроме того, женщины страдают больше мужчин в результате неадекватности водных и санитарных ресурсов. Отмечается, что доступ к водным ресурсам имеет решающее значение для благосостояния людей во всех сферах жизни – личной, семейной и общественной. Вода также важна для экономической деятельности. Вода – залог здоровья природных экологических и биологических систем. Вода является основным средством, с помощью которого могут быть в совокупности решены основные глобальные проблемы, такие, как продовольственный, энергетический кризис, кризис здравоохранения и климатические изменения, экономический кризис. Возможно, для распределения воды между потребителями и максимального увеличения выгоды по целому ряду секторов развития потребуется выработать определенные компромиссы. Это важнейшая задача, выполнить которую на практике сложно. Также отмечается, что доступ к безопасной питьевой воде является основным человеческим правом и важен в достижении гендерного равенства для устойчивого развития страны и ликвидации нищеты. Без воды нельзя обеспечить здоровье и благосостояние населения. Делается вывод о необходимости ведения гендерно-разделенной статистики доступа к безопасной питьевой воде и санитарии мужчин и женщин.

Ключевые слова: Кыргызстан, гендер женщины, мужчины, питьевая вода, водоснабжение, здоровье, санитария.

K.A. Musabaeva

**Gender problems of access to safe drinking water
and sanitation in Kyrgyzstan**

The problems of water management is one of the topical issues at the present stage, water is essential for sustainable development, including the preservation of our environment and reducing poverty and hunger. The article deals with the problem of access for women and men to safe drinking water and sanitation. This central role of women is often ignored in the development of measures aimed at improving water management systems and sanitation facilities. In addition, women suffer more than men as a result

of inadequate water and sanitation resources. It is noted that access to water is critical to human well-being in all areas of life – personal, family and community. Water is also important for economic activity. Water – the guarantee of health natural ecological and biological systems. Water is the primary means by which can be solved together major global challenges such as food, energy crisis, health care crisis and climate change, the economic crisis. Perhaps the water distribution between consumers and maximize benefits for a variety of development sectors need to develop some compromises. It is an important task to perform which in practice is difficult. It is also noted that access to safe drinking water is a basic human right and essential in achieving gender equality for sustainable development and poverty eradication. The conclusion of the need for gender-disaggregated statistics of access to safe drinking water and sanitation facilities for men and women.

Key words: Kyrgyzstan, gender, women, men, drinking water, water supply, health and sanitation.

К.А. Мусабаева

Кыргызстандагы тазалык пен таза суға қол жеткізудің гендерлік мәселелері

Қазіргі таңда суды пайдалану ең маңызды мәселелердің бірі болып, ол тұрақты дамудың маңызды факторына айналып отыр. Сонымен қатар дүниежүзілік көлемде судың табиғи ортаны сақтауда, кедейшілік пен аштықпен күресуде маңызы ерекше. Мақалада ер адамдар мен әйелдердің таза суға қол жеткізуі мен тазалық мәселесі қарастырылады. Көптеген қоғамда әйелдер негізінен үйді сумен қамтамасыз етуге, тазалық пен денсаулықты сақтауға жауапты. Сондай-ақ әйелдер ер адамдарға қарағанда судың жетіспеуінен, тазалықтың сақталмауынан көп зардап шегеді. Мақалада таза суға қол жеткізудің жеке адам үшін, отбасы үшін, қоғам үшін, жалпы адамдардың әл-ауқаты үшін маңызы ерекше екені атап өтіледі. Су – табиғи экологиялық және биологиялық жүйенің кепілі. Су – азық-түлік, экономикалық, денсаулық сақтау салаларындағы дағдарыстарды, табиғаттың өзгеруін, экономикалық дағдарыстар секілді басты жахандық мәселелерді шешудің негізгі құралы болып отыр. Мүмкін, суды тұтынушылар арасында тиімді бөлу және кейбір салада одан көп пайда келтіру үшін нақты тиімді келісімдер қажет. Мұндай күрделі мәселені іс жүзінде шешу өте қиын.

Түйін сөздер: Кыргызстан, гендер, әйелдер, еркектер, таза су, сумен қамтамасыз ету, денсаулық, тазалық.

На современном этапе развития проблемы водопользования актуальны для всех стран мира и находятся в поле постоянного внимания международного сообщества. Без воды невозможна жизнь. Вода имеет важнейшее значение для устойчивого развития, в том числе сохранения нашей природной среды и сокращения масштабов нищеты и голода. Без воды нельзя обеспечить здоровье и благосостояние населения.

Как известно из многочисленных публикаций различного уровня, загрязнение гидросферы достигло масштабов, угрожающих самому существованию человечества, не говоря уже о здоровье будущих поколений. Проблема воды из разряда национальной превратилась в проблему мировую. Дефицит инфраструктуры для санитарии, неправильная обработка отходов человеческой жизнедеятельности, небезопасные методы удаления применяемых химикатов, чрезмерное использование в сельском хозяйстве химических удобрений и безответственное неквалифицированное управление водными ресурсами ведут к существенным потерям ог-

раниченных пресных водных ресурсов и косвенно наносят громадный вред человеческому здоровью. Таким образом, изменения экологической обстановки, происходящие в мировом масштабе, оказывают существенное влияние и на самого человека. В мире увеличивается количество генетических заболеваний, психических расстройств, появляются новые виды болезней, неведомые ранее. Все это еще раз свидетельствует о том, что угроза водного кризиса, признанная на уровне ООН и других международных организаций, стала проблемой, требующей своего решения в планетарном масштабе.

Комитет по экономическим, культурным и социальным правам ООН провозгласил, что «вода имеет фундаментальное значение для жизни и здоровья человека. Право на воду – это неотъемлемое право человека, заслуживающего здоровья и достойной жизни. Ее наличие является предпосылкой осуществления всех остальных прав человека». Помимо личных и бытовых нужд, вода необходима для реализации прав на адекватное питание, медицинское обслужива-

ние и жилье. Доступ к безопасной воде особенно важен в плане сокращения распространенности заболеваний, передаваемых через воду, особенно опасных для детей [1, с. 20].

Доступ к безопасной питьевой воде является основным человеческим правом и важен в достижении гендерного равенства для устойчивого развития стран и ликвидации нищеты. Расположение источников воды рядом с домом сократит расстояние, которое вынуждены пройти женщины и девочки, чтобы принести воду, тем самым, отставляя им время на другие работы, в том числе учебу, заботу о семье и детях, выращивание продовольственных культур и занятие другими видами деятельности, способствующей получению дополнительных семейных доходов.

Кыргызстан располагает значительными запасами пресных водных ресурсов. Достаточными для удовлетворения питьевых нужд населения на долгосрочную перспективу. В стране используется 1327 водных источников для 1037 систем централизованного хозяйственно-питьевого водоснабжения. Из общего количества

эксплуатируемых источников питьевой воды 234 источника (17,6%) не соответствуют санитарным нормам и правилам, в том числе 29 из поверхностных источников (20,6%) [2]. Несмотря на это, в последние годы в стране сохраняется высокая численность заболеваний, связанных с употреблением некачественной питьевой воды.

В Кыргызстане около 11% источников питьевого водоснабжения, в том числе 15% систем водоснабжения из поверхностных источников, не отвечают санитарно-гигиеническим нормам. Загрязнение источников с каждым годом увеличивается, особенно в сельской местности. Централизованными системами канализации с очистными сооружениями обеспечено лишь около 24% населения страны [3, с.13]. Очистные и обеззараживающие устройства на системах сельского водоснабжения, как правило, отсутствуют. Именно плохие санитарные условия и низкое качество питьевой воды являются основными факторами высокой заболеваемости населения, особенно в южной части республики.

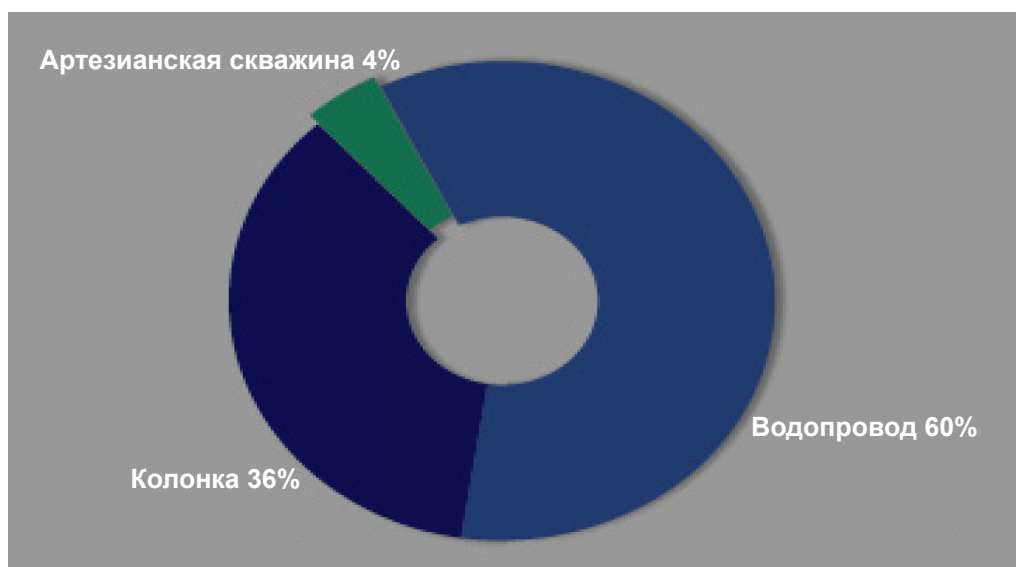

Рисунок 1 – Источники воды [4, с. 59]

Источниками воды в Кыргызстане, как показывает рис. №1, являются артезианские скважины, колонки, водопроводы.

По данным Национального статистического комитета КР, из 1891 населенного пункта, в том числе 1805 сел, 1272 села не имеют достаточно-

го доступа к централизованной водопроводной воде, а в 396 селах вообще отсутствуют водопроводы, население которых потребляют воду из родников, рек и оросительных каналов [5, с.3].

Более 600 тыс. человек используют воду из оросительных каналов и рек, что усугубляет са-

нитарно-эпидемиологическую обстановку и зачастую является причиной крупных вспышек инфекционных заболеваний, передающихся водным путем. Наиболее низкая обеспеченность водопроводами имеет место в южных, Баткенской, Джалал-Абадской и Ошской областях, где в 497 сельских населенных пунктах, не имеющих водопровода, проживает более 590 тыс. человек.

Имеющиеся в городах республики муниципальные водопроводы не имеют эффективных технологических систем первичной водоподготовки, а физический износ водопроводных сетей приводит к возникновению аварийных ситуаций и способствует загрязнению питьевой воды микробиологическими и химическими агентами.

Следует отметить, что наилучшие показатели качества водопроводной воды и доступа к канализации характерны для инфраструктуры г. Бишкек.

Ситуация в стране с доступом к соответствующим санитарно-техническим сооружениям вообще является удручающей и вследствие ущербной политики имеет тенденцию к снижению доли населения имеющего доступ к канализации с 32,8% в 2000 году до 25,4% в 2011 году. По данным ситуационного совместного исследова-

ния Всемирной Организации Здравоохранения и Детского Фонда ООН (ЮНИСЕФ) только 75% городского и 51% сельского населения республики имеет доступ к канализации. Собственными туалетами со сливными бачками пользуются 51% городского и только 3% сельского населения, 97% сельских жителей пользуются уличными туалетами с выгребными ямами.

В процессе реализации проектов по обеспечению населения республики питьевой водой, осуществляемых за счет кредитов мировых финансовых институтов, были созданы соответствующие общественные организации по эксплуатации сельских водопроводов. По данным Департамента водоснабжения и водоотведения, из 633 сельских общественных объединений, пользователей питьевой воды в настоящее время функционирует только 390, из которых 38 возглавляются женщинами [6, с.8].

Водная Конференция ООН в Мардель Плата, проведенная в 1977 г., и Декады Международного Водоснабжения и Санитарии 1981-1990 гг. показала признание важности равного привлечения женщин и мужчин к управлению водой и санитарией на мировом уровне.

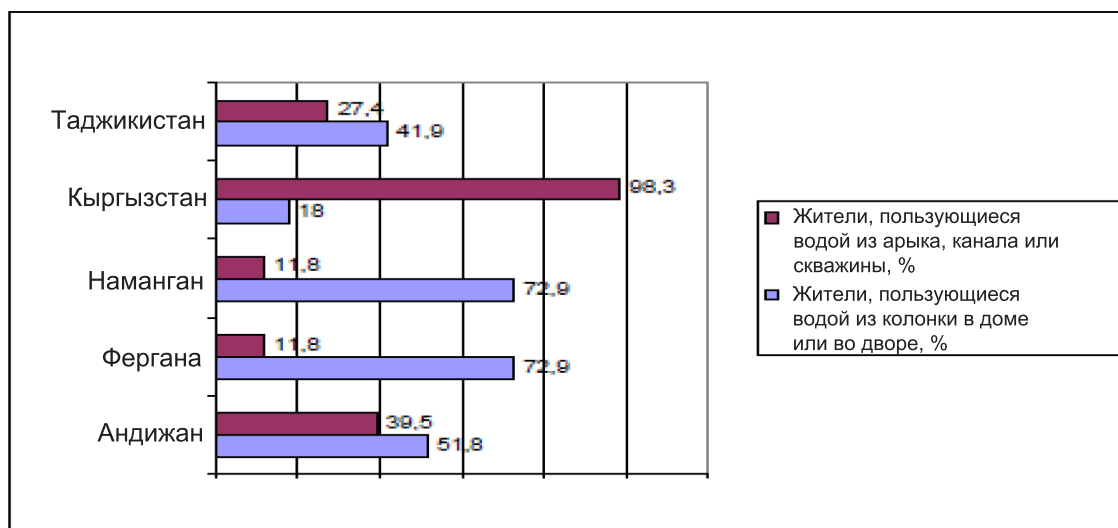

Рисунок 2 – Жители, пользующиеся водой из колонки в доме или во дворе, % [7, с.15]

Одна из больших проблем, лежащих на плечах женщин, является обеспеченность питьевой и коммунальной водой. Население некоторых сел обеспечивают себя питьевой водой путем подвоза на личном или гужевом транспорте, ве-

лосипедах, а женщинами и детьми – на приспособленных тележках.

В 2011 году были проведены целевые исследования на примере Ферганской долины, и были охвачены 2 южные области Кыргызской Респуб-

лики – Ошская и Джалал-Абадская области. Как показывает диаграмма исследований (рис. №2), по сравнению с соседними странами в Кыргызстане самый низкий процент обеспеченности водопроводами – 18%, в Таджикистане – 41.9%, а в Узбекистане положение в сельской местности несколько лучше, водопроводом и колонками пользуются 52-73% сельских жителей.

Определенная часть населения вынуждена использовать воду из нескольких источников, в т.ч. открытых источников, дренажных и колодезных систем. Женщины, видя и понимая проблемы водопользования, плохое качество питьевой воды, зачастую не имеют достаточных знаний и возможностей улучшить такое положение. Таким образом, можно отметить имеющиеся проблемы по восполнению недостатка

информации, организации на сельском уровне кампании по повышению качества воды, повышения юридической и правовой грамотности женщин, санитарно-гигиенической грамотности населения.

По данным исследования, проведенного экологическим движением «БИОМ», мужчины во всех пилотных местных сообществах оценили качество воды лучше, чем женщины. Это связано с тем, что функции очистки воды, приготовления пищи, стирки белья практически в 99% домохозяйств лежат на женщинах. Как показывает нижеприведенная диаграмма, респонденты мужчины чаще отмечали качество воды как отличное, женщины больше отмечали недостатки и проблемы, связанные с качеством питьевой воды.

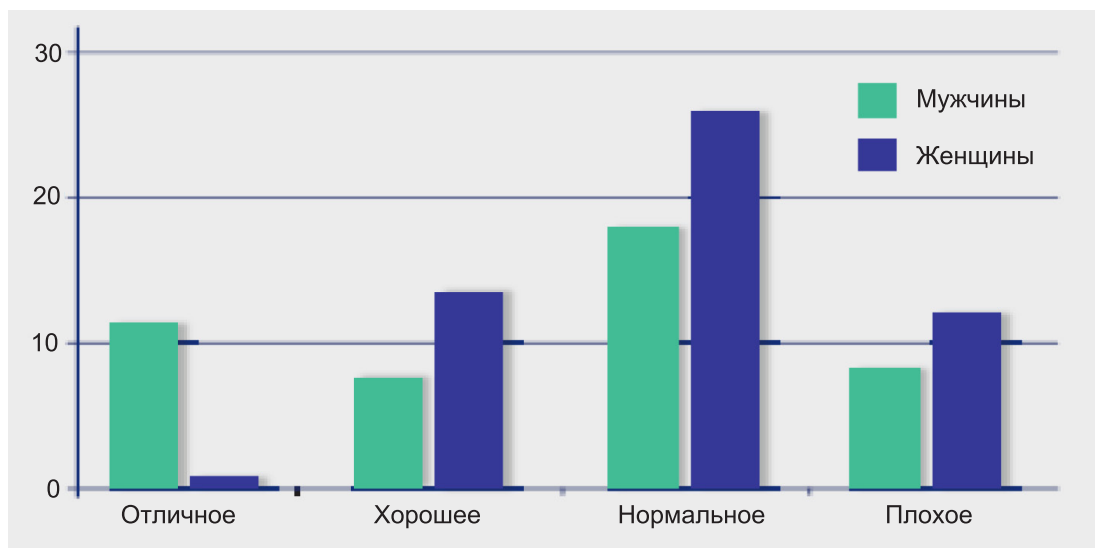

Рисунок 3 – Оценка качества воды [8, с. 60]

Состояние здоровья населения тесно связано с обеспечением водой и услугами санитарии, которое имеет гендерное измерение. К вызовам, имеющим гендерную специфику, относятся риски, связанные с качеством питьевой воды и заболеваемостью. Недостаточный доступ к чистой питьевой воде и низкое ее качество ведут к увеличению заболеваемости (особенно как инфекционными и паразитарными заболеваниями). Следовательно, уход за больными членами семьи – как детьми, так и взрослыми, ложится преимущественно на плечи женщин. В результате нагрузка женщин увеличивается, так

как они тратят больше времени на домашний труд (в 3 раза больше, чем мужчины) воспитание детей (в 2 раза больше, чем мужчины) [9, с. 126], а также это приведет к снижению возможностей женщин на рынке труда и к снижению доходов, что закрепляют женскую бедность.

К числу распространенных в Кыргызстане острых кишечных инфекций (ОКИ), прямо или косвенно связанных с водой, наиболее часто регистрируются брюшной тиф, паратиф, бактериальная дизентерия и вирусный гепатит А.

Заболеваемость брюшным тифом регистрируется ежегодно в виде периодических локаль-

ных вспышек, большинство из которых приходится на Джалал-Абадскую область.

В целом по стране заболеваемость кишечными инфекциями держится на стабильно высоком уровне, достигая в отдельные годы интенсивного показателя на 100 тыс. населения (ИП) от 332,4 (2001 г.) до 490,2 (2010 г.). Наихудшие показатели по группе кишечных инфекций связаны с недостаточной обеспеченностью качественной питьевой водой в Баткенской (ИП 980,0) и Джалал-Абадской (ИП 552,8) областях. В группе острых кишечных заболеваний примерно 26% занимают ротавирусные инфекции. В возрастной структуре 81,6% заболеваний приходится на детей до 14 лет, в том числе 40,6% – дети до 1 года. Основную структуру кишечных инфекций составляют энтериты неуточнённой этиологии, которые занимают 65,2%, на долю с уточнённой этиологией приходится 29,6%, на дизентерию – 5,2%. По Республике отмечается низкий уровень лабораторной подтверждаемости этиологической структуры острых кишечных инфекций (34,9%).

Около 40-45% инфекционных заболеваний в Кыргызстане относятся к гельминтозам. Ежегодно официально регистрируется 35-45 тысяч человек, инфицированных гельминтами. По данным проекта DFID «Гигиена и санитария в сельской местности», 61-79% детей в некоторых селах инфицированы возбудителями четырех основных паразитарных инфекций – энтеробиоза, аскаридоза, лямблиоза и гименолепидоза. Объективная оценка ситуации затруднена в связи с недостаточным учетом заболеваемости детей, связанных с водным фактором, в том числе вызванных энтерогеморрагической кишечной палочкой.

Таким образом, последние годы в стране сохраняется высокая численность заболеваний, связанных с употреблением некачественной питьевой воды, в особенности, в сельской местности.

По результатам анализа данных социологического исследования, касающегося здоровья и проведенного профессором, президентом Социологической ассоциации Кыргызстана К.Исаевым, население проживает большей частью в домах с печным отоплением (80,8%) без удобств, оно не обеспечено доброкачественной водой [10, с. 14].

Основные причины этой негативной тенденции обусловлены неудовлетворительным сос-

тоянием инфраструктуры питьевого водоснабжения и очистных сооружений, нарушением нормативных условий содержания зон санитарной охраны водных источников, использованием неочищенной воды из открытых водотоков и водоемов, а также несоблюдением гражданами правил личной гигиены. Для разрешения данной проблемы требуется осуществить комплекс мер, направленных на охрану водного фонда, расширение доступа населения к качественным водным ресурсам и услугам водоснабжения и санитарии, предотвращение распространения заболеваний, связанных с водой.

Основные усилия органов здравоохранения, государственной администрации и местного самоуправления направлены на преодоление этих тенденций. Как следствие, к 2010 году программами по здоровью было охвачено 60% сел Республики с населением более 2,7 млн. человек. К этому времени также создано 1312 сельских комитетов здоровья (СКЗ), которые продвигают вопросы здоровья среди населения сел на волонтерской основе.

Существенный вклад в поддержку работ в этом направлении оказала деятельность по установлению целевых показателей, осуществляемая при поддержке ЕЭК ООН, Европейского Союза и Правительства Финляндии, а также проект «установление целевых показателей в контексте Протокола по проблемам воды и здоровья в Кыргызстане».

Принимая во внимание результаты предварительного анализа ситуации, на седьмом заседании Координационного Совета в 2012 г. было принято принципиальное решение о целесообразности установления целевых показателей только для девяти наиболее приоритетных следующих областей из всех областей, обозначенных в Протоколе:

- Область I – Качество снабжаемой питьевой воды
- Область II – Сокращение масштабов вспышек и случаев заболеваний, связанных с водой
- Область III – Доступ к питьевой воде
- Область IV – Доступ к системам водоотведения (санитарии)
- Область XI – Качество сбросов сточных вод из установок по очистке сточных вод в водные объекты, подпадающие под действие Протокола
- Область XIV – Качество вод, используемых, как источники питьевой воды

- Область XVIII – Выявление и приведение в порядок особо загрязненных мест

- Область XIX – Эффективность систем рациональной эксплуатации, разработки, охраны и использования водных ресурсов

- Область XX – Периодичность публикации информации о качестве снабжаемой питьевой воды и других вод, подпадающих под действие Протокола [11, с.30].

Протокол по проблемам воды и здоровья – единственное в мире юридическое соглашение, разработанное для снижения уровней смертности и заболеваемости, связанной с качеством воды, посредством улучшения управления водными ресурсами.

Цель Протокола по проблемам воды и здоровья – защитить здоровье человека путем улучшения управления водными ресурсами, охраны экосистем и предотвращения, контроля и снижения связанных с водой заболеваний.

Кыргызстан не является стороной водной конвенции. Однако в соответствии со статьями 21 и 22 Протокола по проблемам воды и здоровья, Кыргызстан может присоединиться к Протоколу, не являясь стороной Конвенции

Деятельность в контексте Протокола по проблемам воды и здоровья осуществляется в Кыргызстане в рамках Национального диалога по водной политике (НПД).

Женщины проявляют интерес к стратегическим и практическим решениям водных вопросов, которые могут обеспечить доступные, эффективные и безопасные услуги водоснабжения и санитарии для их семей и общин. Женщины полностью осознают важность интегрированного управления водными ресурсами для обеспечения долгосрочного и качественного водоснабжения для нынешнего и будущих поколений. В то же время следует указать, что в Кыргызстане не ведется гендерно-разделенная статистика учета мужчин и женщин по доступу к питьевой воде и канализации.

Важно отметить, что улучшения в доступе к безопасной воде и санитарии, касающиеся как женщин, так и мужчин, приведут к достижению целого ряда преимуществ в других областях, таких, как сокращение масштабов нищеты, расширение возможностей девочек для получения образования и сокращение детской и материнской смертности.

Литература

- 1 Выступление доктора Аднан Амина, директора отделения ЮНЕП, Нью-Йорк //Всемирный экологический Вестник – сборник 16. – №1-2. – С. 20 //collections.infocollections.org/ukedu/ru/d/Js5498r/1.html
- 2 Установление целевых показателей в контексте Протокола по проблемам воды и здоровья в Кыргызстане. – Бишкек, 2013.
- 3 Национальный диалог по водной политике в Кыргызстане в сфере интегрированного управления водными ресурсами./ Процесс и результаты за 2008-2013 годы. – Бишкек, 2013. – 48 с.
- 4 Коротенко В.А., Кириленко А.В., Пригода Н.П. Гендер окружающая среда и изменение климата / Под общей редакцией Коротенко В.А. – Бишкек, 2013. – 80 с.
- 5 Гендерные аспекты доступа к чистой питьевой воде и санитарии. Аналитические рекомендации – Бишкек, 2013. – 24 с.
- 6 Гендерные аспекты доступа к чистой питьевой воде и санитарии. Аналитические рекомендации – Бишкек, 2013. – 24 с.
- 7 Стулина Г.В. Результаты гендерного обследования в рамках внедрения ИУВР в Ферганской долине. – Ташкент 2011. – С.15 //Научно-информационный центр МКВК.
- 8 Коротенко В.А., Кириленко А.В., Пригода Н.П. Гендер окружающая среда и изменение климата / под общей редакцией Коротенко В.А. – Бишкек, 2013. – 80 с.
- 9 Женщины и мужчины Кыргызской Республики, 2005-2009: Сборник гендерно-разделенной статистики. – Бишкек, 2012. – С. 126.
- 10 Исаев К. Особенности состояния здоровья населения Кыргызстана в современных условиях // Социология медицины, 2004 г. – С.14
- 11 Национальный диалог по водной политике в Кыргызстане в сфере интегрированного управления водными ресурсами процесс и результаты за 2008-2013 годы. – Бишкек, 2013. – 48 с.

References

- 1 Vystyplenie doktora Adnana Amina, direktora otdelenie UNEP, NEW-York // Vsemirnyi ekologicheskyy Vestnik – sbornik 16. – № 1-2. – S. 20 //collections.infocollections.org/ukedu/ru/d/Js5498r/1.html

- 2 Ustanovlenie selinnykh pokazatelei v kontekste Protokola po problemam vody I zdorov'ya v Kyrgyztane – Bishkek, 2013.
- 3 Natsionalnyi dialog po vodnoi politike v Kyrgyzstane v sfere integrirovannogo upravleniya vodnymi resursami / Prozess i rezultaty za 2008-2013 gody. – Bishkek, 2013. – S. 13.
- 4 Korotenko V.A., Kirilenko A.V., Prigoda N.P. Gender okrujayshay sreda i izmenenie klimata / Pod redaksiei Korotenko V.A. – Bishkek, 2013., s.
- 5 Gendernye aspekty dostupa k chistoi pitevoi vode i sanitaria. – Bishkek, 2013. – S. 3.
- 6 Gendernye aspekty dostupa k chistoi pitevoi vode i sanitaria. – Bishkek, 2013. – S. 8.
- 7 Stulina G.V. Rezultaty gendernogo obsledovaniy v ramkax vnedreniya IUVR v Ferganskoj doline – Tashkent 2011. // nauchno-informazionnyi zentr MKVK.
- 8 Korotenko V.A., Kirilenko A.V., Prigoda N.P. Gender okrujayshay sreda i izmenenie klimata / Pod redaksiei Korotenko V.A. – Bishkek, 2013. – S. 60.
- 9 Jenschiny I myjchiny Kyrgyzskoi Respubliki, 2001-2009 Женщины и мужчины Кыргызской Республики, 2005-2009./ Sbornik genderno-razdelennoi statistiki. – Bishkek, 2012. – S.126
- 10 Isaev K. Osobennosti sostoyaniya zdorov'ya naseleniya Kyrgyztana v sovremennykh usloviyah\ Sociologiya meditsiny, 2004 g. – S.14
- 11 Nasional'nyi dialog po vodnoi politike v Kyrgyztane v sfere integrirovannogo upravleniya vodnymi resursami proses I razul'taty za 2008-2013 gody. – Bishkek, 2013. – 48 s. http://www.vodainfo.com/ru/lib/unesco_reports/wwdr4/central_and_global.html

UDC 908

Derakhshan Hedayati Fard

Institute of Manuscripts named M.Fuzuli, National Academy of Sciences of Azerbaijan,
Azerbaijan, Baku
E-mail: derakhshanh@yahoo.com

History for gilan tribes in the ancient time

History in the concept of transition from primitive and caveman stage to civilization and urbanization is begin with emerging of tribes and clans with different ideals and traditions, and the intensity and weakness of perceptions about life. The memoir of man in the course of the history which extends to contemporary time is a combination of establishing of tribes and clans and rules, and a set of defined geographically limitation for life. The main aim of this study is the surveying the history of these tribes spread across the southern coast of the Caspian Sea in Gilan, in terms of race and historical developments. According Ottomany writers in the ancient for southern coast of the Caspian Sea, indigenous peoples and tribes, such as Gil, Deylamite, Cadusi... and lived in Gilan. This study examines the relationship of these tribes with Iran's pre-Islamic governments and their role in coping with the influx of foreigners.

Key words: Gilan, Tribe, Gil, Deylam, Cadusi, Medes, Achaemenid.

Диракшан Хедаяти
Көне дәуірдегі Гилан (Gilan)
тайпасының тарихы

Адамдардың қарапайым, үңгірдегі тобырдан өркениет пен мәдениетке көшуі жөніндегі ұғымының тарихы тайпалар мен рулардың пайда болуынан басталады. Олардың әрқайсысының ұстанымдары мен әдет-ғұрыптары да, дәстүрлері де, тіпті тіршілік туралы түсініктері де әртүрлі болды. Біздің заманымызға жетіп отырған адамның тәжіригін (динамикасын) тарихтың даму тұрғысынан қарасақ, тайпалар мен рулардың және олардың салт-дәстүрлерінің араласуынан, сондай-ақ географиялық шектеулерден тұратынын аңғарамыз.

Бұл зерттеудің негізгі мақсаты – Каспий теңізінің оңтүстік жағалауында тұратын тайпалар мен рулардың шапқыншылық пен қуғыншылықтың, тағы басқа тарихи оқиғалардың себебінен Гиланға қалай таралғандығы қарастырылады.

Түйін сөздер: Гилан, тайпа, Джил, дейлам Deylam, Мидия тұрғындары, ахеменид.

Диракшан Хедаяти
История для племен Gilan в древние времена

История перехода от примитивного и стадии пещерного человека к цивилизации и урбанизации начинается с появления племен и кланов с различными идеалами и традициями, и интенсивностью и слабостью восприятия жизни. Основная цель этого исследования – рассмотрение истории этих племен, южного побережья Каспийского моря и Gilan, с точки зрения исторических событий. Согласно писателям Ottomany, в древние времена на южном побережье Каспийского моря жили местные народы и племена, такие, как Джил, Deylamite, Cadusi.. и Gilan. Это исследование рассматривает отношения этих племен с предисламскими правительствами Ирана и их роль в решении вопросов, связанных с притоком иностранцев.

Ключевые слова: Gilan, племя, Джил, Deylam, Cadusi, жители Мидии, ахеменид.

Initially to study of the tribes in the ancient land, it is necessary to know the geographic location of the desired landing the Iranian Plateau and telnet's to be discuss about the tribes.

Geography and climate

Geographically, Gilan province has a coordinate between the parallels of 36°34' to 38°27'N latitude that it indicates the province is located in the Northern moderate region on the global.

The first characteristic of the Gilan province is its climate that has a more precipitation than anywhere of Iran. Large parts of the province are mountainous, green and forested together with many rivers due to the high rate of precipitation. In Gilan, the most main river is the Sefid-Rūd that divide the Gilan to western and eastern district and rising in northwestern Iran and flowing generally northeast to meet the Caspian Sea. In the historical process the territory which cut by the Sefid-Rūd in the west was known by the name of Bīa-pas and the regions located in east of the river was known by the name of Bīa-pīš.

History of Gilan

The tools and instrument of the prehistory man that found in the boundaries of the Gilan territory, historically, has been changed in different era from east, west and south. Ibrahim ibn Mohammad Estakhri (920 AD) said that: Qazvin is border of Deylam and it is twelve miles distance far from Deylam king. So, he locates the Gilan in Deylam: he wrote the Deylaman is divided into mountainous and sea parts. Sea part is Gilan next to Caspian Sea under the Deylaman mountainous and the mountainous part is main Deylaman (5, 168). Sartipoor write: Maulana Qutb-ud-din Shirazi said in the book titled Darrat-ul-bah Ghazat-ul-Dabaj (1311AD), Gilan, Ardabil and Khalkhal to Klardash lay along the east that reach to Caspian Sea, from north and end to Qazvin from south (21, 8).

Some of the locations in the Avesta such as Varneh (libido demon) and Mazan (big demon) are adopted to real locations such as Gilan and Mazandaran, however, there are conflicts among the researchers such as Marquart, Christiansen, Hertzfeld, Henning and Andreas on the determination of location and adopting the names with real names. In the Avesta (Zoroasterbook), in the Vendidad section Varnehis

fourteenth territory that has been created by Ahura Mazda (16,71-81). According to saint Mazdisnan, Varneh is the same name of the Ptsxvargaror Deylam. In the Avesta, Varninam the territory of the Varneh is derivative by new geography name of Gilan that is neighbor of current Mazandaran. The territories which are located in the south of the Caspian Sea are separated from other parts of Iran due to geographical position. These territories due to long and solid mountains separate the rout from Iran plateau and reach to political independent because natural climate. The initially invasions of Aryans with battailous indigenous in the Iranian romance history has been traced. Since, the indigenous have different race, language and culture to emigrants, Often, they have been considered as demon in the mythos. Generally, the name of Varneh and Mazan for all of the fulsome forces from most western to most east area of Iran i.e. Gilan and Mazandaran is a day that in the slang tradition become in the form of terrible ghoul and demon (19, 5).

Gilan indigenous tribes in ancient

The author of the book titled by Al-tadvin fi Jebale Shervin, have been mentioned the habitant tribes living near the Caspian Sea in the Kai Khosrow era who was two thousand and four hundred years ago. Tribes who lived around the Caspian Sea were four tribes:

First tribe is Baroodyan or Mazooyan that have settled on the West Coast and the Mazandaran is derive from the same tribe.

The second tribe is Kaboori that have settled on the north eastern region next to Atrak along the Araspi Coast and the Tabarestan is deriving from the same tribe.

The third tribe is Jil or Gelthat have settled along the Ozonriver or Sefid-Rūd to Luber and the Gilan is derive from the same tribe.

The fourth is Cadusi that have settled from Luber to Lankeran or Sefid-Rūd to Luber and now Talesh replaced them.

The author say that, the original habitants of Iran plateau are the mentioned tribes, because after coming of the Aryans to Iran, the settled location were only around the Caspian Sea and where the fourth tribes lived on. They do not obeyed to any kings after introducing of Aryans and conserve them sometime with independency and sometime semi-independency with paying a small tribute (6,15). In

addition to the classification, there are lived other tribes in the Gilan territory, because there are some evidence indicate that a tribe by name of the Gal also lived in this territory that thereafter migrate to Mesopotamia; we call this by name of the Sumerian in the history.

Indeed, how is the Sumerian who occupant the history for future one thousand years? Do they are the prehistorical people from habitants of Mesopotamia or they from other country? The; where and when they are from? This important issue has been more studied about one hundred years ago when the first monumental from Sumerian civilization are detected, but has not taken a suitable answer (20,81). Edward Chiera write: we have not proper knowledge from origin of the Sumerian clan, and one cannot to be saying surely that they are the indigenous who born in Mesopotamia or they are foreigner that invade to the territory from aboard. Although, the latter guess is more correct and this idea is accepted little and little (2, 73).

In the study on the evidences and proofs of the great and civilized tribe we found that such blessed tribe, always grudge to the territory that they are belong to it and it was main fatherland, they idolize their originate home so that after introduction to the Mesopotamia, they construct a temple by name of the Ziguratin the form of the mountain to remember the fatherland and originate home forever (23, 155). The love to the mythical territory stamp to Sumerian thoughts so that to emerge a most ancient and most pretty epopee by name of the Gilgamesh which become to the scarcest and purest thinking of the mankind in the Orient and can be a main reference of the all similar myths and romances that have been mentioned in the books of various nations (22,14). The trip of the Gilgamesh to the fatherland to find a youthful plant in the twelve tablets indicates the indications of the main and originates territory of Sumerian. But what important for the literati and Sumerian logists is that really the where territory is the Sumerian immigrated to the Mesopotamia. It is question that many researchers and the Sumerian logists addressed theories through guess and opinion. These different theories about original Sumerian territory indicate the main important note that the discussion about initially Sumerian territory in Gilan is a serious discussion and its addressing is not only a guess and opinion, but many evidences confirmed them.

Also, Diakonov writes: Gilan region was settled for different indigenous tribes in the initially BC centuries. When immigrating of the Aryan, indigenous are lived in Iran plateau that in the west the people lived who called as a Casso in Greek called Causian or Causi and in the western south of Iran, Illamis, in the Gilan Cadusian and Casii (3, 54) and in the Mazandaran Tapoori and among the Cadusian and Tapoori, Mardos or Amardos (18,156).

Strabo, Greek historian and geographer according to predicts of Eratosthenes, mentions the tribes and habitants of south coast of Caspian Sea from east to west Hircania, Amradan, Aryans and Otyan. In the western neighborhood of Tapoori, more tribes are lived that among them can be mentioned to Albanian, Cadusian, Amrades, Gel or Gelae, Caspi. In the ancient texts also mentioned another sub-tribes and clans that settled in the Gilan and Mazandaran in the ancient periods that include Anaris, Decoosni, Darbik (4, 519). In the emersion of Cadusian in Gilan, has not address names of the Gel or Gil and deylam. When the Ekresis the Kiyanian king invade and troops to Greece, all states of Iran accompanying to them; such as tribes that habitants on the Gilan territory i.e. Caspian and Mardos or Amardos. Their cloths was short mantle that they called it Sizan and they have an arc that made from a part of bamboo that grown in their territory and sword. The leader of their tribes was by name Aryamardos that is the same Amardos. According to Pelin the origin settlement of Amardos tribes was in west but the most valid and strongest location that shall be known is Mazandaran Mountains and Tabarestan and Gorgan and Gilan that survived in the plain and along the sea.

Gilan tribe from the Medes by the end of the Achaemenid Empire, (708-331 BC)

The emergence of the Median Empire (708-559 BC) create concerns for indigenous peoples living in the Gilan Cadusi. It seems that the Median with Cadusi have not been involved in fighting and respected to their regional autonomy and saw them as an independent nation. The historians have been confirmed the autonomy of indigenous peoples in Gilan, especially Cadusi this era. Ctesias mentions that the Cadusi that lived across the Caspian Sea, never to obey to the Median obedience [17, 45].

In the formation of the Achaemenid Empire by Cyrus II (559-529 BC) for permanent relief, Cadusi have an assistance the Cyrus II to eliminate the Medes, because in the revolt against the Medes, he could not rely solely on their own power and should be used Iranian and tribal alliances [9, 136].

In the list of rebel groups in the reign of Darius I (522-486 BC) there are any name of the tribes living across the Caspian Sea in the Biston Inscription and it represents a continuation of his friendship with the Cadusi and Achaemenid.

But we know that since the Darius I, all the kingdoms of Persia was divided into twenty Satrapi meaning the twenty states and the residents of the Caspian Sea, that the Greek historian Herodotus call them Caspian went among the XI states and their taxes was two hundreds Talan.

During the war between Iran and Greece in the time of Xerxes (485-465 BC), All nations of the Achaemenid Empire were given rations of their soldiers in this war. The emergence of the Caspian nations in the Achaemenid army against the Greeks indicates the continuation of Cadusi subjugation than Achaemenid [13,67-68]. Plutarqegives very valuable information about the presence of the Cadusi next to Artaxerxes II against his brother, underage Cyrus. He says that they were present in the ranks of the army of Artaxerxes II, and also refers to the rebellion of Cadusi in time of same king in 384 BC, without mentioning the cause. At the time of the invasion of Macedonian Alexander to Persia in 331 BC, in the era of the Darius III (336-330 BC), the Cadusi participate in the Achaemenid army with several thousand troops to defend the country [21, 327].

From era of the Alexander to end of the Seleucid Empire (331-250 BC) Cadusistatus were independent or semi-independent. From the list of the Diodore de sicilistates in this period, it is characterized that Cadusi was not in territory of Alexander and his successors [10.10].

Tribe of the Gilan from the Parthian Empire to end of the Sasanid (250 BC- 652 AD)

There is not available information about littoral state of the Caspian Sea during the Parthian Empire (250BC – 224AD) only events occurring within the borders of Gorgan. By comparison to the next time one can be deduced that the Parthian kings did not

dominate the northern part of the Alborz mountains or anything, or that it has very little influence. In the east of the Caspian Sea, the Gorgan was one of the first territories which fell to the Parthians [7,306]. In the era of the Parthian Empire and during the reign of Orod, the Roman Empire by commander of Crassus invades to Iran. According to historical sources in the Parthian army, warriors of Deylamite, Gaelic and Cadusi were also used. In the 53 BC, a battle was occurred among two armies that called as Harranor Kare that the Romans are defeated and was killed [18, 2263]. The attendance of Gilan people in the Parthian army indicates the friendship between the Parthian and Gilanins.

Coincides with reign of Artaxerxes I, Gushnasb or Jushnasf, was King of Ptsxvargar. According to missive of Tansar to Gushnasb, one can deduce that the Ptsxvargar was referred to very limited area in numbers such as Jilan (Gilan) and the Deylamanand Rooyanand Danbavand (Damavand) [12,15].

After receiving a letter of Tansarandcatching the life, Gushnasb went to the court of Artaxerxes gave up the throne to him, and Artaxerxesrespectto him as it eminence deserves, and there as sign the Tabarestan and other countries of Ptsxvargar to him [12,41].

After the death of Artaxerxes, ShapurI, throne in 241 AD.He battled hard won Gilani sandre in forced the position of the emperor in the northern Iranian border [1,310]. Then, Shapur I, take Bahram I as ruler of Gilan and shore lands on the Caspian Sea and gave him the title of king Gilan. The Inscription of Shapur I in the Kabe of Zaroaster confirms this issue. [The Kabe of Zaroaster, inscription of Shapur I, Pharagraph 4, Section 5].

Bahram II (274-293AD) was dispatched troops to Gilan to quell a rebellion by Deylamite. Prolongation of the war led to a peace treaty to be concluded between Bahram II and Deylamitian and for it they freedom in their affairs [15,398].

From the era of the reign of Bahram III by end of theYazdegerdI (293-420AD), the historical sources do not have much information about people of Gilan.

According to Ibn al-Athir, in the reign of Bahram V, Gur Nickname (420-438 AD), one of the leaders of theDeylamite to was invaded Rey and the surrounding land and forced them to tribute. The Response of the Bahram V was dispatching an army to Rey and could win on Deylm [13,469 – 458].

Since the Yazdegerd II to Vologases I (438-488 AD) historians about the connection with the Sasanian kings Gilani tribe did not mention the content.

In the reign of Kavadh I (487-496 AD), because of the Mazdakian trends of Kious, the King of Kavadh chose him other son, Khosrau I, to substitute. Kious to support the Mazdakian of Gillan and Tabarestan, entered to war against the Khosrau I whose successor of Kavadh. But he was defeated and killed in the war. After killing of Kious, the Khosrau gave the Caspian coastal state to Karen who is boy of Soukhra [15, 435]. The narrative of the massacre of Mazdakian in Gilan has been written in the Ferdowsi's Shahnameh [8, 468].

At the era of Khosrau I (531-579 AD), in the expeditionary corps of Sasanid for conquer to Yemen,

Cadusi and Deylami were attended by the command of Voherz who was the marshal of Deylam that the historians saying many have created of courage and warrior in the war [14, 689]. From this time onwards in the historical texts of the Sasanid era, the people of Gilan are known more as Deylam.

At the time of the Hormizd IV (579-590 AD), Shapur son of the Kious was assigned to officer of Central Government. His son called Baavth was the marshal for Tabarestan, Deylamite, Gilan and other territories of Ptsxvargar, has great assistance in the wars of Khosrauparviz versus the Roman Empire and the rebellion of Bahram-e Chubin and catch a reputation and wealth from it [12, 152].

From Kavadh II by the end of the reign of Khosrau V (628-631 AD), did not mention in the Sasanid historical documents about Gilan.

References

- 1 Christensen, R. Iran at Sasanian era, translated by Rashid Yasami. – Tehran, 1989. AmirKabir.
- 2 Chiera, E. The wrote on Clay, University of Chicago press, 1996. Illinois.
- 3 Diakonov, I.M. History of Media. – Tehran, 1998. Elmi-Farhangi.
- 4 Eslah Arabani, A. Gilan Ketab. – Tehran, 1996. Iranian research group.
- 5 Estakhri, A.E. Msalak-al-Mamalak, translated by Iraj Afshar. – Tehran, 1962. Bongah tarjimevanashr Ketab.
- 6 Etemad-al – Saltanah, M, H. Al-tadvin fi Jebale Shervin. – Tehran, 1959. Donyaye Ketab.
- 7 Frye, R.N. The heritage of Persia, translated by M. Rajab Nia. – Tehran, 1966. Translation and publication of books,
- 8 Ferdowsi, Abu. Shahnameh. – Tehran, 1976. Amir Kabir.
- 9 Ghirishman, R. Iran since the beginning of Islam, translated by M. Moien. – Tehran, 1994. Science and Culture.
- 10 Goudsmid, Al. History of Iran and its neighboring countries of Alexander, translated by Keykavos Jahandari. – Tehran, 1978. Iran Books.
- 11 Huart, C. Iran and the Iranian civilization, translated by Hassan Anoooshe. – Tehran, 1985. AmirKabir.
- 12 IbnEsfandiar, B.M. H. History for Tabarestan. – Tehran, 1998. Eghbal.
- 13 Ibn al-Athir. History for Alkamel, volume II. – Tehran, 1996. Eslamiye.
- 14 Masoudi, A. MoravvejalZhabb, Volume 1, translated by A. Payandeh. – Tehran, 1982. Book publishing.
- 15 Mashkoor, M.J. Ancient Iran. – Tehran, 1989. Ashrafi.
- 16 Neyoli, G. Time and Birthplace of Zoroaster, translated by Sayyed Mansour Sayyed Sajjadi. – Tehran, 2003, Agah press.
- 17 Omstad, A. History of the Achaemenid Empire, translated by Mohammad Moghaddam. – Tehran, 1995. AmirKabir.
- 18 Pirniya, H. Ancient Persia, volume II. – Tehran, 1966. Donyaye Ketab.
- 19 Poordavood, E. Mazdsinian literature. – Bombai, 1999. Iranian Zoroastrian association press.
- 20 Roux, G. Ancient Iraq, translated by AbdolReza Hoshang. – Tehran, 1991. Nashr Abi.
- 21 Sartipour, J. Indication of history of Gilan and Mazandaran. – Tehran, 1975. Khorrami.
- 22 Smith, G. Gilgamesh, translated by Davood Monshizade. – Tehran, 2000. Jajrmi.
- 23 White, A.T. Lost world, translated by Keykavos Jahandari. – Tehran, 2001. Elmi-Farhangi.

Литература

- 1 Кристенсен, Р. Иран во времена Сасанидов / перевод Рашид Ясами. – Тегеран, 1989.
- 2 Чиера Э. Записи об Клай. Университет Чикаго. – Иллинойс, 1996.
- 3 Дьяконов. История Мидии. – Тегеран, 1998.
- 4 Элах Арабани. Книга Гилана. – Тегеран, 1996.
- 5 Эстакри А.Э. Маслак-аль мамалак / перевод Ирадж Афшар. – Тегеран, 1962.
- 6 Этемад аль Салтанат М. Аль-тадвин фи Жебале Шервин. – Тегеран, 1959.
- 7 Фрие Р.Н. Наследие Персии / перевод Раджаб ниа. – Тегеран, 1966.
- 8 Фирдоуси. Шахнаме. – Тегеран, 1976.
- 9 Гиришман Р. Доисламский Иран. – Тегеран, 1994.

- 10 Гоудсмит А. История Ирана и соседних стран / перевод Кейкавус Джахандари. – Тегеран, 1978.
- 11 Хуарт К. Иран и Иранская цивилизация / перевод Гасан Ануши. – Тегеран, 1985.
- 12 Ибн Исфендияр. История Табарестана. – Тегеран, 1998.
- 13 Ибн аль-Атхир. История Алкамельи, часть 2. – Тегеран, 1996.
- 14 Масоуди А. Мораввежал Захб, часть 1 / перевод А. Паяндеш. – Тегеран, 1982.
- 15 Маскур М. Ж. Древний Иран. – Тегеран, 1989.
- 16 Нейоли, Э. Время и место рождения Зороастра / перевод Сайед Мансур Саджади. – Тегеран, 2003.
- 17 Омстад А. История Ахеменидской империи / перевод мохаммад Мугаддам. – Тегеран, 1995.
- 18 Пирния Х. Древняя Персия. Часть 2. – Тегеран, 1966.
- 19 Пурдауд Е. Литература Мазды. – Бомбей, 1999.
- 20 Ру Ж. Древний Ираг / перевод Абдол Реза Хошанг. – Тегеран, 1991.
- 21 Сартипур Ж. История Гилана и Мазандарана. – Тегеран, 1975.
- 22 Смит Г. Гилгамеш / перевод Давуд Моншизаде. – Тегеран, 2000.
- 23 Вайт А.Т. Потерянный мир / перевод Кейкавус Джахандари. – Тегеран, 2001.

УДК 091:02(479.24)

Г. Бахшалиева

Бакинский Государственный университет, Азербайджан, г. Баку

E-mail: baxshaliyeva@rambler.ru

История библиотеки Дарульиршад и разбросанные по миру азербайджанские рукописи

В статье выдвигается и раскрывается тезис о том, что азербайджанские рукописные книги, являющиеся надёжными первоисточниками при изучении истории литературы и культуры Азербайджана, разбросаны по всему миру. Отмечается, что рукописные книги и библиотеки, в течение столетий служившие ключом к сокровищнице духовной культуры, разграблены иноземными завоевателями и разными путями безвозвратно вывезены из страны. В большинстве библиотек и музеев Европы имеются азербайджанские рукописи. В статье также говорится о трагической судьбе известной Ардебильской библиотеки Дарульиршад.

Ключевые слова: рукописная книга, Топгапы, Дарульиршад, история книги, каллиграф, миниатюра.

G.I. Bakshaliyeva

**History of library of Darul' Irshad
and Azerbaijani manuscripts scattered all over the world**

The article is nominated and disclosed that the Azerbaijani manuscripts that are reliable primary sources for study of the history of literature and culture of Azerbaijan, scattered all over the world. Notes that manuscripts and libraries over the centuries as the key to the treasury of spiritual culture, plundered by foreign invaders and separate ways permanently taken out of the country. In most of the libraries and museums of Europe there are Azerbaijani manuscripts. The article also talks about the tragic fate of the famous library of Ardebil Darul' Irshad.

Key words: manuscript, Darul' Irshad, history of book, calligrapher, miniature.

Г. Бахшалиева

**Дарульиршад кітапханасының тарихы және әлемдегі
Әзірбайжан қолжазбалары**

Мақалада әлемге жайылып кеткен әзірбайжандық қолжазба кітаптардың Әзірбайжанның әдебиеті мен мәдениетін зерттеуде сенімді түпдерек болатындығы жөнінде пікір айтылып, оны ашуға тырысады. Сондай-ақ мақалада жүздеген жылдар бойы рухани мәдениеттің кілті болып саналған қолжазба кітаптар мен кітапханалар сырттан келген жаулап алушылардың тонауға ұшыратқанын және әртүрлі жолдармен елден қайтарымсыз әкетілгеніне назар аударады. Еуропаның көптеген кітапханалары мен мұражайларында Әзірбайжан қолжазбалары бар. Сонымен бірге мақалада Ардебильдегі Дарульиршад кітапханасының қайғылы тағдыры туралы айтылады.

Түйін сөздер: қолжазба кітап, Топқапы, Дарульиршад, кітап тарихы, каллиграф, миниатюра.

В сокровищнице созданных азербайджанским народом духовных богатств рукописные книги имеют свой удельный вес. Каллиграфы, художники, музаххибы (оформители), муджаллиды (переплётчики) вкладывали немало труда

в создание рукописных книг, делая эти бесценные источники достоянием последующих поколений тоже. В большинстве случаев оригиналы этих созданных в результате неимоверного труда книг не дошли до наших времён, но их пере-

писанные позже экземпляры становятся ценным источником для исследователей. Возникновение рукописных книг связано с первыми веками распространения Ислама в Азербайджане. Зародившийся в Аравии, Ислам вскоре охватил весь Восток, и под влиянием этой религии на огромном пространстве сформировалась имеющая много общих черт культура. Видный английский учёный-исламовед и арабист Гамильтон Александр Росскин Гибб (1895-1971) писал: «Арабская литература – бессмертный памятник, созданный не одним народом, а целой цивилизацией» [2, с. 5]. В точном и всестороннем изучении нашей культуры и истории нашей книги эти ценнейшие жемчужины имеют очень большое значение.

Азербайджанские рукописные книги, история которых насчитывает более тысячи лет, хранятся во многих крупных библиотеках мира. Распространение рукописных книг по многим странам было связано с рядом факторов: путешественники, купцы покупали рукописные книги и вывозили их в далёкие страны; правители дарили их властителям других государств: после войн и вражеских оккупаций богатые библиотеки подвергались грабежу и вывозились из страны.

Стремящиеся завоевать благодатные земли Азербайджана, иностранные оккупанты захватывали не только наши территории, но и грабили, уничтожали наши духовные ценности – редкие рукописные книги, богатые библиотеки и музеи, которые могли бы стать важнейшим источником при написании нашей истинной истории. Они под различными предлогами и без оных вывозили эти ценности из страны и больше не возвращали их настоящим хозяевам.

Судьба созданной дедом Шаха Исмаила Хатаи Шейхом Сафи (1252-1334) и функционировавшей целые 500 лет Ардебильской библиотеки также завершилась трагически. В годы правления Ш.И. Хатаи и его наследников – Тахмасиба, Сама Мирзы, его внуков, других его потомков фонды библиотеки Шейха Сафи значительно обогатились, а сфера её функционирования расширилась. Шах Аббас пожертвовал этой библиотеке много ценных книг. Слава и благородные традиции данной библиотеки продолжались до кончины последнего сефевидского шаха Султана Гусейна (1694-1722). Просуществовавшая 500 лет и вошедшая в историю под названием Дарульиршад (Путь истины – Г.Б.), эта библиотека была самым авторитетным на Вос-

токе центром науки и знаний. Здесь хранились рукописи на тюркском, арабском, персидском языках. Сефевидские правители, высоко ценившие науку, учёных, собирали при своих дворцах самых известных каллиграфов, которые занимались переписыванием старинных рукописей. Не было путешественника, который, оказавшись на Востоке, не посетил бы этой библиотеки. Профессор Сулейман Алиярлы пишет: «Людьми знаний из Европы того времени эта библиотека была хорошо известна. Впервые ознакомивший Европу с египетскими иероглифами, итальянский учёный Пьетро Делла Валле, немецкие учёные Адам Олеариус и Энгельберг Кемпфер, автор выдержавшей более 25 изданий книги «Путешествия» – голландец Иоган Стрейс ещё в XVII веке побывали в библиотеке Даруль Иршад» [4, с.679]. Переживавшая в XVIII веке период упадка, библиотека, после долгих завоевательных войн начала XIX века, в 1828 году в результате хитроумной политики российского правительства попала в его руки, и хранившиеся глубинные пласты нашей истории, бесценные рукописи оказались в чуждых им странах. Русский военный историк Василий Потто (1836-1911) в своём сочинении «Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях» показывал, что люди, специально посланные российскими властями для приобретения этой библиотеки, подкупили местных священнослужителей и вывезли в Санкт-Петербург все хранившиеся там рукописные книги, пообещав, что книги будут возвращены, но российские власти сразу же забыли про своё обещание [6].

Расположенный на стыке Востока и Запада, Азербайджан всегда входил в сферу интересов известнейших в мире людей, и они стремились поближе ознакомиться с богатствами этого края. Посещавшие нашу страну путешественники, купцы не только знакомились с её материально-культурными памятниками, но и стремились приобрести и вывести их к себе на родину. В качестве примера можно привести случай с переписанной в 1430 году Джафаром Тебризи рукописью «Хамсе» Низами. Эта редкостная рукопись долгое время хранилась в различных библиотеках Востока и, наконец, некий купец из Ирана продал её одному из петербургских музеев. Академик Расим Эфенди и кандидат искусствоведения Тогрул Эфенди пишут, что рукопись «Хамсе» содержит много страниц, украшенных 38 оригинальными миниатюрами –

наилучшими образцами орнаментального искусства» [9].

Из истории известны факты, когда правители дарили друг другу не только ценные предметы, но и рукописные книги. Примером тому может послужить изготовленный в XVI столетии каллиграфами и художниками-миниатюристами из Тебриза и вошедший в историю азербайджанской книги как редкостная жемчужина экземпляра «Шахнаме» Фирдоуси. Длительная 30 лет работа над этим изящным экземпляром началась в годы властвования Шаха Исмаила Хатаи и была завершена в эпоху Шаха Тахмасиба. Наряду с другими подарками, эта рукописная книга была отправлена турецкому правителю Султану Махмуду III.

Следует отметить, что рукописные книги высоко ценились и в период их создания, и во все последующие века. И эти оценки зачастую давались самими правителями. «Например, Бухарский хан Абдулазиз послал сефевидскому правителю Сулейману шаху (1667-1694) наряду с драгоценностями, разными тканями, самым лучшим скакуном, соколом и верблюдами, также переписанный бухарским каллиграфом Гаджи Ядигаром «Диван» Хафиза. Сулейман шах, пройдя мимо всех посланных ему подарков, подошёл к изящно оформленному «Дивану» и, прижав его к груди, сказал: «Сегодня, послав этот Диван, сделали мне самый дорогой в мире подарок» [9, с. 495].

В XVII столетии немецкий путешественник Адам Олеарий, в XIX веке французский писатель Александр Дюма (отец) и другие, будучи в Азербайджане, в разных наших городах покупали или же получали в качестве подарков изысканно оформленные книги, которые они увезли к себе на родину. Профессор Камандар Шарифли пишет, что А. Дюма с июня 1858 по март 1859 года путешествовал по России и Кавказу. Как и во многих других местах Азербайджана, в Шеки А. Дюма встречался с самыми разными людьми, обменивался с ним мнениями. Он встретился с известным представителем интеллигенции того времени Абдулгани Нухави Халисегарызаде, посетил его богатую библиотеку и близко ознакомился с ней. По информации правнука Халисегарызаде Абдулкерима Имамзаде, в библиотеке его прадеда находилась одна очень древняя и ценная рукопись. Когда А. Дюма попросил эту книгу, учёный заявил, что эта книга имеется в единственном экземпляре и выносить её из библи-

отеки нельзя. Далее он сообщает со слов своего отца Нурмухаммеда, что рукопись, которую А. Дюма не смог увести, называлась «Книгой Коркуда», а какие книги тот унёс – он не помнит. Вероятно, эти книги хранятся в одном из французских рукописных сокровищниц, или же в архиве самого писателя. А той книгой, которую тот не смог унести, была рукопись «Китаби-Деде Коркуд». Но, к сожалению, данная рукопись до нас не дошла, и о ней мы ничего не смогли узнать [8, с.122].

Азербайджанские рукописи всегда вызывали большой интерес у европейских учёных и исследователей. Проводимая с XVIII столетия работа по исследованию наших рукописных шедевров продолжается и в наши дни. Профессор Джахангир Гахраманов пишет: «Опубликованный в 1739 году в Париже «Каталог рукописей Королевской библиотеки» является первой известной науке работой в данной области. В этом каталоге содержатся сведения об около 4200 различных рукописях, хранящихся в Парижской королевской библиотеке» [2, с.5].

Рукописные книги охватывали все направления науки времени своего создания (историю, богословие, философию, литературу и т.д.). Все эти образцы рукописных книг различного содержания оказывались в большинстве музеев и библиотек Европы. Сочинения видных азербайджанских поэтов XI века Гатрана Тебризи, Ахмеда Тантарани Марагаи также хранятся в разных библиотеках Франции и Англии. Кроме того, произведение Хагани Ширвани «Тохфат-оль Иракейн» оказалось в Англии, в библиотеке Индия-офис, ряд рукописей попали в хранилища известных библиотек и музеев таких европейских стран, как Германия, Франция, Великобритания. Немалая часть наших рукописных жемчужин хранится на Востоке – в Иране, Турции и других мусульманских странах. Рукопись древнейшего нашего рукописного памятника дастана «Китаби-Деде Коркуд» хранится в Королевской библиотеке в Дрездене, другой же его экземпляр хранится в Апостольской библиотеке в Ватикане. Выдающийся исследователь дастана профессор Шамиль Джамшидов пишет: «Особо можно отметить опубликованную немецким учёным Вальтером Рубеном, и написанную в европейских исследовательских традициях, опубликованную в 1944 году в Хельсинки работу, включающую в себя 12 сказаний из «Деде Коркуда» и 25 рассказов о Тепегёзе, а также обнару-

женную итальянским востоковедом Этторе Россини в библиотеке Ватикана и опубликованный им в 1952 году с обширным предисловием экземпляр, который состоит из 6 сказаний [1, с.15].

Многие рукописи одного из видных представителей классической азербайджанской литературы Афзаладдина Хагани, большинство которых написаны на его произведения комментариев, хранятся в английской библиотеке «Индия офис», Британском Музее. Рукописи произведений великого поэта и мыслителя XII столетия – эпохи возрождения азербайджанской литературы – низами Гянджеви стали украшением библиотек Европы. Кроме того, произведения писателя хранятся в музее Моргана в Нью-Йорке. Три сделанные в XIV-XV столетия копии произведения «Гюльшани-раз» жившего в начале XIV века азербайджанского учёного Махмуда Шабустари находятся в Британском музее. В другие рукописные коллекции в Европе входят рукописи «Дивана» Физули. В Британском музее хранятся рукописи рисалы и других произведений Вехида Тебризи.

Надо отметить, что значительная часть разбросанных по всему миру азербайджанских рукописных книг находится в Ирана и Турции. Если учесть, что во главе царствовавшего в Иране более 1000 лет дома стояли азербайджанские турки, то судьба рукописных книг станет нам понятна в хорошем смысле этого слова. Так, при шахских дворцах, в особенности в эпоху сефевидов, жили многочисленные каллиграфы, художники, оформители (музаххибы) и переплётчики (муджаллиды). Как известно из истории, сефевидские шахи высоко ценили мастеров, создавали им все условия для творчества.

Наряду с библиотеками братской нам Турции, азербайджанские рукописные книги можно встретить и в библиотеках и музеях Египта, Казахстана, Узбекистана, Туркменистана и др. стран. В Египте, в Национальной библиотеке Хадивийя хранятся произведения Низами Гянджеви, Махмуда Шабустари, Саиба Тебризи и др. Как известно, в разных библиотеках мира находятся бесчисленные рукописи произведений великого нашего поэта низами Гянджеви. В Национальной библиотеке Хадивийя хранятся рукописи таких сочинений великого мастера слова, как «Хосров и Ширин», «Лейли и Меджнун», «Искендернаме». Одна из наиболее ранних рукописных копий произведений азербайджанского поэта Имадеддина Насими сделана Ахмедом

Ибн Искендером. Выходец из Кубинского уезда Азербайджана, Али Хелми работал в библиотеке Хадивийя и подготовил каталог фонда этой библиотеки. В своём каталоге Али Хелми сообщает о хранящихся в библиотеке рукописях азербайджанских классиков. В указанном каталоге отражена информация о таких произведениях, как «Диван» и «Лейли и Меджнун» Физули, «Искендернаме» Низами Гянджеви. В Фонде рукописей Академии Наук Узбекистана хранятся рукописи Шихабеддина Сухраверди, Афзаладдина Хагани, Низами Гянджеви, Насиреддина Туси и других азербайджанских писателей и поэтов. Рукопись Сухраверди «Хикметил-ишраг» тоже хранится здесь. В Фонде также хранятся рукописи Низами Гянджеви, Насираддина Туси.

Среди рукописных книг, хранящихся в библиотеке музея Дворец Топгапы, расположенного в Турции, в городе Стамбуле, имеется много рукописей, связанных с Азербайджаном. Доктор филологических наук Азада Мусабекли пишет: «Описание хранимых в музее Дворца Топгапы рукописей включено также в «Каталог рукописных диванов Стамбульских книгохранилищ», «Каталог историко-географических рукописей Стамбульских библиотек», подготовленный Ахмедом Атежом «Каталог хранимых в Стамбульских библиотеках поэтических произведений на персидском языке». В результате изысканий в упомянутой библиотеке обнаружены сотни рукописей, связанных с Азербайджаном и относящихся к различным областям науки» [5, с.7].

В музее Дворца Топгапы имеются азербайджанские рукописи, относящиеся к медицине, истории, астрологии, богословию и др. областей науки. Среди них – рукописи произведений гениальных азербайджанских поэтов Мухаммеда Физули, Низами Гянджеви, Имадеддина Насими. Во Дворце Топгапы хранятся 83 экземпляра переписанных в XIV-XV века рукописей Низами Гянджеви. Особенность этих экземпляров состоит в том, что в них дано множество миниатюр. Рукописи произведения Махмуда Шабустари «Гюльшани-раз» и написанные к нему комментарии тоже хранятся здесь.

Рукописи сочинений Хиндушаха Нахчывани, Мухаммеда Тебризи также находятся здесь. Относящаяся к 1584 году рукопись «Хунарнаме» состоит из 2 томов и является одной из редких жемчужин музея. В музее имеются связанные с Азербайджаном и относящиеся к различ-

ным областям науки – философии, математике, логике и т.д. рукописи. Здесь также хранятся рукописные экземпляры произведений гениального азербайджанского учёного и мыслителя Насиреддина Туси «Ахлаг-и Насири» («Этика Насира»), «Зиджи-Эльхани» («Таблицы Эльхана») и написанные к ним комментарии.

Профессор Азада Мусабейли пишет: «Хранившиеся во Дворце Топгапы связанные с Азербайджаном рукописи могут быть отнесены к таким обширным и сложным областям науки, как философия, история, этика, астрология, медицина, ветеринария, поэтика, теория музыки, языкознание. Но, как и в других сокровищницах рукописей, здесь тоже преобладают образцы классической поэзии. Рукописи произведений низами, Ахвади, Насими, Ровшани, Хидаят, Физули, Гюльшени и других поэтов являются украшениями музея Дворца Топгапы, его ценнейшими экспонатами» [5, с.8].

Выше нами было отмечено, что азербайджанские рукописи разными путями, через купцов и путешественников, в ходе войн и оккупаций, в

качестве подарков вывозились в далёкие страны. Разграбывались не только материальные, но и духовные богатства нашего народа. Истории хорошо известно «доброжелательное отношение» русского царя Петра I к соседним народам, в их числе – к нам тоже. Оккупация соседних государств, в том числе и Азербайджана, начавшаяся с вывоза ценнейших сокровищ библиотеки усыпальницы Шейха Сафи, в эпоху Петра I была продолжена, хитростью были вывезены из страны ценнейшие наши рукописные книги.

Бесчисленные наши рукописные жемчужины разбросаны по всему миру, но более двадцати тысяч из них хранятся в фондах Института Рукописей им. М. Физули Национальной Академии Наук Азербайджана. Сюда доставлены копии хранящихся в известных музеях и библиотеках мира рукописей, и тут они не только хранятся, но и глубоко исследуются. Разбросанные по всему миру азербайджанские рукописные книги – наше национальное достояние. И мы должны всегда искать и находить их, снимать с них копии, изучать их.

Литература

- 1 Джамшидов Ш. «Китаби-Деде-Коркуд» (Историческое, географическое, текстологическое исследование и усовершенствованный научный текст рукописи Дрезден). – Б.: Елм, 1999. – 680 с. (на азерб. яз.)
- 2 Гахраманов Дж. Азербайджанская рукописная книга в Европейских библиотеках // Вопросы азербайджанской филологии. III выпуск. – Б.: Елм, 1981. – С. 5-18. (на азерб. яз.)
- 3 Гибб Х.А.Р. Арабская литература (классический период) / пер.: А.Б. Халидов, П.А. Грязневич. – М.: изд. «Восточной литературы», 1960. – 185 с.
- 4 История Азербайджана / научный ред. С. Алиярлы. – Б.: Азербайджан, 1996. – 869 с. (на азерб. яз.)
- 5 Мусабекли А. Собранный каталог азербайджанских рукописей в иностранных государствах. I том. – Б.: Елм, 2012. – 414 с. (на азерб. яз.)
- 6 Потто В.А. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. – СПб.: СПб, 1887. – 748 с.
- 7 Султанов Т.И. Среднеазиатская и восточно-туркестанская позднесредневековая рукописная книга. – «Рукописная книга в культуре народов востока». Книга 1. – М.: Наука, 1987. – С. 478-504.
- 8 Шарифли К. Ученый, педагог и книговед. – Б.: Нурлан, 2007. – 256 с. (на азерб. яз.)
- 9 Эфенди Р. Эфенди Т. Памятники искусства Азербайджана, хранившиеся в Санкт-Петербурге // Газета «Елм». – 2008. – 8 апреля. (на азерб. яз.)

References

- 1 Djamshidov Sh. «Kitabi-Dede-Korkud» (Istoriceskoe, qeoqraficeskoe, tekstoloqiceskoe issledovanie usovershenniy naucniy tekst rukopis Drezden). – B.: Elm, 1999. – 680 s. (na azerb. yaz.)
- 2 Qaxramanov Dj. Azerbaydjanskaya rukopisnaya kniga v Evropeyskix bibliotekax // Voprosi azerbaydjanskoy filologii. III vipusk. – B.: Elm, 1981. – S.5-18 (na azerb. yaz.)
- 3 Qibb X.A.R. Arabskaya literatura (klassiceskiy period). /per.: A.B.Xalidov P.A. Qryaznevic. – M.: izd.»Vostocnoy literature», 1960. – 185 s.
- 4 Istoriya Azerbaydjana / naucniy red. S.Aliyarli. – B.: Azerbaydjan, 1996. – 869 s. (na azerb. yaz.)
- 5 Musabekli A. Sobranniy kataloq azerbaydjanskix rukopisey v inostrannix qosudarstvax. I tom. – B.: Elm, 2012. – 414 s. (na azerb. yaz.)
- 6 Potto V.A. Kavkazskaya vojna v otdelnix ocerkax, epizodax, leqendax I bioqrafiyax. – SPb.: SPB, 1887. – 748 s.
- 7 Sultanov T.I. Sredneaziatskaya I vostocno – turkestanskaya pozdnesrednekovaya rukopisnaya kniga.
- 8 Sharifli K. Ucyoniy, pedaqoq, I kniqoved. – B.: Nurlan, 2007. – 256 s. (na azerb. yaz.)
- 9 Efendi R., Efendi T. Pamyatniki iskusstvo Azerbaydjana, xranivshiesya v Sankt-Peterburge // Qazeta «Elm». – 2008. – 8 aprelya. (na azerb. yaz.)

УДК 39:58:636(575.2)

Г.Т. Ботоканова

Кыргызский национальный аграрный университет,
Кыргызская Республика, г. Бишкек
E-mail: botokanova@rambler.ru

Этноботаника и этноживотноводство в системе традиционных знаний кыргызов

В статье рассматриваются этноботанические и этноживотноводческие знания кыргызского народа, отмечается актуальность изучения традиционных знаний в период глобализации для сохранения и развития самобытности народа.

Ключевые слова: глобализация, вестернизация, традиционные знания, этноботанические знания, этноживотноводческие знания, классификация.

G.T. Botokanova

Ethnobotany and ethnostock-raising within the system of traditional knowledge of Kyrgyz people

The article discusses the ethnobotanical and ethnostock-raising knowledge of Kyrgyz people, notes the relevance of the study of traditional knowledge in the age of globalisation for the sake of conservation and development of the identity of the people. According to the author, the main peculiarity of traditional knowledge is in its concrete nature and direct relation to the human life in nature and society, it implicitly affects individual's working and daily life. Kyrgyz people, basing on their empirical knowledge, created classification of plants: species with thorns, species with leaves, cereals, vegetable and fruit plants, etc.; empirically determined utility or harmfulness of a given plant for human and pet. Therefore, depending on the application, plants were divided into groups of medical, food, fodder, tinctorial and poisonous plants.

Kyrgyz nomads effectively applied the priority of the use of pastures within the season, the grazing cattle in the transition from one season to another, created an elaborated classification of animals according to various criteria: sex, age, traditional names of cattle's suits.

The author concludes that all the above-mentioned facts prove Kyrgyz people's deep knowledge of nature, flora and fauna, and themselves, reflecting the way of human adaptation to the environment, both natural and social, allowing them to survive in harsh environments.

Key words: globalization, westernization, traditional knowledge, ethnobotanical knowledge, ethnostock-raising knowledge, classification, kyrgyz, nomads.

Г.Т. Ботаканова

Кыргыздардың дәстүрлі білім жүйесіндегі этноботаника мен этномалшаруашылығы

Мақала қырғыз халқының этноботаникалық және этномалшаруашылық білімдері мәселесін қарастырады. Қазіргі жахандану үдерісі кезеңінде дәстүрлі білімдерді зерттеудің халықтың өзіндік болмысын сақтау мен дамыту үшін маңызы жоғары екендігі атап өтіледі.

Түйін сөздер: жахандану, дәстүрлі білім, этноботаникалық білім, этномалшаруашылық білім, сыныптау.

В период глобализации, под влиянием процессов вестернизации народы Центральной Азии претерпевают глубокие изменения. В этих

условиях появляется необходимость развития самобытности, возрождения и развития системы ценностей народов, основанной на богатых

традициях прошлого. Как свидетельствует исторический опыт, в период больших социальных потрясений возрастает потребность людей в осмыслении исторического прошлого. Человек, обращаясь к прошлому, к своей культуре, пытается найти выход из кризисных ситуаций в истоках своего культурного бытия и, в то же время, старается выработать ориентиры на перспективу.

Целью предлагаемой статьи является рассмотрение и раскрытие содержательно-сущностных особенностей традиционных знаний кыргызов о природе, в частности, этноботанических и этноживотноводческих знаний.

В самом широком смысле «традиционные знания» – это накопленные знания, умения и навыки, воплощенные в традиционном образе жизни и передаваемые исторически сложившимися сообществами от поколения к поколению, присущие конкретному народу или территории его проживания. Это аккумулированные, стереотипизированные знания и практики, сохраняющиеся путем пространственно-временной передачи социального опыта в пределах определенного сообщества людей.

Традиционные знания существуют в различных областях: ботанике, животноводстве, экологии, геологии, медицине, психологии, астрономии, сельском хозяйстве и т.д. Традиционные знания относятся к знаниям, инновациям и практикам коренных и местных сообществ по всему миру. Аккумулированные из многовекового опыта и адаптированные к местной культуре и окружающей среде, традиционные знания передаются из поколения в поколение. Как правило, признаются как коллективная собственность, и нашли свое выражение в различных формах культуры, как истории, песни, фольклор, пословицы, верования, ритуалы, в законах общин, в местном языке, и сельскохозяйственных практиках, включая развитие видов растений и пород животных.

Главной особенностью традиционных знаний является то, что они имели и имеют конкретный характер и связаны с непосредственной жизнью человека в природе и в обществе, имплицитно вплетены в его трудовую деятельность, повседневную жизнь с безусловным наполнением ее духовным, моральным и нравственным контекстом. Наблюдения над процессами природы и общества имманентно вплетены в тру-

довую деятельность. Другая характерная черта традиционных знаний – непосредственность, интуитивность, зависимость от опыта, неформализованный характер. Особенностью традиционного знания является также то, что оно не требует рефлексии, используется человеком в повседневной жизни неосознанно и не нуждается в предварительной системе доказательства, не аргументируется, а просто постулируется. Следующая особенность – бесписьменный характер и анонимность (отсутствие автора) – они транслируются от наставника к ученику и связаны с рецептуальными правилами.

Большое место в традиционных знаниях кыргызов занимают знания о природе. Природа для кочевника была не только ресурсом для поддержания жизнеобеспечения, средой обитания, но и местом для поддержания духовных, социальных, культурных связей. Целостное представление мира составляют основу традиционных знаний кыргызов о природе, где представления о многих процессах и явлениях, их связях, включающие в себя достижения повседневного опыта и наблюдения, являются достаточно правильными.

Жизнь кыргыза-кочевника проходит в гармонии с природой, соблюдая традиционные знания и практику. В процессе жизнедеятельности и ведении хозяйства он пытался не навредить природе, об этом свидетельствует устное народное творчество, где в концентрированном виде получило отражение отношение человека к природе: не природа принадлежит человеку, человек природе. Культ природы занимает центральное место в традиционном мировоззрении народа. «Зависимость от природы, почитание природы в отдельных ее проявлениях – вот, что главным образом характеризует верования киргизов того времени. Поклонение природе во многих случаях основывалось на одухотворении ее явлений. При этом олицетворялись только основные силы природы», отмечает Б. Аманалиев [1, с.15] Природа – это некая всевышняя сила, необходимо свято почитать ее, преклоняться, жить в единении с ней, не нанося ей вреда. Живая, одухотворенная, сакральная природа всегда может дать ответ на все деяния человека. В традиционном миропонимании кыргызов на первом месте стоит окружающий мир – Вселенная: небо, солнце, живая природа, земля, огонь, только затем человек и народ. Вселенная – Природа – це-

лое, а человек – ее часть. Такое миропонимание давало возможность кочевнику жить в гармонии с природой. Как кочевой народ кыргызы всегда жили в тесной взаимосвязи с окружающей средой и никогда не считали себя хозяевами природы, наоборот, они считали себя рядовыми членами мироздания, живущими в созданной великим творцом природе. Считалось, что природа – живая и неживая – имеет равные с человеком права. Они вступали с ней в диалог, переживали и считали, что между человеком и природой должно царить взаимопонимание. «Они не отделяли себя от природы и не пытались насильственно вторгаться в ее тайны, никогда не противопоставляли себя природе и не были ей враждебны, а всегда оставались частью ее, всегда любили ее благоговейной любовью» [2, с. 81]. Действительно, в их представлении мир предстает как некая целостность, где люди и природа не противопоставляются друг другу. Социальное бытие является органической частью бытия природы. В целом, социальное благополучие, духовные основы существования общества зависят не только от соблюдения морально-этических норм, установленных в обществе, но и от отношения к природе.

Культ природы способствовал сакрализации общинной территории. Целостное представление мира ярко прослеживается в следующей поговорке:

«Тируу жандын атасы – Кун,
Энеси – Жер,
Каны – Суу,
Жаны – Аба» [3, с. 41]

«Отец жизни – Солнце,
Мать – Земля,
Кровь – Вода,
Душа – Воздух».

Солнце, Земля, Вода, Воздух, находящиеся в тесной взаимосвязи и взаимозависимости – составляющие единого организма. Здесь мы видим холистическое отношение человека к миру, прослеживается сущность феномена природы: целостность, охватывающая не только природные явления и процессы, но и физическую, биологическую, психическую, духовную, социальную сферы.

Непосредственная связь кыргызов с окружающей средой и их кочевой образ жизни способствовали приобретению знаний о лекарственных, пищевых, кормовых свойствах трав. Свои знания по бережному отношению к природе и рациональному ее использованию, тради-

ционные навыки по выпасу и разведению скота, а также знания по целебным свойствам трав, времени сбора и правилах их хранения, лечению домашних животных кыргызы передавали из поколения в поколение как залог выживания и сохранения естественной среды обитания.

Наши предки понимали, что человек и окружающий его материальный мир составляют единое целое. Они догадывались о всеобщей связи и взаимообусловленности всех явлений в живой природе. Действительно, в их представлении мир предстает, как некая целостность, где люди и природа не противопоставляются друг другу. Социальное бытие является органической частью бытия природы. В целом, социальное благополучие, духовные основы существования общества зависят не только от соблюдения морально-этических норм, установленных в обществе, но и от отношения к природе.

В мировоззрении древних кыргызов, Тенир – высшее божество, бог на небе. Оно бесконечно, недостижимо, неодолимо и могуче. Весь мир – явления природы, мир животных, сам человек, по мнению древних кыргызов, является творением бога – Тенир.

Среди традиционных знаний о природе особое место занимают этноботанические растения и их рациональное использование. Из лекарственных растений готовили настои, отвары, мази, порошки, закваски, припарки. Получали из растений красильные и дубильные вещества. На основе изменений физиологических признаков растений делали прогноз природных явлений. Растения широко использовались и при изготовлении домашней утвари, конской упряжи, музыкальных инструментов, а также имелись народные методы оценки качества древесины при изготовлении различных предметов. Необходимо отметить тот факт, что ряд лекарственных трав, свойства которых определялись опытным путем и ценность которых устанавливалась на практике, признаны современной медицинской наукой и ныне находят широкое применение. Кыргызы, опираясь на эмпирические знания, создали классификацию растений: тикендуу турлор – виды с колючками, жалбырактуу турлор – виды с листьями, дан осумдуктор – злаковые растения, жашылча-жемиш осумдуктор – овощно-фруктовые растения [4, с.124] и др. Постоянное общение с природой давало возможность человеку не только наблюдать за ней, но и

эмпирическим путем устанавливать полезность, вредность того или иного растения для человека и домашнего животного. Так, в зависимости от применения делили растения на лечебные, пищевые, кормовые, красильные и ядовитые.

О лечебных свойствах этноботанических растений-целителей упоминается и в мифах древних греков, письменных рукописях, папирусах у вавилонян, ассирийцев, египтян и др. До нашего времени дошли печатные труды ученых с подробным красочным описанием лекарственных растений, способами приготовления и применения – это труды греческого врача Диоскорида (I в. н.э.), римского медика Галена (130 г.н.э.), представителя арабо-мусульманской медицины Абу Али ибн Сины (X в.), в прошлом очень богата была индийская медицина (I в.), насчитывающая в своем списке около тысячи растений, китайская медицина (3000 лет до н.э.) широко применяла лекарственные растения.

Особое распространение при лечении получили такие растения, как адырашман (гармала обыкновенная), ак кодол (аконит круглолистный), алтын тамыр (золотой корень), ат кулак (щавель тяньшанский), бал жууран (ревен), булдуркон (ежевика), бозунач (бесмертник), долоно (боярышник), бака жалбырак (подорожник), ит мурун (шиповник), ит уйгак (череда), карындыз (девясил), кокомерен (тимьян), тоо уйгак (лопух), уу коргошун (ыссык-кульский корень, аконит джунгарский) и многие другие.

Из кормовых растений древним кыргызам были известны: ак чоп (пырей волосистый), ак шар (евроция), ат-конок (тимфеевка), бетеге (типчак), жалтыркан (прутняк), калкан (ковыль), кара кыяк (мятник луговой), таргыл (ячмень туркестанский), тенге Чоп (манжетка отклоненно-волосистая), чатыр (пожитник дугообразный), чий (чий блестящий), ыраң (осока), шибер чөп (котормоножка) и другие [5, с.100 -110].

Народные средства лечения нашли свое отражение в эпических произведениях. Наиболее ярко получили отражение этноботанические знания кыргызов в эпосе «Манас». Как известно, традиционные знания кыргызского народа отражались, в основном, в словесном искусстве, в условиях кочевого образа жизни эпос был источником не только духовного обогащения людей, выполнял не только эстетическую, мировоззренческую функции, но и аккумулировал особенности повседневного бытия людей. И поэтому ценность народных эпосов особен-

но велика в тех условиях, когда, кроме них, нет других источников, «свидетельств» отдаленных времен. Эпос «Манас» является уникальной энциклопедией о природе, о познании кыргызами растительного мира. В эпосе (в варианте С. Орозбакова) встречаются более 70 названий этноботанических растений.

Древние кыргызы использовали в народной медицине лекарственное растение ак кодол (аконит круглолистный): из корня готовили настои и применяли как обезболивающее средство от болей в суставах, головной боли. А лекарственное растение уу коргошун (ыссык-кульский корень) выкапывали на рассвете или вечером, после захода солнца и использовали корень как обезболивающее средство, и как возбуждающее. Растение уу коргошун использовалось во время конских спортивных состязаний для лошадей как возбуждающее средство, данная целебная трава давала возможность лучше дышать и придавала больше силы во время конских состязаний [5, с. 37, 85].

Кыргызы, не обладая научными знаниями, но в тоже время, опираясь на традиционные знания, различали следующие фазы развития пастбищных растений и этапы нагула овец: «Чоп чыкты» (трава появилась) – это время нагула, когда овцы настойчиво выискали зеленую траву. Словом «коктоо» обозначался переход зелени, то есть процесс, когда растения после зимы сначала пробуждаются на равнинах и предгорьях, то есть в нижнем вертикальном поясе. Здесь обычно преобладают весенние растения с коротким вегетационным периодом развития; до наступления жарких дней лета семена у растений этого пояса успевают созреть и осыпаться» [6, с.126]. Следующий этап «Чоп жетилди» – трава достигла высоты пастбищного использования (колошение-цветение); это мясной этап – «эттенуу», когда овцы восстанавливают утраченную зимой упитанность и прибавляют в весе. «Чоп бышты» – трава созрела (плодоношение и созревание семян) – время ножировки – «майлануу», в этот период «бир кундо кой мин чоптун башын жейт» – за день баран съедает тысячу растений, «Чоп куурады» – трава высохла (окончание вегетации) [6, с.156]. «В течение сезона травостой созревает неравномерно, что обусловлено различиями в экспозиции склона. Поэтому раньше всего использовали южные склоны, затем овец выпасали на менее обогреваемых юго-восточных и юго-западных. К это-

му времени отрастали и созревали травы северных склонов. Все пастбища имеют естественные границы (гребень, водораздел, река, ложбина), по которым довольно легко наметить дневные участки, т.е. своеобразные загоны. При такой системе пастбище стравливалось (что значит стравливалось?) вокруг стойбища, причем очередность его использования обуславливалось, главным образом, неравномерностью отрастания и созревания трав на разных склонах. После того как стравлена трава вокруг стойбища, откочевывали на новое место, и т.д. Переход с одного стойбища на другое (как и между сезонами) также обуславливается отрастанием и созреванием трав, поскольку пастбища даже одного сезона расположены на разных высотах.» [6, с.156]. Таким образом, кыргызы эффективно использовали очередность использования пастбищ в пределах сезона, переход от одного сезона к другому при выпасе скота. Сами природные условия подсказывали целесообразность разделения пастбищ на весенние (коктоо), летние (жайлоо), осенние (куздоо) и зимние (кыштоо). Описанная система использования пастбищ – многовековой опыт кыргызского народа, основанного на наблюдении и практического использования природы.

Древние кыргызы на основе природной наблюдательности и интуиции пришли к выводу, что человек – часть природы и тесно связан с окружающим миром, его не только физическое, но и духовное состояние зависит от этого мира. Древние кыргызы, открывая законы причинно-следственных связей, свободно использовали их в своих практических действиях,

Среди традиционных знаний древних кыргызов особое место занимали знания в области животноводства. Природно-климатические условия, кочевой образ жизни определили их хозяйственную деятельность и требовали от скотовода кочевника глубоких знаний. Существовало понятие «беш тулук мал» или «торт тулук мал» (пять или четыре видов домашнего скота), куда входили следующие виды домашних животных, как кони, овцы (козы), крупный рогатый скот (коровы, яки), верблюды. Для кыргыза-кочевника роль скота в его жизнедеятельности занимало большое значение, его благополучие в семье, социальный статус прямо зависели от количества скота. Еще во второй половине XIX в. Ч. Валиханов отмечал: «Единственный источник

народного богатства всех кочевников есть, без сомнения, скот, разведение которого составляет его единственный и главный промысел. На благополучии скота основано его счастье». [7, с.30] Об этом свидетельствуют традиционные приветствия «мал-жан аманбы? Мал-баш аманбы?» (Все ли благополучно? Все ли здоровы?). (8, с.513). В вышеприведенном примере на первом месте стоит слово «мал» (домашний скот), затем «жан» (душа), «баш» (голова) [8, с.513, 226, 118]. Здесь ясно прослеживается первостепенная роль и значение скота в жизни кочевника, и только затем стоят здоровье и благополучие хозяина.

Таким образом, наличие скота, в частности, коней и овец, было одним из главных показателей социального положения человека в обществе. Как отмечает Алдашев А.А.: «Коров кыргызы разводили в небольшом количестве, богатые относились к ним даже пренебрежительно, считая грязными и вонючими. Однако для бедной части населения крупный рогатый скот (корова – прим. Б.Г.) был основным средством существования. В свободное от найма к богатым влиятельным особам безлошадные бедняки, не имея возможности совершать сезонные периодические кочевки, оставались вблизи зимовок. Их называли унижительной кличкой «жатакчы», что можно перевести словом «лежбищники», то есть в переносном смысле «люди, не откочевывавшие с зимовья». У жатакчы основными домашними животными были козы и крупный рогатый скот» [9, с.11], то есть количество лошадей, овец и возможность проводить перекочевки были основным показателем благополучия человека.

Таким образом, среди домашних животных – «торт тулук мал» – кони и овцы в жизни кочевника занимали значительное место, являясь показателем престижа в обществе и определяя социальный статус человека в традиционном кыргызском обществе.

В традиционном животноводстве большое место занимала техника выпаса скота в зимнее время. Чаще всего использовались бесснежные южные склоны для выпаса овец и крупного рогатого скота, так как они не обладали способностью добывать корм из-под снега. В тех случаях, когда бесснежных участков не было, скот выпасали в определенном порядке: сначала шли лошади, которые разгребали копытами снег, после них пускали крупный рогатый скот, а за

ним овец. Рациональное использование пастбищ в традиционном животноводстве свидетельствует о глубоком понимании природно-климатических свойств и географической среды. Сезонная классификация пастбищ: көктөө – весеннее пастбище, расположенное возле зимнего стойбища, жайлоо – летнее пастбище, находилось на высокогорье, күздөө – осеннее пастбище, чаще всего совпадало с весенними, кыштоо – зимнее стойбище – все это подтверждает познания кыргызов не только в вегетации растительного покрова, но и знание природы домашнего скота (окот овец, влияние знойной жары на домашних животных, и т.д.). Полный цикл перекочевки соблюдался чаще всего у зажиточных представителей. Как было отмечено выше, бедные хозяйства, не имевшие достаточного количества скота, выючного животного, оставались в близлежащих пастбищах в статусе «жатакчы». Соблюдение пастбищного цикла было одним из главных показателей материального благополучия человека и в целом социального статуса традиционного кыргызского общества.

Кыргызы создали сложную классификацию домашних животных по различным критериям: по полу, возрасту, имелись традиционные названия мастей домашних животных. В связи с тем, что скотоводство было ведущим направлением в хозяйственной деятельности кочевников и благополучие людей находилось в прямой зависимости от состояния домашнего скота, для них имел важное значение не только количественный состав, но и качество поголовья, что подтверждает их глубокие познания в сфере животноводства.

Так, например, у кочевников-скотоводов были обширные познания в разведении лошадей. Лошадь, как было сказано выше, занимала особое место в жизни кочевника. Они создали традиционную классификацию лошадей по половозрастным критериям¹:

Самка лошади (ургачы жылкы): кулун – жеребенок-сосунок, ооз жарма тай (жабагы тай) – жеребенок от шести до года, тай – годовалый

жеребенок, кунан байтал – двухлетняя лошадь, бышты байтал – трехлетняя лошадь, бээ – четырехлетняя лошадь, асый бээ – пятилетняя лошадь, эки асый бээ – шестилетняя лошадь, уч асый бээ – семилетняя и т.д.

Самец лошади (эркек жылкы) имеет следующую классификацию:

Кулун – жеребенок сосунок, ооз жарма тай (жабагы тай) – жеребенок от шести до года, жабагы тай – годовалый жеребенок, кунан – двухлетний, бышты – трех-четырёхлетний, жаңы асый – пятилетний, айгыр (бир асый) – шестилетний (далее эки асый и т.д.) [10, с.27-28].

Кроме этого, кыргызы проводили классификацию и по масти (цвету) лошадей: кула, сур, жээрде, тору, карагер, сарала, карала, чабдар, буурул, торала, боз, көк, сары-тору, чаар, ала, ала-аякжээрде, курон, кара [10, с.33-34].

Ценным среди традиционных животноводческих знаний является оценка лошадей по форме и цвету копыт: кок туяк, тай туяк, оикоро туяк, чулу туяк, сом туяк, тик туяк, ай туяк, уку туяк, жамбы туяк, чара туяк, турс туяк, жез билек туяк, ак туяк, талпагай туяк, жалпак туяк, каз таман, сары таман ат [10, с.36-37]. В зависимости от вида копыт кыргызы использовали лошадей в разных видах хозяйственной деятельности, военном деле, спортивных состязаниях и т.д.

Верблюды в жизни кочевника занимали значительное место, выполняя в основном функцию выючного животного при перекочевке. В традиционном понимании данного животного имелась следующая половозрастная классификация: 1) боточук (верблюжонок-сосунок); 2) тайлак (до года); 3) тай тайлак (верблюжонок-двухлетка). 4) кунан тайлак (верблюжонок-трехлетка); бышты тайлак (верблюжонок-четырёхлетка). Верблюда самца называли куул, кастрированного (бычылганын) – атан, некастрированного (бычылбаганын) – буура; самку – каймал. По масти выделяли ак төө, кара төө, сары төө, кызыл төө [11].

Древние кыргызы в течение многовековой кочевой жизни выработали народные методы фиксации и повала крупного рогатого скота, лошади имелись народные методы откорма, нагула и способы определения упитанности домашнего скота.

У кыргыза-скотовода имелись глубокие знания о лечении инфекционных, незаразных, па-

¹ Автор проводил полевые исследования в Ат-башинском, Жумгалском, Кочкорском районах Нарынской области Кыргызской Республики среди хранителей традиционных знаний по животноводству, результаты исследования были опубликованы в книге «Кыргыз элинин уюткулуу сырлары: Жылкы». – Б.: Кут бер, 2013.

разитарных заболеваний, проводили операции – об этом свидетельствует наличие таких хирургических инструментов, как аштар, сапсалга, тинтуур [12, с.17-18]. Свои эмпирические знания скотоводы направляли против отдельных симптомов заболеваний и вырабатывали своеобразные самобытные приемы лечения и профилактики. При наблюдении за поведением животного, его дыханием, сердцебиением, изменением движений, цвета глаз, температуры тела, а также по некоторым изменениям в патаномической картине, животноводы стали дифференцировать отдельные заразные, незаразные, гельминтозные болезни скота. Например, при истечении из носа густого гноя у лошади кыргызы знали, что это сап или по-кыргызски манка. При почернении мышц бедра у крупного рогатого скота говорили о появлении эмкара, или карасан. По поведению животных кочевники узнавали колики – жаталак, ценуроз – көкмее, по выпадению шерсти и зуду определяли чесотку овец – котур или у лошади – кырчанги, плеввропневманию коз – кара-өпкө и т.д. [13, с.34]

Активно использовали в традиционном лечении болезней домашних животных лекарственные растения, природные минералы, свойство гидротермальных источников, свежий навоз лошадей, природные соли, белую глину, средства животного происхождения, а также паленную шерсть, золу. Древние скотоводы в процессе наблюдения заметили переход отдельных признаков родителей потомству (масти, телосложения и т.д.), что давало возможность сознательно отбирать производителей с необходимыми качествами и от них целенаправленно получать желаемое потомство.

Большое место занимали и лекарства животного происхождения, как кумыс, айран, сузбе, кислое молоко, курдючное сало, сурковое, медвежье, гусяное сало, змеиную ткань, жженную шерсть, панты маралов, оленей [13, с.35]. Во врачебной практике древних кыргызов особое место занимало лечение переломов и вывихов. При переломах конечностей мелкого и крупного рогатого скота накладывали шинную повязку – шак-шак (из тонких, связанных между собой камышинок) и холодный компресс. При этом использовали множество лекарственных растений, например корни аконита круглоли-

стного (иссык-кульский корень, уу коргошун), листья подорожника. Особое место при лечении домашних животных занимали лекарства растительного происхождения. Применяли отвары, настойки, порошки из целебных трав, как жалбыз (мята), чекенди (эфедра), кайнатма кара дары (опий), адырашман (гармала), миндубана (белена), уу коргошун (иссык-кульский корень), настои хвои, чеснока, лука, растительного масла, пережженные косточки урюка, орехи. Они применялись не только внутрь, но и наружно, при ранах [14].

Этноботанические и этноживотноводческие знания кыргызов имели конкретный характер и были связаны с непосредственной жизнью человека в природе и в обществе, были вплетены в повседневную жизнь скотовода, в его трудовую деятельность. Как отмечает Т. Баканов: «каждый скотовод ...знал профилактику и лечение внутренних, наружных, заразных и незаразных болезней. Например, при лечении кашля у лошадей (разного этиологического происхождения) применяли маленькие кусочки (пилюли) опия. Эти пилюли завертывали в тряпочку и привязывали к удилам. Раствор поваренной соли применялся для орошения ротовой полости при ящуре, наружных ранах, абсцессах и флегмонах, разных ушибах, нагнетах, отеках, припухлостях холки, спины у лошадей. Применяли также и раствор медного купороса при лечении гнойных ран; мокрецах конечностей и горючую серу при лечении чесотки» [15, с.34].

Таким образом, древние кыргызы, опираясь на эмпирические данные, хорошо знали целебные свойства и действия лекарственных растений, это свидетельствует о глубоком познании человеком природы растительного и животного мира и самого себя, отражая способ адаптации человека к окружающей среде, как природной, так и социальной, позволяя им выживать в суровых условиях. Необходимо отметить, что в то же время нередко рациональные методы и средства лечения, основанные на эмпирическом опыте, вытеснялись религиозно-магическими способами лечения. Традиционные знания, накопленные в процессе повседневной жизни, носили жизненно-практический характер и представляли собой попытку создания досистематической картины природного и общественного бытия.

Литература

- 1 Аманалиев Б.А. Из истории философской мысли киргизского народа. – Фрунзе, 1963. – С. 15.
- 2 Мукасов Ы.М. Философская мысль в контексте развития киргизской культуры. – Бишкек, 2010. – С.81.
- 3 Жусупов К. Киргыздардын байыркы маданияты. – Бишкек: Байтик. 2006. – С.41.
- 4 Байбосунов А. Донаучные представления киргизов о природе и обществе. – Бишкек, 2010. – С. 124.
- 5 Кыргыз элинин уюткулуу сырлары /өсүмдүктөр дүйнөсү. – Бишкек, 2013. – С.100-110.
- 6 Исаков К.И. Пастбища и сенокосы Киргизской ССР. – Фрунзе: «Кыргызстан», 1975. – С.156.
- 7 Валиханов Ч.Ч. Записки о киргизах // Ч. Валиханов. Собр. Соч.: В 5 т. – Т.2 – Алма-Ата: Казахская сов. Энциклопедия, 1985. – С.30.
- 8 Юдахин К.К. Кыргызско-русский словарь. – Бишкек: Шам, 1999. – С.513.
- 9 Алдашев А.А. Этапы развития ветеринарии в Киргизии. – Фрунзе: Илим, 1989. – С.11.
- 10 Кыргыз элинин уюткулуу сырлары: Жылкы. – Бишкек, 2013. – С.27 – 28.
- 11 Рукописный фонд НАН КР. Инв. № 619.
- 12 Алдашев А.А. Этапы развития ветеринарии в Киргизии.- Фрунзе: Илим, 1989. – С.17-18
- 13 Баканов Т. Народная ветеринария в Киргизии // Сельское хозяйство. – 1971. – № 12. – С. 34.
- 14 Рукописный фонд НАН КР. Инв. № 635, № 645, № 650, № 654
- 15 Баканов Т. Народная ветеринария в Киргизии // Сельское хозяйство. – 1971. – № 12. – С. 34.

References

- 1 Amanaliev B. A. Iz istorii filosofskoi mysli kirgizskogo naroda. – Frunze, 1963. – P. 15.
- 2 Mukasov Y. M. Filosofskaya mysl' v kontekste razvitiya kyrgyzskoi kul'tury. – Bishkek, 2010. – P. 81.
- 3 Jusupov K. Kyrgyzdardyn baiyrky madaniyaty. – Bishkek: Baitik. 2006. – P.41.
- 4 Baibosunov A. Donauchnye predstavleniya kyrgyzov o prirode i obshestve. – Bishkek, 2010. – P. 124.
- 5 Kyrgyz elinin uyutkuluu syrlary /Osumduktor duinosu. – Bishkek, 2013. – P.100-110.
- 6 Isakov K. I. Pastbisha i senokosy Kirgizskoi SSR. – Frunze: «Kyrgyzstan», 1975. – P.156.
- 7 Valihanov C. C. Zapiski o kirgizah // C. Valihanov. Sobr. Soch.: V 5 T. – T.2 – Almaty: Kazahskaya sov. Enciklopediya, 1985. – P.30.
- 8 Yudahin K. K. Kyrgyzsko-russkii slovar' – Bishkek: Sham, 1999. – P.513.
- 9 Aldashev A. A. Etapy razvitiya veterinarii v Kirgizii.- Frunze: Ilim, 1989. – P.11.
- 10 Kyrgyz Elinin uyutkuluu syrlary: Jylky. – Bishkek, 2013. – P.27 – 28.
- 11 Rukopisnyi fond NAN KR. Inv. № 619.
- 12 Aldashev A. A. Etapy razvitiya veterinarii v Kirgizii. – Frunze: Ilim, 1989. – P.17-18
- 13 Bakanov T. Narodnaya veterinariya v Kirgizii // Sel'skoe hozyaistvo. 1971 № 12. – P. 34.
- 14 Rukopisnyi fond NAN KR. Inv. № 635, № 645, № 650, № 654
- 15 Bakanov T. Narodnaya veterinariya v Kirgizii // Sel'skoe hozyaistvo. – 1971. – № 12. – P. 34.

ТАРИХИ
ТҮЛҒАЛАРИСТОРИЧЕСКИЕ
ЛИЧНОСТИHISTORICAL
PERSONALITIES

ӘОЖ 94(574) 18

Н. Мұқаметханұлы

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: m_nabizhan@mail.ru

XVIII ғасырдағы қазақ қоғамының саяси жағдайы және ер Жәнібек батыр

Мақалада XVIII ғасырдағы қазақ қоғамының саяси жағдайы сипатталып, сол кездегі Қазақ елінің алдына қойған басты міндеттері анықталған. Атап айтқанда, ол кезде бүкіл ел жұдырықтай жұмылып, жоңғар шапқыншыларына қарсы қарулы күрес жүргізу, жоңғар басқыншыларын қазақ жерінен ығыстырып шығарып, елді азат ету – басты міндет болғаны анықталған. Осындай басты міндетті іске асыру барысында Жәнібек Бердәулетұлының жоңғар шапқыншыларына қарсы ұрыстарда көрсеткен батырлығы, ерлік істері мен атқарған қоғамдық қызметінің тарихи маңызы жазба деректер негізінде дәйектеліп, ер Жәнібектің ұлттық батырға айналғандығы сипатталады. Сонымен бірге ер Жәнібек жөнінде жазылған қисса дастандар мен айтылған аңыздарды тарихи жазба деректермен салыстырып анықтап, олардың қай кезеңде жазылғаны, тарихи шынайлығы мен деректік құндылығы бағаланады. Жазба деректер мен ауызекі тараған деректер негізінде Жәнібек батырдың ұлттық батыр деңгейіне көтерілгені дәлелденеді.

Түйін сөздер: Қазақ қоғамы, жоңғар шапқыншылығы, қарулы күрес, Жәнібек батыр, ұлттық батыр.

N. Mukhamethanuly

Political situation at kazakh society of XVIII century and er Zhanibek batyr (hero)

The paper describes the socio-political situation of the Kazakh society of the 18th century and finds that the main purpose of the Kazakh state at that time was expulsion of Hungarian conquerors from Kazakh lands by armed fighting. The author by using historical written sources proves that Janybek Berdauletuly played the main role in this process. On the basis of the Chinese sources described heroism of Zhanibek Berdauletuly in pursuit of the goal of freeing the Kazakh people from Hungarian invasions. Along with this, author compared the folk legends, poems about Er Zhanibek and written sources, its written period was revealed, the historical value was evaluated.

Key words: Kazakh society, Hungarian invasion, armed struggle, Janybek batyr, national hero.

Н. Мухаметханұлы

Ер Жәнібек батыр и политическое положение казахского общества в XVIII веке

В статье рассматривается политическое положение казахского общества в XVIII веке, основной целью которого была борьба против джунгарского нашествия и освобождение страны. Также в статье, на основании письменных источников показана героическая роль Жәнібека Бердаулетұлы.

в борьбе против джунгар, его общественная и государственная деятельность. В статье на основе китайских источников описывается героизм Жанибека Бердаулетұлы в преследовании цели освобождения казахского народа от жонгарских нашествий. Наряду с этим было проведено сопоставление народных легенд, поэм про Ер Жанибека и письменных источников, было выявлено, в какой период они были написаны, была оценена их историческая ценность.

Ключевые слова: казахское общество, джунгарское нашествие, вооруженная борьба, Жанибек батыр, национальный герой.

Академик Салық Зиманов тарихи тұлғаларды зерттеу үшін «тарихқа кіру керек» [1], – дейді. Өте дұрыс. Тарихи тұлғалардың өмір сүрген дәуірін түсінбей тұрып, оның атқарған қызметінің тарихи маңызы мен рөліне баға беру шындыққа жанаса қоймайды. Гуманитарлық ғылымда тарихи тұлғаларды зерттеудің қалыптасқан өзіндік әдістемесі бар. Оның қарапайым қағидасы – оларды өздері өмір сүрген тарихи қоғамдық саяси жағдаймен тығыз байланыстыра отырып, олардың жалпы қоғамдық іс-қимылдарына жүйелі түрде жан-жақты талдау жасау. Осы тұрғыдан Ер Жәнібек Бердәулетұлының жалпы қоғамдық қимылдарын XVIII ғасырдағы қазақ қоғамының саяси жағдайындағы өзгерістермен тығыз байланыстырып қарайтын болсақ, оның атқарған қызметінің тарихи маңыздылығы айшықтала түседі.

Зерттеушілердің анықтауынша, Жәнібек Бердәулетұлы 1714-1792 жылдары өмір сүрген екен [2]. Бұл дәуір қазақ тарихында ең ауыр кезең болғаны белгілі. Өйткені 1723 жылы жоңғарлардың шабуылынан орын алған «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» трагедиясы халқымызды қатты қансыратқанды. Бірақ онымен халқымыздың қаны сарқылмады, жігері мұқалмады. Олар есін жиды, саяси мақсатын айқындады. Қазақ қоғамының басты саяси мақсаты – ұлттың өмір сүруіне қатер төндіріп тұрған жоңғар шапқыншылығының бетін қайтару болып белгіленді. Осы мақсатты қазақ элитасы жұдырықтай жұмылып атқарды, 1726 жылы Аңырақайда жоңғарлармен болған сұрапыл шайқаста қазақтар зор жеңіске жетіп, елдің еңсесі қайта көтерілген еді. Бірақ көп өтпей ел билеушілері арасында алауыздық туындап, салдарынан қарулы күштер бөлшектеніп әлсіреді. Жоңғарлар қайта айқұлақтанып қазақтарға айбар шегіп, елдің жігерін жасытып, намысын таптамақ болып, қазақ батырларын жекпе-жекке шақырады. Міне, осындай жағдайда ұлттық намысты ту етіп, кезде керіп сайысқа шыққан Сабалақ (Әбілмансұр) 1731 жылы жоңғардың атақты батыры Шарыс-

ты жер қаптырып, «Абылайлап!» атой салып, күреске шықты. Бұл қазақ тарихында болған көп жекпе-жектердің бірі ғана емес, ол – қазақ халқының жоңғарларға қарсы күресінің жаңа тарихи кезеңінің басталуының көрінісі еді.

Қазақ ауыз әдебиеттерінде Жәнібек Бердәулетұлының жоңғарларға қарсы күресте ерлігімен алғаш көзге түскен кезі оның 17 жастағы шағы екен. Бұл 1731 жылы Абылайдың 20 жасында Шарысты жер жастандырған оқиғасымен тұспа тұс келеді. Осы жылдан бастап, Абылай Орта жүздің сұлтаны және әскери қолбасшыларының бірі ретінде қоғамдық басқару істеріне белсенді араласты. Оны қолдап қуаттаған Қабанбай, Бөгенбай, Наурызбай сияқты сақа батырлармен қатар Ер Жәнібек Бердәулетұлы қатарлы жалынды жас батырлардың да болғаны мәлім.

Бұл кезде қазақ қоғамының алдында тұрған ең басты міндет – жоңғар шапқыншыларын шабуылмен қазақ жерінен кері шегіндіру болатын. Абылай сұлтан сардар ретінде қазақ жасақтарының жоңғар басқыншыларына қарсы ұрыстарына қолбасшылық жасап, жеңістен жеңіске жетіп отырды. Осы кезеңдегі шайқастарда Абылайдың қасында Ер Жәнібектің болғанын әрі батырлығымен жұртқа танылғанын қазақ ауыз әдебиеттерінен көруге болады.

Қазақ саяси элитасында Абылайдың беделінің артуы Ресейдің де, Жоңғардың да назарын өзіне аударды. Мысалы, 1740 жылы 8 қыркүйекте Орынбор комиссиясының бастығы В. Урсовтың Сыртқы істер алқасана жолдаған мәлімхатында: «Сыртқы істер алқасының биылғы 3 мамырында маған Орта жүздің билеушілері Әбілмәмбет хан мен Абылай сұлтанға тапсыру үшін грамота жіберген еді. Грамоталар оларды ел ағалары деп атаған. Ал ежелгі хан тұқымынан шыққан Әбілмәмбет пен Абылай қашаннан сұлтан деп аталған көрінеді. Мына Әбілмәмбет бұл күнде халықтың сайлауымен Орта жүздің ханы болып отыр (іс жүзінде Ұлы хан болып сайланған – Н.М.)» [3] деген мәлімет соны айғақтайды.

Ал жоңғарлар болса, қалайда Абылайды сындыру арқылы қазақтардың пәрменді қарсылығын қайтаруды жоспарлады. Ақыры олар Абылайды аңдып жүріп, қапияда қолға түсірді. Бұл жөнінде Үмбетай жыраудың:

... ..
Қалден ханның әскері,
Іздеп сені әрі-бері,
Қапыда ұстап алғанда,
Алып барып Ташкентке,
Көр зынданға салғанда,
Елің қараң қалғанда [4], –

деп айтылатын жыры сол бір тарихи шындықты аңғартады.

Жоңғарлар Абылайды екі жыл (1742-1743 жылдары) тұтқында ұстады. Бірақ оны мерт қылуға батпады. Ақыры қазақ элитасының дипломатиялық күресінің нәтижесінде Абылай 1743 жылы тұтқыннан босап, еліне абыроймен оралды. Бұлай дейтініміз, ол жоңғардың Топыш деген аруын әйелдікке алып келген [5] екен. Бұл екі жақтың бітімін білдіретін факт еді. Бірақ қазақ-жоңғар қайшылығы онымен шешіле қоймайтыны анық. Өйткені қазақтардың көздеген басты мақсаты азаттық, сол үшін олар қалай да жоңғарлардың өктемдігін жойып, жерін босатып алу керек тұғын. Осындай ұлы да машақатты міндетті орындауды Әбілмәмбет хан орда бұзатын жастағы Абылайға тапсырады. Ол жай тапсырма берген жоқ, өзінің хандық билігін де саналы түрде Абылайға атап берді. Бұл оның ұлттың мүддесін жеке басының мүддесінен жоғары санайтындығының көрінісі болып табылады. Міне, осыдан бастап, яғни 1743 жылдан кейін Абылай Орта жүзде хандық билікті жүргізіп, елдің ішкі-сыртқы саясатын белгілейтін бірден бір тұлғаға айналды. Сондықтан Абылайдың амандығын сақтау – қазақ хандығын қорғаумен пара-пар міндет болып саналған-ды. Бұл міндетті адалдықпен атқарғандардың бірі және бірегейі Жәнібек Бердәулетұлы болды.

Бұл кезде Жоңғар хандығы дәурендеп тұрған еді. Соған қарамастан Абылай хан олардың үстемдігін мойындамау, оларға қарсы ұрыс жүргізу арқылы, қазақ жерін толық қайтарып алуды алдына мақсат етіп қойды. Осы саясатын жүзеге асыру үшін Абылай хан аттан түспей алдыңғы шепте күрес жүргізді. Оның қасында оң қол батырларының бірі болып Ер Жәнібек жүрді. Жүргенде де ханның жарлығын атқарушы әрі оның

өзін қорғаушы міндетін қоса атқарды. Қазақ аңыздарында айтылатын Ер Жәнібек батырдың Абылай ханға атын түсіп беріп, жоңғарлардан құтқарған оқиғасы осы тұста болған деп айтуға негіз бар. Өйткені 1745 жылы Қалден Серен өлгеннен кейін жоңғарларда Абылай ханды өкше-лей қуатындай құдірет қалған жоқ болатын. Бұл оқиғадан Жәнібек Бердәулетұлының ханға адалдығын, ханға ғана емес-ау, хан арқылы халыққа деген адалдығын атап айтуға тиіспіз.

Қазақ – жоңғар арасындағы күш салмағы 1745 жылы өзгеріске ұшырады. Сол жылы Жоңғар ханы Қалден Серен өліп, хандық таққа таласқан ақсүйектердің өзара қырқысуынан Жоңғар хандығы әлсірей бастады. Ал Қазақ хандығы болса, оған керісінше, Абылай ханның арқасында жылдан жылға күшейе түсті. Сонымен Абылай хан таққа таласқан жоңғар топтарының көмек сұрайтын қормал адамына айналды. Абылай өзгерген жағдайды өзіне ұтымды пайдаланып, жоңғарлардың әлсіздерін қолдап, күштілерін әлсірету, яғни оларды өзін өзімен құрту саясатын жүргізді.

Абылайдың бұл саясаты қазақтар үшін өте пайдалы болды. Жоңғарлар басып алған қазақ жерлерін тастап шығысқа қарай ығысып кетті. Хандық тақтан дәмеленген Әмірсана Абылай ханнан қайыр болмайтын сезіп, енді Чиң (Цин) империясының қолдауымен билікке жетуді көздеп, 1754 жылы 20 мың қолымен оған барып берілді.

Бұл кезде қазақ жасақтары Жоңғар ойпатына дейін ойқастап барды. 1754 жылы Чиң империясы ордасына жолданған әскери ақпарда: «Абылай Батысмашылин (Батма-Церен деп те жазылады), Елсендермен бірге, ойрат, қалмақ әскерлерінен он мың қолды бастап, Боратала қатарлы жерлердегі жоңғар малшыларын талан-таражылап, қолға түсірген малшыларды алып қайтты», [6] – деп жазылған. 1755 жылы ақпанның 1 күні Чиң патшалығы ордасына жолданған әскери мәліметте «Ақжолдың айтуынша, Батымашылин мен Абылай Дауашқа (Даваци) жорық жасап, Бұраталаның сырт жағындағы елді талан-таражылап кетіпті» делінген. Осындай ақпарларға талдау жасаған Чиң империясының Әскери баскармасы «Дауаштың күші әлсіреп, жоңғарлар күйрейін деген екен. Егер біз [жоңғарларға] жедел әскер аттандырмасақ, қазақтардың көлденең олжаға ие болып кетуі сөзсіз» [7] деген көзқарасын Цзяньлун патшаға ұсынады.

Бұл деректерден біз, Чиң империясы Жоңғар хандығын жоймастан бұрын-ақ, қазақтардың жоңғарларды қазіргі Қазақстан аумағынан ығыстырып шығарғандығын көреміз. Жоңғарлардан босаған жерлерге Абылай ханның саясатымен Орта жүз бен Ұлы жүздің бірқатар рулары шығысқа жылжып көшіп, ежелгі атажұртына қайта қоныстана бастады. Бұл көштің бел ортасында Абақ Керей рулары Жәнібектің жол бастауымен Өр Алтайға бет алды. Осы тарихи оқиғаға байланысты «Керей қайда барасың» жыры осы кезде өмірге келген, тарихи шындықтың жазбасы болып табылады.

Міне, осы негізде біз Абылай ханның Жоңғар хандығына қолданған қатаң сыртқы саясатының қазақтар үшін өте табысты болғанын және оны бұлжытпай атқарған Ер Жәнібек сияқты қолбасшылардың саяси сезімталдығын атап айта аламыз.

Чиң императоры Цяньлун 1755 жылдың мамыр айында Жоңғар хандығын 200 мың қалың қолымен қырып-жойды да, өрт ойрат елге төрт ноян тағайындап, оларды өзіне төте бағынышты етіп қойды, яғни аман қалған жоңғарларға «бөліп ал да, билей бер» саясатын қолданды. Бұған наразы болған Әмірсана Чиң империясына қарсы қарулы көтеріліс жасады. Бірақ ол жеңіліп, Абылай ханға қашып барып паналады. 1757 жылдың көктемінде Әмірсана күш жинап қайта шабуыл жасады. Бұл жолы да жеңіліп, қазақ даласына қашып келді.

Чиң империясы Абылай ханға арнайы хаттар жазып, елшілер жіберіп, Әмірсананы тұтқындап беруді талап етті. Бірақ оған Абылай белсенділік танытпады. Чиң империясы қазақ даласынан Әмірсананы тірідей тұтқындап келуге үш бағытпен үш түмен әскерін аттандырды да, қол бастаған сардарларына: «Біз тек сұмырай Әмірсананы тұтқындауға кетіп барамыз, сендерге мүлде шабуыл жасаймыз, сендер жайбарақат отыра беріндер деп айтыңдар. Егер олардан қарсылық болмаса, біздің әскерлердің бүлік шығаруына қатаң тыйым салыңдар» [8], – деп нұсқау берді.

Бірақ Абылай хан Чиң империясының бұл әскери әрекетіне қарумен қарсылық көрсетіп, мәселені дипломатиялық жолмен шешу саясатын қолданды. Осы оқиғаға байланысты шұршіт қолын бастаған сардар Чжау Хэйдың патша ордасына жолдаған мәліметінде: «Қазақтың Дәмеш және Тоқтау деген екі адамы әскери штабымызға келіп, кешірім сұрап, екі ат тарту етті. Олар ойламаған жедел қалың қолдарыңызбен

шайқасып қалып, екі жақ бірдей арандадық. Міне, бүгін ат тарту етіп, кешірім сұрап келдік дейді. Сондай-ақ олар бізбен сауда жасау ниетін де білдірді» [9], – деп жазды.

Бұл деректен Абылай ханның алып елмен әскери қақтығыс жағдайында тұрған кезде, олардың назарын экономикалық мүддеге бұру арқылы олармен мәмілеге келу саясатын қолданғанын көреміз. Оның бұл саясаты өте табысты болды. Нақтылап айтар болсақ: Чиң империясының қазақ даласына енген әскері кері шегінді; Қазақ хандығы мен Чиң империясы арасында қалыпты дипломатиялық қарым-қатынас орнады; Чиң империясы Қазақ хандығын мойындап, Абылай ханды хан деп таныды (бұған императоры Цяньлунның 1757 жылы 31 қыркүйекте Абылай ханға жолдаған грамотасында айтылған «...Өзің хан екенсің патша хандығыңды бекітті» деген сөзін дәлелге келтіруге болады); қазақ-қытай арасында екіжақты сауда-экономикалық байланыс басталды.

Абылай хан этнотерритория мәселесінде Чиң империясына қарама-қарсы көзқараста болды. Чиң империясы жоңғарлар маған тәуелді болғандықтан олардың бақылауында болған жерлер Қытайдың құрамына енуі керек деп санады. Ал Абылай хан болса, қазақтың шығыстағы атамекені қазақтарға қайтуы керек деген ұстанымда болды.

Осыған байланысты Чиң империясы «жерімізге қазақтар кимелеп кіріп кетпейді деуге болмайды» деген, тіпті Цяньлун патша: «Іле бұрыннан жоңғар бұратаналарының кіндік жері болып келген. Егер онда әскер ұстап, тың игермесек, жақын жерде тұрған қазақтар мен бұраттар (қырғыздар – Н.М.) орайдан пайдаланып мал бағатын болады, онда біз оларды қуып әуре боламыз» [10], – деген болатын. Сондай-ақ ол шекара шонжарларына: «Егер Абылай ойраттар жеріне еніп мал бағуды талап ететін болса, онда оған олардың шекарадан асып келулеріне болмайды деп айтыңдар» [11], – деп тапсырма берген.

Алайда Абылай хан Чиң империясына алғаш жіберген елшілігінен өзінің территориялық талабын қойған болатын. Соған қайтарған жауабында Чиң патшалығы ордасы: «... Ал сен (Абылайды меңзеп отыр – Н.М.) талап қойып отырған Тарбағатайға келсек, сен ол жерді бұрынғы біздің ата-жұртымыз – мал бағатын жеріміз еді, ол жерді патша мейірімділікпен жарылқап бізге беруін өтінімін деген екенсің. Ол өңір енді ға-

на тыныштандырылды. Қазір иен жатыр. Патша ол жерді сендерге қиып бере салушы еді, бірақ сендер бізге еңбек сіңірген жоқсындар. Сондықтан ол жерді сендерге жарылқап беріп жіберу – мемлекеттің жүйесіне қайшы келеді [12], – деп жауап қайтарды. Алайда Абылай хан онымен тоқтамайды. Ол Чиң империясына жіберген және бір елшісінен Іле аймағын талап етеді, әрине дипломатиялық сыпайы сөзбен. Соған орай 1760 жылы 8 маусымда Чиң патшалығының Абылай ханға жолдаған хатында: «Сенің елшілерінің айтуынша, ойрат жері қазір иен жатыр екен... Сен және де патша жарылқағанның үстіне жарылқай түсіп, қазақтардың Ілеге барып мал бағуына рұхсат берсе депсің. Тарбағатай қатарлы жерлер ежелден жоңғарлардың жайылым жері, патша қалың қолмен ол жерді тыныштандырған. Сен, қазақтар, бұраттар (қырғыздар – Н.М.) ташкенттіктер, әндіжандықтар, бадақшандықтар барлығың өз ықыластарыңмен ішке (бізге демекші – Н.М.) қарадыңдар. Қазақтар, сендердің жерлерің ұлан-қайыр кең дала. ... Қазір Іле және басқа жерлерге ішкеріден әскерлер бірінен соң бірі келіп тың жер игеріп жатыр. Абылай хан, сен, бұрын Тарбағатай қатарлы жерлерді сұрап мал бақсақ деп өтінген едің, патша оған да рұқсат бермеген болатын. Бүгінгі талабың тіпті артық» [13], – деп, Чиң империясы қазақтардың ежелгі атамекенін өзіне қайтарып беруден бас тартады. Осыған байланысты Абылай хан қазақтың шығыстағы атамекеніне оралуын жұмсақ тәсілмен, біртіндеп жылжып көшіп барып иелену саясатын қолданды. Бұл үдерістің ойдағыдай өрістеуі үшін, Абылай хан қытайлармен сауда-экономикалық байланыстарды дамыту саясатын жүргізді.

Абылай хан мен Чиң империясы арасында сауда жасау туралы алғашқы келісім 1757 жылы жасалды, сондай-ақ «екі жақ тең пайда көретін болуы керек» деген принцип қабылданды. Сол жылдың 15 желтоқсанында патша Орда күнделігінде хатталған мәліметте: «Қазақтар мен Үрімжіде сауда жасауды Абылаймен келісілген, патша өз жарлығымен бекітті» [14] деп жазылған. Сол келісімге сай Чиң патшалығы үкіметі Үрімжі қаласынан арнаулы түрде қазақтармен «Жылқыға жібек айырбастайтын» базар ашты. 1760 жылы Іледен, қазіргі Қорғастан, 1763 жылы Тарбағатайдан базар ашты. Сонымен екі ел арасындағы сауда-саттық байланыстары дамыды. Сауда барыс-келістерінің көбеюіне бай-

ланысты Ұлы жүз бен Орта жүздің бірқатар ру-тайпалары өздерінің байырғы атамекені – Іле, Тарбағатай және Алтай аймақтарына өтіп барып қоныстанып жатты. Бұл тұста Абылай ханның этнотерриторияны қалпына келтіру саясатын белсенді атқарушылардың бірі Ер Жәнібек Бердәулетұлы болды.

Абылай хан 1760 жылдары қазақтың шығыс оңтүстігіне ендеп кірген қырғыздар мен қоқандықтарды ығыстыру күресін жүргізді. Осы күреске Абылай ханның сенімді сардарларының бірі ретінде Жәнібек Бердәулетұлының қатысқаны қазақ ауыз әдебиетінде көп айтылады. Ал Абылай ханның әскери әрекеті туралы қытай жазбаларында хатталған нақты деректер кездеседі. 1766 жылы Қоқан билеушісі Ердана бек қазақ жеріне ендеп кіріп, Абылайдың інісі Ескендірді төрт баласымен өлтіріп, әйелін алып қашып кетеді. Абылай хан өзі қол бастап шығып Ердана бекпен соғысып, оның көп әскерін қырады, Ердана бек жеңіліп, шегініп қашып Пішпек қаласына барып тығылады, Абылай хан ол қаланы тас-талқанын шығарып күйретпек болып, Чиң патшалығынан зеңбірек сұратады. Осыған орай Чиң патшалығының Абылай ханға жолдаған жауап хатында: «Қазақ және қандықтардың барлығы менің пақырым. Біреуіне болысып, енді біреуін қырғындауға болмайды. Патша әлемнің иесі, барлық бағынышты болған елдерді бірдей көреді, қай-қайсына да жақтаспайды» [15] деген уәж айтып, Абылай ханға зеңбірек беруден бас тартады. Мұндай айта кететін жәй: Қытай патшалықтары өздерімен байланыс орнатқан, дипломатиялық қатынас жасаған елдердің барлығын өзіне тәуелді болғандар деп санайтын. Сондықтар олар қазақтар мен қоқандықтарды «пақырым» және «бағынышты» болғандар деп жазып отыр. Ал Абылай ханның қоқандықтарды жеңе отырып, қытайдан зеңбіреу сұратудағы мақсаты – өзінің әскери қару-жарағын жаңартып, мемлекет қуатын арттыру еді. Мұны жақсы түсінгендіктен Чиң патшалығы Абылай ханның талабын жылы сөзбен кері қақты. Алайда Абылай хан және оның Жәнібек сияқты батырлары Қордайдан асырған қызғыздар мен қоқандықтар Абылай хан өмірден өткенше қайтып аяқ баса алмады да, қазақтардың шығыс оңтүстік этнотерриториясы қайта қалпына келіп, тұрақтап қалды.

Жоғарыдағы пайымдаулардан, Ер Жәнібек Бердәулетұлының қоғамдық іс-қимылдарының жалпы Қазақ хандығының қоғамдық

саяси басты міндеттерімен тығыз байланысты болғанын анық аңғаруға болады. Атап айтқанда, ол 1731-1745 жылдары жоңғар шапқыншыларының халқымыздың өмір сүруіне төндірген қаупін қайтару сипатындағы соғыстарға белсенді қатысқан сардар міндетін атқарды; 1745-1755 жылдары Абылайдың жоңғарларды өз-өздерін әлсірету, қазақ жерінен ығыстырып шығару шайқасына қатысып, елді шығыстағы атажұртқа қайта қоныстандыруда көшбасшылық рөл атқарды; 1755-1758 жылдары қазақ-қытай арасында орын алған әскери және дипломатиялық күресте ол Абылай ханның сенімді серігі ретінде мемлекеттілікті қуаттады; 1760–1770 жылдары ол Жетісудан қырғыздарды ығыстыру, қандықтарға соққы беру күрестеріне белсенді қатысып еліне елеулі еңбек сіңірді, ғұмырының соңғы жылдары ол елдің шығыс шебін қорғауда ақтық деміне дейін күрес жүргізді.

Демек, Жәнібек Бердәулетұлының бүкіл ғұмыры Қазақ хандығының тәуелсіздігін сақтау, сыртқы агрессияны қайтару, этнотерриторияны қалпына келтіру, ел тұтастығын нығайту үшін күреспен өтті. Сондықтан ол халқымыздың ұлттық батырларының бірі болып саналады. Сондай-ақ, ол ұлтымыздың мәңгілік құндылықтары, түбірлі мүддесі үшін күрес жүргізудің үлгісін көрсеткен тарихи тұлға болып табылады.

Әдебиеттер

- 1 Зиманов С. Идрисов К. Общественно-политические взгляды Мухамеджана Сералина. – Алматы: Наука, 1989. – 165 с.
- 2 Несіпбек Айтұлы. Ер Жәнібек неге ескерусіз // Ер Жәнібек. – Алматы: «Ер Жәнібек халықаралық қоғамдық қоры». – 2008. – 64 б.; А. Токтабай. Ер Жәнібек Бердәулетұлы // Ел ұраны Ер Жәнібек. – Алматы: «Ер Жәнібек халықаралық қоғамдық қоры». – 34-б.
- 3 Казахско-русские отношения в XVI-XVII веках: Сборник документов и материалов. – Алма-Ата, 1961. – № 65. – С. 127-128; Зарқын Тайшыбай. Абылай хан (өмірі мен қызметіне қатысты құжаттар мен материалдар). – Астана: Астана баспасы, 2005. – 77-б.
- 4 Нығмет Мыңжани. Қазақ жырауларының жырлары. – Үрімжі (ҚХР): Шыңжаң халық баспасы. – 1987. – 160-161-б.
- 5 Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Абылай хан. – Алматы: Айқап. – 1992. – 23-б.
- 6 Фу Хың. Жоңғарды тыныштандырудың жалпы жобасы (Қолжазба). – 1777. – 9 т. – 29-б. (Fu Heng. Ping ding Jungar fang lue. Shou gao. – 1777 nian. – di 7 zhuan, di 29 yie).
- 7 Чиң (Цин) патшалығы Гаозун патшаның орда естелігі (қолжазба). – 481 том (бума). – 7-8-б. (Qing shilu. Gao zong shilu. – 481 zhuan, di 7-8 yie)
- 8 Бұл да сонда, 512 т., 22-23-б.
- 9 Бұл да сонда, 508 т., 4-б.
- 10 Бұл да сонда, 606 т., 17-18-бб.
- 11 Бұл да сонда, 548 т., 9-10-бб.
- 12 Бұл да сонда.
- 13 Бұл да сонда, 543 т., 17-б.
- 14 Бұл да сонда, 550 т., 10-б.
- 15 Бұл да сонда, 793 т., 20-б.

References

- 1 Zimanov S., Idrisov K. Muhamedzhan Seralin's social and political views. – Almaty: Nauka, 1989. – 165 p.
- 2 Aituli N. Why Er Zhanibek has been forgotten//Er Zhanibek. – Almaty, Er Zhanibek social fund. – 2008. – 64 p.; Toktabai A. Er Zhanibek Berdauletuly // El urany-er Zhanibek. – Almaty: Er Zhanibek social fund. – 34 p.
- 3 Kazakh-russian relations at XVI-XVII century: Collection of documents and materials. – Almaty, 1961. – №65. – P.127-128; Z. Taishibai. Abylai khan(materials connected to his life and social work). – Astana: Astana baspasi, 2005. – 77 p.
- 4 N. Minzhani. Kazakh zhirays epics. – Urumqi (PRC): Xinjiang national press. – 1987. – P.160-161.
- 5 M. Kopeiuly. Abylai khan. – Almaty: Aikap. – 1992. – 23 p.
- 6 Fu Heng. Common plan on reassuring dzhungarians. (manuscript). – 1777 p. – 9 volume. – 29 p.
- 7 Qing dynasty's Gao Zong emperor's palace recordings. (manuscript). – 481 volume. – 7-8 p.
- 8 Ibid, 512 v., 22-23 p.
- 9 Ibid, 508 v., 4 p.
- 10 Ibid, 606 v., 17-18 p.
- 11 Ibid, 548 v., 9-10 p.
- 12 Ibid.
- 13 Ibid, 543 v. 17 p.
- 14 Ibid, 550 v., 10 p.
- 15 Ibid, 793 v., 20 p.

ӘОЖ 94(574) 18/19

Б.Б. Кәрібаев

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: bereket.bk@mail.ru

Жанқожа батыр және XVIII-XIX ғ. қазақ тарихының кейбір мәселелері

Мақалада XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысы батырларының бірі – Жанқожа батырдың өмір сүрген дәуіріндегі қазақ тарихының кейбір күрделі мәселелері қарастырылады. Ондағы мәселелердің бастысы – қазақ мемлекеттілігінің күйреуі барысының кезеңдері. Қазақ хандарының Ресей билігіне ант беруі мен аманат беруінен басталған күйреу үдерісі одан кейінгі жылдары тереңдей түседі де, орыс әкімшілігі халық өкілдері сайлаған ханды бекіту құқығын, таққа үміткерлерді өзі таңдау құқығын иемденеді. Ал XIX ғасырдың 20-жылдарының бірінші ширегінде Ресей Қазақстанда хандық билікті біржолата жоюмен қазақ мемлекетін тарихтың еншісінде қалдырады. Мұндай жағдайды пайдаланған Хиуа, Қоқан хандықтары Оңтүстік Қазақстан, Арал маңы мен Сырдың төменгі ағысы бойында өмір сүретін жергілікті халыққа өз үстемдігін жүргізе бастайды. Мемлекеттілігінен айырылған қазақ халқы ауыр жағдайларға ұшырап, ел мен жерді қорғау ісі Жанқожа секілді батырлардың атқаруына тура келеді. Мақалада қазіргі кезеңде мұндай тұлғалардың өмірі жас ұрпаққа өнеге деген қорытынды жасалды.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы, Арал маңы, Сырдың төменгі бойы, Жанқожа батыр, мемлекеттілік, Ресей, Хиуа.

B.B. Karibaev

Zhankozha batyr and problems in the history of the Kazakhs in the XVIII-XIX centuries

In this article the author examines some of the complex problems of the history of the Kazakh people in the last quarter of the XVIII and early XIX centuries in which he lived Zhankozha batyr, one of the heroes of the national liberation struggle of the Kazakh people. The author identifies the main issue concerns and decay phases of the Kazakh statehood.

Began the process of decay after taking the oath of allegiance from the Khans and return all hostages own empire continued, Russian administration has taken the right to elect from among its khans. In the 20s of the first half of the XIX century was finally canceled khan power in Kazakhstan, Russia, which left a deep mark in history. Using this position as the neighboring Khanate of Khiva, Kokand took control of indigenous peoples of the South Kazakhstan region of the Aral Sea and the lower reaches of the Syr. According to the author, the Kazakh people have lost their statehood get into a difficult position. Also, the author comes to the conclusion that the task of protecting the land and people as heroes performed Zhankozha. Thus, their life is an example for the younger generation.

Key words: Kazakh Khanate, The Aral Sea region, lower reaches of the Syr Darya River, Zhankozha batyr, statehood, Russia, Khiva.

Б.Б. Карибаев

Жанкожа батыр и проблемы истории казахов в XVIII-XIX вв.

В данной статье автор рассматривает некоторые сложные проблемы истории казахского народа в последней четверти XVIII и первой половины XIX веков, в котором жил батыр Жанкожа, являющийся одним из героев национально-освободительной борьбы казахского народа. Автор выделяет основным вопросом проблемы и этапы распада казахской государственности. Начавшийся процесс распада после принятия клятвы о вениости у ханов и отдачи заложников собственно импе-

рией все продолжался, русская администрация взял на себя право избрание ханов из числа своих. В 20-х гг. первой половины XIX века был окончательно отменен ханская власть в Казахстане Россией, которая оставила глубокий след в истории. Используя данное положение соседние ханства как Хива, Коканд взяли на себя управление местных народов Юга Казахстана, регион Арала и нижнее течение Сыра. По мнению автора, казахский народ потерявшие свою государственность попадают в тяжелое положение. Также автор приходит к такому выводу, что задачи защиты земли и народа выполняли батыры как Жанкожа. Таким образом, их жизнь является примером для подрастающего поколения.

Ключевые слова: Казахское ханство, Приаралье, нижнее течение реки Сырдарья, Жанкожа батыр, государственность, Россия, Хива.

Халқымыздың соңғы 2-3 ғасырдағы тарихына көз жіберсек, қазақ қоғамы небір қилы замандар мен кезеңдерді басынан өткерген екен. Жоңғарларға қарсы күреспен өткен 120 жылдық тарихи кезеңде қазақ қоғамының алдында үлкен жауапты міндет тұрды. Қазақ халқы ауыр шығындарды басынан өткере отыра ол міндетті шеше алды. Осы жолда небір тарихи тұлғаларымыз – хандарымыз бен сұлтандарымыз, батырларымыз бен билеріміз, ақындарымыз бен жырауларымыз тарихымыздан ойып өз орындарын алды. Одан кейінгі заманға – Ресей империясының жаулап алушылығы мен отаршылдығына, ортаазиялық хандықтардың езгісіне қарсы күрес заманы жатты. Бұл заман да қазақ халқының ішінен небір тарихи тұлғаларды шығарып, олардың есімдерін ел тарихында мәңгі өшпестей етті. Сол тарихи тұлғалардың арасында қазақ батыры – Жанкожа Нұрмұхамет ұлының алатын орны ерекше.

Тарихи тұлғаны тарихи дәуір тудырады деген қағидаға сай, Жанкожа батырдың тұлғалық рөлін білу үшін ол өмір сүрген заманды – XVIII ғасырдың соңғы ширегі мен XIX ғасырдың 60-жылдары аралығын жете түсінуіміз қажет. Бұл заман – қазақ халқы үшін елдіктен айырылу, қазақ мемлекеттілігі үшін күйреу, отаршылдықтың қамытын басқа кию заманы болды. XVIII ғасырдың 30-жылдары дипломатиялық жолмен басталған Ресейдің Қазақстанды бағындыруы XIX ғасырдың 60-жылдарының ортасында әскери жолмен аяқталғаны белгілі. Жанкожа батырдың бүкіл ғұмыры осы жаулап алудың соңғы кезеңіне тұспа-тұс келіп, отаршылдық езгіге қарсы күреспен өтеді.

Алдымен, тарихи тұлғаны терең білу үшін ол өмір сүрген заманның ішіне терең үңілу керек. Сондықтан Қазақ мемлекетінің XVIII ғасырдың соңғы ширегі мен XIX ғасырдың алғашқы жартысындағы жай-күйіне тоқталалық. Өз

мемлекеті бар халық – бақытты халық. Ал мемлекеті жоқ халық – жетімнің күйін кешеді. Мемлекеттің басты міндеттерінің бірі – елдің аумағын сыртқы жаулардан қорғауды ұйымдастыру, ішкі тәртіптерді сақтау және сол сияқты халықтың бейбіт, тыныш өмір сүруіне жағдайлар жасау болса керек. Жанкожа батырдың заманында Қазақ мемлекеті ішкі және сыртқы факторлардың әсерінен өзінің соңғы күндерін басынан өткеруде болатын. Соған байланысты іштей әбден ыдыраған қазақ мемлекеті өзінің негізгі міндетін орындай алмай, ол міндетті Жанкожа батыр секілді тұлғалар өз мойнына алды.

Қазақ халқының ұлттық сипаттағы мемлекеті – Қазақ хандығы өз тарихында екі үлкен дәуірді басынан өткерді. Біріншісі – бір орталықтан басқарылатын кезең болса, екіншісі – бытыраңқылық кезең. Бірінші кезеңге Керей мен Жәнібек хандардан Тәуке ханға дейінгі тарихи уақыт жатады. Ал екінші кезең Тәуке ханның қайтыс болған кезінен Кіші жүзде Шерғазы ханға, Орта жүзде Уәли ханға дейінгі, яғни XIX ғасырдың 20-жылдарының ортасына дейінгі аралықты қамтиды.

Бір ғасырдан астам уақытқа созылған бытыраңқылық кезең өз ішінде бірнеше сатыларға бөлінеді. Әрбір сатыға үңілер болсақ, мемлекеттілігіміздің күйреу үрдісінің тереңдеуін байқаймыз. Әр сатыдағы барлық мәселелерді қарастырмай-ақ олардың негізгілерін қысқаша атап өтелік.

Қазақ мемлекеттігін жою барысындағы Ресейдің алғашқы жасаған қадамына – билеуші топ өкілдерінен орыс патшасына адалдығы жөнінде ант алу мен олардың бір ұлын аманат ретінде ұстап отыру жатты. Бұл қадамды Кіші Жүзде Орынбор әкімшілігі өте шебер жүргізе алды.

Келесі қадамға хан сайлау мәселесі бойынша негізгі мәселелердің бірі – сайланған жаңа

ханды бекіту құқығын өз қолына алуы жатады. Бұған дәлел ретінде Әбілқайыр ханның мұрагері Нұралыны Ресейдің хан деп бекітуі жатты. Кіші Жүздің белгілі ру-тайпа басшылары Әбілқайырдың үлкен ұлы Нұралы сұлтанды хан етіп сайласа да, Ресей жағы оны патшаның бекітуі міндетті деп талап қояды. Соған байланысты Орынбор губернаторы И.И. Неплюевтың араласуымен Нұралы орыс патшасына өтініш білдіріп, өзін хан етіп бекітуді сұрайды. Осылайша Ресей Нұралыны хан етіп бекітуі арқылы өзінің саяси отарлауын бір қадам болса да алға жылжытады. Бұл – Ресейдің қазақ жерлерін саяси отарлау мен қазақ мемлекеттігін жоюдағы кезекті жеңістерінің бірі болып саналды.

Кіші Жүздегі саяси отарлауды одан әрі тереңдетудегі Ресейдің келесі қадамына – халықтың хан сайлауын өзгертіп, оның орнына ханды патшаның өзі тағайындау принципін енгізуді қолға алуы жатады.

Қазақстанда мемлекеттілікті түпкілікті түрде жою мақсатында Ресей жағы мүмкін болған әдіс-тәсілдің бәрін қолданып бақты. Солардың біріне – хандық биліктің рөлін мүмкіндігінше әлсірету жатты. Сол мақсатта XVIII ғасыр соңындағы жергілікті халықтың наразылығын Ресей билігі хан билігіне қарсы бағыттайды. Жергілікті билер мен старшындарды, оның ішінде Сырым батырды қолдап, хан билігін одан әрі әлсірете түседі. Ақыры барон О.А. Игельстром 1785 жылы Кіші Жүз ақсақалдарының қолымен Нұралыны биліктен алу жөніндегі шешімге қол жеткізеді [1,57-58]. Ал 1786 жылы 6 маусымда II Екатерина Нұралыны хан билігінен алу туралы жарлық шығарады [2,158]. Сөйтіп, Кіші Жүзде 40 жылдай хан болған Нұралы Орынборға шақыртылады да, ол жақтан Уфаға жіберіледі. Ал Кіші жүз аумағында жергілікті басқарудың жаңа түрлері – Шекаралық сот, расправа енгізіле бастайды.

Қазақ жерінде саяси отарлау мен мемлекеттікті жою бағытында Ресейдің келесі жаңа қадамы – билікке үміткерді өзі таңдауы болатын. Осындай мақсатпен 1791 жылы Нұралы ханның туған інісі – Ералы ешбір сайлаусыз-ақ хан болып тағайындалады [1,166]. Осылайша, Әбілқайыр ұрпақтары арасынан кімнің хан болуы енді тікелей Ресейдің құзіретінде қалдырылады да, бұл құзіреттілік кейінгі жылдары одан әрі кеңейтіле түседі. Мысалы, 1794 жылы Ералы хан қайтыс болып, Нұралының тұңғыш ұлы Есім

таққа отырғызылады. Ж. Қасымбаевтың пікірінше, Есімнің таққа келуіне Орынбордың жаңа басшысы Вязьмитинов көп күш салады, өйткені Есім – Әбілқайыр ханның көп ұрпақтары арасындағы әлсіздеу, көзге түспеген, ешқандай айрықша белгілерімен байқала қоймаған тұлға болатын [3,125]. Бұл жерде Ресей жағы жаңа ханды тағайындауда онша көп қиындықтарға тап бола қойған жоқ.

1797 жылы Сырым Датұлы көтерілісшілерінің Есім ханды өлтіруі – бүкіл даланы дүр сілкіндірген оқиғалардың бірі болды. Бұл әрекет, біріншіден, Ресейдің жоспарына кірмесе де, ханды қарапайым халық өкілдерінің өлтіруі Ресейдің түпкі мақсаттарына сай келетін. Екіншіден, бұл оқиға хандық биліктің өте әлсіз екендігін және хан беделінің қарапайым халық арасында өте төмен екендігін көрсетеді. Міне осындай оқиғалардан кейін Кіші жүздің солтүстік-батыс аумағында жаңа хан тағайындау мәселесінде барлық құқықты Ресей жағы өз қолына алады. Жаңа хан сайлау мәселесінде Нұралы ханның ұлдары хан тағын өз әулеттерінде қалдыруға үміттеніп, өздерінің арасынан хан болуға лайықты адамын алға шығарады. Ол – Нұралы ханның Есім ханнан кейінгі екінші ұлы – Қаратай сұлтан болатын. Л. Мейердің жазуы бойынша, қазақтардың басым бөлігі өздерінің билеушісі ретінде жігерлі де қайратты Қаратай сұлтанды қалаған [4, 36]. Бірақ Қаратай сұлтанның кандидатурасы Орынбор әкімшілігіне ұнамайды. Өйткені оның жігерлілігі мен қайраттылығы, дербестігі мен еркіндігі Ресейдің ұзақ жылдар бойы Кіші жүз аумағында жүргізген саясатын жоққа шығаратын. Сол себепті де Қаратай сұлтанның кандидатурасынан Орынбор әкімшілігі бас тарта отырып, себебін қазақ халқының хандық билікті мұралану жолымен байланыстырады. Олардың негіздеуі бойынша Қаратай сұлтан 1771 жылы қолға түскен қалмақ қызынан туған. Ресей жағының бұл негіздеуін Айшуақ сұлтан басқарып отырған Хан кеңесі амалсыздан мақұлдауға мәжбүр болады. Ал Орынбор әкімшілігі қазақтың салты бойынша билікке Әбілқайыр хан әулетіндегі ең жасы үлкен адамды ұсынады. Бір жағынан Айшуақтың кандидатурасы қазақтың хан таңдау дәстүріне сай келсе де, оның жасының келуі мен денсаулығының нашарлығы қазақтар арасынан оған қарсы топтың пайда болуына алып келді. Соған қарамастан Ресей өз талабын Хан кеңесіне мойындатқызып, аймақта

толық қожайынның кім екендігін дәлелдеп береді. Ал Хан кеңесі болса амалсыздан бұны қабылдауға мәжбүр болады. Осылайша, 1797 жылы 78 жастағы Әбілқайыр ханның ұлы Айшуақ сұлтан таққа отырғызылады. Жас кезінде атақ-абыройы асқақтап, даңқы шар-тарапқа тараған Айшуақ сұлтан хан тағына отырған кезде «құлағы естімейтін, көзі өте нашар көретін, әбден қартайған» адам еді [4, 23]. Сөйтіп, Айшуақты хан тағына отырғызу арқылы Ресей Кіші жүз тағына хан әулеті ішінен өзі таңдаған, өзі қалаған адамды отырғыза алатындығын тағы да көрсетеді.

Айшуақ ханның билігі 8 жылға, Кіші жүздің Жетіру бірлестігінде 1805 жылға дейін созылады. Әбден жасы келіп, хандық міндетін атқаруға шамасы келмегеннен кейін ол патша үкіметінің келісімімен тақты үлкен ұлы Жантөреге береді. 1809 жылы Жантөре ханды саяси қарсыласы сұлтан Қаратай Нұралы ұлы өлтіргені белгілі. Ал Айшуақ болса 1810 жылы 91 жасында қайтыс болады.

Кіші жүздегі мемлекеттікті жою бағытындағы соңғы қадамдардың бірі – оны бөлшектеу болды. Әлі де болса Ресейге бағына қоймаған Арал маңы мен Сыр бойындағы қазақ ру-тайпаларын есептемегенде Жетіру мен Байұлы бірлестіктері саяси жағынан алғанда бірнеше бөліктерге бөлініп кеткен еді. 1801 жылдан бастап Бөкей сұлтан өз қарамағындағылармен Ішкі Ордада, ешкімге бағынбаған Қаратай сұлтан далалы өңірлерде, Айшуақ ханның мұрагері, болашақ Кіші Жүздің соңғы ханы – Шерғазы Орынбор маңында болатын. 1812 жылы I Александр патшаның жарлығымен Бөкей сұлтан – Ішкі Ордада, Шерғазы сұлтан – Жантөренің орнына хан болып бекітіледі. Шерғазы – Кіші Жүз ханы болып саналса да оның билігін Қаратай сұлтан да, Ішкі Ордадағы Бөкей хан да, Сыр бойындағы ру-тайпа хандары да мойындамады. Дәл осындай жағдай осы жылдары Орта жүзде де қалыптасады.

Енді Ресей үшін қазақ мемлекеттігін жою үшін соңғы қадамды жасау ғана қалады. Ол – арнайы заңмен хандық билікті басқа әкімшілік-басқару жүйесімен ауыстыру болатын. Орта жүзде 1819–1821 жылдары Бөкей мен Уәли хандар қайтыс болғаннан кейін жаңа хандар сайланбай, хандық билік жойылса, Кіші жүзде Шерғазы ханның өлуін күтпей-ақ, Ресей 1824 жылы оны хандық биліктен алып, басқа қызметке отырғызады да, мұндағы хандық билікті тоқтатады. Сөйтіп, Ресейдің қазақ мемлекетті-

лігін жоюға бағытталған саясаты ұзақ мерзімге созылса да, ол үшін нәтижелі аяқталады.

Осылайша, XIX ғасырдың бірінші ширегінің аяғына таман қазақ жерінде мемлекеттілік күйреп, оның орнын ресейлік әкімшілік-басқару жүйесі орнығады. Бұған дейін мемлекеті жоқ халық – жетім халық деп айтып өткенбіз. Бытыраңқылық кезеңдегі халықты – жартылай жетім десек, мемлекетінен толығымен айырылған қазақ халқын XIX ғасырдың бірінші ширегінің соңында нағыз жетім болды деуге болады. Бірақ халық жойылып кеткен жоқ. Өйткені халқын қорғайтын тұлғалардың қашанда ел ішінен шығып отыратыны белгілі. Осындай қиын заманда Жанқожа батыр секілді тарихи тұлғаның тарих бетіне шығуы заңды құбылыс.

Жанқожа батыр заманындағы Қазақ жерінің батыс бөлігіндегі жалпы саяси жағдай осындай болатын.

Енді батырдың өмір сүрген өңіріндегі нақты саяси ахуалға тоқталсақ.

XIX ғасырдың алғашқы ширегі Сырдың төменгі ағысы бойы мен Арал маңындағы қазақ халқы үшін өте шиеленісті жағдайда болды. Бір жағынан Ресей, екінші жағынан Хиуа өңірге өз үстемдігін жүргізуге ұмтылса, үшінші жағынан жергілікті билеуші топтың белсенді өкілдері жанған отқа май құйғандай, жеке-дара билікке таласып, жағдайды одан әрі ушықтырады. Осы жылдары өңірдің саяси өмірінде Арынғазы хан, Шерғазы Қайыпұлы, Жанғазы Шерғазы ұлы (Мананбай), Қаратай сұлтан, Шерғазы хан Айшуақ ұлы, Хиуа ханы Мұхаммед Рахим хан және тағы басқа тұлғалар белсенділік көрсетеді.

Тарихтан белгілі 1811 жылға дейін Хиуа хандығы өз ішіндегі күрделі саяси жағдайларға байланысты Сырдың төменгі бойы мен Арал маңын бағындыруға күш сала алмаған болатын. Бұл өңірде де саяси ахуал өршіп тұрған болатын. Қаракесек бірлестігіндегі, Жетірудың құрамындағы ру-тайпаларды өздері сайлап алған хандар басқаратын және олар өздерін дербес билеуші ретінде ұстап, саясат жүргізетін. Өртүрлі руаралық кикілжіңдер шектен асып, қарулы қақтығыстарға ұласып отыратын. Шөмекейлердің ханы – Ералы сұлтанның ұлы Сұлтантемір хан болса, шектілердің бір бөлігін – Қайып ханның ұлы Әбдіәзиз хан, төртқараларды – Қайып ханның тағы бір ұлы Шерғазы хан, табындарды – Нұралы ханның ұлы Қаратай хан басқарып отырды [5, 289]. 1806 жылы Хиуа тағына келген

Мұхаммед Рахим хан осы өңірдегі саяси жағдайды пайдаланып, өңір халқын бағындыруды көздейді. 1812 жылы қыста осы өңірдегі шөмекейлерді бағындыру үшін өзі бастап жорыққа шығады. Кенеттен болған соққыға қазақтар тойтарыс бере алмайды, Сұлтан темір хан қашып құтылады. Хиуа ханы 100000 қой, 40 000 түйе, көптеген тұтқындар алып кері оралады. 1815 жылы ақпанда бес мыңдық хиуа әскері шектілерге де кенеттен соққы беріп, мол олжамен кері қайтады. 1816 жылы желтоқсан айында мұндай жорық тағы да қайталанады [5, 290]. Бұл Жанқожа батырдың руластары болатын.

1815 жылы Батыр сұлтан әулетінің өкілі, Әлім руларының бір бөлігіне хан болған Әбілғазы қайтыс болып, орнына ұлы Арынғазыны жергілікті Шекті руының бөлімшелері хан көтереді. Жігерлі Арынғазы хан Кіші жүзде орталықтанған саяси құрылымды қалпына келтіруді мақсат етеді және сол бағытта саясат жүргізеді. Сыр өңірін уысында ұстап отыруды көздеген Хиуа ханына Арынғазы ханның батыл іс-әрекеттері ұнамады. Хиуа ханы тарапынан болатын қауіп-қатерлердің алдын алу үшін Арынғазы хан Орынбор әкімшілігімен жақсы қатынас орнату мақсатында солтүстікке қарай жылжып қонады. Орынбор губернаторына хат жолдап, өзінің жұмыстарын баяндайды. Орынбор әкімшілігінен де хат алынып, онда мәселелерді талқылау үшін Орынборға шақырту алады. Сонымен бірге Орынборға Қаратай сұлтан мен Шерғазы хан да шақыртылады. Шерғазы хан үшін Арынғазы ханның Ресей билігімен жақындасуы қауіпті болатын. Ол Арынғазыны өзіне бақталас санап, Орынбор әкімшілігі мен оның ортасына от қояды. Рулар арасындағы бітбейтін даулар мен кикілжіңдерді негізге алып, Шерғазы хан Арынғазы ханды губернатор алдында барынша қаралайды. Тіпті, өзін Арынғазыдан қорғау үшін орыстан әскер сұратады. Губернатор Г. Волконский қолтығындағы ханды қорғау үшін оған көмекке әскер жібереді [6, 101-104]. Ал Арынғазы хан болса, губернатордың мұндай ісінен кейін Орынборға бармай, керісінше кері қайтады.

1817 жылы Орынбор әкімшілігіне П. Эссеннің басшы боп келуі Арынғазы ханның жағдайын біршама жақсартады [7, 261]. Жаңа басшы Кіші жүздің ішкі жағдайын, сауда байланыстарын реттеуді қолға алады. Өз атына келіп түскен арыздарды қарайды. Ең бастысы, таласушы

екі тұлғаны татуластыруды көздейді. П. Эссен қарсылас жақтарды Орынборға шақырып, келіссөздер жүргізеді. Сөйтіп, Шерғазы Кіші жүздің ханы болса, Арынғазы Кіші жүздегі Хан кеңесінің төрағасы болып тағайындалады. Арынғазы ханның беделі күн сайын арта түсіп, керісінше Шерғазы ханның жағдайы нашарлай түседі. Қаралған бірнеше сот ісінде Шерғазы ханның партиясы жеңіліс табады. Кіші жүз руларының басым бөлігі Арынғазы хан жағына шығады. 1817 жылы 400-ге жуық ру басылары өтініш хатын жазып, Арынғазыны Кіші жүздің ханы етіп тағайындауды сұрайды [1, 322-327]. Губернатор болса хатты негізге алып, Арынғазыны хан етіп тағайындау туралы патшаға ұсыныс жасайды. Осылайша, Арынғазы ханның Орынбор жақтағы істері жақсара бастайды. Бірақ та Хиуаға байланысты істер керісінше, кері кете бастайды. Оның басты себебі, Арынғазының кешегі одақтасы, әрі туысы Шерғазы Қайыпұлы Хиуа ханының араласуымен бетін оңтүстікке қарай бұрады. Ол Хиуаға кетіп, Мұхаммед Рахим ханның қабылдауында болады. Хиуа ханы оны Кіші жүздің ханы етіп тағайындайды [8, 23]. Шекті, Шөмекей және Төртқара тайпаларының 2500 шаңырағы оған бағынып, Хиуаға салық төлеп отыруға міндеттенеді. Осыдан кейін кешегі одақтастар – Арынғазы хан мен Шерғазы арасындағы қатынастар қатты шиеленісіп кетеді. Бірін-бірі талан-таражға салу, барымта, Хиуа ханының зекетшілерінің зорлықтары, ханның арнайы жіберген әскерінің тонаушылықтары, міне осылардың бәрі осы жылдары орын алып, Сыр бойы мен Арал маңындағы жергілікті халықтың жағдайын қиындатып жібереді. 1819 жылы Шерғазы Қайыпұлы қайтыс болып, орнына ұлы Жанғазы (Мананбай) сұлтанды Хиуа билеушісі хан етіп бекітеді. Жағдай одан әрі ушыға түседі.

1820 және 1821 жылдары Хиуа әскерлері екі рет Арынғазы ханның билігіндегі руларға жорықтар ұйымдастырады. Осындай жорықтарға төтеп бере алмаған жергілікті жердегі кейбір хандар, амалсыздан Хиуа билігін мойындап, салық төлеуге міндеттенеді.

1819 жылы Шерғазы Айшуақұлы патшамен кездесу үшін Петербургқа аттанады да, Арынғазы ханға Кіші жүзді басқару тапсырылады. Орынбор әкімшілігінің бұл шешімі Қаратай сұлтанның қарсылығын туғызады. 1821 жылы патшамен кездесуге Арынғазы хан да аттанады.

Оның Ресей орталығына сапарының қалай аяқталғаны баршаға аян.

XIX ғасырдың бірінші ширегінде ортаазиялық үш хандықтың ең мықтысы Қоқан хандығы Қазақстанның оңтүстік өңірін толығымен бағындыру ісіне кірісіп, бекіністер сала бастайды. 1808 жылы Ташкент, 1814 жылы Түркістан қалалары басып алынса, 1818 жылы бекінісі салынады. Онымен бәсекелес Хиуа хандығы да Сырдың төменгі бойы мен Арал маңын толықтай бағындыру ісіне кіріседі. Сол ғасырдың 30-жылдарына дейін Хиуа әскерлері тек тонау үшін жорықтар жасап отырса, енді өңірге өз бекіністерін сала бастайды. 1835 жылы Құртөбе, кейіннен Қожанияз, Жаңақала бекіністері салынады. Бекіністерде Хиуаның әскери гарнизондары орналастырылып, олар жергілікті жердегі жағдайды қатаң бақылауда ұстап отырды. Ал ондағы Хиуа ханының әкімдері халықтан салық жинап қана қоймай, ойларына келгенін істейді. Жергілікті халықтың әр деңгейдегі қарсылықтары мен наразылықтары қатаң жазаланып отырылды. Дәл осы жылдардағы осы өңір халқының жағдайын нағыз жетім баланың күйімен салыстыруға болады.

XIX ғасырдың 20-40-жылдары қазақ халқының осы өңірдегі кешкен күйі осындай еді.

Жанқожа батырдың нағыз тұлғалық бейнесі осы жылдары анық байқалады. Хиуа ханына наразы күштер Хиуа бекіністеріне шабуылдар жасайды, елден тартып алынған малдарды кейін қайтарады, тұтқынға алынған жандарды босатады. Тіпті Хиуаның жазалаушы әскерімен ашық майданға шығып, оларды тас-талқан етіп жеңеді. Қоқан хандығының Сыр бойындағы бекіністеріне шабуылдар ұйымдастырады. Батырдың осындай әрекеттері оны ұлттық деңгейге көтереді. Осы ғасырдың 30-50-жылдары Жанқожа батыр Арал маңы мен Сырдың төменгі ағысы бойындағы ең беделді, ең танымал тұлғаға айналады. Бұл туралы арнайы зерттеулерде, ғылыми-көпшілік еңбектерде көп қарастырылған [9; 10; 11; 12]. Сол себепті де біз бұл жерде батырдың қатысуымен болған әр оқиғаға талдау жасап жатпаймыз.

Сырдария өзенінің төменгі ағысы бойы мен Арал теңізі маңы – XIX ғасырдың бірінші жартысында Ресей империясы мен Хиуа хандығы, Бұхар әмірлігі арасындағы халықаралық қатынастарда маңызды рөл атқарады. Қазақ халқының солтүстік пен оңтүстіктегі көршілері қазақ қоғамындағы бытыраңқылықты пайдаланып,

осы өңірге түпкілікті түрде билік орнату үшін бәсекеге түседі. XVIII ғасырдың басында Ресей императоры I Петрдің қазақ даласы «Азияның кілті мен қақпасы» деген сөзі XIX ғасырдың бірінші жартысында да өз маңыздылығын жойған жоқ еді. Осы ғасырдың бірінші ширегіне дейін Қазақстанның батысы, солтүстігі, шығысы Ресейге бағындырылды, бірақ оңтүстік аймақтар, Сыр бойы Ресейден тәуелсіз еді. Ресейдің шығыстағы саясатының мақсаты Памир мен Тянь-Шаньға дейінгі жерлерді бағындыру, сол арқылы арзан шикізат көздерін иелену, өнеркәсіп өнімдерін өткізетін рынокқа айналдыру болатын. Бұл мақсатқа жету үшін алдымен әлі де болса бағындырылмаған қазақ жерінің оңтүстігін, Сыр бойы мен Арал маңын бағындыру міндеті тұрды. XIX ғасырдың алғашқы жылдарынан бастап Ресей елшіліктері Қоқанға, Бұхараға және Хиуаға жіберіледі. 1800 жылы Бурнашев пен Поспелов басқарған экспедиция Ташкентке, 1803 жылы Гавердовский елшілігі Бұхараға, 1819 жылы Муравьев елшілігі Түркмения мен Хиуаға барады [13]. Бұдан кейінгі жылдары да Ресей елшіліктері ортаазиялық хандықтарға жиі келеді. Барлық елшіліктердің түп мақсаты біреу болатын, ол – Ресейдің болашақ отарлық саясатына қажетті ақпараттар жию еді.

Дәл осы кезеңде Англия да ортаазиялық хандықтардың аумағына көз сала бастаған еді. Оның да осы аймақтағы саясатының мақсаты Ресейдің саясатындай болды. Ағылшындар өздерінің Азия аумағындағы отарларына Ресей тарапынан қауіп төнеді деген желеумен тез қимылдарға көшіп, өз агенттерін ортаазиялық елдерге жібере бастайды. Ағылшын агенттерінің Орта Азияға келе бастауы 1830-жылдарға сай келеді.

XIX ғасырдың 20-жылдарында ағылшын және орыс өнеркәсіп тауарлары Орта Азия базарларында бәсекеге түсе бастайды да, көп ұзамай сапасының жақсысына байланысты ағылшын тауарлары Ресей тауарларын жергілікті рыноктан ығыстыра бастайды. Мұндай жағдайдан қатты қауіптенген орыс үкіметі экономикалық бәсекелестіктен бас тартып, бірден әскери жолмен мәселені тез шешуді қолға алады. Ресейдің Орта Азияға қарай әскер шығаруына 1838 жылы ағылшын әскерінің Кабулға енуі итермелейді. Тез арада әскери құрама жасақталып, 1839 жылы күз айында Орынбор генерал-губернаторы Перовский 5000 солдаттымен және орасан көп қару-жарағымен Хиуаны бағындыру үшін әс-

кери жорыққа аттанады. Бірақ қысқы суықтарға ұшыраған орыс әскерлері мақсаттарына жете алмай, ешбір ұрыссыз-ақ мың шақты әскерінен айырылып, 1840 жылы сәуірде Орынборға қайтып оралады [14, 235]. 1838-1842 жылдардағы бірінші ағылшын-ауған соғысының барысында ағылшынның ірі әскери тобы да Ауғанстанда жергілікті күштерден тас-талқан боп жеңіліс тауып, жойылады. Осы соғыс барысында ағылшындар өмірі ұмытпайтын мынадай бір эпизод болады. Шайқастардың бірінде 16 мыңдық ағылшын әскері ауғандықтардың тосқауылына ұшырап, түгелдей қаза табады, тек бір ғана ағылшын солдаты қашып құтылады.

Осылайша, екі империяның Орта Азияны бірден бағындыруға бағытталған әскери қадамдары сәтсіздікке ұшырайды. Ресей болса енді өзінің бұрынғы жиі қолданатын әдісі – әскери бекіністер мен шептер салу арқылы Қазақстанның оңтүстік аймағы мен Сыр бойын, Арал маңын бірте-бірте бағындырып, содан кейін Орта Азияға енуді жоспарлайды. Ресейге өңір халқының Хиуа ханына деген көзқарасы белгілі еді және бұл жерде орыс бекінісінің салынуына қарсы тұрарлық күш жоқ та болатын.

Осы жоспарды жүзеге асыру мақсатымен Орынбордан Арал теңізінің солтүстік жағалауына дейінгі аралықта бекіністер салу ісі қолға алынады. 1845 жылы қыркүйек айында Торғай өзенінің оң жағасында, Орскіден оңтүстікке қарай 120 шақырым жерде Оренбургск бекінісі (кейіннен Торғай – қаласы), дәл осы жылы Ырғыз өзенінің жағасында Уральск бекінісі (Ырғыз қаласы) салынады. 1847 жылы Арал теңізінің жағасында Райым бекінісі (Арал қаласы), 1848 жылы Ырғызда Қарабұтақ, Аралда Қосарал форттарының негізі қаланады. 1853 жылы Сыр бойында №1 Қазалы форты, №2 Қармақшы форты салынады [5, 306-307].

Осылайша, XIX ғасырдың 40-50-жылдары Ресей билігі Орынбор мен Арал теңізі және Сырдың төменгі ағысы бойында бекіністер мен форттар салу арқылы, біріншіден, жаңа әскери

шеп желісін құрады, екіншіден, ортазиялық хандықтарға жақындайды, үшіншіден, Арал теңізі маңы мен Сырдың төменгі ағысы бойына мықтап табан тірей бастайды.

Жалпы алғанда, Арал маңы мен Сырдың төменгі ағысы бойына Ресей бекіністерінің салына бастауы Жанқожа батырдың Хиуаға қарсы жүргізген әрекеттеріне тұспа-тұс келді. Хиуа ханы да бар күшін салып, орыстардың Сыр бойына бекінуіне қарсылық көрсетеді. Жанқожа батыр бастаған жергілікті халықтың Хиуа езгісіне қарсы күресі мен орыс әскерінің Хиуа әскерімен соғысы оларды уақытша одақтас етеді. Жанқожа батырдың есімі осы кезден бастап орыс деректерінде жиі кездеседі. Оның себебін батырдың осы өңірдегі ең белгілі тұлға болуынан деп білеміз.

Арал маңы мен Сырдың төменгі ағысы бойына бекініп алған Ресей әкімшілігі жергілікті халықтың жақсы жерлеріне, жаңа салықтарды енгізе бастайды. Міне, бұл жағдай да батырды қайта атқа отырғызады. Ресейдің отарлау саясатының өңірде күшеюіне байланысты жасының келуіне қарамастан 1856-1857 жылдары батыр халық көтерілісіне басшылық етеді. Бұл жөнінде де тарих ғылымында арнайы зерттеу жұмыстары бар [11].

Жалпы қорыта келе, Жанқожа батырдың өмір сүрген заманы қазақ тарихындағы ең бір қиын-қыстау кезең болды деп санаймыз. Қазақ қоғамындағы билеуші топтар арасында ішкі бірліктің болмауы мемлекеттің әлсіреуіне, ал одан кейін оның күйреуіне алып келеді. Қорғанынан айырылған халық бір жағынан Хиуа, Қоқан секілді хандықтардың езгісіне түсіп, қорлықтың небір түрін көрсе, екінші жағынан Ресей отаршылдығының ауыр азабына тап болады. Жеке басының мүддесін ойлаған небір билеуші топ өкілдері сатқындық жолына түссе, Жанқожа батыр секілді қарапайым халықтан шыққан тұлғалар намыс пен елдікті ту етіп ұстап, бар күшімен аяққа түседі. Міне, осындай тұлғалардың өмірі қазіргі қазақ халқы үшін әрі үлгі, әрі өнеге болса керек.

Әдебиеттер

- 1 Материалы по истории Казахской ССР (1785-1825 гг.). – Т. IV. – М.-Л., 1940.
- 2 Касымбаев Ж.К. Государственные деятели казахских ханств (XVIII в.). – Алматы: Білім, 1999. – 288 с.
- 3 Касымбаев Ж. Государственные деятели Казахских ханств XVIII – первой половины XIX в. – Алматы: Жеті Жарғы, 2001. – С.125.
- 4 Мейер Л. Киргизская степь Оренбургского ведомства // Материалы для герграфии и статистики России. – СПб., 1865.

- 5 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3-том. – Алматы: Атамұра, 2002. – 768-б., суретті, карталы.
- 6 Рязанов А.Ф. Сорок лет борьбы за национальную независимость казахского народа (1797-1838). Очерки по истории национального движения Казахстана в 2-х частях. – Кызыл-Орда, 1926.
- 7 Добросмыслов А. Тургайская область. Исторический очерк // Известия Оренбургского отделения ИРГО. – Вып. XV. – Оренбург, 1900.
- 8 Мадуанов С. История казахско-узбекских отношений в XIX – начало XX вв. – Туркестан, 1992.
- 9 Мейер Л. Киргизская степь Оренбургского ведомства // Материалы для географии и статистики России. – СПб., 1865. – 375-б.
- 10 Аничков В. Киргизский герой (батыр) Джанхожа Нурмухамедов // Известия Общества археологии, истории и этнографии при императорском Казанском университете. – Т. XII. – Вып. 3. – Казань, 1894.
- 11 Шойынбаев Т. Восстание Сыр-Дарьинских казахов. – Алма-Ата, 1949.
- 12 Оспанов Ә. Жанкожа батыр: (Аңыз бен ақиқат). – Алматы, 1992.
- 13 Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. – Т. I-III. – СПб., 1906.
- 14 Попов А.Л. Борьба за среднеазиатский плацдарм. Исторические записки. – № 7. – 1940.

References

- 1 Materialy po istorii Kazakhskoiy SSR (1785-1825 gg.). – Т. IV. – М.-Л., 1940.
- 2 Kasymbaev ZH.K. Gosydarstvennye deyateli kazakhskikh khanstv (XVIII v.). – Almaty: Bilim, 1999. – 288 s.
- 3 Kasymbaev ZH. Gosydarstvennye deyateli Kazakhskikh khanstv XVIII – pervoiy poloviny XIX v. – Almaty: ZHeti ZHargy, 2001. – 125 s.
- 4 Meiyer L. Kirgizskaya step' Orenbyrgskogo vedomstva // Materialy dlya gergrafii i statistiki Rossii. – SPb., 1865.
- 5 Kazakstan tarikhy (kone zamannan buginge deiyin). Bes tomdyk. 3-tom. – Almaty: Atamura, 2002. – 768 b., syretti, kartaly.
- 6 Ryazanov A.F. Sorok let bor'by za natsional'nyyu nezav isimost' kazakhskogo naroda (1797-1838). Ocherki po istorii natsional'nogo dvizheniya Kazakhstana v 2-kh chastyakh. – Kyzyl-Orda, 1926.
- 7 Dobrosmyslov A. Tyrgaiyskaya oblast'. Istoricheskiiy ocherk. // Izvestiya Orenbyrgskogo otdeleniya IRGO. – Vyp. XV. – Orenbyrg, 1900.
- 8 Madyanov S. Istoriya kazakhsko-zybekskikh otnosheniiy v XIX-nachalo XX v v. – Tyrkestan, 1992.
- 9 Meiyer L. Kirgizskaya step' Orenbyrgskogo vedomstva // Materialy dlya gergrafii i statistiki Rossii. – SPb., 1865. – 375 b.
- 10 Anichkov V. Kirgizskiiy geroiy (batyr) Dzhanhozha Nyrmykhamedov // Izvestiya Obshhestva a arkheologii, istorii i etnografii. Pri imperatorskom Kazanskom yniversitete. – Т. XII. – Vyp.3. – Kazan, 1894.
- 11 SHoiynbaev T. Vosstanie Syr-Dar'inskikh kazakhov. – Alma-Ata, 1949.
- 12 Ospanov A. ZHankozha batyr: (Anyz ben akikat). – Almaty, 1992.
- 13 Terent'ev M.A. Istoriya zavoevaniya Sredney Azii. – Т. I-III. – SPb., 1906.
- 14 Popov A.L. Bor'ba za sredneaziatskiiy platsdarm. Istoricheskie zapiski. – № 7. – 1940.

МАГИСТЕРЛІК
ЖҰМЫСТАРИССЛЕДОВАНИЯ
МАГИСТРАНТОВINVESTIGATIONS
OF POSTGRADUATE
STUDENTS

ӘОЖ 930.25(574)

С.М. Шайжанова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: simba.kz92@mail.ru

Мұрағаттардағы фотоқұжаттар түрлері және ерекшеліктері

Мақалада мұрағаттардағы фотоқұжаттардың түрлері мен ерекшеліктері қарастырылады. Фотоқұжаттарды қазіргі тарих ғылымында тарихи дерек ретінде қарастыру мәдениеттің дамуына, белгілі бір деңгейде тарихи танымды жаңартуға өз үлесін қосады.

Еңбекте фотосурет материалдық құрамына қарай иілгіш полимерлі (фото – және киноплёнка), қатты (шыны пластинкалар, керамика, ағаш, металл, пластмасса) және қағаздық құрамдағы (фотоқағаз) деп бөлінеді. Фотосуреттер беттік және орамалық (карточкалық, орамада), түрлі ұзындықтарда және көлемде болады. Фотосуреттің негізгі тасымалдаушылары плёнка және қағаз деп көрсетілген.

Фотоқұжат – фотографиялық жолмен жасалған құжат. Фотоқұжаттардың пайда болуы XIX ғасырдың бірінші жартысымен байланысты. Фотоқұжаттар елеулі ерекшелігімен көзге түседі, бұл құжат оқиға болып жатқан сәтте туындайды. Сондай ерекшелік фотоқұжаттарға үлкен құндылық береді.

Фотоқұжаттар маңызды тарихи құндылыққа ие және тарихи деректерге сүйенеді. Сонымен қатар фотоқұжаттаудың басты кемшіліктері мен мәселелері анықталған. Басты мәселесі алынған ақпаратты сақтау. Қазіргі таңдағы ақпарат тасымалдаушылар ақпаратты ұзақ жылдарға сенімді сақтауды қамтамасыз ете алмайды. Бірақ ғылым бір орында тұрған жоқ, ғалымдар да ақпаратты ұзақ уақытқа сақтауды қамтамасыз ететін, көлемі кіші болса да, үлкен ақпараттық сыйымдылығы бар ақпарат тасымалдағышын жасап шығаруға атсалысып жатқаны қорытындыланып өтеді.

Түйін сөздер: фотоқұжаттар, фотоплёнка, микрофиша, негатив, позитив, фотосурет.

S.M. Shayzhanova

Features and types of documentary photographs in the archives

The article discusses the features and types of documentary photographs in the archives. Consideration of documentary photographs in the context of the development of modern historical science, as a historical source, as well as a kind of cultural product, can significantly enhance the ability of knowledge of reality and to some extent may contribute to the renewal of historical thinking in the study of the country's past.

The author divides the picture on the basis of a flexible polymeric material (photos and film strip), solid (glass plates, ceramics, wood, metal, plastic) and paper-based (photo). Documentary photographs are listochynymi and roll (card, roll) for various lengths and volume. The main carriers of photo documents film and paper.

Photo document – a document created photographically. The emergence of documentary photographs belongs to the first half of the nineteenth century and is connected with the invention of photography. Further development of the photo documentation will follow the path of greater use of computer technology.

the use of computer storage and increase the amount of information per unit of space vehicles. Main task is to preserve the information. Today's media can not provide long storage of information. But science does not stand in one place, scientists have been working on new projects to ensure long storage of information.

Documentary photographs stand out features – a document appear directly on the events. This feature gives the photo documents value.

Key words: photographs, film, microfiche, negative, positive, Photo.

С.М. Шайжанова

Особенности и виды фотодокументов в архивах

В статье рассматриваются особенности и виды фотодокументов в архивах. Рассмотрение фотодокументов в контексте развития современной исторической науки, в качестве исторического источника, а также своеобразного продукта культуры позволяет значительно расширить возможности познания реальной действительности и в определенной мере могут содействовать обновлению исторического мышления при изучении прошлого страны.

Автор разделяет фотографию по материальной основе: гибкий, полимерный (фото и киноплёнка), твердый (стеклянные пластинки, керамика, дерево, металл, пластмасса) и на бумажной основе (фотобумага). Фотодокументы бывают листовыми и рулонными (карточный, рулонный), на разной длине и разного объема. Основные носители фотодокумента – плёнка и бумага.

Фотодокумент – это документ, созданный фотографическим способом. Появление фотодокументов относится к первой половине XIX века и связано с изобретением фотографии. Дальнейшее развитие фото – документирования будет идти по пути более широкого использования компьютерных технологий, применения компьютерных носителей и увеличения количества информации на единицу пространства носителей. Главная задача – сохранить полученную информацию. Сегодняшние носители информации не могут обеспечить долгое хранение информации. Но наука не стоит на одном месте, ученые усиленно работают над новыми проектами, чтобы обеспечить долгое хранение информации.

Сейчас документы проявляются прямо на событиях. Эта особенность придает фотодокументам ценность.

Ключевые слова: фотодокументы, фотоплёнка, микрофиша, негатив, позитив, фотография.

Мұрағат – өткен өміріміздің сан алуан тарихының жазба куәсі, жинақталған дерегі. Мұрағаттардағы қалыптасқан тарих беттерін парактай отырып, әр ғасырдың өзінше із қалдырғанын, қалай болғанда да жоғалмайтынын, ескірмейтінін, оны оқыған сайын мұрағаттың шын ел игілігіне қызмет ететінін сезіне түсесің.

Қазақстан Республикасының «Ұлттық мұрағат қоры және мұрағаттар туралы» Заңы еліміздегі мұрағат ісінің жаңаша дамуына жол ашты, енді мекеменің, өндірістің, болмаса жеке адамның тағдырына қатысты құжаттарды мұрағаттардан іздейтініне көзіміз жетті.

Мұрағатта сақталып қалған халқымыздың тарихи естелігі, жылдар шежіресі, бүгінгі еліміздің мәдениеті қайта өрлеп, тарихы толықтанып жатқан тұста, бізге өзі-өзімізді тану үшін, ұлттық санамызды оятып, қасиетті Отанға деген сүйіспеншілікті, туған жерге деген махаббатымызды арттырудағы зерделеудің маңызы зор [1].

XX ғ. фотосуреттердің жаңа спецификалық түрлерінің пайда болуымен оның әлеуметтік

қызметтері де көбейді. Фотоқұжат түсінігі дүниеге келді.

Фотоқұжат – фотографиялық жолмен жасалған құжат. Фотоқұжаттардың пайда болуы XIX ғасырдың бірінші жартысымен байланысты. Фотоқұжаттар елеулі ерекшелігімен көзге түседі, құжат оқиға болып жатқан сәтте туындайды [2, 225]. Бұл ерекшелік фотоқұжаттарға үлкен құндылық береді. Фотоқұжаттар көрнекті, нақты, оның арқасында адамдар өз қызметінде түрлі салаларды қолданады: ғылымда, өнерде, техникада және т.б. Мысалы: рентген суреті медицинада, сот тәжірибесіндегі фотоқұжаттар, фото және микрофотокөшірме құжаттардың көшірмесін алуға және т.б. істерді атқаруға болады. Фотосуретті жарық сезгіш материалдардан алады, жарық сәулесінен алдымен жасырын, кейін химиялық өңдеуден соң қара-ақ немесе түсті сурет шығады. Фотосуреттік жазба фотоаппарат көмегімен жүзеге асырылады.

Фотосуреттердің функционалды мақсаттарынан бөлек, жалпы және арнайы мақсаттары арқылы ажыратады. Жалпы мақсаттағы фото-

суреттердің қатарына деректі, көркем, әуесқойлық суреттерді жатқызады. Арнайы мақсаттағы фотосуреттерге ғылыми-техникалық, аэро-, микрофотосуреттер, рентгендік, инфрақызыл, калпына келтірілген және т.б. суреттер жатады. Фотосуреттің жарық сезгіштігіне байланысты суреттер екі түрге бөлінеді: жарық және қараңғы. Галогенжарықтық фотосуреттерде жарық сезгіш элементтерді галогенид жарығы деп атайды. Қараңғы суреттерді жарық емес сезгіштер байланыстырады. Ең көп таралғаны галогенжарықтық фотосуреттер.

Түсі бойынша фотосуреттің бейнесі қара-ақ және түсті болады. 1930-жылдары фотосурет көбінесе қара-ақ болған, онда бейне металл іспеттес жоғары деңгейдегі жарықты берген. Соңғы он жылдықта үш түрлі бояғыштардан тұратын түсті фотосурет кең таралды.

Фотосуретті материалдық құрамына қарай иілгіш полимерлі (фото – және киноплёнка), қатты (шыны пластинкалар, керамика, ағаш, металл, пластмасса) және қағаздық құрамдағы (фотоқағаз) деп бөледі. Фотосуреттер беттік және орамалық (карточкалық, орамада), түрлі ұзындықтарда және көлемде болуы мүмкін. Фотосуреттің негізгі тасымалдаушылары плёнка және қағаз.

Плёнка көлемі бойынша жалпы мақсаттағы фотосуреттер жіңішке форматта, оралған, тесілген болып шығарылады. Жіңішке форматты плёнкалар дәл сол форматта болады, оны пластинкалы фотоаппаратқа қабылдайды. Оралған перфорирленген плёнкаларды лента түрінде 61,5 мм ені және ұзындығы 81,5 см етіп шығарады. Оларды ағаш орағышпен бірге жарыққорғағыш лента – ракордпен орайды. Перфорирленген фотоплёнка 35 мм ені және ұзындығы 65 см, зарядты және құйылмалы болып келеді. Онда 36 сурет 24х36 мм көлемінде шығады [3, 226]. Ол орамаға батырылған және жарық өткізбейтін кассетаға орналастырылған.

Фотоқағаздың жарықсезгіш қабаты ұсақ түйірлі, ол үлкен оптикалық тығыздықты көрсеткеннен кейін металлдық жарықты беруі мүмкін. Фотоқағаз жоғары мүмкіндікті көрсету қабілетінде болады, көрсетудің қысқа уақытында (1-2 мин) онда жоғары контрастылы бейне пайда болады. Фотоқағаз жарық сезгіштілігімен, түстердің кереағарлығымен, тығыздылығымен, түстілігімен, бетінің сипатымен айқындалады. Қолдануына байланысты ол көркем және техни-

калық фотосуреттерде қолданатын жалпы мақсатты фотоқағаз және техникалық мақсаттағы, тек техникалық фотосуреттерде қолданатын фотоқағаз болып бөлінеді.

Фотоқұжаттар фототекада – суреттердің жүйеленген жинақтары, негативтерден немесе позитивтерден (диапозитивтерден) қолданушыға беруге және сақтау мақсатында ұйымдастырылады.

Фотосуреттер және диапозитивтер (Диапозитив грек. dia – арқылы + лат. positivus тиімді) – белсенді фотосуретті немесе үлдір матадағы бейне (плёнка немесе шыны), фотоқұжаттарға – кинофотофоноқұжаттардың бір түріне жатады. Фотоқұжат бір немесе бірнеше бейнелерді фотографиялық жолмен алады. Ол құжаттауды фотохимиялық жазбаларды сурет түрінде ұсынады.

Жанры және бағытына қарай: көркем, хроникалық-құжаттық, ғылыми-танымал, ғылыми фотоқұжаттар, сондай-ақ, фотографиялық жолмен алынған және қарапайым құжаттардың киносьемкалық көшірмелерін ажыратады.

Фотоқұжаттар негатив және позитив болып бөлінеді. Негативті түсірілімдер деп түсіріліп жатқан объектінің фотографиялық суреттері, яғни ашық түстер қара түсті, ал қара түстер ашық болып келеді. Позитивті түсірілімдер жарықтың тура берілуі немесе түсірілім объектісінің түсі.

Ақпаратты тасымалдауына қарай фотоқұжаттарды шыныдағы және плёнкадағы деп ажыратады [4, 215]. Фотопластинкалардың, фотоплёнкалардың, фотоқағаздардың басқа да көрсеткіштері және өлшемі стандартталған. Фотоплёнкалардың ішкі ықпалдарға орнықтылығы эмульсионды қабаттың құрамымен анықталады. Күмісқұрамды эмульсиялық фотоплёнкалар сенімді: ең мінсіз шарттарда олар жүз жылдан мың жылға дейін сақталына алады, қара-ақ фотоплёнкалар басқа эмульсиялармен 10 жылдан 140 жылға дейін сақталынады, түсті – 5 жылдан 30 жылға дейін сақталынады. Ең көп таралғандары галогенкүмістік жарықсезгіш ақпарат тасымалдағыштары, негізгі құндылықтары–топтау мүмкіндіктері, спектрлік әмбебаптылығы, жоғары ақпараттық сыйымдылығы, геометриялық нақтылығы және бейненің деректілігі, қарапайым және сенімді аппаратуралық қостау [5,104-106].

Фотоқұжаттың маңызды ерекшелігі болып құжат түрі оқиға орнында немесе оқиға уақытында пайда болуы. Бұл ерекшелік фотоқұжаттарға үлкен құндылық береді. Фотоқұжаттар

көрнекі, дәл, адамның қызметтерінің көптеген салаларында үлкен қолданысқа ие болды: ғылымда, өнерде, техникада және т.б. Микрографиялық техниканы қолдану—фотоқұжаттарды қолдану аясын кеңейтті. Нәтижесінде микроформадағы құжаттар пайда болды. Бұл фотоқұжаттар пленкада немесе басқа тасымалдағышта, дайындауға және қолдануға тиісті микрографиялық техниканы қажет етеді. Мұндай құжаттардың қатарына:

Микрокарта – микроформа түріндегі түссіз форматтағы, фотоқағазға көшіру арқылы алынған немесе микроофсеттік баспамен алынған суреттер жатады [6, 36-42].

Микрофильм – бумалы жарықсезгіш пленкада түсірілімдердің бір немесе екі қатарға орналасқан микроформасы.

Микрофиша – түссіз форматты пленкада бірнеше қатарға орналасқан түсірілімдердің микроформасы.

Ультрамикрофиша – суреттердің 90 есе кішірейтіліп жасалған көшірмесі. Мысалы, ультрамикрофишаның сыйымдылығының өлшемі 75х125, 936 бет кітап форматын құрайды [7, 28-35].

Соңғы уақытта фотоқұжаттауда цифрлы фотографиялық процесс қолданылуда. Ол қарапайым суреттердің кемшіліктерінен айырылған. Цифрлы фотосуреттің құндылықтарының бірі алынған суретті түзетуге болады: түсін өзгертуге, контраст, өңдеу және т.б. Онан бөлек, цифрлы фотоаппаратты компьютерге қосуға және алынған суреттерді «ғаламтор» жүйесі арқылы жіберуге болады.

Суретті сақтаудың және қолданудың әрі қарайғы тенденциялары бірнеше бағытта дамыды. Бұл, біріншіден, фотосуретті тарихи ескерткіш деп қабылдау, екіншіден, оны ғылыми құрал және дәлелге қосу. Бірақ фотосуреттің ең қарқынды түрмен дами бастағаны тұрмыстық және тарихи портрет аясында, сонымен бірге, көркем суретпен салыстырғанда көрнекі өнердің баламасы іспеттес. Фотосуреттің бұл бағытта-

ры оның тарихының бастапқы кезеңінде ажырату маңызды, олардың бірнешесіне дәл шек қою қиын. Мысалы, түрлік географтардың, этнографтардың, репортер-саяхатшылардың түсірілімдері жиі жаратылыстану ғылымының қызметтерін орындаған, уақыт өте келе тарихи құжат болып қалған.

Ғылыми зерттеу жұмысымызды қорытындылай келе, кинофотоқұжаттау өмірдің түрлі салаларында: білім саласында және ғылыми пәндерді зерттеу жұмыстарында кездесетінін айтуға болады. Зерттеу жұмысымыздың нәтижесі ретінде фото және киноқұжаттардың келесі ерекшеліктерін атап көрсетуге болады: фото және киноқұжаттар оқиға уақытында және оқиға орнында пайда болады. Бұл оларға үлкен құндылықты береді. Құжаттаудың бұл түрі пайда болғаннан бері бірден тараған. Құжаттардың бұл түрі адам қызметінің түрлі салаларында қолданылады: саясатта, ғылымда, мәдениетте, өнерде, техникада, медицинада және т.б. Фото және киноқұжат өте нақты, ақпарат дәл көрсетіледі, бұл өте маңызды, ол 80% шамасындағы ақпаратты адам көру арқылы алады. Мысалы: рентген түсірілімдері, репортаждар, телебағдарламалар, сот тәжірибесіндегі фотосуреттер және т.б., айта кететін жағдай, фото және киноқұжаттар телевиденияның және БАҚ-тың маңызды бөлігін құрайды.

Фото- және киноқұжаттар (тарихи және деректі фильмдер) маңызды тарихи құндылықты алып жүреді және тарихи деректерге сүйенеді. Сонымен қатар кинофотоқұжаттаудың басты кемшіліктері мен мәселелерін анықтадық. Басты мәселесі – алынған ақпаратты сақтау. Қазіргі таңдағы ақпаратты тасымалдағыштар ақпаратты ұзақ жылдарға сенімді сақтауды қамтамасыз ете алмайды. Бірақ ғылым бір орында тұрған жоқ, ғалымдар да ақпаратты ұзақ уақытқа сақтауды қамтамасыз ететін, көлемі кіші болса да, үлкен ақпараттық сыйымдылығы бар ақпарат тасымалдағышын жасап шығаруға атсалысуда.

Әдебиеттер

- 1 С. Ысқақов. Мұрағат ел игілігі // Егемен Қазақстан. – 2006, наурыз.
- 2 Фомин А.В. Общий курс фотографии. – М., 1975. – 225 с.
- 3 Пондопуло Г. Фотография и современность: проблемы теории. – М., 1982. – 226 с.
- 4 Блейкер А. Применение фотографии в науке. – М., 1986. – 215 с.
- 5 Магидов В. М. Кинофотофонодокументы как исторический источник // Отечественная история. – 1992. – №5. – С. 104-116.

- 6 Сексенбаева Г. А. Аудиовизуальды құжаттар тарихи дерек көзі // Қазақ тарихы, 2003. – №5. – Б.36-42.
- 7 Сеитова А.Ф. Средства и способы защиты кинодокументов от биологических повреждений (из опыта работы ЦГА КФДЗ РК) // Архивы Казахстана. – 1999. – № 1(18). – С.28-35.

References

- 1 S. Yskakov. Muragat igiligi // Egemen Kazakstan comedi. – 2006, nauryz.
- 2 A.V. Fomin General fotografii. utique. – M., 1975. – 225 p.
- 3 Pondopulo G. Et hodie quoque sunt imagines: in quaestione est opinio. – M., 1982. – 226 p.
- 4 A. Blakery Application of photos in nauke. – M., 1986 – 215 p.
- 5 Magidov V.M. Film historia et inde // Native history. – 1992. – №5. – S. 104-116.
- 6 Seksenbaeva G.A. Audiovizualdy kuzhattar tarikhi Derek көзі // Kazakh tarikhy, 2003. – №5. – Б.36-42.
- 7 Seitova A.F. Means et documentorum a biologicum methodos protectionis damnum (ab experientia plurium CSA KFDZ RK) // Archives Kazahstana. – 1999. Number I (18). – S.28-35.

ӘОЖ 94(574)

А.Н. Нартай

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: almat.kz91@mail.ru

Қазақ мемлекеттілігінің қалыптасу тарихы

Кеңес өкіметіне дейінгі тарихнамада қазақ мемлекеттілігінің мәні мен саяси формасы туралы мәселеге біртұтас, мызғымас Ресей империясының позициясы тұрғысынан қарап келді. Бірінші Петрдің жарлығы негізінде «Мұсылмандардың ым-жымын білдірмей, мүмкіндігінше көзін құрта беру керек» деген нұсқау берілді. Соған сәйкес көптеген ресейлік ғалымдар қазақ халқын түрік, монғол және басқа халықтар тайпаларының одақтасуынан кездейсоқ пайда болды деп есептеп, оның арғы-бергі тарихына, мемлекеттік құрылымына мән беріп қарамады. Тіпті «Қазақ тарихының Геродоты» аталып жүрген А. Левшиннің өзі бұрын-соңды қазақ мемлекеттілігінің бірлестігі болған емес, тек үш орда ғана болған деп есептеді.

Өткенімізді, оң мен солымызды енді танып, өткен тарихымызды бұрынғы еуроцентристік, ұлы-державалық қалдықтардан енді-енді ғана тазартып жатырмыз. Сондықтан Қазақстан мемлекеті қашан құрылған, өзіндік тарихы қай кезден басталады деген сауалдың қойылуы орынды. Біреулер қазақ мемлекеттігінің басталуын 1456 жылы Керей мен Жәнібек сұлтандардың Әбілхайыр ханнан бөлініп, ірге бөлектеуінен санайды. Ал қазақтар мекендеген ұлы далада бұрын сақ, ғұн, түркі, хазар, қарахан, моңғол мемлекеттері болғандығы тайға таңба басқандай ақиқат. Қазақ халқы өзінің арғы ата тегін осы халықтармен тығыз байланыстырса, қазақ мемлекеттілігінің бастауын осы кезден басталғандығы деп есептегеніміз дұрыс болады.

Түйін сөздер: Мемлекеттілік, империя, көшпенділер, әкімшілік, билік.

A.N. Nartay

The history of the formation of the Kazakh statehood

In history of the emergence of the Soviet state values and the political form of Kazakh statehood in relation to the position of the Russian Empire. The decree of Peter I talked about the need «Polnoye silent extermination of Muslims.» Based on this, many Russian scientists, considering the Kazakhs emerged accidentally tribe as part of the Turks, Mongols and other tribal unification, did not consider their history and government formation. Even A. Levshin, which is considered the «Herodotus history of the Kazakhs» noted that as such the Kazakh state did not exist, but there were only three hordes. Only now beginning to understand the past, we have begun to clear the history of Eurocentric views. Therefore, the question of when there was the Kazakh state and when the beginning of its own history, it is considered quite appropriate. Many consider the establishment of Kazakh statehood in 1456, when the sultans and Kerey Janybek separated from the Khanate Abulhayra. It is a fact that the great Kazakh steppe nomads such as the Sakas, Huns, Turks, Khazars, Karakhanids and Mongols. And I believe the right to associate with the formation of the Kazakh state data tribes.

Key words: state, the Empire, the nomads, the administration, the authorities.

А.Н. Нартай

История становление Казахской государственности

В историографии до появления Советского государства ценности и политическая форма Казахской государственности рассматривались с позиции Российской империи. В указе Петра I говорится о необходимости «Полного бесшумного истребления мусульман». Исходя из этого многие российские ученые, считая казахов случайно появившимся племенем в составе турков, монгол и других племенных объединений, не рассматривали их историю и государственное становление. Да-

же А. Левшин, который считается «Геродотом истории казахов», отмечал, что как такового Казахского государства не существовало, но были лишь три орды.

Только сейчас начав понимать прошлое, мы принялись очищать историю от Евроцентрических взглядов.

Поэтому вопрос о том, когда появилось Казахское государство и когда началось его собственная история, считается вполне уместным. Многие считают создание казахской государственности 1456 год, когда султаны Керей и Жанибек отделились от ханства Абулхайыра. Является фактом то, что великой казахской степи кочевали такие как: саки, гунны, турки, хазары, караханиды и монголы. И я считаю правильным связывать формирования казахской государственности с данными племенами.

Ключевые слова: государственности, Империя, кочевники, администрация, власть.

Қазіргі таңдағы маңызды тақырыптардың бірі – қазақ мемлекеттілігінің және билік жүйесінің даму тарихы мен бастаулары. Бұл мәселенің Дала өркениетінің аясында талдануы заңдылық. Дала көшпенділердің құрған мемлекетінің өзіндік ерекшеліктері болды. Зерттеулердегі пайымдауларда жоғары биліктің мемлекеттік институциялануға ықпалы тұрғысынан қарау басымдылық алды. Көшпелілер империялық мемлекет құрды. Ғұн империясы, Түрік империясы өзінің территориялық кеңдігімен ерекшеленіп, билік жүргізудің күрделі қатынастарын қалыптастырды. Көшпелілер құрған империяның ерекшелігі әлеуметтік ұйымында тайпалық қатынасқа негізделген генеалогиялық көпсатылы иерархиялық белгінің болуын; империядағы үштік және екілік әкімшілікке бөлінуі; әскери-иерархиялық қоғамдық ұйымның болуын; биліктегі мұрагерлік жүйесінің ерекшелігі, құрылтайдың қызметіне Н.Н. Крадин өзінің зерттеулерінде баса назар аударады[1]. Томас Дж. Барфильд көшпелі империясының ұйымы «империялық конфедерация» түрінде және ол сырт жағынан алғанда автократиялық болып көрінгенімен, ішкі құрылымы тайпалық қатынасқа негізделген деп көрсетеді [2].

Көшпелілер тұрмысы, мәдениеті және әлеуметтік-саяси құрылымы сырттан қарапайым болып көрінуі заңдылық. Сондықтан болар көшпелілер қоғамы алғашқы даму сатыдағы әлеуметтік ұйым ретінде қарастырылу басым болды. Көшпелілер қоғамының даму деңгейі қандай болды деген сұрақты эволюциялық тұжырымды қолдайтын зерттеушілер жиі талқыға салды. Оған қатысты түрлі көзқарастар да айтылды. Зерттеушілердің бір бөлігі көшпелілер ерте мемлекеттік деңгейге жетті десе, екіншілері көшпелілер өркениеттік деңгейге көтеріле алмады деген қорытындылар жасады. Қазіргі таңда бұл сұрақтың мазмұны өзгерді. Көшпелілер тарихын зерт-

теушілер арасында көшпелілер қоғамы күрделі әлеуметтік ұйымдасуын дәйектей келіп көсемдіктің шарттылығы арқылы «мемлекет» деген ұғымға қатысты берілетін басты анықтамаларға жаңа тұжырымдар енгізді. Меншіктің болуы немесе әлеуметтік қайшылықтар емес, көшпелі қоғамдағы билік мәселесіне баса назар аударады.

Қазақ мемлекеттілігі ежелгі түрік және моңғолдық ұлыстық жүйелері туғызған қазақ жеріндегі жетілдірілген түрі. Ол, біріншіден, сақ, ұйсін, қанды, Батыс Түрік, Түргеш, Қарлұқ, Оғыз, Қимақ қағанаттарының, Қарахан мемлекетінің, наймандар мен керейттердің ерте феодалдық ұлыстарының жиынтығынан, екіншіден, Қыпшақ Одағындағы тайпалар бірлестігінің, кейіннен Қыпшақ Ұлысының құрамындағы тайпалар негізінде, ең бастысы Қыпшақ Ұлысының сол қанатындағы – Орда Ежен немесе Ақ Орда мемлекетінің негізінде қалыптасып, пайда болған [3].

Мемлекеттің белгілеріне этноаумақтық, ортақ тіл, мемлекеттік заң жатады. Бұлардың бәрі қазақ жерінде ежелгі замандардан кейінгі ортағасырларға дейін мемлекеттілік процестердің сабақтастығын көрсетеді, сақ дәуірінен бастап, ежелгі қазақ жерінде болған мемлекеттердің бәрі мемлекет басқарудың дәстүрлі институттарын сақтаған. Орталық Азияның далалық аймағында мекендеген көшпелі халықтардың мемлекеттілік тарихына тоқталған жөн.

Сақтар жан-жағынан жау қысқан майдан жағдайында көшпенділікпен өмір сүрді. Саяси құрылымы жоғарыда аталған ерекшеліктерге сай болды.

Көне жазылымдарға қарағанда, сақ бірлестігін хан басқарды. Әрбір тайпа бірліктерінің өзіндік ханы болды. Хан мұрагерлік жолмен сайланды. Егер өзі өлсе, орнын ұлы, ал ұлы болмаған немесе кәмелетке толмаған жағдайда ханның ең сенімді әйелдерінің бірі басқаратын болған. Біз

мұны массагеттердің әйел патшасы Томирис-тің өмір тарихынан білеміз. Хан елбасы, ел мен жердің иесі, бас қолбасшы болғаны байқалады. Ханның жанында ірі-ірі тайпа басшылары және әйгілі батыр қолбасшылардан құралатын хан кеңесі жұмыс істеген. Жорыққа аттану, хан сайлау сияқты аса ірі мәселелер хан кеңесінде шешілетін болған.

Сақтарда ресми заң ережесі болмаған. Рулық және руаралық қалыптасқан ішкі тәртіп заң ретінде танылған. Жауға берілу немесе жау алдында қажырсыздық таныту бас қылмыс, ал ру тайпасына, ханына, қолбасшысына адал болу әр адамның азаматтық борышы саналған.

Сақ бірлестігі мәңгі соғыс жағдайындағы саяси одақ болғандықтан, жау-жер мәселесі ұдайы күн тәртібінде тұрған. Сақтар аса жауынгер болды. Батырларын пір тұтса, қас жуына еш аяушылық болмаған. Олардың жауына каталдығы соншалық соғыста өлтірілген жауының қанын ішіп, басын хан иесіне тарту ететін болған. Жауларының бас сүйегінен сусын ішетін ыдыс жасап, жон терісінен өрім өргені туралы деректер бар [4]. Олар еркек, әйел демей жан біткені ел жерін қорғауы міндетті болған.

Ел ордасы үнемі көшіп-қонып отырған. Бірлестік ханы немесе ұлы хан қайсы тайпадан шықса, сол тайпаның ордасы бас орда саналған. Геродот: «Герром дәриясының арғы жағынан ханның иелік жері басталды, онда скифтердің ең қаһарман, ең бір саны көп тайпасы тұрады, олар скифтердің басқадай топтарын өздеріне бағынышты деп санайды», – деп жазады. Сақтардың жан саны жайлы дерек жоқ. Геродот сақтардың саны тым көп болмаған деп көрсетеді. Сақтардың өздерінің жан санын анықтау үшін түрлі әрекеттер жасағаны байқалады. Геродоттың хабарлауынша: «Сақтардың Арриан атты бір ханы қарамағындағы халықтың санын білмекке әрекет жасаған екен. Ол үшін әлгі хан әрбір адам бір-бірден жебенің ұшына келіп тапсырсын, тапсырмағандарының басы алынсын деп бұйырған. Жиналған жебе ұшының көптігі соншалық хан олардың санына жете алмай ақыры жебеден өзіне арнап ескерткіш құйдырған екен» [4]. Бұл дерек сақтардың жан санының тым аз болмағандығының куәсі болса керек.

Сақтардың қоғамдық құрылымы мемлекет басқарудың институттік жүйелері айшықтала қоймаған жаугершілікпен өмір кешкен ерте феодалдық жағдайда болыпты. Мемлекеттік инсти-

туттар жайлы нақты деректер кездеспейді. Тек Арриан ханның тапсырмасымен жекелеген аймақ немесе билігіндегі тайпаларды басқару үшін Сатрап туралы белгіленген [5]. Бұл моңғол дәуіріндегі даруға статусындағы жергілікті аймақтық басқару жүйесі болса керек. Арриан жергілікті биліктің екінші сатысы ретінде әскери-тайпалық аристократтарды атайды. Грек авторларының талдауларына қарағанда, сақ қоғамы тап, тарап жүзінде айқын екшелене қоймаған сияқты. Ежелгі грек авторларының көрініп қалатын «атты» және «жаяулар», ру, тайпа басылары және қауымдастар, бақсы балгерлерден өзге айта қоярлықтай қоғамдық тараптық салты байқалмайды.

Сақ патшалары халқын ымырашылдықта ұстауға тырысқан. Көрші халықтармен де тыныш бейбіт қатынаста болуға ұмтылған. Көрші елдердің елші, жаушыларын қабылдап, оларға өз елшілерін үзбей аттандырып отырғаны байқалады. Іле, Жетісу, Сібір және Алтай сақтары Ди, Шивей, Сібір халықтары және қытайлармен, сафроматтар Қара теңіздің арғы жағындағы скиф, славян топтарымен, Сыр бойындағы сақтар Хорезм, Бахтрия және ахамениліктер кезеңінен соңғы уақыттарда парсылармен тығыз қарым-қатынаста болыпты. Сақтар ахамениліктерге басыбайлы жұрт емес, олардың одақтасы саналған көрінеді. Сақтардың дипломатиялық дәстүр, салты жайлы Геродот былай деп жазады: «Скифтер әуелі қыш құмыраға келісімге қатысушылардың қаны қосылған ішімдік құйылады. Сосын құмыраға ай балта, найза, семсер байланады. Қатысушы жақтардың бата, тілегі айтылған соң ресми келісімге қатысушылар және куәгерлер ішінен аса қадірлі, жасы үлкендерінен бастап сусын ішіледі» екен. Бұл екі жақ ресми ант-келісіміне отырды деген сөз. Мұндай «ант-су ішісу» немесе ант келісімін жасау рәсімі Түрік және Шивей-моңғол халықтарының арасында ХҮІІІ ғасырға дейін жалғасып келді. Біздіңше бұл тек сақ және түрік халықтары ғана емес ежелгі барлық көшпенділерге тән құбылыс болса керек. Сақтар жаушы арқылы да өз шарттарын қоятын болған. Бұған массагеттердің әйел патшасы Томирисінің өз жаршылары арқылы Кир патшаға қойған шарт талабы дәлел бола алар еді [6].

Шығыс сақ-үйсін, қаңлылармен қатар Қазақ даласында мемлекеттік үрдіс салттың терең ізін қалдырған келесі бір жүйе ол Хун (Ғұн) мемлекеті еді.

Хундардың негізгі тобын түрік тайпалары құрады. Модун Шань Юй тұсында хундар империялық биліктің асқарына шықты. Шығысы Ляо өзені Ордостан, батыс шебі Түркістан, солтүстігі Байкөлден Қытайдың батыс шекарасына жетіп, хан әулетін әйгілі Ақ қамалын тұрғызып қорғануға мәжбүр етті. Хун империясының батыс бөлігін Үйсін, Қаңлы құрады. Конфедералдық тұрпаттағы Түрік мемлекеттерінің әрқайсысының өзіндік ханы, елінің шеп-шекарасы, әдет заңы, ел қорғайтын қарулы қолы, тілі, мәдениеті болды. «Көгменнен Қырғыз жеріне дейін 7 күншілік жол, – деп жазады В. Бартольд, – мұнда елінің ұйытқысы саналатын Қырғыз қағанының әскери лагері тұрады, онда апаратын үш жол бар: бірі Тоғыз Оғызға қарай оңтүстікке, бірі Қимақ, Қарлұққа қарай батысқа, үшіншісі – далаға апаратын жол» [7]. Сол дала мемлекетінің бірі – Үйсін. Үйсіндер қазіргі Ыстықкөлдің маңында Чигу атты астана құрды. Неше он мыңдаған айбынды қарулы қол болды [8], қытайларға неше дүркін елші аттандырды.

Өзінің ішкі қайшылықтарынан болып Хун мемлекеті б.з.б 57-55-жылдары екіге бөлінуіне Үйсіндердің үлкен ықпалы болды. Хундардың батыс бөлімі қаңлылардың көмегімен батысқа жол тартып Каспий мен Дунай аралығын қамтыған ірі мемлекет құрды. Батыс Хун мемлекеті қазіргі Батыс Қазақстан өлкесінің көлемді ауқымын қамтыды. Хундар мұнда мемлекеттіктің бірер сындарлы ерекшеліктері бар 24 тайпа бірлігінен құралды. Қажеттілік туғанда әрбір тайпа өз қолын жасақтап жүздік, мыңдық болып атқа қонды. Мыңдық, жүздік тайпа басына, ал тайпа басы орталық билікке немесе Шань-Юйға бағынды, өйткені Шань Юй елдің қарулы күшінің бас қолбасшысы саналды. Біріккен қол жауға аттанғанда әр тайпаның қолы жұбын жазбайды, қан майданда өз орнын тастап кетсе, басы алынатын болған. Әрбір ер адам елі мен жерінің қорғаушысы, сарбазы саналды.

Хун мемлекетінің алғашқы Тәңір құты әйгілі Тумен еді. Ресми жолдама, бас Шань Юйдің таққа отыру оқиғасын рәсімдеу сияқты үрдіс ережелері осынау Тумен Шань Юйдің тұсында қалыптасты.

Хундар кезінде Орхон-Түркі жазуында ұқсас өзіндік таңба жазуын қолданды. Модун Шань Юйдің ұлы Ляо Шань Юй қытайларға құлаш-құлаш тамғалы хаттар жолдағаны жайлы дерек бар. Қазіргі Моңғолияның Ноян тауы жә-

не Хун өзенінің бойында жүргізілген археологиялық қазбаларынан табылған деректер осыны растайды [9].

Далалықтардың мемлекет үрдісінде хан ордасын құру немесе астана ордасын белгілеу салтын да өмірге хундар әкелді. Хун Шань Юйдің екі ордасының бірі Ордос, енді бірі Орхон және Тула өзенінің аралығында болыпты. Хундардың осынау «екінші» деп отырған астанасы Түркі жазбаларында кездесетін «Утукен текрім» немесе «Отгон тэнгэр» жотасының бөктеріндегі әйгілі Қарақорым болуы мүмкін. Өйткені Қарақорым соңынан Түркі қағанаты, Керейт және Моңғол қатарлы далалық үш бірдей мемлекет орда құрған жұрт.

Қытайдың Гунь Му жазбасына негіздеп Н.Я. Бичуриннің айтуынша дала көшпенділері тарихында мемлекет билік жүйесіне «хан» лауазымын алғаш Тобалар әкелген және Тобаның «хан» лауазымы хундардың Шань Юй лауазымымен парапар болған [10].

Дулағат тайпасынан шыққан Түрік мемлекетінің алғашқы ханы Буман жоғарыда аталғандардың қай-қайсынан үстем түсу үшін 552 жылы өзін түріктің «Ел қағаны» деп жариялады. Орхон ескерткішіндегі тас жазуында көрсетілуі бойынша, «Қағаны бар ел едік қой біз... бүгін сөйткен қағанымыз қайда?» – деп түріктердің зар жылауы, міне сондықтан болса керек

Түрік хандарының сындарлы рәсімдері болған. Тоғыз оғыз хандарының рәсімдері жайлы В.В. Бартольд былай деп жазады: «Тоғыз оғыз қағаны ордасында әдейі төселген киізде отырған, інжу моншақпен әшекейленген алтын белбеу буынған... ол көпшіліктің қатысуымен жиын құрғанда, басына тәжі киген. Егер қаған аттанса, қаруланған мың адам бірге атқа қонған» [11].

Үйсін, Қаңлы мемлекеттерінің қуаттылығы соншалық тек үйсіндердің халқының саны 630 мың, қарулы қолының саны 188 800-ге жетсе, қаңлыларда 90 мың қол атқа қондыра алатын қауқары болған. Аталған мемлекеттер көрер көзге хундардың батыс қанаты саналғанымен, іс жүзінде өз билігі өзіндегі дербес жүйе болған. Екеуі де күміс және қоладан ақша соқтырған [11].

Қазақтың мемлекеттілік тарихында елеулі рөл атқарған ұлыстардың бірі – қимақтар. Олар Түрік қыпшақтардың негізгі бір бөлімі ретінде біздің жыл қайыруымыздың бірінші ғасырының екінші жартысынан белгілі болды. Қимақтардың мемлекеттілік тарихы Б.Е. Көмековтың

еңбегінде біршама толық жазылды. «Қимақтың билеушілері хан деп аталды, оның 11 уәзірі болды, әрқайсысы өздеріне қарасты аймақтарды мұрагерлікпен басқарды». Әл-Идрисидің «Нузхат ал-муштак...» атты әйгілі еңбегінде хабарлау бойынша Қимақ хандарының он алты қаласы болды. Хан отырған қаласы «хан қала» немесе бас қала саналды. Бас қала қамалмен қоршалып, темір қақпалармен апталды. Бас хан билігін хан от басынан шыққандар мұрагерлікпен жалғастырды. Хан алтынмен апталған киім, алтын тәжі киетін болған. Хан ордасының сындарлы билік ережесі болды. Ереже бойынша хан жылына төрт мәрте қарамағындағы халқының алдына шығатын болған. Ханның қол астында хажиб, уәзірлері болған, олар мемлекетке адал қызмет атқарған. Қимақтар қоладан ақша соққан. Жері алтынға бай болған. Елдің ханы халықтан жиналған алтыннан өз тиесілі үлесін ғана алып, қалғанын тиісті бағасына сатып алатын болыпты. Сөйтіп, қимақтар мемлекеттік толық сыр-сипатқа ие, адал да төрт құбыласы түгел сәтті мемлекет болған [12]. Осыған қарағанда «Қаған» лауазымы, орда гвардиялық жүйесі, таңба-мөр тек Шыңғысханнан қалған мирас емес, жалпы көшпенділер мемлекеттеріне тән ежелгі үрдіс болып табылады.

Елін жүзге бөліп басқару жүйесін алғаш Ухуань Сянби билеушісі Таншихуай енгізді. Ол билігіндегі тайпаларды орта, шығыс және батыс деп үш жүзге бөлді. Мысалы, Усунь (Үйсін) Жетісу өлкесі Сяньбидің батыс жүзі құрамында болып келді.

Түрік қағанаты дәуірінде Түрік қауымы «Көк түрік» немесе «Тәңірлілер» деп аталатын ақ сүйектілер және «Қара бөден» аталатын халық тобына бөлініп, билік ақ сүйектілер немесе «Тәңір» бөлімінен бастау алатын болды. Шыңғысхан бастаған Моңғол билігі тұсында баса қолданылған және қазір Түрік мемлекеттерінің билік жүйесінде кең тараған кіші лауазымдардың көпшілігі де осы Түрік қағанаты тұсында қалыптасты. Түрік мемлекетінің билік лауазымы 20-30 сатыдан тұратын. Түрік елін қаған биледі. Қағанды «Ел» аталатын «Тәңір» тобының өкілдері, текті-текті тайпалардың билеушілері, кіші хан, ябгу, шад, бектер қатысатын құрылтайдан сайланатын болды. Сондықтан Түрік мемлекеттерінің қағаны «Тәңірдің құты» атанды. Тәңір құты жанында бас тайпалардың және тәңір өкілдері «Бек», «Тегін», «Дархан» – дар-

дан құралатын қаған кеңесі жұмыс істеді. Хан ұрпақтарына «текин», «ябгу», «шад» лауазымы беріліп, иелікке алған шет аймақтарын басқаруға аттандырылып отырды. Мысалы, 693 жылы Елтеріс қаған өлгесін, оның орнына Можо шад отырды, бірақ оған қаған лауазымы берілмеді. Түріктік билік құрылымында «Тудун», «Билуг», «Дархан», «Бұйрық» деп аталатын әділетші немесе жарғышылар болды [13].

690 жылы Орхон өзенінің бойында Түркі әулетінің ұлы құрылтайы шақырылды. Құрылтай Түрік мемлекеті қайта шаңырақ көтергенін әлемге әйгілеп, Құтылықты Түрік мемлекетінің қаған тағына отырғызып оны Елтеріс деп лауазымдады [5]. Бұл Түркі қауымының қайта бір серпілісі болған еді. Сондықтан олар еш аянып қалмады, көне Хундардан қалған ежелгі үрдіс бойынша боз айғыр, ақ бура айтып сойып, ат шаптырып, ердің күшін, мергендердің сұрын сынға салған дүбірлі той жасапты.

Елтеріс қағанның көреген абыз биі Тоныкөк ескерткішіндегі жазуында «Әлемнің төрт құбылысынан адамдар жиылып, Түріктің ханы елін және мені Утуген жерінен басқарып отырғанын және көреген Тоньюкук мен өзім Утуген жеріне келіп қоныстанғанымды естіп өздері келіп қосылды дегеніне қарағанда, Кутулугті қаған көтеру рәсімі қазіргі Моңғолия жерінде Отгон тэнгэр (Утеген тәңірі) жотасы бөктерінде, Орхон өзені бойында, әйгілі Қаракорым аумағында өткен деп айтуға мүмкіндік бар. Өйткені Түрік әулеті үшін Утеген тәңір аса киелі мекен саналады.

Үйсін ұлысында биліктің ондық жүйесі (Күн Му, Дұғлу, Қолбасы, Оңқа, Дарту, Абыз, Ұлыс бегі, Орда бегі сияқты) қолданылды. Барлығы да бір Күнбиге бағынды. Түріктік хан, күнбелерінің мұрагерлік күш-қуаты мөртанба арқылы айғақталылатын. Бұд мирас хундардан басталып, Түрік қағанаты тұсында жалғасып Шыңғысханның тұсында мемлекеттіктің символына айналды. Хан таңба мөрін ресми түрде қолына ұстаған лауазым иесі сол ел мен жердің иесі және әскери бас қолбасшысы деп танылатын.

Таңба-мөр Моңғол билігіне Найман ханы Таянның әкімшілік басшысы Ойғыр Тататунга арқылы жеткені белгілі. Әрине, Найман ордасы орда құрып, таңба ұстаған түріктік мемлекет мирасының алғашқысы емес, тек оның жалғастырушысы болды. Олардың «Бес таңбалы қыпшақ» атануы сондықтан.

Мемлекеттің тұрақтылығының басты белгілерінің бірі – саяси, қоғамдық қатынастардың заңдастырылуы.

Хундардың өзіндік ереже заңы болды. Батыс Хан әулетінің ханы Лиу Финнің жарлығында «Ақ қамалдың сырт бойындағы садақ асынғандар ұлысының билеушісінің заңына бағынсын» делінген. Бұл дерек хундардың басқалардан бөлек өзіндік заң ережесі болғанын аңғартады. Хун ережелерінде жер-су мәселесіне ерекше мән берген көрінеді. Шығыстық құрылтай жүйесі де Хун дәуірінде өмірге келді. Хан немесе Шань Юй сайлау, жорыққа аттану, жер бөлісі сияқты аса күрделі мәселелер құрылтайда шешілетін болды. Құрылтай шешімі заң деп танылды. Бұл тұрғысынан қарағанда, көшпенділердің құрылтай жүйесі ертедегі гректердің «фратрия», Римдік «курия» (сенат) жүйесімен сабақтас келеді. Хундар қолданған кейін Шыңғысхан тұсында ерекше бет-бейне тапқан «пайыз қалақшасы» да ертедегі Римдер қолданған «XII таблицалық заң» тақтасының бір көрінісі іспетті. Ол көшпенділерге көне Мысырдың бейне жазуы негізінде қалыптасқан «Смит жазуы» арқылы жеткен болуы ықтимал. Қытайлық заң мәдениеті арқылы жеткен болуы ықтимал.

Түрік қағанаты тұсында ежелгі заң ережелері өзіндік заңдық келбетін тапты. Түрік қағанаты хан жарлығын заң деп таныды. Соттар (би) лауазымы пайда болды. Сот азаматтық және қылмыстық істерді қарады. Түрік қағанатының қылмыстық заңы бойынша «Бүлік шығарушылар, елін, отанын сатқандар, шідерлі ат-көлік ұрлаушылар, бөгденің некелі әйелдеріне қол салушылардың басы шабылатын» болған [13].

Тоғыз-Оғыз түріктерінің әдеттегі заң ережелері туралы В. Бартольд былай деп жазды: «Егер кімде-кім ұрлыққа сезікті ретінде ұсталса, сезіктінің аяқ қолын қайырып байлап, жамбасына 200 қамшы, арқасына 100 қамшы дүре салып, көпшіліктің алдына қарабет етіп, содан кейін екі қол, екі құлағымен мұрнын кесіп «ал енді қайтіп ұрлық жасап көр» деп көпке тағылым етіп жіберетін болған». Ал егерде «Кімде-кім кісі өлтірсе,

ондай жандардың ісін мойнына қойып ескертіп, 1 ай бойы зынданға жауып, 300 қамшы дүре салып бостандыққа жіберетін болған» көрінеді [14].

XI-XII ғасырда аталған ережелер мұсылмандық заң ережелерімен толықтырылып, мемлекеттің төрт құбылысын түгендеп отырды. Біздің тарихшыларымыздың арасында не мемлекет құрудағы моңғол факторын мүлдем жоққа шығару немесе «Қазақ мемлекетін моңғолдар құрды» деп қарайтын екі жақты алып қашпа пікір кездеседі. Мұндай пікірлердің қай-қайсымен де келісуге болмайды:

1) жоғарыда айтып өткеніміздей, қазақ даласында Сақ дәуірінен бастау алатын мемлекеттің ежелгі дәстүрі жалғасып келсе;

2) моңғолдар қазақ даласына түріктік ежелгі мемлекет жүйесінің моңғолдық реформациядан өткен ұлыстық салтын әкелді.

Қандай да бір ұлт, оның елдігі белгілі бір тарихи кезеңдердің туындысы.

Әрине, «Моңғол» және «Қазақ» әулеті араға бірер ғасыр салып қалыптасқан екі түрлі этноқұбылыс. Бүгінде екі ұлтты бірінен бірін алшақтатып тұрған тілі мен діні болса, оларды өзара жақындастыратын факторлар да жоқ емес. Ондай факторлардың әуелгісі екі ұлттың жағрафиялық орналасымы болса, екіншісі ғасырларға жалғасқан тарихи тағдыр бірлігі, үшіншісі Қазақ хандығының династиялық билік жалғастығында [15]. Сондықтан Қазақ мемлекеттік үрдіс жалғастығы мәселесін зерттегенде оның түріктік ізгіліктерімен қатар трансформациялық моңғолдық өткелдерін аттап өтуге болмайды.

Кейінгі жылдары көшпенділердің мемлекеттілігі жайында жүргізілген зерттеулер тарих ғылымына және жалпы қоғамдық санаға үлкен өзгерістер алып келді. Атап айтатын болсақ, көшпенділер қоғамында мемлекеттік құрылым отырықшы елдерден бұрын, б.з.б. I мыңжылдықта шаруашылықтың бөлініс кезінде пайда болғандығы. Өйткені көшпенділерде малға еш уақытта қоғамдық меншік болмады, сондықтан көшпелілер қоғамында әлеуметтік теңсіздік отырықшылардан анағұрлым ерте пайда болды.

Әдебиеттер

- 1 Крадин Н.Н. Кочевые общества (проблемы формационной характеристики). РАН. Дальневосточное отделение. Институт истории, археологии и этнографии народов Дальнего Востока. – Владивосток: Дальнаука, 1992. – 239-б.
- 2 Барфилд Т.Дж. Мир кочевниковскотоводов // Раннее государство, его альтернативы и аналогии: Сборник статей / под редакцией Л.Е.Гриной, Д.М.Бондаренко, Н.Н.Крадина, А.В.Коротаева. – Волгоград, 2006. – 415-441-б.

- 3 Қинаятұлы З. Қазақ мемлекеті және Жошы хан: Тарихи сараптамалық зерттеу / З. Қинаятұлы. – Астана: Елорда, 2004.
- 4 Геродот. История. – М., 2001 – 242-243-б.
- 5 Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. – Алматы: Изд-во АН КазССР, 1963 – 252-б.
- 6 Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. – Алматы: Изд-во АН КазССР, 1963. – 252-б.
- 7 Бартольд В.В. Сочинение. Т. VIII. – М., 1973.
- 8 Бичурин Н.Я. Собрания сведений о народах, обитавших в Средней Азии древние времена. Т. II. – Алматы, 1998. – 156-196-б.
- 9 Қинаятұлы З. Қазақ мемлекеті және Жошы хан: Тарихи сараптамалық зерттеу / З. Қинаятұлы. – Астана: Елорда, 2004.
- 10 Бичурин Н.Я. Собрания сведений о народах, обитавших в Средней Азии древние времена. Т. II. – Алматы, 1998. – 156-196-б.
- 11 Бартольд В.В. Сочинение. Т. VIII. – М., 1973.
- 12 Кумеков Б.Е. Государство Кимаков. IX-XI вв. По арабским источникам. – Алма-ата, 1972.
- 13 Қинаятұлы З. Қазақ мемлекеті және Жошы хан: Тарихи сараптамалық зерттеу / З. Қинаятұлы. – Астана: Елорда, 2004.
- 14 Бартольд В.В. Сочинение. Т. VIII. – М., 1973.
- 15 Қинаятұлы З. Қазақ мемлекеті және Жошы хан: Тарихи сараптамалық зерттеу / З. Қинаятұлы. – Астана: Елорда, 2004.

References

- 1 Kradin N. N. Nomadic societies (problem of the formational characteristic). Russian Academy of Sciences. Far East office. Institute of history, archeology and ethnography of the people of the Far East. – Vladivostok: Dalnauka, 1992. – 239-b.
- 2 Barfield T. Дж. World koshevnicozotovodov. //Early state, its alternatives and анаологии: The collection of articles / under edition L.E.Grinina, D. M. Bondarenko, N.N.Kradina, A.V.Korotayeva. – Volgograd, 2006. – 415-441-b.
- 3 Kinayatyla Z. Kazak memleketi to the Zhoshy khan: Saraptamala Tarikh to a zertte / Z. Kinayatyla. – Astana: Elorda, 2004.
- 4 Herodotus, History. – М.; 2001. – 242-243-b.
- 5 Akishev K.A., Kushayev G. A. Drevnyayaya culture of juice and usuny valley of the river Or. – Almaty: Publishing house of AN KAZSSR, 1963, 252-b.
- 6 Akishev K.A., Kushayev G. A. Drevnyayaya culture of juice and usuny valley of the river Or. – Almaty: Publishing house of AN KAZSSR, 1963. – 252-b.
- 7 Bartold V. V. Composition. T. VIII. – М., 1973.
- 8 Bichurin N. Ya. Collections of data on the people living in Central Asia ancient times. T.II. – Alma-Ata, 1998. – 156-196-b.
- 9 Kinayatyla Z. Kazak memleketi to the Zhoshy khan: Saraptamala Tarikh to a zertte / Z. Kinayatyla. – Astana: Elorda, 2004.
- 10 Bichurin N. Ya. Collections of data on the people living in Central Asia ancient times. T.II. – Alma-Ata, 1998. – 156-196-b.
- 11 Bartold V. V. Composition. T. VIII. – М., 1973.
- 12 Kumekov B. E. Gosudarstvo Kimakov. IX-XI centuries. On the Arab sources. – Alma-Ata, 1972.
- 13 Kinayatyla Z. Kazak memleketi to the Zhoshy khan: Saraptamala Tarikh to a zertte / Z.Kinayatyla. – Astana: Elorda, 2004.
- 14 Bartold V. V. Composition. T. VIII. – М., 1973.
- 15 Kinayatyla Z. Kazak memleketi to the Zhoshy khan: Saraptamala Tarikh to a zertte / Z. Kinayatyla. – Astana: Elorda, 2004.

ӘОЖ 930.2:94 (574) «1945/53»

Н. Досыбаев

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: dos.nursik@mail.ru

**Ауызекі тарих (Oral History):
кеңес кезеңіндегі Қазақстан тарихын зерттеуде қолдану
жолы мен болашағы**

Тарих – тоқтамайтын процес, оның оқиғалары әрқилы көзқараста әртүрлі көрініс беруі мүмкін және әр уақыт оларды танып-білудің, зерттеудің жолдарын іздейді. Сонғы он жылдықта күнделікті тарих қазіргі тарих ғылымында маңызды бағыттардың бірі болып отыр. Ауызекі тарих (Oral History) заманауи тарих білімінде жаңа ғылыми бағытқа айналды. Тарихшылардың осы мәселеге көңіл аударуы өткен тарихты меңгеру шегінің кеңейтілгенін куәландырады. Алғашында зерттеушілер әлеуметтік, экономикалық, саяси, демографиялық, мәдени тарихпен айналысса, енді басты назарға сол әлеуметтік-экономикалық, саяси, конфессиялық, мәдени және басқа да тарихи процестің факторларындағы адам және оның қызметі алынып отыр. Беріліп отырған мақалада тек тарих саласынан бөлек өзіне философия, антропология, психология және басқа да ғылымдарды қосатын, жаңа әлеуметтік тарих көрсетіледі. Ол көптеген шектеулерді шешеді, жалпы қоғам тарихын, әлеуметтік-қоғамды кеңірек меңгеруге мүмкіндік береді. Яғни дерек кеңістігі, зерттеу әдістемесі және ғылыми анализ амалдары кеңейеді.

Түйін сөздер: күнделікті тарих, ауызекі тарих (Oral History), жаңа бағыт, зерттеу, қарапайым адам, куәгерлер, жаңа мүмкіндік.

N. Dosybayev

**Oral History: perspectives and ways of use in the study
of the Soviet period in the history of Kazakhstan**

History is a process, which never stops. His stories can give different view in different situation and it always research all ways of solving these views. On the last 10 years daily history is important direction of history of this time. Oral History became a direction of modern history. It said about historians paid attention to research history of old century. In the beginning researchers were interested in social, economical, political, demographical and cultural history, but now they are interested in connection of these processes with human life. This article explains the new social history, which present an interdisciplinary science that goes beyond just the history and including philosophy, anthropology, psychology, and a number of other science. It takes a number of limitations, provides the possibility of a wider study of society, the history of the whole of society. This significantly expands the space of the sources, research methods and techniques of scientific analysis.

Key words: Daily history, oral history, new direction, study, a simple man, witnesses, new opportunity.

Н. Досыбаев

**Устная история (Oral History): перспективы и
пути использования при изучении советского периода
в истории Казахстана**

История – непрерывный процесс, в котором события отражаются в отдельных мыслях по-разному и всегда ищут путь для его познания, исследования. Последние десятилетия повседневная ис-

тория считается важнейшим основным направлением в современной исторической науке. Устная история (Oral History) превратилась в новое научное направление. Многие историки обращают внимание на эту проблему, это свидетельствует тому, что круг изучения прошлой истории расширяется. В начале исследователи занимались социальной, экономической, политической, демографической, культурной историей, теперь во внимание взялись роль человека и его функции в факторах социально-экономических, политических, конфессиональных, культурных исторических процессах. В данной статье показывается новая социальная история, представляющая собой междисциплинарную науку, выходящую за рамки только истории и включающую философию, антропологию, психологию и ряд других наук. Она снимает целый ряд ограничений, предоставляет возможности более широкого изучения общества, истории всего социума. При этом существенно расширяется источниковое пространство, исследовательские методы и приемы научного анализа.

Ключевые слова: повседневная история, устная история (Oral History), новое направление, исследование, простой человек, свидетели, новые возможности.

Кеңестік кезеңді меңгеруде жаңа әлеуметтік және жаңа мәдени тарихтың әдістерін қолдану Қазақстанның заманауи тарих ғылымында әлі де болса артта қалу байқалады. Бұл пәндік аумақ шегіне және тұжырымдамалық бағалауға өз есерін береді. Берілген мақалада ауызекі тарихтың мүмкіндіктерін қолдана отырып деректердің аясын кеңейту мәселесі көтеріледі.

Ауызекі тарих кеңес кезеңінде өмір сүрген адамдардың жекелеген тәжірибесін зерттеуде таптырмас дерек болып табылады. Естелік пен күнделіктердің субъективті тәжірибеде мүмкіндіктерінің шектеулі екенін іс-тәжірибеден көре аламыз. Бұл жекелеген мұрағат қорларында тек танымал адамдар, қоғам қайраткерлері, мәдениет және ғылым қайраткерлері жайында ғана мәліметтер жиналғанымен байланысты. Қорларды қалыптастыру барысында бұл мәліметтердің де іріктеліп алынғаны құпия емес. Жарияланған деректер болса баспаға шықпас бұрын кеңес жүйесінің ережелеріне сай зерттелгені анық, сондықтан жұпыны көрінеді. Күнделіктер бір көзге қарағанда көбіне келешекті болып келеді. Бірақ тағы бір туындайтын мәселе күнделік жазған қарапайым халық өте аз. Осындай жағдайларға байланысты ауызекі тарихты қолдану қажеттілігі арта түседі.

Тарих ғылымы бір орында тұрмайды, зерттеудің жаңа бағыттары пайда болады. ХХІ ғасыр деректанудың белсенді даму кезеңі болды – зерттеушілер болып өткен оқиғалардың толықтай бейнесін көрсетуге тырысып, жаңа тарихи деректерді қолдануды бастады. Ауызекі тарих (Oral History) заманауи тарих білімінде жаңа ғылыми бағытқа айналды. Соңғы жылдары осы мәселе бойынша оны меңгеру және жан-жақты қарастыру шетелдік тарихнаманың басым бөлі-

гінде алға жылжыды. Дегенмен, отандық тарихшылар әлі де ауызекі тарих (Oral History) әдістеріне өте сирек мән береді. 1980-жылдардың ортасына дейін кеңестік кезең тек идеологиялық тұрғыда қаралды. Сонымен қатар көптеген мұрағат деректерін пайдалануды шектеу, кеңестік адамдардың күнделікті тарих мәселесінің барлық жағын объективті сараптауға және сөйлетуге мүмкіндік бермеді. Біздің міндетіміз идеологиялық шектеу жойылған, партиялық цензурадан бас тартқан, қоғамның әлеуметтік, экономикалық, саяси құрылымының түбірімен өзгерген қазіргі уақытында жаңа мұрағаттық құжаттарды және соғыстан кейінгі кезеңде Қазақстанның әр аймағында орналасып өмір үшін күрескен, сол кезеңде өмір сүрген адамдардың (куәгерлердердің) ауызекі тарихын саралап, салыстырып, объективті сұрыптай отырып қолдану және ғылыми айналымға енгізу болып табылады.

Кең қолданылатын «ауызекі тарих» (Oral History) термині тиісті түрде кейінірек шықты. Бірақ бұл ауызекі тарих түсінігін жеке және жаңа дегенді білдірмейді. Негізінде ауызекі тарих, тарихтың өзімен бір уақытта жүрді. Өкініштісі, тарихта жеке бағыт ретінде ауызекі тарих ұзақ уақыт қасақана тысқары болды. Ғалымдар ауызша деректерді субъективті және шынайы емес санап қазіргі күнде оларды сирек қолданады [1, 36-6.]. Барлық халықтарда бар, ауызекі сөзбен жеткізу (ауызша әңгімелер, анық болған істер, әндер, мақалдар және т.б.), тарихи мәлімет беретін ескі формасы болып табылады. «Ауызекі жеке мәлімет берілетін кезде түгелділік өледі немесе жоғалады, осылай ескерткіштердің аз бөлігі салыстырмалы ғана есте жатталуы мүмкін. Ауызекі сөзбен жеткізу өзінің негізін сақтай отырып өте ұзақ эволюцияны өткізді. Алғашқы-

да ол барлық қоғамдық топқа қатысты болды. Кейіннен аксүйектердің өзінің әдебиеті дамыды, ал ауызекі сөзбен жеткізу халықтың құты болып жатты. Алғыс ретінде халық өздерінің ең жақсы жадыларын сақтап қалды», – деп жазады [2]. Десек те, М.Н. Тихомиров керісінше белгілі бір тарихи фактіні толықтыруға немесе жоғалған бір бөлшегінің орнын толтыруға ауызекі тарихи мәлімет өз септігін тигізетінін байқамағандай. Жоғарғы буынның өмірлік тарихын жинау – әртүрлі жастағы, мәдениеттегі, тілдегі және ұлттағы адамдар байланысының өзіндік үлгісін, сондай-ақ әр адамның маңызы мен ерекшелігін танудың керемет мүмкіндігі. Куәгерліктің тағы бір маңыздылығы олар микротарих, күнделікті тарих, қоғамдық орта туралы таптырмайтын дерек болып табылады. Олар ресми тарихтың қарапайым адамдардың күнделікті өмірінде қалай орын алғандығын, олардың көзқарасына әсерін көруге жақсы мүмкіндік береді [3]. Біздің зерттеуіміз үшін ауызша деректің фольклорлық түрі емес, тарихи дерек ретінде оқиғаларды көзімен көріп, өмір сүрген куәгерлердің ауызекі дерегі маңызды. Ауызекі тарихи мәлімет (немесе куәгерлік) – адамдардың өмірі туралы, олардың өздерінің жеке әңгімелері. Бір жағынан, ауызекі тарих куәгерлердің көрсетілімдерін жинаумен шұғылданады, яғни тарихшының жинағы үшін жұмыс материалы болатын, адамдар тәжірибесін тіркейтін, бірінші қолдан берілетін куәліктер. Екінші жағынан, адамдар жадысы тек өткен шақта болған оқиғаларды ғана емес, сонымен қатар осы оқиғаларға адамдар қатынасы туралы, олардың әлеуметтік байланыстарын және өткен уақыттың маңыздылығының түсіндірмесін әңгімелейді.

Америкалық тарихшылар (мысалы, П. Томпсон) «ауызекі тарихтың» тарих ғылымының бағыты ретінде негіздеушілері болып, ауызекі пайда болу және мемуар туындылары деректеріне толықтай тиянақты сүйенеді. Ауызекі тарих үшін аса маңызды осы деректердің түрлеріне толығырақ тоқталамыз. **Мемуарлар (заманхат)** – деректердің жеке пайда болуының төл түрі, құжаттық болып табылуымен ерекшеленеді; бұл ретте олардың құжаттылығы мемуаршының куәгерлік көрсетпелеріне, оқиғаларды суреттеуіне негізделеді. Еске түсіру өзге деректің түрлерінде камтылмаған көптеген фактілерді қалпына келтіруге қабілетті. Мемуар бөліктері сол немесе өзге оқиғаларды реконструкциялау үшін

шешуші мағынаны атқаруы мүмкін [4, 138-б.]. Мемуарлар кез келген ауызекі пайда болу деректері сияқты адам жадысына негізделеді. Жады мәліметтері әр-түрлі көрінуі мүмкін. Осы негізде мемуарлардың бірнеше түрін бөледі: естелік, естеліктің әдеби жазбасы және стенографиялық (хаттамалық) естеліктің жазбасы.

1. Естелік – өткен оқиғаларды салқындықпен тіркеу ғана емес, бұл, сондай-ақ, шын көңілден ашып айту, ақталу, айыптау және белгілі бір жеке тұлғаның ойлары. Сондықтан мемуарлар және ауызекі куәгерлік басқа деректерге қарағанда субъективті. Алайда олардың субъективтілігінде оларға тән объективті сипаты бар [5].

Естелік – автор белгілі бір (маңызды) уақыт аралығынан кейін анық болған оқиғалар туралы немесе өзінің бар өмірі туралы әңгімелейді. Бұл жерде, ең маңыздысы, естелікті мемуаршының өзінің жазуында, яғни зерттеуші үшін автор әңгімелері айқын. Деректің бұл түрі анықталған (әдеттегі маңызды) орын алған оқиға арқылы уақытты белгілі нысанға әкеледі. Бұл жадының кейбір бөлшектерінен айырылуға және керісінше, өткеннің бейнесін небәрі толықтай құрауға алып келеді. Автор оқиғаның немен аяқталғанын әлдеқашан біледі және соған сәйкес өзінің алғашқы позициясын және ондағы рөлін талғап-талдап түсіндіруі мүмкін. Сондықтан автордың туылғанынан суреттелген оқиғаға дейінгі, естеліктің жақсылап құралу кезеңін ғана емес, өмірінің жағдайы және қызметін меңгеру талап етіледі [6, №1].

2. Естеліктің әдеби жазбасы – мемуаршы мәтінді бұрмаламай, ешқандай көркемдеусіз әдебиетші көмегіне жүгіне отырып естеліктің соңғы әдеби формасын сомдаған кезде жарыққа шығады [7, №4].

3. Стенографиялық (хаттамалық) естеліктің жазбасы. Бұл әдеттегі мемуар деректерін жинаумен және сақтаумен қызығатын мұрағаттардың, институттардың, комиссиялардың, мұражайлардың бастамасымен көрінетін түрі. Сондай-ақ, тіркелім диктафонға негізделіп те болуы мүмкін. Қазіргі кезде соңғысы кең таралған. Тап осы мемуарлар «oral history» («ауызекі тарих») негізіне жатты. Мемуарлардың айтылымы түрінде ең байыптысы – олардың тіркелімінің формасы емес, әңгімені жүргізетін (сұхбат), араласатын тұлғаның дәрежесінде. Сұхбат анкетаға негізделіп немесе әңгімелесу формасында жүргізілуі мүмкін. Кез келген жағдайда естелік

негіздері өздігінен емес, сұрақтардың әсерімен жиналады [1, 76-80-б.].

Ауызекі тарих (Oral History) ғылым ретінде басталуы 1938 жылы «ауызша деректерді сондай-ақ, мемлекеттің соңғы алпыс жылында болған қоғамдық, саяси, экономикалық және мәдени өміріне қатысушы белгілі америкалықтардың мемуарларын систематикалық түрде жинастыратын және жазып алатын» ұйым құруды ұсынған АҚШ-ғы азамат соғысы кезеңінің тарихшысы, Колумбия университетінің профессоры А. Невинсонмен байланысты, нәтижесінде кейіннен ол ұйым Oral History Research Office деп аталды [8, №6]. Тарихи оқиғаларға қатысушылардың естеліктерін қолдану және жинақтау деп анықтама берген «Oral History» терминін ғылыми айналымға енгізу кіріспесі А. Невинсонға тиесілі. Соның негізінде термин мазмұны әлдеқайда кең мағынаға ие болды, ол өз құрамына өткен туралы ауызекі куәгерліктің түрлерін және солардың негізінде жазылған зерттеулерді қосты. 1948 жылы Колумбия университетінің жанында ауызекі тарихты зерттеу орталығы құрылды, бұл жүйе академиялық мойындаудың бастамасы болды. 1966 жылы АҚШ-та ауызекі тарих ассоциациясы құрылды, ал 1978 жылы «Oral History Review» журналы басылымға шықты. Бүгінгі күнде ауызекі тарихтың кең көлемдегі мұрағаттары құрылған. Мысалы, НАСА қорында ғарышты игеру тарихына байланысты 375 интервью (1200 сағат) аудиожазбалар сақталған. Америкалық физика зерттеу институты Нью-Йоркта XX ғасырдың ең таңдаулы физиктерімен (70 сұхбат, 300 сағат) жазба жүргізген. Ауызекі деректерді сұрыптаудағы пәнаралық зерттеу әдісі қоғамдық ғылымдарда және тарихта басты рөл британдық тарихшы П. Томпсонға тиесілі. Оның «Өткеннің үні» атты монографиясы ағылшын тілінде үш рет басылымнан шығып, ауызекі тарих саласында өзінің зерттеу жолын бастаушылар үшін классика болды. Автор ауызекі тарих әдістері мүмкіндіктеріне, зерттеу жүргізу әдістемесіне және алынған нәтижелерді интерпретациялауға тыңғылықты тоқталған. Ресейде алғашқы ауызекі тарихшы ретінде акын В.В. Маяковскийдің таныстарымен сұхбаттасу арқылы өзінің жазбаларын жасаған МГУ-дің филология факультеті доценті В.Д. Дувакин-ді есептеуге болады. Соның негізінде жазбалар жүйесі дами түсті: ол МГУ-дің профессорлары, олардың университеттегі жұмыстар, ғылы-

ми өмірі туралы 800-ге жуық респондентпен сұхбатты магнитті плёнкаға жазды. 1991 жылы Дувакиннің жазба жинақтары негізінде МГУ-ң кітапханасында арнайы ауызекі деректер бөлімі пайда болды. Соңғы жылдарда гендерлік мәселесі бойынша жұмыстардың ішінде ауызекі тарих әдістерін сәтті қолданған Мэрианн Кемптың «The new woman in Uzbekistan» (Өзбекстанның жаңа әйелі) монографиясын және «Point of view of uzbek women in XX century» (XX ғасыр өзбек әйелдерінің көзқарасында) Марфуға Тохтаходжаеваның естеліктер жинағын атауымызға болады [9]. Сонымен қатар 2003 жылы Санкт-Петербургта еуропалық университет басылымынан «Хрестоматия по устной истории науки» шықты [10]. Хрестоматия мазмұны ауызша тарих бойынша батыс мамандары еңбектерінің аудармаларынан, ауызекі тарих әдістерін түрлі салаларда (әлеуметтік-экономикалық, демографиялық, саяси тарихта) қолданудан, зерттеушілердің практикасы бойынша жеке интервью үлгілерінен және т.б тұрады. Зерттеуін бастаушылардың алдынан туатын негізгі мәселелерге байланысты пайдалы кеңестерді, сондай-ақ ауызекі тарих шеңберінде өзінің күшін сынап көрушілер үшін қажетті болатын библиографияны М.Н. Макрованың «Устная история науки: от историографии традиций к комплексному источниковедению» диссертациясынан және М.В. Лоскутованың «Устная история: методические рекомендации по проведению исследования» атты кітабынан табуымыз мүмкін [11]. Бүгінгі күнде түрлі аспектіде ауызекі тарихқа арналған толық тарихнама тізімі тек монографиялық зерттеулерде, диссертацияларда, мақалаларда, ұжымдық жинақтарда, хрестоматияларда ғана емес, арнайы мұрағаттарда, жобаларда, web-сайттарда және т.б жеткілікті ұсынылған.

Жаңа әлеуметтік тарих XX ғасырдың ортасында қалыптасып, тек тарих саласынан бөлек өзіне философия, антропология, психология және басқа да ғылымдарды қосатын пәнаралық ғылымды көрсетеді. Ол көптеген шектеулерді шешеді, жалпы қоғам тарихын, әлеуметтік-қоғамды кеңірек меңгеруге мүмкіндік береді. Мұнымен дерек кеңістігі, зерттеу әдістемесі және ғылыми анализ амалдары кеңейеді. Модернизацияланған парадигмалық көзқарас өкілдері микродеңгейлік анализ нәтижелеріне ағылшын терминологиясындағы «History from below» атауын қолданады. Бұл кезекті әдіс зерттеуші-

лерге тарихты төменнен бастап зерттеуге, сондай-ақ келесі кезектегі осы тақырып аясында пайда болған ауызекі тарих мәселесін қарастыруға мүмкіндік береді. Бұл ауызекі тарих өз алдына жеке даму барысында ғылыми зерттеу жүйесінде тарихи дерек ретінде көрсетілді. Сонымен қатар негізі ауызекі деректерден, сұхбаттардан және магнитофонға жүргізілген жазбалар мен кез келген жадыны жеткізуші негізінде жүргізілетін тарихи зерттеудің жаңа түрі Д.Д. Урсу айтуы бойынша: Ауызекі тарих (Oral History) – «қазіргі замандағы ғы-

лыми-техникалық революцияның қызы» [12]. Ғалымдар ауызекі тарихты менсінбеушілік ерте ме-кеш пе жоғалатынына және тарихшылар көптеген тарихи дерек түрлерінің бірі ретінде ауызекі материалдарының құндылығын мойындайтынына күмәнданбайды.

Осылайша, өзге жеке тектік деректер репрезентивті болмай жатқанда, дұрыс құралған әрі сценарий және сұрақтары бойынша жақсы ұйымдастырылған ауызша тарих кеңестік кезеңде өмір сүрген адамдардың өмір тәжірибесін кең түрде зерттеп, сақтауға және қайта құруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

- 1 Томпсон П. Голос прошлого. Устная история. – М., 2003.
- 2 Тихомиров М.Н. Источниковедение истории СССР: с древнейших времен до конца XVIII века. – Т.1. – М., 1940.
- 3 Устная история. Как проводить интервью? [Текст]/Портал «Уроки истории. XX век». // URL: <http://www.urokiistorii.ru/taxonomy/term/458/2238> (02.03.2014).
- 4 Кабанов В.В. Источниковедение истории советского общества. Курс лекций. – М., 1997.
- 5 Черноморский М.Н. Мемуары как исторический источник: учебное пособие по источниковедению СССР. – М., 1959.
- 6 Знанецкий Ф. Мемуары как объект исследования. //Социологические исследования. – М., 1989.
- 7 Деревнина П.И. О термине «мемуары» и классификации мемуарных источников. // Вопросы архивоведения. – 1963.
- 8 Маклин П.Берг. Устная работа в США // Новая и новейшая история. – 1976. – №6.
- 9 Kamp M. The new woman in Uzbekistan. Islam6 Modernity. and unveiling under communism. – Seattle-London: University of Washington Press, 2006.
- 10 Хрестоматия по устной истории науки. – СПб.: Изд-во Европейского университета, 2003.
- 11 Мокрова М.Н. Устная история науки: от историографии традиций к комплексному источниковедению.-диссер. на соиск.уч.степ.к.н.и. – М., 2004; Лоскутова М.В. Устная история: методические рекомендации по проведению исследования. – СПб.: Европейский дом, 2002.
- 12 Урсу Д.П. Методологические проблемы устной истории // Источниковедение отечественной истории, 1989. – М.: Наука, 1989.

References

- 1 Tompson P. Golos Proshlogo. Ustnaya istoriya. – M., 2003.
- 2 Tihomirov M.N. Istoshnikovedenie istorii SSSR: s drevneishih vremen do konsa XVIII veka. – T.1. – M., 1940.
- 3 Ustnaya istoriya. Kak provodit' intervui? [Tekst]/Portal «Uroki istorii. XX vek». // URL: <http://www.urokiistorii.ru/taxonomy/term/458/2238> (02.03.2014).
- 4 Kabanov V.V. Istoshnikovedenie istorii sovetskogo obshestva. Kurs leksii. – M.,1997.
- 5 SHernomorskii M.N. Memuary kak istorisheskii istoshnik: ushebnoe posobie po istoshnikovedeniu SSSR. – M., 1959.
- 6 Znaneskii F. Memuary kak obek't issledovanya. //Sosiologisheskie issledovanya. – M., 1989.
- 7 Derevnina P.I. O termine «memuary» I klassifikasii memuarnyh istoshnikov. //Voprosy arhivovedenya. – 1963.
- 8 Maklin P Berg. Ustnaya rabota v USA // Novaya I noveishaya istoriya. – 1976. – №6:
- 9 Kamp M. The new woman in Uzbekistan. Islam6 Modernity. and unveiling under communism. – Seattle-London: University of Washington Press, 2006.
- 10 Hrestomatya po ustnoi istorii nauki: – SPb.: Izd-vo Evropeisskogo universiteta, 2003.
- 11 Mokrova M.N. Ustnaya istoriya nauki: ot istoriografii tradisii k kompleksnomu istoshnikovedeniu.-disser. na solisk.ush. step.k.n.i. – M., 2004; Loskutova M.V. Ustnaya rabota: metodisheskie rekomendasii po provedeniu isledovanya. – SPb.: Evropeiskii dom, 2002.
- 12 Ursu D.P. Metodologisheskie problem ustnoi istirii // Istoshnikovedenie oteshestvennoi istorii, 1989. – M.: Nauka, 1989.

ӘОЖ (574+470) «1920» : 327

А.А. Найманбаев

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: abylyay9191@mail.ru

Қазақстан мен Ресей аумағының территориялық межеленуі (XX ғасырдың 20-жылдары)

Бұл мақалада XX ғасыр басындағы қазақ даласының территориялық бөлінуінде кездескен қиындықтар туралы айтылады. Қай мемлекетті алып қарасақ та, жер үшін әрдайым күрес жүргізген, яғни оның қадірін түсініп, бағалай білген. Мақаланың бас жағында қазақ халқы үшін жердің маңызды екені көрсетіледі және өз туған жері үшін қан төккен қазақ топырағынан өткен батырлар мен хандар туралы қысқаша мәлімет беріледі. Негізгі оқиға КСРО мен Қазақстан шекарасын белгілеу барысында туындаған мәселелер мен қабылданған шешімдерге қаратылады. Қазақ АКСР мен қазіргі Қазақстан республикасының шекарасы туралы әңгіме қозғалғанда, «Алаш» зиялыларының еңбегін атап кетпеу мүмкін емес. Сондай қайталанбас біртуар азаматтардың арқасында қазақ елі өз ата-бабасынан қалған жер үлесін сақтап қалды деп айтуға әбден негіз бар.

Түйін сөздер: Жер құндылығы, жер дауы, шекара, территорияның айқындалуы, қазақ халқы, қазақ автономиясы, Қаз АКСР-інің территориясы.

A.A. Naimanbaev

Territorial delimitation between Russia and Kazakhstan (In the 20th of the XX century)

This article discusses the difficulties of territorial division of the Kazakh steppe in the twentieth century. Each state has always fought for their land, because they understand its value. At the beginning of the article they say the importance of land for the Kazakh people, and the results of the works of Kazakh leaders of those times who helped get immense border for Kazakh land. The main event is sent to the decision taken at the arisen problem determining the border of Kazakhstan and the Soviet Union. When it comes to the borders of the Republic of Kazakhstan and KazASSR impossible to get over the works of figures «Alash». We can say that because of them the Kazakh people retained their ancestral land.

Key words :Value of land, territorial dispute, border, territorial distribution, people of Kazakhstan, Kazakh autonomy, territory of Kaz SSR.

А.А. Найманбаев

Территориальное разграничение между Россией и Казахстаном (В 20-х годах XX века)

В этой статье обсуждается трудности территориального деления казахской степи в XX веке. Каждое государство всегда боролась за свою землю, так как понимало ее ценность. В начале статьи говорится о важности земли для казахского народа, а также результаты трудов казахских деятелей тех времен, которые помогли заполнить необъятную границу для казахской земли. Основные события связаны с принятием решения при определении границы Казахстана и СССР. Когда речь идет о границах Республики Казахстан и КазАССР, невозможно перешагнуть через труды деятелей «Алаш». Можно сказать, что благодаря им казахский народ сохранил землю своих предков.

Ключевые слова: ценность земли, земельный спор, граница, территориальное деление, народ Казахстана, Казахская автономия, территория Каз СССР.

Қазақ халқы ерте заманнан бері жердің құндылығын, қасиетін, оның халыққа береке, тіршілік, өсіп-өніп көркею әкелетінін біліп, оған үлкен жауапкершілікпен қараған. Дөңгеленген жердің халыққа, әсіресе қазақ елінің ата кәсібі – көшпелі мал шаруашылығында аса қажет екендігін тереңінен түсінгендіктен, жерді аса қадірлеп, әр кезде оны жанын аямай қорғауға тырысқан. Сондықтан да қазақ даласында «жер дауы» әлі күнге дейін күрмеуі қиын күрделі мәселе болып тұр. Ықылым дәуірге көз жүгіртсек, қазақтардың арғы тегі – ғұндардың өз заманында жерге ерекше мән беріп, мемлекетінің шекарасын қастерлеп, оны мызғымастай сақтағанын Ұлы ғұн мемлекетінің негізін қалаушы Модэнің (б.д.д. 209 ж.) көрші мемлекеттермен шекараға қатысты ұстанған саясатынан байқаймыз. Ата салтты сақтаған Елбасымыз да тәуелсіздік алған күннен бастап, ел шекарасын нықтап бекітіп, көршілерімен тату-тәтті өмір сүру қағидасын берік ұстап келеді.

Тәуелсіз еліміздің тұғыры биік болу жолында қаншама асыл азаматтарымыздың жаны қиылды. Қазақ хандығы құрылған күннен бастап Керей мен Жәнібек ел аумағының бекем болуына көбірек мән беріп келсе, хан Абылай атадан қалған Алтайдан Атырауға дейінгі аралықты жайлаған қазақ деген елдің территориясын барынша сақтап қалуды көздеді. Осыған байланысты тарихшы-ғалым Б. Кәрібаев: «XV-XVII ғасырларда Қазақ хандығының аумағы қазіргі Қазақстанның алып жатқан аумағымен шамалас болатын. Қазақ хандығы ұзақ уақыт бойы көршілеріне жасаған жорықтарының нәтижесінде нығая түсіп, өзінің шекарасын қорғай отырып, оның шеңберін кеңейтіп, халықаралық аренада өзінің дербес мемлекет екенін таныта білді», – деп көрсетеді [1,18-б.].

Ал одан кейінгі тарих қазақ халқы үшін қайғы-қасіретке толы десек артық айтқандық болмас. Орыс патшалығының құрамына кірген күннен бастап, қазақ халқы байырғы жаз-жайлауы, қыс-қыстауынан айрылып, шөл даланы кезіп кеткені бүкіл дүйім жұртқа жақсы мәлім. Сол кезеңдерде Сырым, Махамбет, Кенесары сынды ерлеріміз ұлт болашағы үшін қанша күрескенімен ел территориясына діттеп еніп кеткен орыс отаршыларына қарсы тұра алмады. Дегенмен, қазақ халқында «елім деген ерлер» көп-ақ. Керей мен Жәнібек, Қасым мен Есім хандардың, Абылай мен Кенесарылардың ізін жалғастырып,

бір ғасырға жуық уақыт өткенде тарихи сахнаға Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Әлімхан Ермеков, Халел Ғаббасов сынды «ат жалын тартып мінер» азаматтар шықты. Ол XX ғасырдың бас кезі болатын. Атап айтқанда, 1917 жылғы ақпан төңкерісінен кейін Қазақстанда үлкен тарихи оқиғалар болды. 1917 жылы шілде айында Орынбор қаласында өткен жалпы қазақтардың бірінші съезі Ресей құрамында ұлттық автономия құру идеясын күн тәртібіне қойып, оның демократиялық жолмен шешілуіне басты назар аударды. Құрылтай нәтижесінде Ә. Бөкейхан бастаған зиялылар ұлттық демократиялық мақсаттарды көздейтін «Алаш» партиясын құрады. «Алаш»партиясы бірден елдің қоғамдық-саяси өміріне араласып, қазақ халқының ұлттық мүддесін қорғай бастады. «Алаш»партиясының сол кездегі көздеген негізгі үш ұлттық мақсаты болды. Бірінші, қазақ халқын отарлық езгіден құтқару, екінші, тарихи жаңа кезеңде қазақ мемлекеттігін қалпына келтіру, үшінші, қазақ қоғамын өркениетті елдер қатарына қосу. Міне, осыған байланысты Алаш зиялылары 1917 жылы қазан айының 8-17 жұлдызы аралығында Томск қаласында өткен І Сібір облыстық съезіне қатысады. Съезге қатысудағы мақсаты демократиялық жолмен Қазақстанды тәуелсіз мемлекет деңгейіне көтеру. Шындығында бұл мәселе сол кезде жүзеге асуы өте қиын еді.

Съезге Ресейдің әр аумағынан 182 делегат қатысты. Ал Қазақстанның атынан сол кездегі ұлт зиялылары Ә. Бөкейханов, Х. Ғаббасов, Р. Мәрсекөв, А. Айтленов, Ә. Ермеков, Е. Итбаев, С. Досжанов, С. Желкілдеков, И. Тұрмахамбетов қатысты [2,12-б.]

Съезд әр аймақтан келген делегаттар арасынан жұмысты жүргізу үшін төралқа сайлап, оған мүшелікке Семей облысынан Ә. Ермеков, Ақмола облысынан П.Я. Дербер, ал қазақ зиялысы Ә. Бөкейханов бүкіл Ресей ұлттарының атынан сайланды. Съездің басты мақсаты Ресейдегі ақпан төңкерісінен кейін орын алған мемлекеттік құрылымның формаларын айқындау және ұлттардың болашақ мемлекеттік мәртебесінің конституциялық негізін пікірталас арқылы талқылап, бағдарлама қабылдау болды. Съезд мәжілістерінде талқыландыру мәселелердің ішіндегі ең негізгі өзегі: Сібір аймағы Ресей құрамында қандай құқықтық жағдайда болуы керек? Оның құрамына енген ұлттардың мемлекеттік формалары федерация ма, әлде автономия болуы

керек пе? Ұлттардың тең құқықтық дәрежесі қалай қамтамасыз етіледі? Міне, ел тағдырына қатысты ұйымдастырылған съездің маңыздылығы осында жатқан болатын. Одан кейінгі жылдары да территориялық мәселелерге байланысты бірнеше жиналыстар өтті. Ұлт зиялылары ел тәуелсіздігі үшін берілмей күрессе, Ресей билігі байырғы қазақ жерін оңайлықпен қайтарып бергісі келмеді. Алаш көсемдерінің білімділігі, келіссөз кезіндегі ойларының ұтқыр болуы мен табандылықтың арқасында ғана еліміздің территориясы бір мемлекеттің құрамына топтастырылып, халықаралық талаптарға сай заңды түрде тұңғыш бекітілді. Оның жүзеге асуы XX ғасырдың 20-жылдары Қазақ АКСР-інің құрылуымен тығыз байланыстыруға болады. Нақтылап айтар болсақ, 1920 жылдың 26 тамыз күні Қазақ автономиясын құру және оның жер көлемін белгілеу жөнінде декрет дүниеге келді. Бұл айтуға жеңіл болғанымен, қазақ жұртының қылышынан қан тамған қызыл империяны мойындатып, өз алдына ірге көтеруі оңай болған жоқ. Жан берді, жан алысты. Кремльде өткен ұзақ тартыстан соң, қызыл пролетариаттың көсемі Ленин арнайы қаулыға қол қойды. Бұл жеке азат ел болуды аңсаған Алаш арыстарының жанқиярлық еңбегінің арқасы еді.

Сол тартысы мол алқалы мәжілісте болашақта құрылатын Қазақ мемлекетінің шекарасы межеленді. Негізгі тартыс «қазақ автономиясына қай жерлер кіреді» деген мәселеге келгенде, қатты ушыққаны белгілі. Бірақ Алаш арыстары алға қойған мақсатына жетті. Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Әлімхан Ермеков Қазақ мемлекеті алдындағы тарихи миссиясын осылайша орындап шықты. Сол кезде бар-жоғы 29 жастағы Әлімхан Ермеков Әлихан мен Ахметтің дем беруінің арқасында азулы топтың алдында Қазақ жерінің шекарасы жайында баяндама жасады. Ол баяндамада Астрахань, Орал, Торғай, Ақмола, Семей, Сырдария, Закаспий, Самарқан, Фергана облысы мен губернияларын қамтитын, жалпы көлемі 3 467 922 шаршы шақырым жерді Қазақ республикасының құрамына беруді сұрады. Көрсетілген жердің 81 пайызын жан саны 5,5 миллион болатын қазақтар пайдаланатын. Бұл сол аймақтардағы тұрғындардың 54 пайызы еді. Сол мәжілісте отырғандар Ермековтің айтқандарына толықтай болмаса да қосылатынын білдірді. Бірақ мұны жеңіс деуге ертерек болатын.

Өйткені ендігі кезек автономияның аумағы мен тұрғындары туралы ұсыныстарды Лениннің алдында қорғап шығу керек еді. 12 тамыз күні Лениннің төрағалық етуімен өткен мәжілісте Әлімхан Ермеков бар күш-жігерін салды. Өйткені ол иісі қазақтың тағдыр-талайы шешілетін кез дәл осы тұс екенін жан дүниесімен сезінді және жағдайды аса жетік білетіндігі һәм шешендігі арқасында өз айтқандарымен Ленинді иландыра алды. Тіпті көзбе-көз сөйлесуден кейін, қазақтың уысынан шығып бара жатқан Атырау өңірін де алаш жұртына мәңгіге қайтарып берді. Соның өзінде Ресей тарапынан Сібір ревкомы 1922 жылға дейін солтүстік облыстарды Қазақстанға қоспауға тырысып бақты, бірақ ақыры көнді. Егер қазақтардың осы уақытқа дейін көшпелі өмір салты мен мал шаруашылығын басты кәсіп ретінде сақтап қалғанын назарға ілсек, онда бұл облыстардың өзара тығыз байланысы бар екенін ерекше ескеру керек. Осылайша Алаш арыстары тұңғыш рет алаш жұртының шекарасын ресми түрде бекітті. Бұл олардың халық алдындағы аса үлкен еңбегі деуге әбден болады. Алаштанушы ғалым, жазушы Тұрсын Жұртбай былай дейді:

Әлімхан Ермеков өз сөзінде мынадай пікір айтыпты: «Қазақстан шекарасын анықтау барысында мұқым өлкенің этникалық, экономикалық және мәдениеті анық көрініп тұр. Сондықтан да Қазақ автономиялы республикасын құру тек солтүстік және оңтүстік облыстардың арасындағы шекаралық тұтастықты сақтаған жағдайда ғана мүмкін әрі нақты өмірлік сипат алады. Бұл мәселе керісінше шешілген жағдайда автономия тіршілік көзінен айырылады. Сонымен қатар мәдени, экономикалық және аралас облыстық орталықтарда талап етіп отырған территорияның құрамында қалып қояды. Бұл орталықтарсыз оңтүстік облыстар экономикалық, шаруашылық, мәдени ашаршылыққа ұшырап, тірі өлікке айналады. Осы пайымдауларды ескере отырып, Қазақ автономиясының шекарасын көрсетілген шекара бойынша бекіту қажет. Орынбор қаласы уақытша орталық ретінде қарастырылуы керек» [3]. Ермековтің айтқаны шындық еді. Егер де Сібір ревкомының ырқына көнетін болсақ, бүгінгі Қазақстанның бес облысы: Шығыс Қазақстан, Семей, Ақмола, Қызылжар, Көкшетау Ресейдің территориясында қалуы керек болды. Егер сол астраханьдық делегацияның сөзіне сенетін болсақ, онда қазіргі Орал, Атырау, Маңғыстау

облыстары Ресейдің құрамына кету керек болатын. Міне, осы мәселені қойып, оны заңдастыру, қазақ жерінің әр пұшпағына дейін анықтап, ондағы тұрғындар мен олардың күнкөрісіне дейін нақтылап айқындау Әлихан Бөкейханның кеңесі мен Әлімхан Ермековтің мойнына жүктелген болатын. Олар сенімді ақтады. Мәжілісте Әлихан Бөкейханның, Әлімхан Ермековтің Лениннің тікелей ықпалы болмағанда және осы сөзді Лениннің нұсқауына тіреп, «Лениннің нұсқауын орындайсыңдар ма, жоқ па!» деген Ахмет Байтұрсынұлының қатты айтқан сөзінің нәтижесінде ғана қазақ автономиясын құру туралы мәселе шешілген. Енді осы белгіленген территорияның нақты шекарасын анықтау керек деген шешім түсті. Қазақ автономиясын құру және оның территориясын белгілеу туралы жұмысы ушығып бара жатқанын сезген Ленин 12, 14, 18 және 19 тамыздағы комиссия отырыстарын өзі басқарды. 24 тамызда Ленин: «Қаулы дайын. Әлімхан Ермековтің қайта баяндама жасағаны дұрыс. Осы бойынша заңдастыру керек» деп шешім шығарды. Осы шешім қабылданып шыққаннан кейінгі

сәтті Әлімхан Ермеков естелігінде былай жазды: «Өзімнің табысыма масаттанып, риза болып шықтым. Ол кезде бар-жоғы 29 жаста едім. Біздің делегация да қолымды алып жатты. Қарасам, Бөкейханов жоқ екен. Бәріміз дәлізге шықтық. Қазақстанның делегация құрамы он бестей адам болатын. Бәріміз Әлихан Бөкейхановты тостық. Әлекең Ленинмен пікірлесіп, әңгімелесіп қалған болатын. Он бес, жиырма минуттан кейін ол кісі де шықты. Әлихан Ленинге бекітілген шекараға тездетіп қол қоюға өтініш етіпті, Ленин орындауға уәде беріпті» [3]. Сонымен жалпы отырыста бекітілген территорияны қазақ автономиясының территориясы етіп бекіткен бұйрық 26 тамыз күні баспасөзде жарияланды.

Міне, содан бастап бүгінгі Қазақстанның территориясы қалыптасты. Бүгінде әлемде жер көлемі бойынша тоғыздықта тұрған қазақ территориясына кез келген ел қызыға да, қызғана да қарайтыны анық. Ал, осының бәрі Алаш ұлдарының арқасы екенін демек, біздің ұрпаққа қалдырған үлкен аманат екенін ұмытпауымыз керек.

Әдебиеттер

- 1 Кәрібаев Б. Түркістан және қазақ хандығы. – Алматы: Ғылым, 1999. – 64-б.
- 2 Сейдін Н.Б. ҚР Мемлекеттік шекарасы: қалыптасуы, мәселелері және айқындалу барысы. – Алматы, 2006.
- 3 Жұртбай Т. Көтеріліп басылған жанартау. – Түркістан, 2011.
- 4 Қозыбаев М.Қ. Тарих зердесі. – Алматы: Ғылым, 1998. – Т.1. – С.280.
- 5 Декрет об Автономной Киргизской Социалистической Советской Республике. – АПРК. Ф.140. Оп.1. Д.1а.
- 6 Протокол первого съезда казахов. – АПРК. Ф.140, Оп.1, д.14. Л.56

References

- 1 Karibaev B. Turkistan jane Kazakh handygy. – Almaty: Gylym, 1999. – 64b.
- 2 Seidin N.B. KR Memlekettik shekarasy: kalyptasuy, maseleleri zhane aikyndalu barysy. – Almaty, 2006.
- 3 Jurtbai T. Koterilip basilgan janartau. – Turkistan, 2011.
- 4 Kozibaev M.K. Tarix zerdesi. – Almaty: Gylym, 1998. – T.1. – S.280.
- 5 Dekret ob Avtonomnoi Kirgizskoi Sosialisticheskoi Sovetskoi Respublike. – APRK. F.140, Op.1, d.1a.
- 6 Protokol pervogo s^ezda kazaxov. – APRK. F.140, Op.1, d.14. L.56

ӘОЖ 94(574) «1991/...»

А.Б. Бужеева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: buzheeva@bk.ru

**Тәуелсіз Қазақстан Республикасы мен
Қытай мемлекеті
арасындағы алғашқы қарым-қатынастардың
қалыптасуы мен даму факторлары**

Мақалада Тәуелсіз Қазақстан Республикасы мен Қытай мемлекеті арасындағы алғашқы қарым-қатынастардың қалыптасуы мен дамуына талдау жасалған. Тақырыпты зерттеуде осы кезеңнің қысқаша зерттеу тарихы мен тарихнамасына тоқталған. Мақаланың негізгі бөлігінде Қазақстан Республикасы мен Қытай мемлекеті арасындағы 1990 жылдардан бастау алған алғашқы қатынастардың алғышарттары мен себептері баяндалады. Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы қарым-қатынастың орнауы екі мемлекеттің ортақ мүддесі еді, себебі екі елдің геосаяси және геоэкономикалық жақтан бір-бірін қажет ететін және толықтыратын тұстары өте көп. Кеңес Одағы ыдырамай тұрып, Қазақстанның шетелмен жеке мемлекет ретінде байланыстар орнату мүмкіндігі болмағаны белгілі. Әйтсе де, Қазақ КСР-інің көршілес жатқан Шыңжаң Ұйғыр автономиялы ауданымен байланысы айтарлықтай дәрежеде дамыды. Шыңжаң мен Қазақ КСР арасында 1989 жылы сауда ынтымақтастығы туралы келісімге қол қойылды. Қазақстан Республикасы 1990-жылдардың басынан Қытайдың негізгі серіктесіне айналды. Еліміз тәуелсіздікке қол жеткізген соң Қазақстанның дипломатиялық қарым-қатынас талаптарының бірі – Қытай мемлекеті сияқты көршілес ірі державамен дербес жаңа байланыстар орнату болды. Қазақстан мен Қытай мемлекеті осы кезеңде тарих сахнасында алғаш рет тең құқықтық мемлекетаралық қатынастарға түсті. Зерттеу барысына екі ел арасындағы байланыстың қалыптасу және даму факторлары негіз болды.

Түйін сөздер: Қазақстан Республикасы, Қытай Халық Республикасы, қарым-қатынас, геосаяси, геоэкономикалық.

A.B. Buzheeva

**Forming and Development Relations between
the Independent Kazakhstan and the State of China**

The article concludes the questions of forming and development relations between the Independent Kazakhstan and the State of China. The history beginning from 1989 till now is given shortly. The main impact stresses the development and forming factors. After announcing the independence the diplomatic relations were established between the two states. China was the third state announcing the recognition of the Republic of Kazakhstan. The diplomatic relations were established on the council level. It is known that Kazakhstan had not got any relations with the foreign countries besides Syntzyan- Uigyrskay autonomy. The trade treaty between the Kazakhstan Soviet Republic and the CYAR was signed in 1989. Kazakhstan became the first principal partner of China in 1990 year. The research of these relations has got a serious scientific and practical significance.

Key words: The Republic of Kazakhstan, The People Republic of China, relations, geopolitical, geoeconomic.

А.Б. Бужеева

Факторы формирования и развития сотрудничества между независимым Казахстаном и Китайским государством

В статье рассматриваются вопросы возникновения и развития отношений между независимым Казахстаном и Китайским государством. Кратко изложена история изучения от 1989 года до периода развитого сотрудничества двух государств. Основной акцент делается на факторы формирования и развития сотрудничества между независимым Казахстаном и Китайским государством. Установление дипломатических отношений между КНР и Казахстаном произошло практически сразу после обретения им независимости. Китай был третьей страной вслед за Турцией и США, объявившей о признании независимости Республики Казахстан.

К тому же Казахстан стал первой республикой региона, с которой Китай установил дипломатические отношения на уровне посольств (3 января 1992 г.). На начальном этапе установления отношений развитие политических и экономических отношений было особенно активно, потому что геополитическое и геоэкономическое положение этих государств было взаимозависимым и важным. Нам известно, что в период Советского Союза Казахстан не имел отношения с зарубежными странами, но было тесное сотрудничество с Синьцзян-Уйгурской автономией. 1989 году между Каз ССР и СУАР был подписан договор о торговом сотрудничестве. Уже в 1990 году Казахстан становится первым основным партнером КНР. Все сказанное свидетельствует о том, что изучение казахстанско-китайских отношений имеет серьезное научное и практическое значение.

Ключевые слова: Республика Казахстан, Китайская Народная Республика, отношения, геополитическое, геоэкономическое.

Қазақстан Республикасы – Ресей мен Қытай сияқты алып державалардың арасында бой көтерген тәуелсіз мемлекет. Сол себепті, Қазақстан өз дербестігін тәуелсіздігін сақтап қалу үшін мықты саясат ұстануы қажет. Қазақстан мен Қытай Халық Республикасы арасындағы байланыс сонау ежелгі заманнан бастау алады. Алғашында тайпалық, халықтық деңгейде болса, уақыт өте келе мемлекеттік деңгейде даму үстінде. Бірақ ұзақ тарихи процесс негізінде барыс-келістері мен алыс-берістерінің сипаты мен пішіні әр кезеңде әрқилы дамыды. Оған дәлел – Абылай хан тұсындағы көп векторлы дипломатиялық қатынастың қалыптасуы. Ал Қазақ хандығы тұсында, Ресей Империясының отарлау саясатының нәтижесінде байланыстар үзілген еді. Бірақ 1991 жылдың желтоқсанында КСРО ыдырап, жаңа тәуелсіз Қазақстан Республикасы дүниеге келді.

Абылай арманда өткен, он сегізінші ғасырдың жасыны жарқылдаған қазақ сахарасында, Кенесары мерт болған мұң-шерге толы он тоғызыншы ғасырда, жаппай қырып жоюдың қарсаңында да Бөкейханов межелеп кеткен асыл мұраттар өлген жоқ. Ол арман-аңсардың барлығы да «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» конституциялық заң қабылданған сол бір тарихи күнде – 1991 жылғы желтоқсанның 16-сында жүзеге асты [1].

Осы уақытта Қазақстан Республикасының тәуелсіздігін Түркия мен АҚШ-тан кейін үшінші

болып мойындаған және бірінші болып дипломатиялық қатынас орнатқан Қытай Халық Республикасы еді. Тәуелсіз Қазақстан Республикасының өміріндегі ең алғашқы кезеңді «сыртқы саяси концепцияларды айқындау» кезеңі деп атауға болады. Осы басым мақсаттарды дұрыс айқындауда Елбасының Қазақстан халқына жолдауында былай делінген: «Өзіміздің басым саясаттарымызды дұрыс айқындап, тиісті стратегияларымызға талдау жасап, осы жолмен жүру үстінде ерік-жігер мен төзімділік таныта отырып, біз өзімізді бұралаң-бұрылысты сенделістерден, күш-қуатымызды, уақытымыз бен ресурстарымызды жөңсіз зая кетіруден сақтандырамыз... Қазақстан жаңа мемлекет ретінде көптеген империялардың: Оттоның Австро-Венгрия, таяуда – Кеңес Одағының жантауымен еткен дәуірінде дүниеге келді. Біз қуатты сыртқы күштер келешегімізді айқындауда сөзсіз ұлғайып келе жатқан өзара тәуелділік дәуірінде өмір сүріп отырмыз. Біз жаңа мемлекетті, жаңа нарықтық экономика мен жаңа демократияны көптеген, өзге де жас тәуелсіз мемлекеттер осы тәрізді жолды басынан кешіп те үлгерген уақытта құру үстіндеміз. Егерде біз өз ниетімізді байсалды ұстансақ және пайымды да парасатты болсақ, онда біздің жалпы топтасуымыз, өз тарихымызбен ерекше жағдайларымыз негізінде дұрыс жолды таңдап алу мүмкіндігіміз де бар» [2].

Қазақстан Республикасы 1990-жылдардың басынан Қытайдың негізгі серіктесіне айналды.

Еліміз тәуелсіздікке қол жеткізген соң Қазақстанның дипломатиялық қарым-қатынас талаптарының бірі – Қытай мемлекеті сияқты көршілес ірі державамен дербес жаңа байланыстар орнату болды. Қазақстан мен Қытай мемлекеті осы кезеңде тарих сахнасында алғаш рет тең құқықтық мемлекетаралық қатынастарға түсті десек артық болмас. Еліміздің сыртқы саясаты бастапқы кезеңде Қытаймен тату көршілік байланыстар құру қажеттігінен бастау алды, ол өз кезегінде жас мемлекет қауіпсіздігінің негізі ретінде қарастырылды. Мемлекетаралық өзара сенімсіздік Қазақстанның стратегиялық мүддесіне қайшы келді. Оған өркениетті мемлекеттердің бүкіләлемдік қоғамдастығына кіру, экономикадағы құрылымдық қайта құру жұмыстарын жүргізу сияқты маңызды мәселелерді шешу керек болды. Егемендік алумен бірге Қазақстан дипломатиясының алдында негізгі жауапты кезеңдер күтіп тұрды. Оның бірі – мәдениеті мен мемлекеттік құрылымы ерекше, үлкен саяси салмағы бар көршілес Қытай мемлекетімен арадағы екі жақты қарым-қатынасты мемлекетіміз үшін тиімді түрде анықтап алу болды. Қазақстан үшін бұл қарым-қатынас өте маңызды еді [3].

Кеңес Одағы ыдырамай тұрып, Қазақстанның шет елдермен жеке мемлекет ретінде байланыстар орнату мүмкіндігі болмағаны белгілі. Әйтсе де, Қазақ КСР-інің көршілес жатқан Шыңжаң Ұйғыр автономиялы ауданымен байланысы айтарлықтай дәрежеде дамыды. Сөйтіп, 1989 жылы Шыңжаң мен Қазақ КСР арасында сауда ынтымақтастығы туралы келісімге қол қойылды. 1990 жылдың шілде айында Қазақ КСР-інің үкімет делегациясы Шыңжаңға сапар жасап, «Үрімші мен Алматыда ҚХР ШҰАА мен Қаз КСР-інің экспорттық тауарлар үлгісі бөлімін ашу туралы келісімге» және «ШҰАА мен Қаз КСР арасындағы Алашоныкоу-Достық шекаралық темір жол өткелін тиімді пайдалану туралы келісімге» қол жеткізді [4]. Аталған сапарға жауап ретінде 1990 жылдың қараша айында ҚХР ШҰАА үкіметінің төрағасы Т. Дауамат бастаған үкімет делегациясы Алматыға сапар жасады. Келіссөздер нәтижесінде Қазақ КСР мен ШҰАА арасындағы экономикалық, ғылыми-техникалық және мәдени ынтымақтастықты дамыту жөніндегі келісімге келді [5].

1991 жылдың шілде айының 9-ы мен 16-сы аралығында Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың бас-

қаруымен біздің республикамыздың мемлекеттік делегациясы Шыңжаң-Ұйғыр автономиялы ауданы халықтық үкіметінің шақыруы бойынша Қытай Халық Республикасына барып, бірқатар маңызды мәселе шешеді. Сапар барысында Н.Ә. Назарбаев Цзян Цземинмен кездесіп, достық пен тату көршілікті нығайту біздің екі елдің мүдделерінде ғана емес, сондай-ақ Азияда, бүкіл дүниежүзінде бейбітшілік пен тұрақтылықты сақтау және нығайту ісіне қызмет ететіндігі атап өтілді. Президент Қытайдың оңтүстігі мен шығысында болып, оңтүстіктегі Гуандун провинциясындағы Шэньчжень экономикалық аймағымен арнайы алғаш рет танысты. Осындағы бірқатар кәсіпорындарда болып, өздерінің ой-тілектерімен бөлісті. Шыңжаң-Ұйғыр автономиялы ауданында делегация Үрімшінің кәсіпорындарында болып, Іле-Қазақ автономиялы облысы еңбеккерлерінің өмірімен танысты. Шілденің 16-сында Үрімшіде халықтық үкіметтің төрағасы Т. Дауамат бастаған Шыңжаң-Ұйғыр автономиялы ауданы делегациясымен келіссөздердің ақтық кезеңі өткізілді. Оның қорытындылары бойынша төрт маңызды құжатқа: Қазақ КСР мен Қытай Халық Республикасының Шыңжаң-Ұйғыр автономиялы ауданының арасындағы ынтымақтастықты дамыту принциптері мен негізгі бағыттары туралы келісімге, үкіметтік сауда келісімі мен халықаралық дамыту үшін шекарадағы Достық-Алашоныкоу темір жолын тиімді пайдалану туралы келісімге, келіссөздердің қорытындылары бойынша Қазақ КСР мен Қытай Халық Республикасы Шыңжаң-Ұйғыр автономиялы үкіметтерінің арасындағы экономикалық және сауда ынтымақтастығы мәселелері жөніндегі протоколға қол қойылды [6].

1991 жылдың желтоқсан айында ҚХР Сыртқы сауда министрі Ли Ланьцин мен Сыртқы істер министрінің орынбасары Тянь Цзинпэй бастаған үкімет делегациясы Қазақстанға танысу сапарымен келді. Бұл келіссөздердің маңыздылығы Қазақстанмен жаңа тәуелсіз мемлекет ретінде екіжақты сауда-экономикалық келісім мен дипломатиялық байланыстарды орнату туралы декларацияға қол қою еді. 1992 жылдың 3 қаңтарында Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы ресми түрде дипломатиялық қатынас орнатты. «Қазақстан – Қытай дипломатиялық қатынас орнату Декларациясында»: бір-бірінің егемендігі мен территориялық тұтастығына құрмет ету, бір-біріне шабуыл жа-

самау, бір-бірінің ішкі істеріне қол сұқпау, тең дәрежеде бір-біріне пайда келтіру, бейбіт қатар өмір сүру сияқты бес принцип негізінде достық және өзара ынтымақтастықты дамыту көрсетілген. Сондай-ақ, Қазақстан Республикасы Қытай Халық Республикасын Қытайдың бірден-бір заңды үкіметі деп, Тайваньды Қытай Халық Республикасының бөлінбес бір бөлігі деп танитындығы да анық жазылған [7]. Сол жылдың ақпан айында Қытайдың Қазақстандағы елшілігі өз жұмысын бастады, сонымен бірге осы жылдың желтоқсан айында Қазақстанның Қытайдағы елшілігі Қытай астанасы Пекинде ашылды. Қазақстан мен Қытай арасында жоғары лауазымды басшылардың өзара ресми сапарлары барысында саяси байланыстар дамуының негізі қаланып, өзара тиімді ынтымақтастықтың негізгі бағыттары айқындалып, тараптар басшылары арасындағы сенімді қатынастар орнады. Алғашқы дипломатиялық байланыстар орнаған жыл өзара сапарларға толы болды. Олар: Қазақстан Премьер-министрі С. Терещенконың Қытайға сапарлары және Қытай Сыртқы істер министрі Цянь Цичэньнің Қазақстанға сапары. Ақпан айында Қазақстан Премьер-министрі С. Терещенко ресми сапармен Қытайда болды. Бұл Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейінгі жоғары дәрежелі үкімет делегациясының Қытайға бірінші сапары болды. Сапар қорытындысы бойынша Бірлескен мәлімдемеге, Қазақстан Республикасы Үкіметі мен Қытай Халық Республикасы Үкіметі арасындағы азаматтардың өзара жол жүруі туралы келісімге қол қойылып, сауда-экономикалық және ғылыми-техникалық ынтымақтастық туралы үкіметаралық Қазақстан-Қытай комиссиясын құру туралы келісім жасалынды [8].

1993 жылғы 18 қазанда және 1995 жылғы 11-14 қыркүйек аралығында Президент Н. Назарбаевтың Қытайға ресми сапары болып, онда келіссөздер нәтижесінде екі елдің мемлекет басшылары Қазақстан Республикасы Қытай Халық Республикасымен арадағы достық қарым-қатынасты одан әрі дамыту мен тереңдету жөніндегі бірлескен декларацияға қол қойды. Онда екі жақ өздерінің арасындағы тату көршіліктің ұзақ мерзімді және тұрақты қатынастарын, достық пен өзара тиімді ынтымақтастықты қолдау және дамыту екі елдің және халықтардың түпкілікті мүдделеріне жауап береді, Азиядағы және бүкіл дүниежүзіндегі бейбітшілікті, тұрақтылық пен

дамуды сақтау мен нығайтуға қолайлы жағдай жасайды деп бірауыздан санайды [9].

Саяси қатынастар саласында: бейбіт қатар өмір сүрудің бес принципін негізге ала отырып, екі ел арасындағы ұзақ мерзімді тату көршілік пен достықтың өзара қатынастарын батыл және ұдайы сақтау мен дамыту, өзара түсіністік пен сенімді нығайту, әртүрлі деңгейлерде үдемелі және жан-жақты диалогты қолдау, жалпы қабылданған халықаралық құқық нормаларының негізінде риясыздық, тілектестік, өзара мүдделерді ескеру рухында туындаған проблемаларды шешу.

Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы Қазақстан-Қытай мемлекеттік шекарасы туралы 1994 жылғы 26 сәуірде қол қойылған Келісімді қатаң сақтау, тез арада шекараны белгілеуге кірісу және екі ел арасындағы қазіргі шекара туралы шарттар мен жалпы қабылданған халықаралық құқық принциптерін негізге ала отырып, тең құқықты келіссөздер жолымен, өзара төзімділік пен түсіністік рухында, екі тарап үшін қолайлы болатын әділетті және ұтымды шешімін табу үшін қалған мәселерді талқылауды жалғастыру.

Өз аумағындағы кез келген ұйымның және күштердің екінші тарапқа қарсы бағытталған сепаратистік қызметіне жол бермей, ұлттық сепаратизмнің қандай түріне болса да қарсы шығу.

Сауда-экономикалық салада екі ел географиялық жақындық пен экономикалардың өзара толығатын сипатымен берілген артықшылықтарды барынша пайдалана отырып, энергетика, металлургия, мұнай-химия өнеркәсібі, минералды тыңайтқыштар өндірісі, көлік, тоқыма өнеркәсібі салаларындағы ынтымақтастыққа басым көңіл бөлетіндігі атап көрсетілді.

Әскери-саяси салада Қазақстан мен Қытай екі елдің Қорғаныс министрліктерінің арасындағы байланыстарды дамытуға көмектесу, шекара ауданындағы достық, сенім және ынтымақтастық ахуалын одан әрі нығайту үшін қорғаныс күштерді өзара қысқарту, әскери-техникалық серіктестікті жүзеге асыру жөнінде уағдаласты.

Халықаралық қатынастар саласында екі ел егемендік пен аумақтық тұтастықты өзара құрметтеу, шабуыл жасамау, ішкі істерге араласпау, теңдік пен өзара тиімділік, бейбіт қатар өмір сүру, барлық елдердің халықтарының әлеуметтік құрылыс пен даму үлгісін таңдау құқықтарын

құрметтеу принциптерінің негізінде құрылуға тиіс деп көрсетілген [10].

Тайваньның сепаратистік қызметі туралы Н.Ә. Назарбаев «біз үшін Қытай біреу» деп жауап қатты. Яғни Тайваньның Қытай аумағының ажырамас бөлігі болып табылатынын мойындайтынын атап көрсетті. Басқа да сыртқы саяси бағыттар мен процестер сияқты Қазақ-Қытай байланысының өзіндік тарихи, мәдени, саяси, ерекшеліктері бар. Оған дәлел – шекара аумағының 1700 шақырымға созылуы. Шекара мәселесіне байланысты ең алғашқы келісімшарт 1994 жылы Ли Пэннің Алматыға сапары кезінде жасалып, 1996 жылы межелеу аяқталды. Тараптар тату көршілік қатынастарды назарда ұстай отырып, бір мәмілеге келді. 1997 жылы қыркүйек айында ҚХР Премьер-министрі Ли Пэн Қазақстанға ресми сапармен келіп, «Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы мемлекеттік шекарасы туралы қосымша шартқа» қол қойды және де «Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы үкіметтері Мұнай-газ саласында ынтымақтастық келісіміне» және мұнай-газ корпорациясы мен Қазақстан энергетика және тау-кен ресурстар министрлігі мұнай игеру және құбыр тарту туралы 1997 жылы 4 маусымда Қытайдың мұнай-газ корпорациясы Қазақстанның Қаржы министрлігімен «Ақтөбе мұнайгаз» АҚ-ның 60,3 пайыз акциясын сатып алу шартына қол қойды. Сол жылдың 1 тамызында Қытай корпорациясы Жаңаөзен мұнайын жекешелендіру тендерінде жеңіске жетті. Қазақстан мен Қытай арасындағы келісімдерді Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаев «Ғасырлық келісім» деп бағалады [11].

Сонымен екі ел арасындағы байланыс жылдан-жылға қарқынды дамып келеді, бұған мысал ретінде бірнеше факторды атап өттік. Елбасымыз көрсеткендей: «Кеңес империясының ыдырауы нәтижесінде мүлдем жаңа геосаяси жағдай туды, енді Қазақстан Еуропаны Азия-Тынық

мұхиты аймағымен байланыстыратын сыртқы саяси және стратегиялық тиімді кеңістікті алып жатыр». Бірақ ашық теңізге тікелей шыға алмау, коммуникациялық құралдардан қашықта орналасу біздің халықаралық экономикалық байланыстарға қатысуымызды қиындатады. Сондықтан көршілес мемлекеттермен, ең алдымен, біз үшін дүниежүзі коммуникациясына енетін қақпа болып табылатын Ресеймен және Қытаймен толық сенім принципінде өзара тиімді достастық қатынастың ерекше мәні бар. Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасында дипломатиялық қатынастың орнауы – екі мемлекеттің де мүддесі болып табылады. Өйткені екі елдің геосаяси және геоэкономикалық жақтан бір-бірін қажет ететін тұстары көп, сонымен бірге экономикаларында бірін-бірі толықтыратын тұстары да аз емес. Сондықтан Қазақстан мен Қытай арасында сақталып отырған ортақ мүдде – екі елдің өзара ынтымақтастығы мен дербес қатынастарын ілгерілететін қозғаушы күш ретінде белсенді рөл атқарып келеді. Бірақ екі мемлекет арасында шешімін таппаған мәселелер де жетерлік, трансшекаралық өзендерді пайдалану, заңсыз миграция, келісімшарттарды толық орындау сияқты проблемалар бар, дегенмен бұл мәселелер екі мемлекет байланысының алдағы мақсат-мүдделеріне, болашағына нұқсан келтірмеуі үшін екі мемлекет жеткілікті назар аударып, заң жүзінде шешіп, анықтаса, екі мемлекет байланысы бұдан да артық түрде дами түспек. Ең бастысы Қазақстан өзінің географиялық жағдайын ескере отырып, халықаралық байланыста өзінің көп векторлы, көп қырлы саясат ұстанатынын көрсетті. Оның алға қойған мақсаты – өзара тиімді ынтымақтастықты, достастықты дамыту болып табылады. Бұл бағыттағы басты міндет еліміздің тәуелсіздігін, аумақтық тұтастығын, халықтың жоғары деңгейде өмір сүруін қамтамасыз ету болып табылады.

Әдебиеттер

- 1 Назарбаев Н.Ә. Тарих тағылымдары және қазіргі заман. – Алматы: Қазақстан, 1997. – 33 б.
- 2 Назарбаев Н.Ә. Тарих тағылымдары және қазіргі заман. – Алматы: Қазақстан, 1997. – 24 б.
- 3 Қыраубаев Ж. Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасында дипломатиялық қарым-қатынастың орнауы // ҚазҰУ хабаршысы. – Шығыстану сериясы. – №2(47). – 2009. – 32 б.
- 4 Назарбаев Н.Ә. Қазақстанның егеменді мемлекет ретінде қалыптасуы мен дамуының стратегиясы. – Алматы: Дәуір, 1992. – 56 б.
- 5 Ынтымақтастық туралы құжаттарға қол қойылды // Социалистік Қазақстан. – 1990. – 24 б.
- 6 Маңызды құжаттарға қол қойылды // Егемен Қазақстан. – 1991. – 20 шілде

- 7 Кәрібжанов Ж.С., Мұқаметқан Н. Қытайдың сыртқы саясаты және Қазақстанмен қатынасы. – Алматы, 2013. – 177 б.
- 8 Қыраубаев Ж. Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасында дипломатиялық қарым-қатынастың орнауы // ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. – №2(47). – 2009. – 33 б.
- 9 Абдулпаттаев С. Халықаралық қатынастар және Қазақстанның сыртқы саясаты. – Алматы: Қарасай, 2006. – 151 б.
- 10 Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы достық өзара қатынастарды одан әрі дамыту мен тереңдету туралы Бірлескен Декларация// Дипломатия жаршысы. – 1996. – №1. – 23-24 бб.
- 11 Кәрібжанов Ж.С., Мұқатметқан Н. Қытайдың сыртқы саясаты және Қазақстанмен қатынасы. – Алматы, 2013. – 182 б.

References

- 1 Nazarbaev N.A. Tarih tagilimdari zhane kazirgi zaman. – Almaty: Kazakhstan, 1997. – 33 b.
- 2 Nazarbaev N.A. Tarih tagilimdari zhane kazirgi zaman. – Almaty: Kazakhstan, 1997. – 24 bet
- 3 Kiraubaev ZH. Kazakhstan Respublikasi men Kitai Halik Respublikasi arasinda diplomatiyalik karim-katinastin ornaui// KazYY habarshisi. - Shigistanu seriyasi. – №2(47). – 2009. – 32 b.
- 4 Nazarbaev N.A. Kazakhstannin egemendi memleket retinde kaliptasui men damuinin strategiyasi. – Almaty: Dauir, 1992. – 56 b.
- 5 Intimaktastik turali kuzhattarga kol koildi// «Socialistik Kazakhstan». – 1990. – 24 b.
- 6 Manizdi kuzhattarga kol koidi// «Egemen Kazakhstan». – 1991. – 20 shilde.
- 7 Karibzhanov ZH.S., Mykametkan N. Kitaidin sirtki sayasati zhane Kazakhstanmen katinasi. – Almaty, 2013. – 177 b.
- 8 Kiraubaev ZH. Kazakhstan Respublikasi men Kitai Halik Respublikasi arasyndagi diplomatiyalik karym-katynastyn ornaui// KazUU habarshysi. – Shygystanu seriyasi. – №2(47). – 2009. – 33 b.
- 9 Abdulpattaev S. Halykaralyk katynastar zhane Kazakstannyn syrtky sayasaty. – Almaty: Karasay, 2006. – 151 b.
- 10 Kazakhstan Respublikasi men Kitai Halyk Respublikasy arasyndagy dostyk ozara katynastardy odan ari damytu men teren-detu turaly Birlesken Deklraciya// Diplomatiya zharshysy. – 1996. – № 1. – 23-24-bb.
- 11 Karibzhanov J.S., Mukametkan N. Kytaidyn syrtky sayasaty zhane Kazakhstanmen katynasy, 2013. – 182 b.

ӘОЖ 930.2:27(510)

А.А. Доскараева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: ayzhan92@mail.ru

Қытай миссиясы немесе католицизмнің Қытайға енуі

Бұл мақалада XVI ғасырдың ортасы мен XVII ғасырдың басындағы ұлы географиялық ашылулардың негізінде қалыптасқан әлемдік-саяси үдерістерге, соның ішінде еуропалық мемлекеттердің Шығыс елдеріне жүргізген отарлық саясатына назар аударылып, осы тұрғыда еуропалық мемлекеттер Қытай территориясына ерудің негізгі амалы ретінде христиан дінін пайдаланғандығы туралы және жекелеген миссионерлердің қызметтеріне тоқталады.

Қарастырылып отырған кезеңде миссионерлік қызметтер үшін Еуропаның көптеген елдерінде миссияға арнайы дайындалған, білімі мен біліктілігі жетілген, дін қызметкерлерді әзірлейтін діни ордендер мен ұйымдар құрылды.

Еңбекте өркениет пен мәдениеті, ғылымы озық Қытай сияқты елдерге арнайы дайындықтан өткен, білімді миссионерлер қажеттігі туындағандығы туралы, сонымен қатар католик миссиясының басталуы, мақсатына, алға қойған міндеттері мен христиан дінін насихаттаудағы әдіс-тәсілдері мен амал-айлаларын жекелеген миссионерлердің қызметтері негізінде қарастырылады.

Жекелеген миссионерлердің Қытайдағы қызметтері еуропалық мемлекеттердің Қытай территориясына енуіне, дипломатиялық қарым-қатынастарды орнатуға, ішкі және сыртқы саясатқа араласуға, сауда, сондай-ақ қытай халқын христиан дініне шоқындыру негізінде отарлық саясатты жүргізуге бағытталды. Ол оның басты тетігі болды, католик миссиясының астыртын қаруы және де отарлық саясатының негізгі жүзеге асырушы аппараты болған деген түйін жасалады.

Түйін сөздер: миссия, католицизм, миссионер, отарлау, иезуит, орден

A.A. Doskaraeva

Chinese mission or penetration of Catholicism in China

The author considers the issue of global political processes formed on the basis of the great geographical discoveries in the middle of the XVI and at the beginning of the XVII centuries, including paying attention to the colonial policy of European countries over the eastern countries, so does the emphasis on the approach of the European states to send to China with the help of the Christian religion and the activities of individual missionaries.

In this stage of missionary activity in many European countries formed religious orders and organizations on preparation specially trained for the mission, educated and skilled, religious figures.

The author considers the need for specially trained, educated missionaries to the country, a civilized and cultured as China, aims, objectives, methods and tricks to promote a Christian religion based on the activities of individual missionaries.

The main instrument of the colonial policy of the European states is the work of individual missionaries in China.

Key words: mission, Catholicism, missionary, colonization, Jesuit, Order

А.А. Доскараева

Китайская миссия или проникновение католицизма в Китай

В статье автор рассматривает вопрос о мировых политических процессах, сформировавшихся на основе великого географического открытия в середине XVI и в начале XVII веков, в том числе обращает внимание на колонизаторскую политику европейских государств над Восточными странами, в связи с этим останавливается на подходах европейских государств по внедрению на территорию Китая с помощью христианской религии и деятельности отдельных миссионеров.

В рассматриваемом этапе для миссионерской деятельности во многих странах Европы формировались религиозные ордены и организации по подготовке специально обученных для миссии, развитых знанием и квалифицированных, религиозных деятелей.

Автор рассматривает необходимость специально подготовленных, образованных миссионеров для страны, цивилизованной и культурной, как Китай, цели, основные задачи, методики и хитрости по пропагандированию христианской религии на основе деятельности отдельных миссионеров.

Главным орудием колониальной политики европейских государств являлась деятельность отдельных миссионеров в Китае.

Ключевые слова: миссия, католицизм, миссионер, колонизация, иезуит, орден.

Әлем тарихындағы түйіні шешілмеген мәселелердің бірі – миссионерлік тарих. Миссионерлік тарихта католиктік миссияның орны ерекше. Ұлы географиялық ашылулардан бастау алған отарлық саясаттың астыртын да мықты қаруы болған католиктік миссионерлікті зерттеу ғылымда өз маңызын жоғалтпаған. Бұған себеп адамзат тарихының қай кезеңінде болмасын дін – аса бір маңызды орынға ие болып келгені күмән келтірмейді.

Еуропа мемлекеттері үшін маңызы жоғары болған «Аспан асты елі» католиктік миссионерлердің басты нысаны болды, Шығыс елдерін отарлауда католик ордендері мен миссионерлерінің қызметі аса зор. Аталған мәселе бойынша көптеген ғылыми зерттеулер жүргізілді. Алайда, зерттеушілер католик миссиясын Шығыс елдеріне өркениет пен мәдениет алып келуші, ағартушылық, ғылым мен білімнің дамытушысы, жергілікті халықтарға медициналық көмек көрсетуші, жақсылық пен игілік әкелуші деген біржақты, еуроцентристік көзқарастарда қарастырылып, отарлық саясаттың қаруы болған католик миссиясының шынайы пиғылы жасырылып немесе мүлде айтылмай келді. Соған байланысты біз осы мақаламызда Қытайдағы католик миссионерлерінің қызметтерінің басталуын, мақсаты мен миссияның жүргізілу барысын және салдарын объективті түрде қарастыруға тырысамыз.

Дегенмен, бүгінгі күнге дейін осы тақырыпты объективті зерттеуге қалам тартқан әрі мәселесінің жекелеген аспектілерін қарастырған шығыстанушы ғалымдар В.Г. Дацышенев [1],

Д.В. Дубровская [2], А.В. Ломанов [3], Э.О. Березин [4] болып келеді. Иезуит орденінің тарихын зерттеген Г. Бемер [5], Т. Гризингер [6], А. Тонди [7] еңбектері біз үшін құнды.

Шығыс елдері, әсіресе Қытай Еуропа елдері үшін құпияға толы, байлық пен сауда-саттықтың көзі, алтын мен бағалы тастардың, жібектің отаны ретінде елестетілді. Сол себептен материалдық дүниеге құмар еуропалық мемлекеттердің басты мақсат ретінде осы елдермен қалайда болмасын тікелей сауда байланыстарын орнату, кейіннен отарлау саясаты тұрды. Осы кезеңде өркениет пен мәдениеті гүлденген Қытай жабық есік саясатын ұстанып, еуропалық елдермен дипломатиялық, сауда қатынастарын орнатуға ниет танытпаған еді.

Ал Еуропа елдері, мысалы, Португалия тығырықтан жол тауып, өз саясатына қол жеткізді, түйіні берік байланған мәселені шешуде христиан дінін негізгі қару ретінде пайдаланғанын айта кетуіміз керек. Португалдықтардың Азияға енуі негізінде миссионерлердің Қытайға қарай бет алуы қарқыны басталады. Алайда иезуит және доминикан орден миссионерлерінің жабық есік саясат ұстанған Қытайға енуі оңайлыққа соқпады. XVI ғасырдың II жартысына дейін Қытай территориясында христиан дінін насихаттауға деген талпыныстың барлығы сәтсіздікке ұшырады [8].

Астарында отарлық саясат жатқан миссионерлік қызметті жүргізу үшін миссияға жан-жақты дайындалған, білімі жоғары, діни ұстанымы берік шәкірттер дайындау арнайы оқу орындары мен орталықтары Еуропада пайда бола бастады.

Осы орайда XVI-XVII ғасырлардың тоғысында монахтық ордендер саны көбейіп, соның ішінде иезуит орденінің ықпалы арта түсті.

Ендігі кезеңде миссионерлік қызметтің Шығыс елдерінде, оның ішінде Қытайда қалай жүргізілгені, шоқындырудың әдіс-тәсілдері қандай болғандығы мен жергілікті халықтарды христиан дініне тартудың барысы, Жаңа Әлемге (Шығыс елдері мен жаңа ашылған құрлықтарды еуропалықтар осылай атаған – Д.А.) миссия негізінде аттанған миссионерлер мен олардың қызметтеріне тоқталамыз.

Франциско Ксавьер (1506-1552) иезуит орденінің алғашқы жеті мүшесінің бірі әрі отарлау кезеңіндегі Шығысқа бет алған танымал миссионер болған [3, 67-б.]. Сол себептен Франциско Ксавьердің қызметінен бастауымыз жөн болар.

Франциск Ксавье Гоадан 1549 жылы 29 сәуірде Анкер деген жапон жолдасымен және бірнеше серіктерімен Жапонияға қарай бет алды. 15 тамызда олар Киу-Сиу аралына жетті. Бірақ біраз миссионерлік қызметін атқарғаннан кейін Ксавье өзінің әйгілі «Amplius! Amplius!» – «Ары қарай! Ары қарай!» ұранына сүйеніп, Қиыр Шығыс мәдениетінің бесігі – Қытайды шоқындыруға бел буды. Үндістанға оралып, осында біраз тұрақтағаннан кейін 1552 жылы мамырда Малаккаға сапар шегеді. Аспан асты империясының тілін үйрену мақсатында қытай көпестерімен жақын қарым-қатынас орнатады. Жапонияда болғанда португалдық үкіметпен жақсы қарым-қатынас орнатқан Ксавье Жапония және Португалия арасында дипломатиялық қатынастарды орнатып, сауда байланыстарын дамыта түскен. Осыған сүйенген ол Португалия елшісі ретінде Қытай еліне енді.

Бірақ Малакка губернаторы дон Альварес Сильва Португалия мен Қытай арасындағы пайдалы сауда саттықты бұзып алудан қорқып, бұл экспериментке өз қарсылығын білдірді. Ксавье кемесіне Малаккадан шығуына тыйым салады. Сол кезде Рим папасынан алған құзыретті соңғы рет пайдаланып, анафемаға (христиан дініндегі ең қатаң жаза ретінде сатқындық пен ауыр қылмыс үшін қолданылады – Д.А.) құдайсыз Силтвуды тапсырады. 1552 жылы қазан айында Ксавье жеке тұлға ретінде Макаоға жақын жердегі кішкентай Санциан аралына келеді. Ол осы жерден пара беру арқылы Қытайға енуге ниеттенеді. Бірақ осы жоспарды жүзеге асыра алмай,

яғни 2 желтоқсан күні Ксавье кенеттен қайтыс болады [5, 115-б.].

Алғаш рет 1554 жылы еуропалықтарға Қытаймен сауда жасауға рұқсат етілген аймақ – Кантон. Ал португалдықтар осы мүмкіндікті пайдаланып, Оңтүстік Қытай жағалауларындағы шағын аралға бекініп, Макао қаласының негізін салады. Бұл қала Батыс пен Шығыстың, сонымен қатар христиан діні мен конфуций дінінің алғаш рет кездескен, өзара ықпалдасқан аймағына айналады [2, 67-б.]. Бұлай дейтін себебіміз, дәл осы қала католик миссионерлерінің қызметінің сәтті жүргізілуіне бастау болды.

Қытайдағы миссионерліктің бастауында иезуит орденін құрушылардың бірі, Игнатий Лойоланың серігі Франциско Ксавьер болғанымен де, оның бұл бастауын ары қарай жалғастырған ізбасарларының бірі – Мельхиор Нан Баретто өз қызметін осы Макаода бастаған. Қытайдағы миссионерлік қызметтің орталығы болып Макао танылды [1, 22-23-б.].

Осы орайда 1565 жылы Макао басшыларының бірі Франсиско Перес Кантондағы Қытай әкімшілігіне ресми түрде трибуналдың алдында Қытайға иезуиттерді жіберу туралы сұраныс жасайды. Алайда оның сұранысына теріс жауап қайтарылып, Макаоға кетуін талап етеді [2, 67-б.].

Бірақ иезуит миссионерлер Жапония мен өзге де шығыс елдеріне қарағанда, Қытайда үлкен бір мәселеге тап болады. 1555 жылы Нан Баретто Гуанжоуда миссионерлік қызметті ұйымдастыруға кіріседі, сонымен қатар доминикандық монах Гаспар да Курц та бұл істі бастамақ болады. Осы мақсатта 1556 жылы да Курц бірнеше ай көлемінде Қытайда тұрақтайды. Макаоға миссионерлік қызметпен болашақ иезуит орденінің үшінші генералы Жуан Батиста Рибейра келеді. 1562 жылы Португал үкіметі Қытай императорына миссионерлік қызметті жүргізуге рұқсат сұрайды, бірақ та оған теріс жауап қайтарылады. 1565 жылы Гуанжоуға иезуиттік миссионерлердің кіріуіне рұқсат беру туралы өтінішті Макоаның ресми өкілі Франсиско Перес жібереді. Он жылдан кейін 1575 жылы Қытайдағы миссионерлік қызметтің басшысы ретінде Мартин де Рада келеді [3, 67-69-б.]. Ал Мартин де Раданың Макаоға келісімен 1576 жылы католик кафедрасы ашылады [1, 22-23-б.].

Ксавьердің қайтыс болғанынан кейін жиырма жылдан соң ғана түпкілікті түрде иезуиттер

Қытайға ену жоспарын жүзеге асыруға бет алады [3, 68-б.].

XVI ғасырдың ортасына қарай Жабық есік саясатын ұстанған Аспан асты елінде 25 иезуит орден, 22 францискан орден, 2 августин және 1 доминикан миссионерлердің қызметтері сәтсіз аяқталды [1, 22-23-б.].

1573 жылы иезуит ордені Александро Вилньяноны (1539-1606) Үндістан мен Жапониядағы миссионерлік қызметтің басшысы етіп тағайындайды. Оның Жапониядағы қызметі жемісті болып, жергілікті феодалдарды (дайме) шоқындырып, жергілікті жерге бейімделіп, дзэн монахтарының киімін киген. Жергілікті тұрғындар арасынан әулие әкейлерді дайындауға рұқсат алған. Оның өмірінің соңына дейін шоқынған жергілікті халықтың саны шамамен 300 мыңдай болған [3, 69-б.].

Жапонияға барар жолда Валньямино Макаода тұрақтап, жергілікті өркениетпен танысып, Қытайда миссионерлік қызметті жүргізудің ерекшелігі мен әдістерін игереді. Ол Үндістаннан итальяндық иезуит Микеле Руджериді (1543-1607) шақырып алады. 1579 жылы Қытайға келісімен қытай тілін меңгеруге кіріседі. Қытайға баруға әлі де болса қиын болғанымен, Руджери өте қысқа мерзімге Гуандуға сапар шегуге бірнеше рет рұқсат алған. Ол бұл жерге португал көпестерімен бірге келіп, жергілікті халықтарға христиан дінін насихаттаған [3, 69-б.].

Александро Валньяно қытай тілі мен мәдениетін біліп, түсінбеген миссионердің қызметі жемісті болмайды деген қорытындыға келіп, 1578-1579 жылдары Макаода Павл атындағы Иезуит колледжінің негізін қалайды. Ол Гоадан ең талантты миссионерлерді колледжде сабақ беруге шақырады. 1582 жылы миссионерлердің жаңа топтары Қытайда қызметтерін бастап, жергілікті халықтарды батыс елінің ғылымын, математика және астрономия бойынша дәріс береді [7, 1-б.].

1579 жылы Руджиери қытайлардың арасында христиан дінін насихаттаумен қатар, «Тяньчжу шилу» (Подлинные записи о Небесном Господе) атты алғашқы қытай тіліндегі миссионерлік қызметі туралы кітабын жазады [1, 23-б.].

Қарастырылып отырған кезеңдегі католик миссионерлерінің арасындағы ең көп жетістікке жеткен, қытай халқының құрметіне бөленген миссионер – Маттео Риччи. Ендігі кезекте Маттеоның осындай жетістікке жетуінің құпиясын,

шоқындыру ісінде қолданған әдіс-тәсілтерінің сырын ашуға талпыныс жасап көрейік.

1582 жылы Руджериге көмекке Макаоға итальяндық иезуит Маттео Риччи (1552-1610) келеді. Маттео Батыс пен Қытайдың діни байланыстары тарихындағы танымал миссионер ата-нады [3, 69-б.].

Маттео Риччи қытай ділін, өркениетін түсінуге тырысқан еуропалық миссионер, ал оның миссиясы ең нәтижелі болып танылған. Қытай жеріне аяқ басқан барлық еуропалықтардың ішінде жалғыз Маттеоға ғана қытай халқы сыйластық танытып, оны қытай тілі мен әдебиетін жетік білетін көрнекті ғалым ретінде құрметтеген. Осындай сый-құрмет пен абыройға қол жеткізу үшін Маттео қытайланып, қытай мәдениеті мен ділін қабыл алған. [2, 72-б.].

Қытайлықтар оған Сидоу, яғни «Батыстық данагөй» деген атақ берген. 1583 жылы Маттео қытай тілінің негіздерін меңгеріп, ол Руджиермен бірлесіп Макаодан Гуанчжоудың жаңындағы Чжаоцин атты елді мекенге қоныс аударады. Бұл жерде миссионерлер 4 жыл көлемінде қызмет атқарып, шамамен 40000 жергілікті қытай халқын шоқындырады [1, 23-26-б.].

Маттео Риччи мен Руджеридің өзге католик миссионерлерінен ерекшеліктері олардың шоқындырудағы қытай мен христиан әлемін өзара жанастыра отырып, бұл екі түрлі әлемнің ұқсастықтарына баса назар аударып, қытай халқының ділі мен дініне орай христиан дінін насихаттау әдісін қолданады [2, 75-б.].

Гуанчжоуда миссионерлер конфуций ілімі ұстаздарымен достасып, конфуцийлік ұстаздар өздерін батыстық конфуций сияқты ұстап, миссионерлерге еліктейді. М. Риччи Чжаоциннен кетіп, екі көмекшісімен Шаочжу деген жерге келеді. Дәл осы жерде Маттео Риччи өзінің әйгілі миссионерлік әдісін «Конфуций ілімін толықтыру, ал буддизмді мүлдем кетіру» идеясын құрастырды. Конфуций ілімі мен христиандықтың ұқсастықтарын анықтап, конфуцийлік христианның алдындағы ілім, христиан діні конфуций ілімінің жалғасы деген идеяны ұстанды [1, 23-26-б.].

1595 жылы Маттео Риччи Шаочжуда, яғни Оңтүстік Қытайда тек 100-ге жуық қана жергілікті халықты шоқындырып, дегенмен жоғары деңгейде қытай тілін меңгеріп, конфуций ілімін кітаптар негізінде игереді. Бұдан кейін М. Риччи 1599 жылы Нанкинде католиктік мис-

сия жүргізуге рұқсат алып, қызметін сол жерде жалғастырады. Оңтүстік астанада Риччи атақты Павел (Сюй Гуанци) есімді өзіне пікірлес адаммен достасады. Сюй Гуанци (1562-1623) итальяндық католик миссионері Л. Каттанео арқасында христиан дінімен танысып, 1603 жылы Нанкинде шоқынады. Оны португал иезуит орден миссионері Роха шоқындырған болады. Бұл оқымысты, Сюй Гуанци Пекинде барлық емтихандарды тапсырып, императорлық Академияға (Хайлинь) қызметке тұрады. 1606 жылы оның әкесі Лев Сюй да христиан дінін қабылдайды. Павел Сюй өмірінің соңында Шанхайдағы христиан миссиясы Цикавэйлді ұйымдастырады. Итальяндық миссионер М. Риччи латын тіліне «Төрткітапты» («Сы шу») аударды, «Алты кітапты» («Лю цзин») меңгеріп, ал 1603 жылы оның танымал кахетизі «Аспан Құдайының шынай мәні» («Тяньчжу ши») атты еңбегі жарыққа шығады. 1601 жылы Риччи Қытай астанасы Пекинге келеді [1, 23-26-б.].

Иезуиттер миссияның сәтті болуы үшін, ең алдымен, жергілікті халықтың басқарушы топтарын шоқындыру керек деген қағиданы ұстанған Маттео Пекинге келісімен өз қызметіне кіріседі [2, 98-б.]. Бұнда ол биліктегі шенеуніктермен жақындасып, сарайда үлкен ықпалға ие болады. Бірақ император Ваньли «батыстық варвардан» ешқандай сыйлық алмау туралы бұйрық береді. Сонымен қатар миссионермен аудиенциядан бас тартады, алайда миссионерді астанада қалдырады. Тіпті император католиктік миссияға қаражат та бөледі.

М. Риччидің Қытайдағы қызметі нәтижесінде шамамен 25000 қытай христиан дінін қабылдаған. XVII ғасырдың басында қытайлық христиан дінін «үш буын», Сюй Гуанци (1552-1633), Ли Чжицзао (1565-1630), және Ян Тинъюнь (1557-1627). Бұл оқымыстылар христиан дінін жат ілім ретінде қабылдамай, қытай құндылықтарының дәстүрлі баламасы ретінде, яғни нео-

конфуцилік ретінде ежелгі қытай ілімінің негізінде түсінген. Павел Сюй кейініректе Салтанат палатасының қызметкері (Ли бу) болып, иезуиттерді мемлекетті басқаруға тартқан еді. Алғашқы қытайлық христиандардың діни еңбектері, әсіресе Ян Тинъюннің шығармалары батыс миссионерлерінің сынына қарамастан, Қытайдағы католиктік шіркеудің негізі болған. Риччидің жолдасы француздық миссионер николя Тригоның өтінішіне сәйкес 1615 жылы қытайлық әулие әкейлерге литургияға, хат жіберу кезінде қытай тілін латын тілінің орнына қолдануға рұқсат беріледі. Қытай ғалымдары өз туыстарын шоқындырып, ата-аналары қайтыс болғанда католиктік дәстүр бойынша жерлеген. Павелдің қызы (Сюй Гуанци) Кандида 39 шіркеу салдырып, 130 кітап басып шығарып, Қытайдың түрлі аудандарына миссионерлерді жіберген [1, 23-26-б.].

Қорыта келе, XVI–XVII ғасырлардағы еуропалықтардың Қытай территориясына енуінің өзіндік салдары болды. Қытайдың экономикасының әлсіреуі теңіз саудасына бақылауының жойылуы мен Оңтүстік теңіз жағалауларында Қытайдың саяси позициясының нашарлауымен байланысты болды. Қытай елінің жабық есік саясатын ұстануына қарамастан, иезуиттік орден мен басқа да миссионерлік ұйымдардың Қытайдағы миссиясы сәтсіздіктер мен Мин үкіметі тарапынан кедергілерге ұшыраса да белгілі бір дәрежеде жетістіктерге жетеді. Сауда байланыстарының негізінде Еуропа мемлекеттері католик миссионерлерін дипломатия жолымен Қытайға жіберіп отырды. Сауда мен дипломатиялық қатынастардың астарында миссионерлерлік қызмет, яғни жергілікті халық арасында, Қытай территориясында шіркеу мен діни мекемелерді орнықтыра бастады. Миссионерлік қызмет империялық, отарлаушы саясаттың жетекші аспектілерінің бірі болды деген қорытынды жасауға болады.

Әдебиеттер

- 1 Дацышен В.Г. Христианство в Китае: история и современность // Научно-образовательный форум по международным отношениям – «Международные процессы». – М., 2007. – 240 с.
- 2 Дубровская Д.В. Миссия иезуитов в Китае. – М., 2000. – 256 с.
- 3 Ломанов А.В. Христианство и китайская культура. – М., 2002. – 446 с.
- 4 Березин Э.О. Католическая церковь в Юго-Восточной Азии. – М., 1966. – 324 с.
- 5 Бемер Г. История ордена иезуитов. – Смоленск, 2002.
- 6 Гризенгер Т. Иезуиты. Полная история их явных и тайных деяний от основания ордена до настоящего времени. – Т.1. – 1869. – 349 с.

- 7 Тонди А. Иезуиты. – 1955. – 335 с.
- 8 Ефремова Ю.Р. Христианство в Китае: история и современность» // <http://www.bgpu.ru/site/content/kafs/kitae/russiaandchina/2012/history/efremova.pdf>
- 9 Данилов В. История католических миссий до начало XX века. – Гродно, 1999 // http://veritas.katolik.ru/books/hist_mis-sij.htm

References

- 1 Datsyshen V.G. Khristianstvo v Kitaye: istoriya i sovremennost' // Nauchno – obrazovatel'nyy forum po mezhdunarodnym otnosheniyam – «Mezhdunarodnyye protsessy». – M., 2007. – 240 s.
- 2 Dubrovskaya D.V. Missiya iyezuitov v Kitaye. – M., 2000. – 256 s.
- 3 Lomanov A.V. Khristianstvo i kitayskaya kul'tura. – M., 2002. – 446 s.
- 4 Berezin E.O. Katolicheskaya tserkov' v Yugo – Vostochnoy Azii . – M., 1966 . – 324 s.
- 5 Bemmer G. Istoriya ordena iyezuitov. – Smolensk, 2002.
- 6 Grizenger T. Iyezuity . Polnaya istoriya ikh yavnykh i taynykh deyanii ot osnovaniya ordena do nastoyashchego vremeni. – T.I. – 1869. – 349 s.
- 7 Tondi A. Iyezuity. – 1955. – 335 s.
- 8 Yefremova Y.R. Khristianstvo v Kitaye: istoriya i sovremennost' // <http://www.bgpu.ru/site/content/kafs/kitae/russiaandchina/2012/history/efremova.pdf>
- 9 Danilov V. Istoriya katolicheskikh missiy do nachalo XX veka. – Grodno, 1999 // http://veritas.katolik.ru/books/hist_missij.htm

УДК: 327(574+73)(091)

А.А. Жарасов

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы
E-mail: adik.muslim@mail.ru

Историческое описание сфер сотрудничества Республики Казахстан с Соединенными Штатами Америки

В статье автор на основе фактического материала показывает пути и этапы развития казахстанско-американского политического сотрудничества. В последние годы казахстанско-американское сотрудничество определялось договоренностями по итогам встречи между Президентом Казахстана Нурсултаном Назарбаевым и Президентом США Бараком Обамой в Вашингтоне в 2010 г., а также в ходе их переговоров на «полях» Саммита по ядерной безопасности в Сеуле в 2012 г., Саммита «G20» в Санкт-Петербурге в 2013 г. и Саммита по ядерной безопасности в Гааге в 2014 г.

Лидеры Казахстана и США определили следующие приоритетные направления сотрудничества: региональная безопасность; стабилизация Афганистана; нераспространение; сотрудничество в области экономики и торговли, привлечения инвестиций, энергетики, науки и технологий и др. Американский президент неоднократно подтверждал признание лидерства Казахстана в области нераспространения.

В целом между Казахстаном и США с каждым годом активизируются контакты на высоком политическом уровне.

Прорывной договоренностью между руководством Казахстана и США стало создание в 2012 г. двусторонней Комиссии по стратегическому партнерству, председательство в которой осуществляют главы внешнеполитических ведомств. В ходе ее работы рассматриваются все основные вопросы двусторонней повестки, включая политическое и торгово-экономическое сотрудничество, взаимодействие по вопросам глобальной и региональной безопасности, энергетики, науки и техники, демократического развития и др.

Ключевые слова: экономическое сотрудничество, политическое сотрудничество, энергетика, сотрудничество в сфере науке, культуре.

А.А. Жарасов

Қазақстан Республикасының Америка Құрама Штаттарымен ынтымақтастығының тарихи мәселелері

Автор мақаласында Қазақстан-АҚШ арасындағы саяси байланыстардың даму жолдары мен кезеңдерін деректік негізде қарастырады. Соңғы жылдары екі жақты саяси ынтымақтастықтың дамуына 2010 ж. Вашингтонда өткен Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаев пен АҚШ Президенті Барак Обама арасында кездесудің қорытындысы, 2012 ж. Сеулде өткен ядролық қауіпсіздік Саммитіндегі олардың келіссөздері, 2013 ж. Санкт-Петербургтегі «G20» Саммитінде және 2014 ж. ядролық қауіпсіздік бойынша Гаагада өткен Саммиттегі келіссөздері жол ашады.

Қазақстан мен АҚШ басшылары келесі екі жақты ынтымақтастықтың мынадай басым бағыттарын анықтады: аймақтық қауіпсіздік; Ауғанстанның тұрақтылығы; таратпау; экономика мен сауда саласындағы ынтымақтастық, инвестиция тарту, энергетика, ғылым мен технологияны және т.б.

Жалпы алғанда, Қазақстан мен АҚШ арасындағы байланыстар жыл сайын жоғарғы саяси деңгейде жандана түсуде.

Қазақстан мен АҚШ басшылары арасындағы келісімдер барысында 2012 жылы Стратегиялық әріптестік бойынша екі жақты Комиссия құрылды. Оны екі елдің сыртқы істер мекемесі басшылары басқарады. Оның жұмысы барысында екі жақты ынтымақтастықтың күн тәртібіндегі барлық

негізгі мәселелер, атап айтқанда, саяси және сауда-экономикалық ынтымақтастық, ғаламдық және аймақтық қауіпсіздік, энергетика, ғылым мен техника, демократиялық даму және т.б. мәселелер бойынша бірігіп қимылдау қаралады.

Түйін сөздер: экономикалық ынтымақтастық, саяси ынтымақтастық, энергетика, ғылым, мәдени саласындағы ынтымақтастық.

A.A. Jarasov

Historical description of areas of cooperation of the Republic of Kazakhstan with the United States of America

In article, the author on the basis of the actual material shows ways and stages of development of the Kazakhstan American political cooperation. In recent years the Kazakhstan-American cooperation was determined by arrangements following the results of a meeting between the President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev and the U.S. President Barack Obama in Washington in 2010, and also during their negotiations on Summit «fields» by nuclear safety in Seoul in 2012, the Summit of «G20» in St. Petersburg in 2013 and the Summit on nuclear safety in the Hague in 2014.

Leaders of Kazakhstan and the USA defined the following priority directions of cooperation: regional security; stabilization of Afghanistan; non-proliferation; cooperation in economy and trade, attraction of investments, energy drinks, science and technologies, etc. The American president repeatedly confirmed recognition of leadership of Kazakhstan in the field of non-proliferation.

In general between Kazakhstan and the USA contacts at the high political level become more active every year.

Creation in 2012 to the bilateral Commission on strategic partnership presidency in which carry out heads of foreign policy departments became the breakthrough arrangement between the leadership of Kazakhstan and the USA. During its work all main questions of the bilateral agenda, including political and trade and economic cooperation, interaction on global and regional security, power, science and equipment, democratic development, etc. are considered.

Key words: economic cooperation, political cooperation, power, cooperation in the sphere to science, culture.

В рамках визита состоялись встречи с премьер-министром Каримом Масимовым, заместителем премьер-министра – министром индустрии и новых технологий Асетом Исекешевым, министром иностранных дел Ерланом Идрисовым, министром нефти и газа Узакбаем Карабалиным, министром окружающей среды и водных ресурсов Нурланом Каппаровым, председателем Правления АО «НК «КазМунайГаз» С. Мынбаевым и другими официальными лицами.

В ходе визита стороны вновь подтвердили приверженность дальнейшему развитию стратегического партнерства между Казахстаном и США, отметив высокую динамику взаимодействия в таких сферах, как нефть и газ, ядерная безопасность, электроэнергетика, возобновляемая энергетика и энергоэффективность. Также намечены новые направления двустороннего сотрудничества в сфере «зеленой» экономики, в т.ч. в рамках подготовки к международной выставке «ЭКСПО-2017» и реализации казахстанской инициативы «Зеленый мост» [1].

Стороны договорились продолжить регулярный диалог на всех уровнях и приложить

дополнительные усилия для укрепления и расширения казахстанско-американского стратегического партнерства в области энергетики.

Сотрудничество между Парламентом РК и Конгрессом США осуществляется как на двустороннем, так и на многостороннем уровне в рамках работы международных организаций. Между РК и США идет регулярный обмен визитами по парламентской линии, реализуются различные программы по организации ознакомительных поездок сотрудников Парламента РК в США и staffers Конгресса США в Казахстан.

В Конгрессе США действуют группа «Друзья Казахстана» и группа «Друзья Центральной Азии». В Сенате и Мажилисе Парламента РК также сформированы группы по сотрудничеству с Конгрессом США.

Сотрудничество между оборонными ведомствами

Военно-техническое сотрудничество между двумя странами ведется в соответствии с третьим Планом пятилетнего военного сотруд-

ничества на период 2013-2017 гг., подписанным в ноябре 2012 г.

План предусматривает развитие миротворческого потенциала, содействие в сфере военного образования (обмен преподавательским и курсантским составом) и подготовку подразделений специальных операций Вооруженных сил Казахстана.

Ключевым двусторонним механизмом в этой области является Совместная казахстанско-американская комиссия по энергетическому партнерству, заседания которой проводятся на ежегодной основе. Ее деятельность сбалансирована между четырьмя направлениями: физическая ядерная безопасность и ядерная энергетика; углеводородные ресурсы; возобновляемые источники энергии и энергоэффективность; электроэнергетика.

Сельскохозяйственное сотрудничество осуществляется в рамках подписанного в 2006 г. Меморандума о взаимопонимании в области сельского хозяйства, в соответствии с которым ряд казахстанских делегаций приняли участие в тренингах, организованных Министерством сельского хозяйства США [2].

В структуре валового притока прямых иностранных инвестиций с 1993 г. на долю США приходится порядка 26 млрд. долл. (из совокупных 159 млрд. долл.). Основные отрасли вложения американских инвестиций – горнодобывающая (18% всех инвестиций), недвижимое имущество, аренда и услуги предприятиям (16%), финансовая деятельность (5%) и др.

Инвестиционное сотрудничество набирает обороты. Ведется постоянная работа по привлечению прямых инвестиций США в экономику Казахстана, проводятся инвестфорумы и «роуд-шоу», презентации и встречи.

В 2013 г. товарооборот между РК и США составил 2,75 млрд. долл. США. К основным товарам, экспортируемым в США, относятся сырая нефть и сырые нефтепродукты, химические радиоактивные элементы и изотопы, серебро, ферросплавы, титан и изделия из него, и др.

К основным ввозимым товарам относятся части железнодорожных локомотивов и подвижного состава, мясо и пищевые субпродукты домашней птицы, насосы воздушные и вакуумные, двигатели внутреннего сгорания, приборы

и устройства, применяемые в медицине, хирургии, стоматологии и ветеринарии.

Благодаря заинтересованности двух стран сотрудничество в этой сфере приобретает более широкие перспективы развития.

В 2010 г. в ходе визита в США Президента Казахстана Нурсултана Назарбаева было подписано Соглашение о научно-техническом сотрудничестве между Правительствами Казахстана и США, заложившее прочный фундамент для расширения взаимодействия в области образования, здравоохранения, биотехнологий, энергетики, сейсмических исследований, управление водными ресурсами, информационных технологий, инженерии и окружающей среды [3].

Сотрудничество по научно-техническому направлению в рамках Комиссии по стратегическому партнерству Республики Казахстан – США эволюционировало в формирование отдельной двусторонней Комиссии по научно-техническому сотрудничеству, запуск которой состоялся в 2013 г. в г. Астане.

В сфере образования важная роль отводится АО «Назарбаев Университет», установившему отношения с рядом американских вузов, включая Карнеги-Меллон, Университет Дюка, Питтсбургский и Гарвардский университеты. Основное внимание в этой области уделяется научным исследованиям в сферах здравоохранения, биотехнологии, энергетики, сейсмологии, управления водными ресурсами, IT-технологий и охраны окружающей среды.

США являются одной из лидирующих стран по количеству обучающихся стипендиатов программы «Болашак». Общее количество стипендиатов в США – 638 чел., из них 399 чел. – бакалавры; 232 чел. – магистры; 7 чел. – доктора. Обучение проходит в более 60 высших учебных заведениях США [4].

В настоящее время в Посольстве Республики Казахстан в США работают представители «Центра международных программ», которые осуществляют работу со студентами РК, находящимися на обучении в США.

В США насчитывается около 30 тысяч представителей казахской диаспоры. Крупные группы представителей казахской диаспоры проживают в г. Нью-Йорк, в г. Вашингтон, в штатах Техас, Пенсильвания, Виржиния и Калифорния.

С 1 августа 2013 г. вступила в силу договоренность между РК и США относительно взаимной выдачи многократных виз сроком действия до 5 лет (на основе принципа взаимности) категорий «дипломатическая», «служебная», «деловая», «на учебу», «частная», «туристическая». Отношения Казахстана и США переживают новый этап развития и находятся на высоком уровне.

Так, глава внешнеполитического ведомства провел встречи с министром энергетики Эрнестом Монизом, первым заместителем Государственного секретаря Уильямом Бернсом, группой влиятельных американских конгресменнов, генеральным секретарем Организации американских государств (ОАГ) Хосе Мигелем Инсульсой и постоянными представителями стран-членов ОАГ, а также дал старт второму заседанию Комиссии по стратегическому партнерству между РК и США.

В ходе встречи с министром энергетики США Е. Идрисов поздравил его с назначением на столь важный пост и выразил надежду на дальнейшее плодотворное сотрудничество между двумя странами. Э. Мониз с интересом воспринял информацию об утверждении Концепции перехода Казахстана к «зеленой» экономике и предпринимаемых Казахстаном мерах по их реализации. Е. Идрисов призвал американских партнеров к поддержке Программы партнерства «Зеленый мост», а также пригласил принять участие в международной выставке ЭКСПО-2017 на тему «Энергия будущего».

Собеседники высоко оценили работу Совместной казахстанско-американской комиссии по энергетическому партнерству, 10-е юбилейное заседание которой планируется 22-23 октября 2013 года в Астане. В рамках Комиссии укрепляется диалог по повышению энергоэффективности и энергосбережения, применению возобновляемых источников энергии, использованию атомной энергии в мирных целях, развитию электроэнергетики и чистых энергетических технологий.

В ходе переговоров в Государственном департаменте США Е. Идрисов и У. Бернс обсудили широкий спектр вопросов двустороннего стратегического партнерства.

Казахстанский дипломат передал первому заместителю Госсекретаря искренние слова поддержки в адрес руководителя внешнеполитичес-

кого ведомства США Джона Керри, находящегося в Бостоне в связи с болезнью супруги [5].

Е.Идрисов также поблагодарил собеседника за теплый прием в ходе своего визита в Вашингтон, подчеркнув особый дух партнерства между РК и США, способствующий успешному развитию отношений по всем направлениям сотрудничества. «На сегодня установлены дружественные отношения между нашими лидерами, мы надежные партнеры по многим вопросам глобального и регионального характера», – заявил он.

Глава МИД РК отметил, что отношения Казахстана и США переживают новый этап развития и находятся на высоком уровне, свидетельством чему служит институционализация казахстанско-американских связей. «Успешно работает Комиссия стратегического партнерства, второе заседание которой состоялось в рамках этого визита. Долгие годы действует двусторонняя Комиссия по энергетическому партнерству. Недавно мы запустили Комиссию по научно-техническому сотрудничеству РК-США в Астане», – заявил он.

В свою очередь, У. Бернс отметил, что новый политический курс – Стратегия «Казахстан-2050» – стал воплощением мудрого видения казахстанского лидера. По убеждению американского дипломата, Казахстан за короткий срок прошел большой путь, создав государство с современной экономикой, укрепляющимися демократическими институтами и активным гражданским обществом.

У. Бернс также выразил удовлетворение темпами развития двустороннего сотрудничества с Казахстаном. В частности, у двух стран полностью совпадает видение будущего, связанного с «зеленой» экономикой и развитым человеческим капиталом. В этой связи США приветствуют запуск Совместной комиссии по научно-техническому сотрудничеству, в повестку которой входят вопросы здравоохранения, экологии, образования и науки.

Американский дипломат также выразил глубокую признательность Казахстану за вклад в восстановление ИРА, усилия в укреплении глобальной и региональной безопасности, а также развитии транспортной инфраструктуры региона [6].

На встрече Е. Идрисова с американскими конгрессменами обсуждались тенденции современно-

го развития Казахстана, а также основные вехи двустороннего партнерства. Глава МИД РК обратился к законодателям США с просьбой оказать максимальное содействие укреплению двустороннего партнерства, в первую очередь – в сфере торгово-экономических отношений. Он обратил особое внимание на необходимость скорейшей отмены действия поправки Джексона-Вэника в отношении Казахстана. Во встрече приняли участие: сопредседатель комитета по международным отношениям Эллиотт Энгел, председатель подкомитета по делам России и Евразии Дана Рорабахер, члены комитета по международным отношениям Грегори Микс, Тед Дойч, Эни Фалеомавага и другие влиятельные конгрессмены.

На встрече с генсекретарем Организации американских государств Хосе Мигелем Инсульсой обсуждалось расширение сотрудничества между Казахстаном и странами Центральной и Латинской Америки. Е. Идрисов отметил, что повестка дня ОАГ совпадает с казахстанскими приоритетами, в частности, в таких сферах, как ядерное нераспространение, борьба с терроризмом, наркобизнесом, незаконным оборотом оружия, коррупцией и другими современными вызовами. Казахский дипломат подчеркнул, что наша страна достигла уровня развития, позволяющего полномасштабно активизировать сотрудничество с регионом Латинской Америки и Карибского бассейна. В ходе встречи он также обратился к собеседнику с просьбой о поддержке кандидатуры РК в качестве непостоянного члена Совета безопасности ООН в 2017-2018 гг. В свою очередь, Х. Инсульса отметил важность Казахстана как перспективного и значимого партнера для латиноамериканских государств, а также проинформировал Е. Идрисова о ситуации в регионе и о вызовах, стоящих перед ОАГ.

Возглавляемая главой МИД делегация провела второе заседание двусторонней Комиссии по стратегическому партнерству с американскими коллегами. В состав Комиссии вошли представители целого ряда государственных органов с обеих сторон, включая министерства экономики и бюджетного планирования, обороны, индустрии, сельского хозяйства, генеральную прокуратуру и агентство по делам религий РК, а также Белый Дом, государственный департамент, министерство обороны, офис торгового представителя и ЮСАИД [7].

Стороны наметили дальнейший план совместной работы по основным пунктам двусторонней повестки, включая сотрудничество в области торговли и инвестиций, науки и техники, энергетики, консульской сфере, политическом развитии и демократии, а также совместные усилия по стабилизации Афганистана, вопросам нераспространения и ядерной безопасности. Также стороны провели ставший уже традиционным диалог в рамках форума НПО, который является важной частью Комиссии по стратегическому партнерству [8].

В ходе заседания Комиссии состоялась торжественная церемония обмена нотами для вступления в силу договоренности о взаимной выдаче гражданам двух стран многократных виз сроком действия до 5 лет. Эта мера начнет действовать с 1 августа с.г. и будет способствовать значительному расширению взаимных поездок граждан в деловых, научно-культурных, образовательных, спортивных, академических, туристических и иных целях.

По завершении переговоров Е. Идрисов дал интервью ведущим американским СМИ о состоянии и перспективах сотрудничества между РК и США.

Литература

- 1 Бакаев Л.-А.К., Кыдырбекулы Д.Б. Казахстан в фокусе геополитики США. Начала XXI века: проблемы и перспективы // США. Экономика политика. Культура. – 2002. – №8. – С.75.
- 2 Бжезинский Зб. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические инициативы. – М., 2003. – С.234.
- 3 Лаумулин М.Т. ЦА в зарубежной политологии и мировой геополитике. – Алматы, 2006. – Т.2. – С.212-228.
- 4 Назарбаев Н.А. На пороге XXI века. – Алматы, 1996. – С.265-266.
- 5 Кыдырбекулы Д.Б. Геостратегия США в Казахстане: от глобального к малому измерению. Алматы, 2003. – С.89.
- 6 Уткин А.И. О роли США в Центральной Азии // США. Экономика. Политика. Культура. 2004. – №2. – С.81.
- 7 Братерский П.В. Политика США в Средней Азии: итоги десятилетия //США – Канада. Экономика. Политика. Культура. 2002. – №9. – С.55-56.
- 8 Токаев К.К. Внешняя политика Казахстана в условиях глобализации. – Алматы, 2000. – С.488.

References

- 1 Bakaev L.-A.K., Kydyrbekuly D.B., Kazakhstan v fokuse geopolitiki SCHA. Nachalo XXI veka: problemy i perspektivy // SCHA. Ekonomika politika. Kultura. 2002.– №8. -S.75.
- 2 Bzechinskiy Zb. Velikaya shachmatnaya doska. Gospodstvo Ameriki i ego geostrategicheskie iniciativy. – M.–2003.– S. 234.
- 3 Laumulin M.T. C.A v zarubezhnoi politologii i mirovoi geopolitike.– Almaty.– 2006.– T.2.– S. 212-228.
- 4 Nazarbayev N.A. Na poroge XXI veka.– Almaty, 1996.– S. 265-266.
- 5 Kydyrbekuly D.B. Geostrategia SCHA v Kazakhstane: ot global'nogo k malomu izmereniy.– Almaty, 2003.– S.89.
- 6 Utkin A.I. O roli SCHA v Central'noi Azii // SCHA. Ekonomika. Politika. Kul'tura. –2004.– №2. -S.81.
- 7 Braterskiy P.V. Politika SCHA v Sredney Azii: itogy desyatiletya // SCHA- Kanada. Ekonomika. Politika. Kul'tura2002. №9. – S.55-56.
- 8 Tokaev K.K. Vneshnyaya politika Kazakhstana v usloviyach globalizatsii. – Almaty, 2000, – S. 488.

UDC 070

A.B. Karibayeva

Department of Journalism, al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty
E-mail: k.b.aizhan@gmail.com

General concept of culture: historical development and the role in a democratic mass media

This article is about to open three different issues: first of all, historical development of modern market economy that brings existence of particular social elites that have significant impact on culture and mass media. Secondly, the definition of modern cultural framework; the last one is the discussion of the role of mass media in defining the strategies of integration of democracy to the present cultural doctrine. The primary reason for the exploration of historical development of modern market economy is the significant impact of financial issues on the authority of social elites that have enough power to establish certain culture in society by direct influence of mass media that is absolutely the best way to spread new trends that in further time will become a culture. Furthermore, it is better to clearly define the framework of modern culture that changes from place to place and from one historical period to another. Finally, in order to have balance on the verge of political trends and cultural doctrine, it is essential to correctly utilize the power of mass media, and this article will briefly explain the strategies of power utilization.

Key words: Historical development of modern market economy, social elites, culture and mass media, modern cultural framework, role of mass media, power of mass media.

А.Б. Карибаева

Общая концепция культуры: историческое развитие и роль в демократических сми

Эта статья будет рассматривать три различных вопросов: прежде всего, историческое развитие современной рыночной экономики, которая приносит существование определенных социальных элит, которые имеют значительное влияние на культуру и средства массовой информации. Во-вторых, определение современной культурной базы; последняя часть является обсуждением роли средств массовой информации в определении стратегии интеграции демократии в современной культурной доктрине. Основной причиной для изучения исторического развития современной рыночной экономики является существенное влияние финансовых вопросов на авторитет социальных элит, которые имеют достаточно сил, чтобы создать определенную культуру в обществе путем прямого влияния на средств массовой информации, что является абсолютно лучшим способом для распространения новых тенденции, которые в дальнейшем времени станут культурой для общества. Кроме того, одним из основных целей является четкое определение рамок современной культуры, что всегда остается изменяемой частью общества в зависимости от места и исторического периода. Наконец, для того, чтобы иметь баланс на грани политических тенденций и культурной доктрины, важно правильно использовать силу СМИ, и эта статья даст краткое содержание уже используемых мировых стратегии.

Ключевые слова: историческое развитие современной рыночной экономики, социальные элиты, культура и СМИ, новые тенденции в культуре, рамки современной культуры, мировые стратегии.

А.Б. Кәрібаева

Мәдениет ұғымының жалпы концепциясы: тарихи дамуы мен демократиялық БАҚ-тағы рөлі

Бұл мақала үш түрлі мәселенің көзін ашпақ: ең алдымен заманауи нарық экономикасын және онымен бірге қоса келетін қоғамдағы деғдар азаматтар және олардың қоғамдағы мәдениет ұғы-

мына, оған қоса БАҚ-қа әсері. Екінші қозғалатын мәселе, заманауи мәдениет іргетасы және соңғы бөлігі БАҚ-тың демократия ұғымын заманауи мәдениет доктринасына енгізу стратегиялары. Заманауи нарықтың тарихи дамуын зерттеу себептерінің бірі – қаржы мәселелерінің қоғамның деғдар мүшелерінің абыройына тікелей әсер ететіндігі. Ал қоғамдағы деғдар мүшелердің өз кезегінде керекті деңгейдегі мәдениетті өзінің абыройы арқасында енгізе алуы жаңа заман үрдісін қалағанынша жалпы әлеуметтің санасына ықпал ету мүмкіндігіне ие бола алады. Онымен қоса, негізгі көздейтін міндеттердің бірі – заманауи мәдениет түсінігінің айқын анықтамасын анықтау, өйткені ол дегеніміз түрлі тарихи кезеңдер мен оқиғаларға байланысты қоғам ішінде өзгеріп отыратын құбылыс. Сонымен соңғы мәселе, саяси тенденциялар мен мәдени доктриналардың ара-жігін бірдей ұстау мақсатында БАҚ күшін сауатты қолдану. Бұл мақала қазірде әлем бойынша қолданылатын мысалдарға қысқаша тоқталып кетеді.

Түйін сөздер: заманауи нарық экономикасының дамуы, қоғамның элитасы, мәдениет және БАҚ, заманауи мәдениет іргетасы, жаңа заман үрдістері, заманауи мәдениет түсінігі, БАҚ күші.

Once upon a time there were the mass media and they were wicked, of course and there was a guilty party. Then there were the virtuous voices that accused the criminals. And Art (ah, what luck!) offered alternatives for those who were not prisoners of the mass media. Well, it's all over. We have to start again from the beginning, asking one another what's going on.

*Umberto Eco
Travels in Hyperreality
1986*

Culture is simply an assimilation of common sense, belief and attitudes of certain nations. However we remember that culture has more aspects such as language, ideology, customs, taboos, traditions and so on, but today we will discover the other side of the broad concept discussed above.

In order to establish certain beliefs in any society, there has to be some generally accepted values that are approved by most powerful part of the community. I would call this part as «dominant figures». Nonetheless, history shows that beliefs or behavior of people change through time with adjustments to trends of corresponding times and places of societies. According to social observations, the «dominant figures» are usually an active and economically stable part of the society. In other words, I would call them as «elites». People are usually accepted as «elites» when they have enough power to change the path of already established systems. However in today's standards the power means money [1].

Together with the beginning of hierarchy and social class terms in mankind history, the concept of «Rat race» has also got its existence [2]. As things go on we see that every individual seeks to reach the high welfare level, but not everyone achieves this goal. However people are amazing. They never stop moving forward, so the world economy. As

significant share of people work hard to reach good social conditions, the average welfare of people also improved from ancient period. Therefore the living standards establish the position and give certain power to people. Usually higher standards of living are highly valued and respected; hence there is a point in trying to reach higher social positions. Those who already achieved higher standards of living usually called «elites». According to social observations, the «elites» have some common characteristics. They usually try to impact on public opinion; thus it is not a matter of surprise if «elites» try to get in hand mass media sources[3].

Now let's figure out whether mass media reflects the reality of the world in a broad sense or filtered out by elites owning the mass media sources. First of all, mass media in politics do not seem to be colored but reflect only the truth, as politics are not generally accepted as «positive» figures whom it is not necessary to have reliance on. However, if we consider general population as politics, then most of the time mass media distorts the real view of what is happening. Moreover, we more often witness the wry picture of the causes of crisis, or of any negative incidents that involve different sections where elites are somehow related. Therefore, we cannot totally believe that mass media provides us with the right information. However, despite the fact of knowing about some distortions, the general audience does believe what media tries to explain them. As we see, elites can have enough power to establish certain culture on public minds.

The second thing I wanted to discuss is the modern cultural framework. Nowadays we live in a sophisticated world of highly developed technology. Obviously this is the effect of chain reaction that started in twentieth century with the beginning of market economy that was continued with

growth economy. We have to admit that the results of market economy impact on lifestyle of people are extremely big. Right now anyone can easily contact any friends locating in other continent within a few seconds or any Kazakhstani can reach to any part of the world with the help of developed transport system and so on. All of these are the results of sophisticated technology that leads mankind to a new era. However, the other side of the coin is the extinction of uniqueness of certain characteristics pertaining to nations living on various part of the world. I would call this process as «culture homogenization»[4]. Today there are many examples of culture homogenization process, such as people are doing almost alike job even being in two different parts of the world, cities are almost alike with huge skyscrapers and business centers, iPhone and Android users having the same applications utilized in everyday life, even buying the same brands of shoes in the same type of malls. This phenomenon could be discussed from various aspects, however I definitely agree with one thing: huge step towards technology development brought to globalization that makes the world as a huge international market that destroys the concept of unique culture established within thousands of years of humankind history.

Today we rarely see traditional communities and their cultures and the funny part of this issue is that even real descendents of corresponding traditional communities are surprised when they see the customs of their predecessors. I think, such funny things happen because people become the part of huge mass culture market established by washing the minds of young generation and converting them to «global» citizens [6]. Basically this is the general framework of modern culture.

Finally, by assuming the factors mentioned above we came up with an opinion to make some changes in society, especially in mass media. However, before starting to make any further step it is better to make a strategic plan. The strategic plan is based on a solution of a problem of power concentration in an ownership of mass media

sources that is obviously located on the hands of social elites. Therefore the primary goal of the strategic plan is the equal distribution of power among citizens. Yet not any of regular citizens can manage mass media, but still those who can manage properly should be in charge and work on fair distribution of any public news. The next strategy is the creation of the state power, which in turn means the centralization of mass media power. According to this strategy everything is regulated by government. This approach was practiced in human history, but in today's realms this is not an accepted version. And the last strategy is the creation of autonomous media source that does not belong to anyone. Today, such sort of media sources began to appear on Internet. For instance, www.reddit.com and I think such trends are getting pretty popular among modern Internet users.

All in all, the positive effect of high living standards gives more incentive to people in reaching to the higher level of social hierarchy pyramid. Therefore, the top of the pyramid or in other words, elites have more power. Most common practice among utilization of elite's power happens through the help of owning mass media sources. Therefore sometimes mass information is distorted towards the benefits of elite owners of the media sources.

Moreover, today the concept of modern culture is a way different than it used to be described in prior centuries. The realms of today's opportunities are getting to the limitless with the existence of the new era in technology. This is the main reason why the world became as a huge mass market where there is no place to traditional customs or cultures. There has to be only one thing, Global culture.

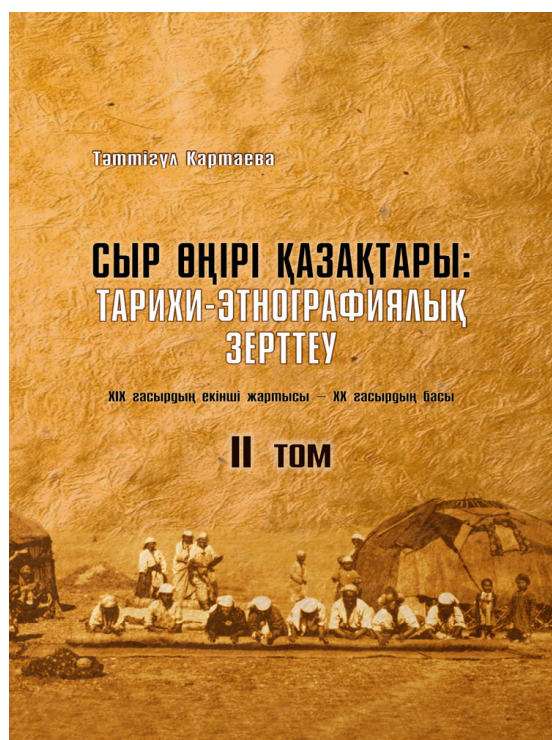
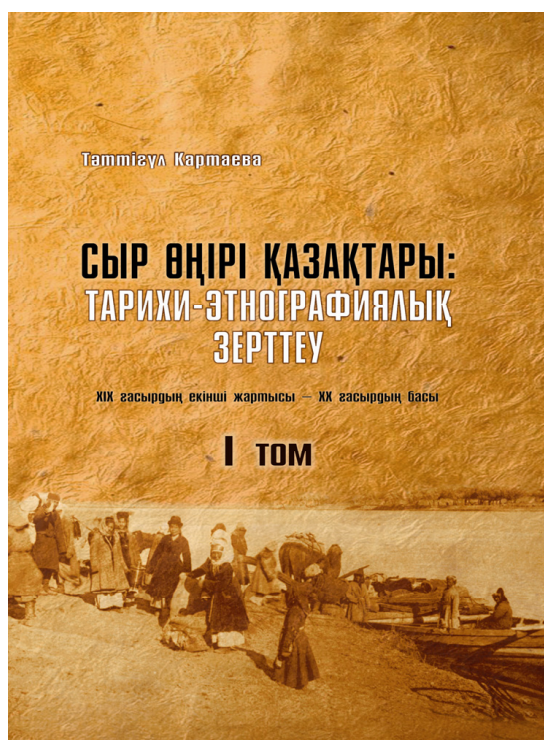
It has been quite a long time since socially active people try to fix distorted media sources. I also tried to give some of my opinions (in forms of strategies) about the ways of changing the power distribution in media ownership. However, strategies I mentioned are already existing ones, but still might be somehow informative for the reader.

References

- 1 Takis Fotopoulos, *Mass media, Culture and Democracy*.
- 2 E. Ray Canterbury, *The Making of Economics*. – Belmont, CA: Wadsworth, 1976. – P. 52
- 3 Milton Friedman & Rose Friedman, *Free to Choose*. – London: Penguin, 1979. – P. 359
- 4 Karl Polanyi, *The Great Transformation*. – Boston: Beacon Press, 1957. – S. 14-15.
- 5 See, for instance, Michael Taylor, *Community, Anarchy and Liberty*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1982. – Pp. 28-33.
- 6 Noam Chomsky, 'On freedom of press and culture :an interview' (in this issue).

**СЫР ӨңІРІНІҢ ЭТНОГРАФИЯСЫН САРАЛАҒАН
МОНОГРАФИЯ**

(Археология, этнология және музеология кафедрасының профессоры
міндетін атқарушы, тарих ғылымдарының кандидаты Т. Е. Картаеваның
«Сыр өңірі қазақтары: тарихи-этнографиялық зерттеу.
XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғ. басы» атты
2 томдық монографиясына рецензия)

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ археология, этнология және музеология кафедрасының профессоры міндетін атқарушы, тарих ғылымдарының кандидаты Тәттігүл Ерсайынқызы Картаева ғылыми айналымға ендірген «Сыр өңірі қазақтары: тарихи-этнографиялық зерттеу. XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғ. басы» атты 2 томдық монографиясы Сыр өңірі қазақтарының тарихи-этнографиясын ғылыми тұрғыда игеру нәтиже-

сінде жазылған. Зерттеу барысында Сыр өңірі қазақтарының тарихи-этнографиясының деректемесі мен тарихнамасы алғашқы зерттеулер, экспедициялық материалдар, кеңестік дәуірдегі зерттеулер, архивтік құжаттар, музейлік заттық мәдениеттер, фотоқұжаттар негізінде сараланған. Сыр өңірінде XIX ғасырдан бастап жүргізілген ғылыми, далалық кешенді экспедициялар материалдары ғылыми өңделіп, игерілген.

Монографияда Сыр өңірінің тарихи этнографиясы кешенді тұрғыда жан-жақты зерттелген, әрбір бөлім мен тақырып авторлық тұжырымдармен қорытындыланған. Монографияның қосымша бөлімінде зерттеу нысанасына алып отырған Перовск және Қазалы уездерінің тарихи-этнографиялық картографиясының тақырыптық салаларына авторлық жаңғыртпалар жасалған, Сыр өңірі қазақтарының тарихи-этнографиясының ерекшеліктерін айғақтайтын фотоқұжаттар тізбегі жасалып, олар тақырып бойынша топтастырылған, зерттеу жұмысының ішкі мазмұнында фотоқұжаттардың ғылыми паспорты беріліп, зерттеу нысана алып отырған мәселерді заттай деректермен айғақтау жүзеге асырылған.

Сыр өңірі қазақтарының ру-тайпалық құрамына қатысты жазба деректер жинақталған. Сыр өңірінде тарихи дәуірлердегі миграциялық ағымдардың жергілікті тайпалардың этникалық құрамының өзгеруіне әсері анықталған. Сыр өңірінде ру-тайпалардың этникалық құрамы мен этногеографиясы статистикалық, картографиялық деректер мен құжаттар арқылы негізделген, Сыр өңірлік ру-тайпалардың XIX ғасырдағы қоныстану аймағы мен қазіргі қоныстану аймағындағы сәйкестік анықталған.

Сыр өңірі қазақтарының мерзімдік қоныстарының аумағы кең болғандығы, қыстаулар Сырдария өзенінің екі жақ бетіндегі алқаптарды алып жатқандығы, көктеулік, күздеулік жерлері Қарақұм, Торғай уезі жерлерінде, жайлаулары Ырғыз, Қостанай, Ақтөбе, Торғай, Атбасар уездері жерлерін қамтығандығы ашып көрсетілген. Перовск және Қазалы уездері қыстауларының тарихи атауларының жинағы жасалып, әр болыс бойынша бір ізге түсірілген. Көктеу, күздеу, жайлаулық жер-су аттары және мерзімдік жайылымдарды пайдалану мерзімдері, мерзімдік жайылымдардың әкімшілік жағынан қараған уезд, болыстары анықталып, кестеге түсірілген, әрі мерзімдік жайылымдарды пайдалану уақыты көрсетілген. Әр ру-тайпаның, әр болыс, ауыл мүшелері мерзімдік жайылымдарға дәстүрлі қалыптасқан көш жолдарымен жүріп отырған-

дығы, «Сәтбай жолы», «Тау жолы», «Сарысу жолы», «Ұлытау жолы», «Ырғыз жолы», «Елек жолы» көш жолдарының бағыттары, көш жолының қашықтығы көрсетілген.

Сыр өңірі қазақтарының дәстүрлі мәдениетін саралау барысында тұрмыстық баспана, тұрмыстық және шаруашылық бұйымдар, киімдер, тағамдар жүйесінің аймақтық ерекшелігін көрсеткен. Сыр өңірі қазақтарының дәстүрлі рухани мәдениетінің ерекшеліктері халықтық білімдер жүйесінің сан-алуан қырлары сараланған. Отбасылық әдет-ғұрыптардың аймақтық ерекшеліктері қонағасы беру, той өткеру, бала тәрбесі, келіндер дәстүрі, енші беру, ерулік, қарулық беру сияқты ғұрыптық жүйелермен ерекшеленеді. Бақсылық өнердің Сыр өңірінде қазақ жерінің басқа өңірлеріне қарағанда кең тарауы көрсетілген. Наным-сенімдер мен ырым-тиымдар жүйесінің дәстүрлі шаруашылыққа, аң-құсқа, мифологиялық аңыз бейнелерге, діни ғұрыптарға, отбасылық тәрбиеге қатыстылығы қаралған. Құда түсу мен некелесу дәстүріндегі жоралғылардың аймақтық ерекшеліктерін және көне дәстүрлер жиынтығының негізгі элементтерін ашып көрсеткен. Автор сондай-ақ Сыр өңірінің өз ішіндегі ішкі аймақтық ерекшеліктерді де анықтаған. Сыр қазақтарының тіліндегі этнографиялық сөздер әр тақырып аясына топтастырылған.

Сыр өңірі қазақтарының тарихи-этнографиясын осылай бірнеше бағыттарда саралай қарап, оны біртұтас еңбек ретінде «*аймақтық этнография*» бағытында қарастырудың, сол арқылы қазақ жерінің басқа өңірі қазақтарымен айырмашылығын айқындаудың ғылым үшін маңызы зор. Осы монографияның ішкі мазмұнындағы мәліметтер Сыр өңірін «*этнографиялық аймақ*», «*қазақи аймақ*» ретінде тануға толық мүмкіншілік береді.

Кәрібаев Берекет,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры,
тарих ғылымдарының докторы

РЕЦЕНЗИЯ
на монографию «Внутрисемейные конфликты и разводы
в современном Казахстане»
зав. кафедрой археологии, этнологии и музеологии,
д. и. н., профессора Калыш А.Б.

Данная работа, как следует из ее названия, посвящена исследованию весьма актуальных для современного Казахстана внутрисемейных конфликтов и разводов в брачно-семейных отношениях. Радикальные исторические изменения, интенсификация миграционных потоков, развитие информационных технологий, изменение личностно-ценностных установок населения привели к утрате традиционных семейно-брачных отношений, что явилось причиной увеличения числа расторгаемых браков.

Представленная монография написана на основе широкого круга разнообразных источников: статистических данных, архивных актовых

записей ЗАГСов Республики Казахстан, этносоциологического опроса населения различных регионов и полевых этнографических материалов автора, собранных им за период с 1978-2010 гг.

Монография состоит из четырех глав и приложения, начинается с введения, в котором автор дает характеристику степени изученности проблемы, актуальности и научной новизны исследования.

Первая глава носит название «Феномен разводов в практике семейной жизни» и посвящена сравнительно-сопоставительному анализу показателей браков и разводов по областям Республики в 1991-2011 гг. в городской и сельской среде,

а также через призму образовательного уровня супругов. По мнению автора, показатели расторжения браков можно условно разделить на три группы. В первую вошли области Центрального, Северного и Восточного Казахстана с высокими показателями разводимости, где преобладает европейское население, вторая – промежуточная группа со средними показателями, в которую вошли Мангистауская, Актюбинская и Западно-Казахстанская области, и третья группа с наименьшими показателями распада браков – Алматинская, Атырауская, Жамбылская, Кызылординская и Южно-Казахстанская области.

Вторая глава книги посвящена описанию причин и поводов расторжения брака среди различных половозрастных групп. Таковыми являются: социально-экономические, морально-психологические и биолого-физиологические. Этносоциологический опрос среди населения показал, что социально-экономическими причинами развода являются жилищно-бытовые, финансовые проблемы, морально-психологическими – алкоголизм, измена, насилие, равнодушие и т.д., биолого-физиологическими – бездетность, болезни и физиологическая несовместимость.

Подробному описанию этнодемографического фона распадов семей в Казахстане посвящена третья глава с ее разделами об этнической структуре разводов, по возрастным категориям и разводам по продолжительности брака. При этом автор считает, что однопациональные семьи устойчивее национально-смешанных и основная масса разводов приходится на первые десять лет совместной жизни.

Следующая, четвертая глава посвящена описанию положения детей в распавшихся и неполных семьях. Автор довольно подробно описывает на основе статистических данных, этносоциологического опроса и данных ЗАГСов проблемы, которые возникают в распавшихся и неполных семьях, в частности вопросы содержания, свидания и воспитания ребенка.

В монографии автор неоднократно подчеркивает о серьезной проблеме конфликтных ситуаций в семейной жизни, способствующих распаду семейно-брачных отношений.

В заключительном разделе отмечается об устойчивости брака среди казахов и других восточных этносов в сравнении с европейскими, о роли расширенных семей с традиционной системой родства и низком уровне разводимости в этих семьях, о правильных межличностных, внутрисемейных отношениях, способствующих благополучному функционированию семьи.

Представленная монография открывает горизонты дальнейшим исследованиям, дает стимул задуматься об особенностях семейных ценностей, об их трансформациях и сохранении института семьи.

Настоящая монография представляет интерес как для исследователей в области этнологии, социологии и демографии, а также всем интересующихся семейно-брачными отношениями.

Рецензент
доцент кафедры археологии,
этнологии и музеологии,
к. и. н. **Шалгинбаева С.Х.**

**Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
профессоры,
тарих ғылымдарының докторы**

**Кеңесбай Қожахметұлы
ҚОЖАХМЕТОВ**

(07.08.1938–10.08.2014)

2014 жылдың 11 тамызы күні 76 жасқа қараған шағында ғалым-ұстаз, ардақты азамат, тарих ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Халықаралық қатынастар факультетінің профессоры Кеңесбай Қожахметұлы Қожахметов дүниеден озды. Ол 01.08.1938 жылы Алматы облысы Сүмбе ауылында дүниеге келген. 1961 жылы С.М. Киров атындағы ҚазҰУ-дың тарих факультетін бітірді.

1963 жылдан бастап өмір жолы ғылым мен білімнің қарашаңырағы ҚазҰУ-да қайта жалғасты. ҚазМУ тарих факультеті жалпы тарих кафедрасының аспиранты атанып, 1964-1965 жылдары Мәскеу Мемлекеттік Университеті жанындағы Азия және Африка елдерінің институтында, 1966-1967 ж. Каир Университетінде тәжірибеден өткен. КСРО Ғылым Академиясының Шығыстану институтында бірінші қазақ болып кандидаттық диссертация қорғаған. Кандидаттық диссертациясының тақырыбы: «Движение солидарности народов Азии и Африки в 1955-1958 гг.». Содан бері ҚазМУ-ҚазҰУ-да аға оқытушы, доцент, профессор, сырттан оқитын тарих факультетінің деканы, жалпы тарих, Азия

және Африка елдері тарихы кафедрасының меңгерушісі болды. Қазақстанда бірінші ашылған Шығыстану факультетінің негізін қалауға атсалысқан. Көп жылдар кеңестік Азия және Африка елдері ынтымақтастық комитетінің (СКССАА) мүшесі, Африка Институты Африка мәселелері кеңесінің мүшесі болды. Отандық ғылымның дамуына өз үлесін қосып, көптеген шәкірттерін тәрбиелеп шығарды. Бірнеше ғылым кандидаттары мен докторлары Кеңесбай Қожахметұлының жетекшілігімен ғылым жолын бастады. Ол бірнеше монографиялар мен көптеген мақалалардың авторы. Ғалымның еңбектері Индияда, Түркияда, АҚШ-та, Ресейде, Иранда жарияланған.

Кеңесбай Қожахметұлы өнегелі ұстаз, ашық-жарқын мінезді азамат ретінде ортасына сыйлы, беделді тұлға ретінде танымал болды. Соңғы жылдары университеттің Ақсақалдар кеңесінің мүшесі ретінде де болашақ ұрпақ тәрбиесі мен отандық ғылым-білімнің дамуына қатысты келелі мәселелерден қол үзген емес.

Өнегелі өмір сүрген аяулы азаматтың жарқын бейнесі әріптестері мен шәкірттерінің жадынан ешқашан ұмытылмайды.

Авторлар туралы мәліметтер

1. **Мухатова О.Х.** – тарих ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
2. **Тлеубекова Г.Б.** – тарих ғылымдарының кандидаты, І. Жансүгіров атындағы мемлекеттік университетінің доценті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
3. **Ахметжанова А.Т.** – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
4. **Көкебаева Г.К.** – дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының профессоры, т.ғ.д., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
5. **Садықова А.М.** – дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының 3-курс Ph.D докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
6. **Абдукадыров Н.М.** – 2-курс Ph.D докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.,
7. **Ташенев М.Ж.** – тарих ғылымдарының докторы, Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
8. **Башикова А.Б.** – магистр, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
9. **Булгауов Ш.Т.** – тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
10. **Қартабаева Е.Т.** – дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының профессоры, т.ғ.к., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
11. **Майданали З.** – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
12. **Ибрагимова М.Н.** – ЖООДББФ-ның оқытушысы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
13. **Мийманбаева Ф.Н.** – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
14. **Асылбекова Ж.М.** – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
15. **Айдарбекова Г.С.** – Оңтүстік-Қазақстан мемлекеттік фармацевтикалық академия, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.
16. **Каражанов К.С.** – тарих ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
17. **Беделова Г.С.** – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
18. **Мырзабеков М.С.** – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
19. **Мырзабекова Р.С.** – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
20. **Мұқажанова Т.Н.** – доцент, тарих, археология және этнология факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
21. **Шоқатова А.Қ.** – Ph.D докторант, тарих, археология және этнология факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
22. **Садыкова Р.О.** – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
23. **Султаниярова А. Ж.** – тарих, археология және этнология факультетінің Ph.D докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
24. **Мусабаева К. А.** – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, К.И. Скрябина атындағы Қырғыз ұлттық аграрлық университеті, Қырғыз Республикасы, Бішкек қ.

25. **Диракшан Хедаяти** – М. Физули атындағы ҰҒА, Әзірбайжан, Баку қ.
26. **Бахшалиева Г.** – Бакинск мемлекеттік университеті, Әзірбайжан тарихы кафедрасының диссертанты, Әзірбайжан, Баку қ.
27. **Ботоканова Г.Т.** – философия ғылымдарының кандидаты, доцент, К.И.Скрябин атындағы Қырғыз ұлттық аграрлық университеті, Қырғыз Республикасы, Бішкек қ.
28. **Мұқаметханұлы Н.** – т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
29. **Кәрібаев Б.Б.** – профессор, тарих ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
30. **Шайжанова С.М.** – тарих, археология және этнология факультетінің 2-курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
31. **Нартай А.Н.** – тарих, археология және этнология факультетінің 2-курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
32. **Досыбаев Н.** – тарих, археология және этнология факультетінің 2-курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
33. **Найманбаев А.А.** – тарих, археология және этнология факультетінің 2-курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
34. **Бужеева А.Б.** – тарих, археология және этнология факультетінің 2-курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
35. **Доскараева А.А.** – тарих, археология және этнология факультетінің 2-курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
36. **Кәрібаева А.Б.** – журналистика факультетінің 2-курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

1 - бөлім ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА

Раздел 1 ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ

<i>Мухатова О.Х., Тлеубекова Г.Б.</i> Систематизация документов фонда, заведующего переселенческим делом в Семиреченском крае	3
<i>Ахметжанова А.Т.</i> О документах ученого Ермухана Бекмаханова в архиве КазНУ имени аль-Фараби	15
<i>Көкебаева Г.К.</i> Түркі халықтарының азаттық күресі мен түркі эмигранттары қызметінің шетелдік тарихнамада бейнеленуі	22
<i>Садықова А.М.</i> Түркі эмиграциясы тарихының Ресей тарихнамасында зерттелуі	28
<i>Абдукадыров Н.М.</i> XVIII-XIX ғ. Осман империясының Еуропа мемлекеттерімен саяси, экономикалық және дипломатиялық байланыстарының француз тарихнамасында зерттелуі (XX ғ. I жартысы)	34
<i>Ташенев М.Ж., Башикова А.Б.</i> Об оценках присоединения Казахстана к России в историографии постсоветского периода	41
<i>Мұхатова О.Х., Булгауов Ш.Т.</i> Қазақстанда ұлт мәселесінің зерттелуі	46
<i>Қартабаева Е.Т.</i> Қазіргі батыс тарихнамасында түркі өркениеті мәселелерінің зерттелуі	53
<i>Майданами З.</i> Сакрализация власти и религиозные воззрения кочевников: современные тенденции изучения и исследовательские парадигмы	60

2 - бөлім ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ ОРТА ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ

Раздел 2 ДРЕВНЯЯ И СРЕДНЕВЕКОВАЯ ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА

<i>Ибрагимов М.Н.</i> Қазақ хандары әулетінің шығу тарихы жайлы кейбір мәселелер	65
---	----

3 - бөлім ЖАҢА ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЗАМАНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ

Раздел 3 НОВАЯ И НОВЕЙШАЯ ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА

<i>Мийманбаева Ф.Н.</i> Обыденное сознание крестьян-переселенцев Семиречья в первые десятилетия XX века	70
<i>Асылбекова Ж.М.-А.</i> Некоторые проблемы исторической демографии Республики Казахстан	81

Айдарбекова Г.С.

Факторы и препятствия для интеграции в единую гражданско-политическую общность – нацию в РК 86

Ташенев М.Ж., Каражанов К.С.

Государственная программа фиир и обеспечение ее новыми квалифицированными кадрами
(2011-2013 гг.) 93

4-бөлім ЖАЛПЫ ТАРИХ

Раздел 4 ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ

Беделова Г.С., Мырзабеков М.С., Мырзабекова Р.С.

Культура империи Юань XIII-XIV веков 97

Мұқажанова Т.Н., Шоқатова А.Қ.

«Ерте орта ғасырларда Еуропа мен түркі халықтары арасындағы мәдени синтез» 104

Шоқатова А.Қ., Мұқажанова Т.Н.

Ұлы Карлдың Испаниядағы арабтармен күресі 109

5-бөлім АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ

Раздел 5 АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ

Sadykova R.O.

Customs and traditions of the Kazakhs as the religious cultural heritage 114

Султанярова А.Ж.

Қазақстан Республикасы халқының жалпы санындағы өзгерістер және Оңтүстік Қазақстан облысы
тұрғындарының жас-жыныстық ерекшеліктері (1989-2013) 120

6-бөлім ТҮРІК ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ТАРИХЫ

Раздел 6 ИСТОРИЯ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Мусабаева К.А.

Гендерные проблемы доступа к безопасной питьевой воде и санитарии в Кыргызстане 125

Derakhshan Hedayati Fard

History for gilán tribes in the ancient time 133

Бахшалиева Г.

История библиотеки Дарульишад и разбросанные по миру азербайджанские рукописи 139

Ботоканова Г.Т.

Этноботаника и этноживотноводство в системе традиционных знаний кыргызов 144

7-бөлім ТАРИХИ ТҮЛҒАЛАР

Раздел 7 ИСТОРИЧЕСКИЕ ЛИЧНОСТИ

Мұқаметханұлы Н.

XVIII ғасырдағы қазақ қоғамының саяси жағдайы және ер Жәнібек батыр 152

Кәрібаев Б.Б.

Жанқожа батыр және XVIII-XIX ғ. қазақ тарихының кейбір мәселелері 158

8-бөлім
МАГИСТЕРЛІК ЖҰМЫСТАР

Раздел 8
ИССЛЕДОВАНИЯ МАГИСТРАНТОВ

<i>Шайжанова С.М.</i> Мұрағаттардағы фотоқұжаттар түрлері және ерекшеліктері	166
<i>Нартай А.Н.</i> Қазақ мемлекеттілігінің қалыптасу тарихының мәселелері	171
<i>Досыбаев Н.</i> Ауызекі тарих (Oral History): кеңес кезеңіндегі Қазақстан тарихын зерттеуде қолдану жолы мен болашағы	178
<i>Найманбаев А.А.</i> Қазақстан мен Ресей аумағының территориялық межеленуі (XX ғасырдың 20-жылдары)	183
<i>Бужеева А.Б.</i> Тәуелсіз Қазақстан Республикасы мен Қытай мемлекеті арасындағы алғашқы қарым-қатынастардың қалыптасуы мен даму факторлары	187
<i>Доскараева А.А.</i> Қытай миссиясы немесе католицизмнің Қытайға енуі	193
<i>Жарасов А.А.</i> Историческое описание сфер сотрудничества Республики Казахстан с Соединенными Штатами Америки	199
<i>Karibayeva A.B.</i> General concept of culture: historical development and the role in a democratic mass media	205

9-бөлім
ЖАҢА КІТАПТАР

Раздел 9
НОВЫЕ КНИГИ

<i>Кәрібаев Б.Б.</i> Сыр өңірінің этнографиясын саралаған монография	208
<i>Шалгинбаева С.Х.</i> Рецензия на монографию Калыш А.Б. «Внутрисемейные конфликты и разводы в современном Казахстане»	210

КӨҢІЛ АЙТУ

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры, тарих ғылымдарының докторы Қожахметов К.Қ.	212
Авторлар туралы мәліметтер	213

CONTENTS

Section 1 HISTORICAL SOURCES STUDY AND HISTORIOGRAPHY

<i>Mukhatova O.H., Tleubekova G.B.</i> Systematization of documents Fund head colonization thing in Semirech'e Territory	3
<i>Ahmatjanova A.T.</i> About the documents of the scientist Ermuhan Bekmakhanov on the archive of All-Farabi KazNU.....	15
<i>Kokebayeva G.K.</i> The history of the liberation struggle of Turkic peoples and Turkic activity emigrants in foreign historiography ...	22
<i>Sadykova A.M.</i> History of Turkish emigration in Russian historiography.....	28
<i>Abdukadyrov N.M.</i> The studying Ottoman Empire's political, economical and diplomatic relationship with European countries in XVIII-XIX centuries at the French's historiography in the first half of XX century	34
<i>Tashenev M.Zh., Bashikova A.B.</i> The Post-Soviet Historical Conceptualizations of Kazakhstan's Accession to Russia.....	41
<i>Mukhatova O.H., Bulgauov Sh.T.</i> Investigation of the national question in Kazakhstan	46
<i>Kartabayeva E.T.</i> Problems of Turkic civilization in Western historiography	53
<i>Z. Maidanali</i> Sacralization of power and religious beliefs of the nomads: contemporary trends of the study and research paradigms.....	60

Section 2 ANCIENT AND MEDIEVAL HISTORY OF KAZAKHSTAN

<i>Ibragimova M.N.</i> Some problems of genealogy of the Kazakh Khans	65
--	----

Section 3 NEW AND CONTEMPORARY HISTORY OF KAZAKHSTAN

<i>Miymambayeva F.N.</i> Everyday consciousness of peasant settlers Semirechie in the first decades of the XX century	70
<i>Assylbekova Zh. M.-A.</i> Some problems of the historical demography of the Republic of Kazakhstan.....	81
<i>Aidarbekova G.</i> Factors and barriers to integration in the unified civil-political community the nation in the Republic of Kazakhstan.....	86

<i>Karazhanov K., Tashenev M.</i> State Program of Forced Industrial-Innovative Development and Providing It With New Qualified Staff (2011-2013)	93
---	----

Section 4 WORLD HISTORY

<i>Bedelova G.S., Myrzabekov M.S., Myrzabekova R.S.</i> Culture Yuan Empire XIII-XIV centuries	97
<i>Mukazhanova T.N., Shokatova A.K.</i> Cultural synthesis between the peoples of Europe and Turkic in the early Middle Ages.....	104
<i>Shokatova A.K., Mukazhanova T.N.</i> The struggle of Charlemagne with the Arabs in Spain	109

Section 5 ARCHEOLOGY AND ETHNOLOGY

<i>Sadykova R.O.</i> Customs and traditions of the Kazakhs as the religious cultural heritage	114
<i>Sultaniyarova A.Zh.</i> Change of the total number of population of the Republic of Kazakhstan and age sex aspects in South Kazakhstan region (for the period 1989-2013).....	120

Section 6 HISTORY OF THE TURKIC PEOPLES

<i>Musabaeva K.A.</i> Gender problems of access to safe drinking water and sanitation in Kyrgyzstan.....	125
<i>Derakhshan Hedayati Fard</i> History for gilán tribes in the ancient time	133
<i>Bakshalieva G.I.</i> History of library of Darul' Irshad and Azerbaijani manuscripts scattered all over the world	139
<i>Botokanova G.T.</i> Ethnobotany and ethnostock-raising within the system of traditional knowledge of Kyrgyz people	144

Section 7 HISTORICAL PERSONALITIES

<i>Mukhamethanuly N.</i> Political situation at kazakh society of xviii century and er Zhanibek batyr (hero)	152
<i>Karibaev B.B.</i> Zhankozha batyr and problems in the history of the Kazakhs in the XVIII-XIX centuries	158

Section 8 INVESTIGATIONS OF POSTGRADUATE STUDENTS

<i>Shayzhanova S.M.</i> Features and types of documentary photographs in the archives	166
<i>Nartay A.N.</i> The history of the formation of the Kazakh statehood	171
<i>Dosybayev N.</i> Oral History: perspectives and ways of use in the study of the Soviet period in the history of Kazakhstan	178
<i>Naimanbaev A.A.</i> Territorial delimitation between Russia and Kazakhstan (In the 20th of the XX century)	183
<i>Buzheeva A.B.</i> Forming and Development Relations between the Independent Kazakhstan and the State of China	187
<i>Doskaraeva A.A.</i> Chinese mission or penetration of Catholicism in China	193
<i>A.A. Jarasov</i> Historical description of areas of cooperation of the Republic of Kazakhstan with the United States of America	199
<i>Karibayeva A.B.</i> General concept of culture: historical development and the role in a democratic mass media	205

Section 9 NEW BOOK

<i>Кәрібаев Б.Б.</i> Сыр өңірінің этнографиясын саралаған монография	208
<i>Шалгинбаева С.Х.</i> Рецензия на монографию Калыш А.Б. «Внутрисемейные конфликты и разводы в современном Казахстане»	210

КӨҢІЛ АЙТУ

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры, тарих ғылымдарының докторы Қожахметов К.Қ.	212
Авторлар туралы мәліметтер	213